

श्रावक्रियाकौमुद्या विषयसूची ।

			पत्राङ्काः	पङ्क्त्याः ।
अग्नौकरणम्	१४७	१४
अधिकारिनिर्णयः	४४८	१७
अधिकारिनिर्णयसंक्षेपः	४६३	११
अध्वर्यूणां वृद्ध्याहप्रयोगः	५३१	७
अनावश्यकयादकालाः	३८८	१५
अपवर्षकालाः	३५५	८
अभावस्या	३२३	८
अशुचटयाहम्	३८६	३
अशुच्युक्ताणपक्षः	३२१	१
अष्टका	३५४	१८
आद्यैकोद्दिष्टयाहप्रयोगः	३८८	११
आवश्यकयादकालाः	३५२	८
वृक्षगर्गप्रयोगसंक्षेपः	७४	१५
एकोद्दिष्टपरिपाटी	३८०	१२
एकोद्दिष्टम्	३३६	४
काव्ययादकालाः	२८७	१
गन्धः	३३१	३

			पलाङ्काः	पङ्क्तयः ।
गन्धादिदानम्	१३८	४
ग्रन्थसहस्रनापरिचयौ	१	१
जीवसृष्टिकथाहरनिरूपणम्	५५१	२०
दीपः	१४४	१६
धूपः	१४४	१
नवाग्रम्	२६०	१०
नित्यश्राद्धम्	५५६	१०
निमित्तफलानि	१८	१
पात्रनिरूपणम्	१२६	४
पुष्पाणि	१४१	१२
ष्टयिणीस्तवः	१८५	११
प्रेतक्रियाधिकारिनिर्णयः	४६३	११
सृष्टिश्राद्धम्	४८३	१६
भोजनविधिः	१६८	१
मघात्रयोदशौ	२७०	१७
माघपूजावसुधाराप्रयोगः	५३८	११
श्रुताष्टाङ्गानि दिननिरूपणम्	४०७	१८
यजुषां पार्वणश्राद्धप्रयोगः	२२७	१
वस्त्राणि	१४५	११
वाजसनेयिनां श्राद्धक्रमसंक्षेपः	२२५	१२
विहितफलानि	१७	१

		पद्याङ्काः	पङ्क्त्याङ्काः ।
यस्त्रुतचतुर्दशी २८२	१
शेषभोजनेपरिसंख्यानिरूपणम् २२०	१०
आद्यदिनकृत्यम् ८६	१
आद्यदेवाः ५६	८
आद्यपरिभाषा ४२, १५, १२४-१	
आद्यपूर्वदिनकृत्यम् ७६	१५
आद्यवर्ज्याणि २१	४
आद्यवेला ३०५	७
आद्यसमयकृत्यम् १०८	१३
आद्यस्नानम् १०२	१
आद्यस्वरूपनिरूपणम् २	५
आद्येऽपसारणीयाः १०५	११
आद्ये हविर्द्रव्याणि ११	१
सप्तपिण्डनकालनिर्णयः ३४६	८
सप्तपिण्डनप्रयोगः ४४५	६
सप्तपिण्डनयाज्ञम् ४१७	१
सप्तपिण्डनाधिकारिणः ४६४	८
सामगानां हविर्द्रव्यप्रयोगः ५४१	५
सामगानां आद्यक्रमसंक्षेपः २५६	१
सांख्यिक आद्यप्रयोगः ४०६	३

ऋषिनामानि ।

भद्रिराः २८६, ६। ३५८, ८। ३६८, २।

प्रापस्तम्यः ८, ५। २५, १७। ८५, ३। १००, ३। १५२, १५। ३१५, १। ३७३,
६। ४७६, १०।

जमना २६, १४। १०७, १८। ४३१, १६। ४४४, २०।

ऋष्यशृङ्गः १०७, १। २७३, १८। ४५३, १८। ४५६, २। ४८०, १२।

कात्यायनः ३८, १४। ४२, ११। ५८, १२। १२५, १०। १८२, ५। १८३, ६,
१८८, ३। १८२, १२। १८५, १। १८७, ५। १८३, १। १८८, ८। २५६,
१०। २८८, १२। ३२८, ५। ४५२, १६। ४८२, ८।

काण्वीजिनिः २१, १। ११७, १४। १६०, ७। २८२, २। ५५७, ६।

कुशुमिः ३४८, ८।

गार्ग्यः २८४, ४। २८६, १५।

गौतमः १२४, ११। ३१७, १७। ४५८, १८। ४६१, १६।

गोमिलः ८, १८। १४, १५। ३६, १७। ४४, १२। ४७, १६। ५०, १६। ६२, ८।
६६, १७। ६८, ६, १५। ७०, ३, १८। ७१, ८। ७८, १२। ८१, १, १२। ८०,
८। ८६, १४। १२०, २१। १२३, १-१३-१५। २४, १३, १४। २२५, ८।
१२८, ७। २३७, १८। २३८, ५। २४८, ६, १८। २५१, ५। २५४, ११।
२६२, ७। २६७, १८, १०। २६८, १८। २५२, ५, ८। २७२, ३। २७३, ८।
२७८, २०। २७८, १७, १८। २८२, २, ६। २८४, १, १८। २८६, १०।

૧૮૭, ૧૨૧૧૮૮, ૧૮૧ ૧૮૦, ૧૦૧૧૮૨, ૧૪૧ ૧૮૪, ૧૧૧૧૮૫, ૧૨૧
 ૧૮૭, ૧૮૧૧૮૮, ૮, ૧૨૧૨૧૨, ૧૪૧૨૧૪, ૨૧૧૨૨૨, ૧૨૧૨૨૬, ૮
 ૨૫૨, ૧૪૧ ૨૬૧, ૧૮૧ ૨૭૫, ૧૮૧ ૨૮૫, ૬૧ ૨૮૭, ૮૧ ૨૮૮, ૧૨૧
 ૨૮૭, ૨૧ ૪૧૭, ૨૧ ૪૧૮, ૧૬૧ ૪૨૧, ૧૭૧ ૪૨૮, ૧૨૧ ૪૨૫, ૨૦૧
 ૪૮૨, ૧૭૧૪૮૬, ૧૨૧૫૦૬, ૧૮૧૫૧૨, ૧૮૧૫૧૪, ૧૮૧

છાગલીય: ૨૮૬, ૧

જાતુકર્ણ: ૨૮૨, ૧

જાવાલ: ૭૨, ૧૨૧ ૨૮૨, ૨૦૧૨૫૪, ૨૧૧૮૮, ૧૮૧૪૭૧, ૧૦૧૪૭૪, ૧૫૧

દેવલ: ૧૨, ૪૧ ૧૫, ૧૮૧ ૨૦, ૨૧ ૨૧, ૮૧ ૨૨, ૨૧૧ ૪૨, ૧૬૧ ૫૨, ૧૦૧

૫૮, ૬૧૭૭, ૪૧ ૮૨, ૭૧ ૮૬, ૧૦૧૮૮, ૧૧૧ ૧૦૪, ૧૨૧ ૧૦૭, ૪૧

૧૦૮, ૧૪૧૧૦૮, ૧૫૧૧૧૦, ૨૧૧૫૧૧૪૭, ૬૧૧૫૮, ૨૦૧ ૧૬૧, ૧૧૧

૧૮૦, ૮૧ ૧૮૧, ૮૧ ૧૮૮, ૧૮૧ ૨૦૬, ૧૮૧ ૨૧૨, ૧૧૨૧૬, ૧૪૧

૨૧૮, ૧૮૧૨૫૨, ૧૧૨૦૭, ૧૫૧૨૧૫, ૧૨૧૨૧૬, ૧૨૧

જારદ: ૪૫૬, ૪૧

ધરાધરા: ૮૮, ૧૨૧૧૦૪, ૪૧

ધારધાર: ૪૫, ૧૧૧ ૬૨, ૪૧ ૬૨, ૧૬૧ ૬૪, ૨૧૧૧૬૧ ૬૬, ૭૧ ૮૦, ૪૧

૮૨, ૧૬૧ ૮૨, ૧૪૧ ૮૮, ૭૧ ૧૧૮, ૧૧૧ ૧૨૨, ૧૮૧ ૧૨૫, ૨૦૧

૧૨૧, ૧૨૧૧૬૧ ૧૨૨, ૪૧ ૧૨૪, ૨૧, ૨૧૧ ૧૨૫, ૫૧ ૧૨૭, ૬૧ ૧૮૧

૧૨૮, ૨૧૧૨૮, ૫૧૧૪૦, ૨૧૧૧૪૮, ૮૧૧૪૮, ૨૧, ૧૨૧ ૧૪૧૦, ૧૮૧

૧૫૪, ૧૧૧૧૫૬, ૧૨૧૧૬૨, ૧૧૧૭૧, ૧૮૧ ૧૭૫, ૧૧૧૭૮, ૧૨૧, ૧૬૧

૧૮૫, ૧૪૧ ૧૮૬, ૨૧ ૧૮૮, ૬૧ ૨૦૧, ૧૨૧ ૨૦૨, ૬૧ ૨૧૦, ૪૧

૨૧૧, ૫૧૮૧ ૨૧૨, ૧૪૧ ૨૧૪, ૨૧૧ ૨૭૫, ૧૮૧ ૨૮૧, ૧૨૧ ૨૮૫, ૬૧

३८७,१४। ३८८,४। ३८४,२०। ३८६,४। ३८७,२। ४१७,२।

४१८,१६। ४२१,१०। ४१०,१५। ४१२,१८। ४५५,२१।

पिठोत्तमः ८०,६। १५३,१२। १६४,१। ३५३,१०। ४२६,१२। ४२८,४।

४६४,२०।

प्रवेताः २६,२०। ३०,१२। ६१,२१। ३२८,१८। ४७७,१८।

सुखगान्धः ३२८,१२।

सुखगान्धः १५३,८।

सुखगान्धः २८,४। ११४,५। २८२,११।

सुखगान्धः ५६,१०। ७३,८। ८१,१०। १२५,३। १७१,८। १७६,३।

२११,१६। २१७,१२। ३४४,५। ३८४,४। ३८७,१। ४३१,४।

४५०,६। ४५५,४। ४८८,१। ४५२,२०।

बोधायनः ४५,१८। ७८,१०। २६१,१०। ३१७,५।

भरतजः ४५७,१।

मनुः ३,१,१४। ५,१५। ६,१४। ७,१। १४,१८। २०,१५। ३४,२। ३८,६।

३८,८। ४०,१। ४४,७। ५४,१२। ८२,५,८। ८४,४,१०। ८७,६।

१०२,२। १०५,१२। १५०,२। १५३,४,११। १६४,७। १६८,२।

१७०,१। १७२,७। १७७,१२। १८०,१२। १८२,३६। २७१,१।

२७२,२। २७३,१८। २७५,१८। २०१,४। २१५,८। २२१,१२।

२२२,८। २५२,५। २८६,१८। २८२,११। ३०५,८। ३०७,८।

३१४,११-१४-१६। २०७,१३।

४५०,१०। ४५५,७,१५। ४५६,१८। ४८१,१०। ५३२,१६।

मरोचिः ८,१६। ४८,१५। १००,८। २८२,१८। ३४७,१८। ४४८,१८।

मार्कण्डेयः ७८, १४।८३, ८। १०१, ४। ११३, १७।११७, २०।१४७, १३।
 १६६, १७।१७८, ५। १८०, १३। १८६, ४। २१२, ६। २१८, ५। ३०२, ३।
 ३३३, १४। ३७८, १४, २१। ३८८, ११। ४५७, ८। ४६१, २०। ४६२, १३।
 ४६४, १० ।

यमः ३७, ७। ५७, १७। ८०, ७। ८८, ६। ८६, २। १०२, ८। १०३, ७। १०४, १३।
 १०६, ८। १०८, ६। ११०, ८। १११, १४। १३६, २२। १३८, १।
 १४८, १०। १५४, १६। १५५, १६। १५८, ११। १६६, ३, १०, १३।
 १७०, ७। २१६, ३, १७। २२३, १४। २८४, ७। ३०६, १, ५। ३०७, १०।
 ३४५, ५। ३६२, ३। ५५६, ११ ।

याज्ञवल्क्यः ७, १२। १३, ११। २१, ५। ३४, १६। ३८, १८, २२। ७४, १२।
 ८८, १। ८२, ८। ८३, ११। १११, ८। ११२, ८। ११५, ४। ११७, १, १०, २०।
 ११८, ५। १२२, ७, ८। १२८, १। १४८, ३। १४४, ३, ७। १४५, ११।
 १४६, ८। १४७, १, १८। १५६, १। १६०, ४। १६१, १७। १६३, १ ।
 १६५, १, ७। १६६, ८, १२। १७२, २। १८०, ८। २०१, १६। २१२, १६।
 २१३, ४। २१६, १। २१८, २। २२१, ४। २२२, ७। ३०५, ३। ३२८, ८, १८।
 ३०८, ४, ५, ११। ३५२, ४। ३६८, १७। ३८१, १४। ३४२, १३। ३८७, २१।
 ४२७, ६। ४२८, ११। ४४१, १३। ४५४, १। ४५६, १६। ४८८, १२।
 ४८७, ८। ५१८, ११ ।

लघुहारीतः २६, ११। ३२४, ७। ३३५, २। ३४६, १७। ३५५, १५।
 ४२६, १७। ४३८, १७। ४६६, ३। ४७८, २२। ४८२, १८। ४८३, २१ ।

वसिष्ठः २४, १४। २८, ४। ३५, ७। ८४, १६। १५८, १५। २१७, ६ ।

वाल्मीकिः ४५१, १८ ।

विष्णुः ४४, १। ४०, ६। ५८, १६। ७३, १७। १००, १०। १०३, ११।
१०५, ८। १०७, १२, १५। १११, ११। ११४, ४, १८। १५३, २। १७०, ३।
२२२, १४। २३२, ८। २५७, १८। ३५८, १८। २७१, ६-१०। २८०, १२।
२८३, ४। २८४, १३। ३८८, ७-१६। ३९८, १५। ३४६, ४। ३४८, १३।
३७१, ५। ३७६, १६। ३८१, ११। ४३५, २। ४३८, ३। ४५४, १४।
४८४, ६। ५५४, १३। ५५५, ८।

सैन्यायः ७,२०६३,१३६६,७१५२,१८४१८,८ ।

प्याप्रः ३३०, १४, १५। ४०१, २२ ।

आसः ८१, ७८८, १५१५०, २२, २८२३०, १०१५५२, २२१४५६, १२१
 ब्रह्मः २२६, ४ ।

[illegible]

ग्रीकः ४२, १६५३, १३। १००, १६१, १०१, १५१, २६५, ८१, ३११, ८१
 ३१४, १८१, ३१०, १४१, ३४६, १६१, ३५१, ८१, ३६६, ३१, ३६०, ११
 ३८१, ६२०। ३८२, १६१। ४१०, १११। ४१८, १०१। ४२१, १५-२१।
 ४२२, ४-१३। ४८५, २०। ४८२, १५। ५०८, १८। ५०९, १५। ५०६, ११।
 ग्रीकः ३५३, १११, १५-१६। १५६, १५। १६०, ११। १५२, २०।
 ४८८, १०। ५१८, १४।

मत्स्यवतः २८, १०८८, १८३४८, १०४३८, १८१

हारीतः ५, ८, ६, ७, १६, ६, २२, ७, ३२, १३, ३५, ८, ४५, १६, ४६, २, ४८, १, ७, ४८, १२, ८२, १८, ८६, १६, ८८, १२, १०१, ११०, ८, २, ११२, १२, ३२३, २, ३२८, १२, ३५०, ८, ३५८, १७, ३६२, १०, ३६३, १२, ३६७, २, ३६८, १६, ४२७, १८, ४२८, ६, २, ४३१, ८, ४३७, १२, ४४३, ३, १५, ४५०, १४, ४६४ १५, ४६५, १४, ४८२, १४, ५०० २, ५५२, १, ८ ।

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ११६, १४, १८७, २, ३, ३००, १४, ३०१, १८, ३०३, ७, ८, ३०४, ४, ३६०, १५ ।

आग्नेयम् २१०, ७, २७०, १५ ।

आदिपुराणम् २६, ८, १८०, ८, २८२, ७, २८३, १२, ३२७, ६, ३३६, ८, ३३८, १, ३६६, २१, ३७८, ६, ४५१, १६, ४५७, २०, ४५८, १, ४५८, ३, ४६०, २, ५५६, १४ ।

आदित्यपुराणम् १८, १२, १२१, ४, १

कालिकापुराणम् १३, २, १०५, ७, १४५, ३, १४६, १३, १५६, १८ ।

कामौखण्डम् २२५, १, ३८७, ८, ५५८, १८

कूर्मपुराणम् १२, ८, १२८, १७, १८, १४, ७६, ६, ७७, १८, १२, ११, १४२, २, १०, १६०, १८, २६७, ६, २६८, १८, २९८, ६, ४६७, ५, ४८०, ८ ।

गरुडपुराणम् ५५, १६, ५४, ५, ८२, १७, ११६, ६, ११८, ८, १२२, ७, १२४, १८, १२८, ११, १३२, ७, १३८, १६, १८, १४१, २, १४८, १४, १

१५५, ४। १६२, १८। १६५, १०। १६६, १५, २। १६८, १८। १७८, २।
 १८४, ११। १८२, १। १८७, ४। १८८, १८। २०६, ४। २११, ४।
 २१८, १४। २४६, ८। २७२, २। २८८, १४। ५६०, ४।

गारुडम् ११३, २। १५५, २। १५७, ३, १०। १६२, ४, ७, १४। १७२, १।
 १८०, १०। १८१, ३। १८२, १। १८३, ८। २०४, ५। २१०, १।
 २८८, २०।

दानधर्मः १६०, १५। २८७, ४।

देवीपुराणम् २६८, १८। २७६, ४। २८४, ५। २८७, ५। २८२, १४।
 २५६, १५।

नरसिंहपुराणम् १००, १८। १४६, १८।

नारदीयम् ७८, २। ८२, ११। १६८, १५। १७२, १२।

पद्मपुराणम् ८२, १। १४२, ३। २८८, ११। ४७८, ११।

बृहन्नारदीयपुराणम् ७८, १६। ८८, १। ११३, १२। २०७, ७। २२८, ४।
 २२५, २०।

ब्रह्मपुराणम् ८, १। १६, १०। २३, २। २४, १। २५, २। २८, ४। २०, २१।

३४, १५। ४६, १३। ५८, १३। ५८, १८। ६१, ५। ६५, १३। ६६, ७।

७१, ६। ७२, १०-१४। ८४, १४। ८४, १८। ८८, ४। १०४, १।

११०, १३। ११२, १४। ११४, ७। ११७, १०। ११८, १६। १२२, ५।

१२६, १३। १३०, १४। १३२, ४-८-१२। १३४, ८। १३८, २। १४०, ३।

१४१, ७-१३। १४४, २। १४५, २। १४७, १। १५१, १५। १५४, १, २।

१५८, १०। १६१, १०। १८१ १६३, १२, १६। १६४, २१। १६७, १०।

१६८, १८। १७० १३। १७१, २, १२। १७४, १-१८। १७६, ५। १७८, १४।

१८१, १ १८ १ १८२, १६ १ १८४, १७ १ १८६, १८ १ १८८, २, ७ १
 १८८, ८-१३ १ १८९, १-११ १ १८५, १ १ १८६, १८ १ १८७, १ ० १
 २१५, १ ७ २१७, ८ १ २५५, १ ८ १ २५७, ८ १ २५८, १ ५ १ २६०, २ ० १
 २६१, १ ४ १ २६३, १ ८ १ २६६, १ २ १ २६७, ८ १ २७१, १ ८ १ २८०, २ १
 २८१, २ १ २८५, २ ० १ २८९, १ ० १ २८६, १ १ १ ३००, १ २, १ ४ १ ३०२, ६ १
 ३०३, ६ १ ३०४, ८ १ ३०५, १ ४ १ ३०८, १ ६ १ ३११, ३ ३ ३ ३, ४ १ ३१४, १ १
 ३१७, २ ० १ ३२७, १ १ ३ ३ ८, १ ४ १ ३४३, ३ १ ३ ४४, १ ० १ ३५१, १ ३ १
 ३६६, १ ७ १ ३७०, ४ १ ३७१, ८ १ ३७५, १ २-२१ १ ३८२, १ ३ ८ ०, १ १ १
 ३८१, १ १ ४ १ ८, १ ० १ ४१८, ८ १ ४२०, ५ १ ४२२, १ ७ १ ४२३, १ ६ १
 ४२७, १ २ १ ४४४, १ २ १ ४५३, १ २ १ ४५५, १ ० १ ४५७, ८ १ ४७३, १ ६ १
 ४८२, १ १ १ ४८३, ८ १ ५०५, १ ७ १ ५०८, ८ १ ५१४, ८ १ ५२०, १ १ १
 ५२२, १ १ ५५७, ४ १

ब्रह्माण्डपुराणम् ८५, १४ १

ब्राह्मम् १५, ३ १ ७, २ १ ८, २ १ ८, ५ १ २०, ६ १ ४२, ४ १ ४३, १ ० १ ६४, १ २ १
 ७४, ८ १ ८४, १ ८ १ ११२, १ ८ १ १२२, १ ९ १ १४१, १ ० १ १४२, १ ० १
 १४३, १ १ ० १ १४४, ८ १ १४८, १ १ १ ७२, १ ६ १ १८७, ७ १ २०३, ८ १
 २०६, १ ० १ २१०, १ ५ १ २१२, ३ १ २२५, ७ १ ३०३, १ ७ १

भविष्यपुराणम् ५, २ ० १ ३०, ८ १ ५७, १ ० १ ६६, ३ १ ७५, २ १ १ ३३, १ ५ १
 १५४, ८ १ २६४, २ ० १ २६८, १ १ २८३, १ ४ १ २८१, ४ १ २८४, १ १
 ३११, ८ १ ३६५, १ २ १ ३८०, ८ १ ३८१, १ ५ १ ३८६, १ ८ १ ३८७, ४ १
 ४३६, १ ८ १ ४३७, २ ० १ ४८४, १ ५ १ ५०८, ५ १ ५५८, १ ६ १

भारतम् ३१८, २० १

मत्स्यपुराणम् ११, २। २७, १४। २८, १। ३२, १४। ३५, १४। ४१, १६।
 ५८, १४। ८१, ६-१२। ८४, ५। ८८, १५। १०३, ३-१४। ११८, २।
 १२२, ११। १२६, ३। १२७, १४। १२८, ३-५। १३७, ८, १३। १४२, ८।
 १५०, ३। १५२, ११। १५३, ७। १८६, १७। १८२, १७। १८४, ३।
 १८६, १८। १८७, ३। २०३, ११। २०७ ६ २०८, ७। २१२, १।
 २१४, ८। २५२, १७। २५८, १२। ३००, १८। ३०१, १३। ३०६, ८।
 ३१२, १८, २२। ३१८, ८। ३२६, ८। ३३६, १६। ३३७, ७। ३४६, १।
 ३५७, १। ३६३, ८। ३८१, १७। ३८८, ६, १४। ३८८, ४, १६। ४२५, ७।
 ४३४, १। ४३५, ११। ४३६, ४। ४७१, ५-१७। ४७४, १२। ४८८, १०।
 ५१५, १। ५५७, २१।

महाभारतम् १३, १४। १४, ११। १५, १८। २१, १७। ८७, ७। ८८, ५।
 ११२, १। १३८, ८। १६०, १२। १७२, १०। १८८, २। ५०४, १५।

मातृगणम् १६, १। २२, १८। १७२, २०। १७५, ७। १८६, ७। २०३, ११।
 २०७, ६। २१५, १४। २१६, १७। २१७, १७। ३४०, ५। ३६७, २१।
 ३५८, २०। ३८८, १७। ३८९, ८। ४१८, ५। ५१८, ८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४६१, २०। ४८४, ६। ५०१, १०। ५१०, १३।

रामायणम् १२, १७। ८१, १८। ३४०, २०। ३७२, १४। ३८४, १८।
 ५५१, १८।

वनपर्व २७४, ४। ५२८, ८।

वराहपुराणम् ७५, ८। ७६, १६। ७८, १। ८१ १८। ८२, १५। १४०, १२।
 २८२, १। २७७, ८। ३८०, २३। ३८१, ८। ३८४, १। ३८५, ८।

वामनपुराणम् ३८, १८। २६१, ६।

वायुपुराणम् १२, ३। १७, ८। १८, १६। २० १२। २३, ८। ३३, १८।
 ४३, ५। ४७, १८। १०१, ११। ११३, २। १०८, ६। ११६, ११।
 १४०, १६। १६८, १०। १८०, २। २०४, ३। २५४, १७। २५७, २०।
 २८२, २। ३०३, १४। ३११, १२। ३१३, १३।

वाराहम् १७१, ७। २८२, ११।

विष्णुपुराणम् ७, ८। १०, ११। १८, ८। २२, ८। ४३, १३। ५४, ३।

५५, १५, १७। ८०, १। ८४, ११। ८८, १। ८९, ६। ८८, १। १००, १३।
 १०१, १५। १०६, १। ११३, ५। १२७, १७। १४७, ११। १६७, ४।
 १७३, ३। १७४, १०। १८०, १८। २००, ७। २०३, १। २१३, ८। २१७, २०।
 २४३, १। २६४, ३। २६५, १५। २६६, ३। २६७, ३। २६८, ३। २७२, ८।
 ३०४, ३, ४। ३०८, ८। ३३७, १२। ३४८, ३। ३६३, १०। ३८१, १८।
 ४६०, ८। ४८७, ८। ४८०, १३। ४८६, २२। ५००, १४। ५०१, ५।
 ५१०, ५।

स्कन्दपुराणम् ३८, ४। १००, ११। १४३, ४। ३१०, १४, १६।

हरिवंशम् ४८१, १४। ५२८, ८।

•संयहकारनामानि ।

अनिरुद्धः ७१, ४। ११५, १५। १३०, ११। १३८, १३। १४८, ११। १६८, २०।
 ३७४, ११। ३८८, १। ३८०, ३। ५५८, ७।

अपिपालः ५६, ६। ३८८, २।

कल्पतरुकारः ५५, १५।१५३, १।२५८, १६ ३०२, ८।४१८, १६।

कुसूकभट्टः २०७, १८।

गौड़हट्टः २८५, १५।

गौड़मैथिल-संयुक्तकारः १६८, १८।

शिकनः ५५१, २।

दाक्षिणात्यः २४, १८।

नारायणोपाध्यायः ४१८, २१।४२७, २१।४३५, ३।४८८, १३।

परिमिट्टकारः ५१२०।

पायात्यः १६४, ८।

हट्टः ४२८, १२।४३१, २१।४५२, ८।

भट्टपादः २१८, ८।

भाष्यकारः ३८८, ११।

भोजराजः ४८०, १।

मैथिलः ८, १८।५८, ८।०१, ३।८६, १४। ११५, २०। १२८, १। १०४, २१।

१८३, १०।१८८, ८।२०३, १८। २६०, ३।२०६, १८। ५८३, ३, १३।

३१०, ८।३२२, ८।३२४, ८।३६८, ०।३८५, १५। ३८१, ११।४१८, १।

४८५, ३।

गुलवाणिः ३१, ३।०१, ४।१३८, १२।३०४, ११।३८०, १६।५५८, ०।

ब्राह्मणदीपकारः १३८, १०।

ग्रीदसः ५७, २। ६७, १८। ८५, २०। ८२, २०। ११६, १। ११८, ११।

१२३, १२। १३०, १०। १३७, १४। १३८, १०। १५४, ५। १५७, १५।

१४८, ११। १६२ १८। १६४, १२। १६८, २०। १७८, १५। १८५, ६, १६।

१८८, ६।२८५, १६। ३०५, १३। ३१०, ७। ३८०, १६। ४२२, ८।

४२७, १७।४७४, ५।५०४, ८।५१४, १३।५५८, ३।

रत्नाकरः ५८, ६।४०४, ५।

रुद्रधरोपाध्यायः ११५, १०।११६, ८।

वाचस्पतिमित्रः ४५२, ३।

वृत्तायुधः १३८, १०, १४।३८८, १।४१८, १७।४२७, २०।४८३, १७।

हिमाद्रिः ५२, १८।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कालतरुः ४, १।८५, ५।१३८, ७।१५७, १५।२८८, ६।३५५, ६।३८०, १६।

३८४, ७।४२७, २०।४८३, १६।५१८, २१।

कामधेनुः २६१, ८।२६४, २०।३२८, ५।

कालविवेकः ३२७, १७।

कृत्यचिन्तामणिः ४८८, ५।

क्रियाकौमुदी ५५८, ८।

दानकौमुदी ३४०, ४।५२८, १०।

निर्णयामृतः ४५३, १३।४७५, १२।४८०, ८, ५०८, ५।

पद्मपतिनिबन्धः ५०३, २०।

पारिजातः १३८, १३।३८८, २।४७४, ५।

पितृदयिता ५०३, २०।

भट्टभाष्यम् १६८, २०।१७८, १८।

मदनपारिजातम् ३२७, १०१४८०, ६१

रत्नाकरः ४०४, ५१

राजमार्तण्डः ५८, ५४८०, ११४८०, ११४८८, ११

शुबिकौमुदी ३२३, ६१३४२, २१३४८, ४१४४०, ८१४८३, १५१

श्राद्धचिन्तामणिः १६३, १३१८५, १३१२६३, २११२६५, ११२७८, १८१

२८६, २१३१८, ६१ ३४३, ५१ ३५४, १५१ ३८२, १४१ ४३१, २११

४५३, १४१४५०, १२१४५०, १४१४०५, १२१४०८, १४१

श्राद्धभाष्यम् ५८, ४१

श्राद्धविशेषः ५४, १८१८१, १८१८५, ४१ २२३, ८१ २६४, ७१ २८४, १३१

२८६, ४१ २८८, ६१ २९८, १३१ ३५६, ४१ ३८०, १८१ ४३२, १७१

४५३, १५१४५०, १७१४०५, १२१४८२, ११४८३, १६१

षट्चिंशत्तमम् १४६, ४१

संवत्सरप्रदीपः ५८, ४१३००, १५१

समयप्रकाशः २८४, १६१३४८, ८१४८२, ११

प्लुतिः ४००, ६१४०८, ११

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः २५, ११११४५, २११८८, ५१२०५, ४१३६८, ४१३७०, १२१

आग्रजलायनः ५०, २०१००, ७१८४, ११ १११, ८१ ११७, १२१ १२७, १०१

२३०, १४१३००, १७१३०४, १६१

आग्रजलायनवृद्धम् ५०८, १५१५, १०१

आखलायनपरिशिष्टम् ३०४, ३।२८२, १५ ।

गृह्यपरिशिष्टम् ४८, ७।०६, १२। १२४, १-१६। १४५, १८ । १८८, १७।

२८३, ६ । ३१५, ५। ३१६, १८। ४८२, १७। ४८३, १। ४८४, १८।

५०३, १३।

छन्दोगपरिशिष्टम् ११, १७। ४०, १८। ४३, १। ४६, ७। ४८, ८। ५१, १ ।

५२, ७। ५५, १। ६८, ६। ७१, १४। ८३, ३। ८०, १२। ८१, १५। ८३, १७ ।

८६, १८। ८७, १४। १२४, ५। १२५, ७। १२८, १४। १३१, ८। १३२, ११।

१४०, ५। १५०, ८। १५१, ८, १७। १५५, ११। १५८, ५। १६५, १३।

१८२, १५। १८३, १६। १८५, १०। १८७, १४। १८८, ४-७। १८९, १७।

२६१, ३। २०३, १४। २०४, १६। २०५, ३। २१३, १७। २१८, १५।

२५६, ७। २५७, ३। २५८, ११। २५८, ३। २६१, ३। २२३, ८। २२५, ३।

२३७, २०। २५८, ३। २६७, १४। २८३, ३। २८८, ६। २८९, २। २९१, १।

४७५, ४। ४८४, १। ४८८, १०। ४८९, १। ४९०, २। ४९०, ६।

५११, ६। ५१६, ४। ५२३, २। ५५१, १। ११५५७, १। ५५८, ११।

ज्योतिषम् २६२, २० । २६४, १२, १८ । ३०६, २० । ३२० ५, ११।

३२२, १४।

तैत्तिरीयशाखा १५२, १५।

विकाण्डशेषः २३, ११ ।

निगमः २५४, ८ ।

निगमपरिशिष्टम् ५३, ४। ११७, १ ।

परिशिष्टम् ५१, २०। १६८, ५। १८२, १८। १८७, १। २०३, २२। २०४, २०।

२०५, २०। २०८, २२। २११, १२। २८५, १०। ३४५, १८। ३५२, २०।

३५४, १४। ३५८, ११। ४२८, १६। ४४४, १५। ४६६, ११। ४८५, ५।
 ४८८, १। ४८९, ११। ४८५, १६। ५०५, १४। ५०६, २। ५११, ५।
 ५५२, १३।

परिमिटप्रकायः ३३३, १७।

पारस्तरग्यज्ञम् १२४, १५। १३४, २।

महासिद्धान्तः ३४१, १६।

मिताक्षरा १६५, १८। १८०, १८।

मैत्रावरुणोपपरिमिटम् ४०, ११।

यज्ञपार्श्वपरिमिटम् ५२, १४। ५५४, ८। ५५५, १।

रुद्रयामलः २६६, ६।

नीगाक्षिः ३३३, १।

वराहसंहिता २६२, ८।

विष्णुधर्मः २६२, ७। ३४१, १२। ३४३, १४। ३४८, २०। ३६०, १०।

विष्णुधर्मोत्तरम् ४८, ४। ५४, ७। ५५, ८। १०७, १। २५६, ५। २५८, १८।
 २७२, १२। २७४, १। २७८, ३। २८१, १५। २८४, १३। २८५, १।

२८७, १। ३०३, २०। ३११, ११, १४, १६। ३२०, १०। ३६५, १२।

विष्णुसूत्रम् ६१, १६। १०१, १२। ४२६, ६।

वैलवापग्यज्ञम् १५२, १८।

शब्दमन्त्रावगात्रम् ६१, १।

श्रुतिः ६१, ८। ६६, ७। १२६, १२। १११, ८। ११८, २। ५५०, ११।

सायनभाष्यम् ३८८, ७।

सूर्यसिद्धान्तः ५८, ४। १८५, २०। ३०१, ८। ३४१, १७।

श्राद्धक्रियाकौमुदीधृतव्यवस्थापकवचनानां वर्णानुसारेण
सूचिपत्रम् ।

	अ	पञ्चाङ्गाः ।	पञ्चाङ्गाः ।
अक्षताप्रयणश्चैव	२२, १०१२६४, १
अक्षत्वा मादयागन्तु	५०१, १७
अक्षत्वा मण्डलं ये तु	१४७, ८
अक्षुब्धो निभृतः सुखः	७७, ५
अक्षोधनैः शीघ्रपरैः	८१, ४।२२८, ६
अक्षताग्निः सधुष्माभिः	१०३, १८
अक्षय्यं वाचयेत् पित्रागन्	२०६, १८
अक्षय्याघोरगोचं नः	२२६, १४
अक्षय्योदकदानञ्च	२०५, ४।५१९, ७
अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति	३२०, ४
अगतेऽपि रवी कन्याम्	२८२, २१
अग्निराविकवक्षश्च	१४६, ११
अग्निदग्धास्तथाचम्य	२२६, ५
अग्निहोत्रं गवालभम्	२५६, १८
अग्नौकरण्येषन्तु	...	१४८, ८।१५४, १०।१५५, १०	
अग्नौ वा कथ्यहीमथ	१५१, १८

अग्नी तु हुजुयात् पिण्डं	...	यत्नाद्वयः । यद्वादाः ।	...	२१६, ८
अग्न्यभावे तु विप्रस्य	१५०, ४१
अद्वादद्वात् सम्भवति	५५६, २०
अग्र्याः सर्वेषु वेदेषु	३४, १७
अग्रभागांस्ततस्तेभ्यः	१०४, ४
अजेन सर्वलोहेन	१५, १७।२७३, १३
अटप्यः पर्वताः पुण्याः	१०४, २०
अत ऊर्ध्वं कन्यायाः	५८, १।२८६, ६
अवाप्तमिति ब्रूयात्	१११, १
अत्यन्तमतिलवर्णं	१६, १४
अवेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते	१२८, १६
अय कथित् प्रमादेन	२८६, १८
अय दृष्टान्तु तान् ज्ञात्वा	१७६, ८
अय यत्रपुटे दत्त्वा	१२७, ७
अय तेनैव विधिना	४२२, १८
अयार्च्यभीष्यपिण्डादी	१२६, ८
अदक्षायान्तु यो जातः	४५५, ११
अध्येतव्यं नचान्येन	७६, १
अध्वनीमो भवेदग्निः	८८, १८
अनङ्गमग्नी यद्वयं	१४५, १५
अनस्तर्गभिर्निं मायं	५१, २।१२८, १५
अनतीतद्विवर्धयु	२६८, ३

अनर्हः कर्मणां विप्रः	...	पलाङ्काः । पलाङ्काः ।
अनामिकायाः प्रथमं ४८४,५
अनुज्ञाश्च ततः प्राप्य ५२,५
अनेन विधिना याहं ८४,१२
अन्नमिष्टं हविषश्च	...	२५२,१८/२५३,२
अन्नम् सदधिस्तीरं १६०,५
अन्नप्राशे च सीमन्ते ११,२
अन्नं मधुमयं कृत्वा ४८०,८
अन्नं कुम्भश्च दातव्यं १६६,४
अन्नमादाय दत्ताः स्य ३६७,१
अन्नं प्रयर्हतां नित्यं १८०,६
अन्नेन वा यथाशक्ति	...	२०८,१५/४१६,१
अन्यदेशगता पत्नी २५३,७
अन्यायाधिगतां दत्वा २१५,१८
अन्यायोपात्तविज्ञेन २२२,१५
अन्यत्वाप्येव एव स्यात् २२२,१८
अन्वष्टका-गया-वृद्धि-	...	१३३,१/२०३,२१
अन्वष्टका पितृणाम्	...	२७०,५/४८४,१८
अन्वष्टकायां वृद्धौ च २५७,२१
अपत्नीकः प्रवासी च ६५,२
अपराह्णद्वयगामि- २८,१७
अपराहे च संप्राप्ते ३३५,२१
 ३१३,१

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
अपसव्यक्रमादसं	...	४५, ७
अपसव्येन वा कार्यः	...	१५१, २०
अपि नः स कुले जायात्	...	२७१, २।२७३, ११
अपि वा भोजयेदेकं	...	८४, १८
अपुत्रायां नृतायान्तु	...	४२८, २।४६४, १८
अप्येकं ज्ञावयेत् पिण्डं	...	२१६, ४
अप्येकं भोजयेच्छास्त्रे	...	५५६, १५
अष्टमम्युघटं दद्यात्	...	३४८, १०
अभिरम्यतां विसर्गे स्यात्	...	३७८, ५
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु	...	१२६, १०
अमावस्या यदा मैत्र-	...	१०, १२
अमावस्या यदा पुष्ये	...	१०, १४
अमावस्यादिनियतं	...	२८, १८
अमावस्याष्टमे भागे	...	३२२, १८।३२३, ६
अमावस्याष्टका वृद्धिः	...	७, १३
अमावस्यां क्षयो यस्य	...	४७६, ८
अमावस्यां यत् क्रियते	...	६, १
अमावस्यान्तु यो मर्त्याः	...	१००, १२
अमृताय च यद्दत्तं	...	१६०, १३
अयनद्वितये ग्राहं	...	३००, ६
अयमेव विधिः प्रोक्तः	...	७५, ८।३७७, ८
अर्घ्यदानेऽन्नसंकल्पे	...	६२, ५।५१२, २०

अर्घ्यं ताभ्यामुत्सृज्य	...	पत्राङ्काः । पङ्क्त्याङ्काः ।
अर्घ्यपुष्पैस्तथा धूपैः	...	१२८, ८
अर्घ्यपात्राणि पिण्डानां	...	४२३, ३
अर्घ्यं तेनैव विधिना	...	२१०, १६
अर्घ्यार्थं पिण्डपात्रेषु	...	४२०, १२
अर्घ्येऽद्यप्योदके चैव	...	४३५, १६
अचर्याः पुष्पैश्च गन्धैश्च	...	७१, १२।५१२, ११
अर्घं भुङ्क्ते तु यो विप्रः	...	१३०, १८
अर्घ्याक् संवत्सराद्बुद्धौ	...	१००, १०
अर्घ्याक्संवत्सराद्यस्य	...	३५१, १८।३६०, २।३८२, १८।४६८, १
अर्घ्याक् संवत्सराज्येष्ठः	...	३६०, १६।३६८, १८
अवनेजनवत् पिण्डान्	...	३४७, ८।४५३, १४
अवनेजनात्रपितरः	...	५१६, २१
अवकाशेषु शीघ्रेषु	...	२५१, १६
अवजिज्ञेक्ष तान् पिण्डान्	...	१०२, ५
अविभक्ता विभक्ता वा	...	२०१, ५
अग्रन्यन्तु करं कुर्यात्	...	२८०, १०।४५३, २
अथाद्वियानि धान्यानि	...	५१, १८
अग्र्युणि पातयेन्नैव	...	२१, १८
अग्र्युक्कृष्णपत्रे तु	...	१६१, १२
अग्निन्यादि च मैत्रेषु	...	२८१, ३
अष्टवर्षा, तु या दत्ता	...	२६६, ४
	...	३६, ६

पञ्चाङ्गाः । पञ्चाङ्गाः ।

पष्टका माघभ्युदयाः २६६, १६।६, ५
पष्टकासु च कर्त्तव्यं	...	२५८, १७।२६३, १५
पष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः १२८, १२
पष्टौ संस्कारकर्माणि ४८८, ६
पसकद्यानि कर्माणि ५२३, ३
पसगोत्रः समौत्रो वा ४५१, ८
पसपिण्डीकृतं प्रेतं	...	३६६, १४।३८८, २१३८८, ४
पसमर्थोऽन्नदानस्य २५३, ८
पसङ्क्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं ३५०, ६
पसंस्कृतप्रमीतानां	...	१०५, १७.२७५, १८
पसंस्कृतौ न संस्कार्यौ	...	७५, ८।३६७, १२।४३२, ३
पसङ्गते तथादित्ये ८१, १८।२२८, ६
पसङ्गते ततः सूर्ये २१७, १०
पस्वित्युक्ते ब्राह्मणास्तु २१२, ४
पस्नातस्तु पुमावाहः १००, २०
पह्नन्यहनि यच्छाहं ३८६, १७
पह्नन्यकादग्रे नाम ३५८, १८।४८८, ८
पहिंसा सत्यमक्रोधः ८८, ५
पङ्को मुहूर्त्ता विख्याताः ३०६, १३
पङ्कः पञ्चदशांशः ३०६, २१

आ ।

आयहायणमावस्या	३२८, १४
आचम्योदक् पशहृत्य	१८३, १७
आचान्तेपूदकं दद्यात्	२०४, ४
आज्यं विना यथा तैलं	४५५, ५
आपहायणामतीतायां	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	३८२, ११
आत्मनो देयकालानां	२६, १५
आव्यावसाने आहृत्य	११४, १४१८८, ५
आधानहोमयोर्वैष	५२४, १२
आनन्त्याय भवेद्वत्तं	१५, २०
आनस्यात् कुलधर्मैषां	३२२, १६१३५०, १६
आपद्यमानो तीर्थे च	२६, २१
आपादवैचनात् पूष्यं	५४, २
आपः चीरं कुशाग्राणि	१३३, १६
आमग्राहं यदा कुर्यात्	१४८, ६
आम्रमाभ्यातकं विल्वं	१७, ४
आमं शूद्रस्य पक्वान्	३२, २२
आमयाहप्रदोऽनग्निः	२८, ११
आयसेन तु पात्रेण	१५४, ८
आयुष्यन्तं सुतं सृति	२१५, १२
आयुष्याणि च शान्दर्थं	५०२, ७

अष्टका माध्यभ्युदयाः	...	पलाङ्काः । पङ्कजङ्काः ।
अष्टकासु च कर्त्तव्यं २६६, १६१६, ५
अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः २५८, १७१२६३, १५
अष्टौ संस्कारकर्मणि ३२८, १२
अमकद्यानि कर्मणि ४८८, ६
असगोत्रः सगोत्री वा ५२३, ३
असपिण्डीकृतं भ्रतं ४५१, ८
असमर्थोऽवदानस्य ३६६, १४१८८, २१३८८, ४
असङ्गान्तेऽपि कर्त्तव्यं २५३, ८
असंस्कृतप्रमीतानां ३५०, ६
असंस्कृती न संस्कार्यी १७५, १७, २७५, १८
अस्तङ्गते तथादित्ये ७५, ८१३६७, १२१४३२, ३
अस्तङ्गते ततः सूर्ये ८१, १८१२२८, ६
अस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणानाम् २१७, १०
अघातानु पुमान्नाहः २१२, ४
अहन्यहनि यश्चाहं १००, २०
अहन्येकादशे नाम ३८६, १७
अहिंसा सत्यमक्रोधः ३५८, १८१४८८, ८
अहो मुहूर्त्ता विख्याताः ८८, ५
अक्षः पञ्चदशांगः ३०६, १३
 ३०६, २१

आ ।

आप्रहायल्लमावस्था	३२८, १४
आचम्योदक् परावृत्त्य	१८३, १०
आचान्तेपूदकं दद्यात्	२०४, ४
आचम्यं विना यथा तैलं	४५५, ५
आप्रहायल्लामतीतायां	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	३८२, ११
आत्मनी देशकालानां	२६, १५
आद्यावसाने आहस्य	११४, १४।१८८, ५
आधानहीमयोयैव	५२३, १२
आनृत्याय भवेद्वत्	१५, २०
आनृत्यात् कुलधर्माणां	३२२, १६।३५०, १६
आपद्यन्मनी तीर्थे च	२६, २१
आपादसेचनात् पूर्वं	५४, २
आपः क्षीरं कुशाग्राणि	१३३, १६
आमयाहं यदा कुर्यात्	१४८, ६
आम्रमान्नातकं मिश्रं	१७, ३
आमं शूद्रस्य पक्वाणं	३२, २२
आमयाहप्रदीप्नन्मिः	२८, ११
आयसेन तु पात्रेण	१५४, ८
आयुभक्तं सुतं धृते	२१५, १२
आयुष्पाणि च ग्राह्येयं	५०२, ०

	पञ्चाङ्गाः ।	पञ्चाङ्गाः ।
आयुः प्रजा धनं धान्यं	...	७५,१२
आयकमेण सर्वे तु	...	७६,७
आरक्षमहिपीचीरं	...	१२,७
आरक्षमाहिपञ्चाजं	...	१३,१
आरभेत नवैः पात्रैः	...	१०२,१५
आरभ्य कुतपे आहं	...	३१७,१५
आवर्त्तनात्तु पूर्वार्द्धः	...	३१०,१९
आदिकं वै सदा वस्त्रं	...	१४६,७
आयिकेन तु वस्त्रेण	...	१४६,५
आहत्य प्राणमायम्य	...	१८४,१८
आभ्युत्थाञ्च कृष्णार्था	...	२७४,८
आपादस्यापि दगमी	...	३०४,१७
आपाद्रीमवधिं कृत्वा	...	२८३,२
आमनाद्यर्घ्यपर्यन्तं	...	६८,२
आसनेषु च कृतेषु	...	८४,८
आसनं कुतपं दद्यात्	...	११०,२०
आमीन ऊहः प्रहो वा	...	५०५,१२
आमीरन् दक्षिणामंस्थाः	...	१११,१७
आसु आहं द्विजः कुर्यात्	...	२५५,४
आह्वयेषु तिपमानां	...	८,२१
आह्वितिवितर्य दद्यात्	...	१५१,१४
आह्वय मन्वतस्तेषु	...	८५,११२२,१४

उपवीतो ततः कुर्यात्	...	पलाङ्गः । पङ्कजः ।	...	१४०, ११
उपवेश्य जपेद्बीमान्	११४, ८
उपहरनितम्बेषु	२७३, २०
उपक्रियमधीतश्च	१४६, १६
उभयोर्हस्तयोर्युक्तं	१५८, १०
उभौ हस्तौ समौ कृत्वा	८४, १५।११४, १८
उष्णमन्नं विजातिभ्यः	१६०, १०

 छ ।

ऊचुः सुखदितं विप्राः	३६६, १६।२७१, ८
ऊर्जं पिण्डार्चनं पिण्डे	२२६, १२
ऊर्ध्वं सुहृत्पात्कुतपात्	३१३, १४
ऊपरं क्षमिसंयुक्ते	१०५, ८

 ऋ ।

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता	३२, १
-----------------------------	-----	-----	-----	-------

 ए ।

एकपात्रेण वसतां	४५२, २१
एकवामा यदश्रीयात्	१०१, ८
एकमूर्त्तिस्त्वर्मायाति	४२०, १०।४३१, ११
एकगणोऽहं चन्द्रस्य	१५, १४
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः	१८३, ८

पलाद्याः । पद्माद्याः ।

एकादशाहं निर्वर्त्य	...	३५४, १२।३५८, ४
एकाहेन तु ययमायाः	...	३३८, २
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं	...	२८, १६।४५९, ७
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं	...	५७, ८।३८१, १६
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु	७०, ८।७६, ११।३७०, १८।३८९, १८	
एकोद्दिष्टस्य ज्ञेयन्तु	...	३८१, १२
एकोद्दिष्टं जलं पिण्डं	...	४४५, ४
एकोद्दिष्टं दैवहीनं	...	३८७, २०
एकोद्दिष्टं परित्यज्य	...	४७१, १४
एकोद्दिष्टं न क्षुर्वीति	...	४४४, २१
एतच्चानुप्रणीतोऽपि	...	२७, १५।२५८, ११।३२४, ८
एतद्दः पितरो वासः	...	७२, ७।१८५, १७।३७५, ११
एतदो अन्नमित्युक्ता	...	५८, १७।६५, १५।१६३, ११
एतानेव हि हिंसन्ति	...	२८२, ७।३८८, ९
एता युगाद्याः कथिताः	...	३०२, १३
एतांस्तु चादिकालान् वै	...	२५२, १२।३००, १
एवमासाद्य तत्सर्वं	...	१०३, १७
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	२८, २।२२, १५

ये ।

ऐह्यदं वदरोन्मियं	...	४५१, २१
ऐन्द्रान्तु प्रथमायां वै	...	२५७, ११

श्री ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य

...

११५,५।१६५,५

क ।

कदलीदलस्य चापि

...

...

१५४,२

कदाचिन्नाहरेद्विद्वान्

...

...

४८,२

कन्यापुत्रविवाहेषु

...

...

४८७,१०

कन्यास्ये च रवाविषे

...

...

२७६,५

कन्यायां क्षणपक्षे तु

...

...

२८४,३

कन्यां गते सवितरि

...

२८३,१५।२८५,१६

कमलं पद्मकुमुदं

...

...

१४२,१५

कथं दत्तानु सायाङ्गे

...

...

३०७,५

कर्पूरं नागरक्षैव

...

...

१८,२१

कर्मकाले प्रकुर्वीत

...

...

५३,१

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः

...

...

३५,१

कर्मण्यथाभ्युदयिके

...

...

४८३,५

कर्मादिषु च सर्वेषु

...

...

५०२,१

कर्पुसमन्वितं मुक्ता

...

८३,१८।२५८,५।४७५,३

कसेरुः कोविदारय

...

...

१७,१२

काद्वन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः

...

...

२७४,१२

कामं यावैर्षयेन्मित्रं

...

...

४१,१०

कात्तिकं सकनं वापि

...

...

२८०,१३

पलाङ्काः पङ्कजङ्काः ।

कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री	२०४, १८
कार्यं यादममावस्थां	३२७, ५।३३३, १३
कालशाकं दधिचीरं	१८, १७
कालशाकं महाशल्काः	१४, १८
कागाः कुया वल्गजाय	४६, १६
कुक्कुटो विट्पराहय	१०६, ८
कुक्ष्यसन्नावसोर्धारां	५०२, ५
कुप्यभागौ भवेन्मत्तः	२८७, १५
कुजकं तगरक्षैव	१४२, १३
कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे	४२२, २
कुलद्वयेऽपि चोत्सवे	५६०, १४
कुलालचक्रनियंत्रं	८७, १५
कुयानां धारयेन्मूलं	५२, १७
कुठौ रक्तेक्षणः कुजः	४२, ८
कुम्भाण्डालावुवात्ताकु-	२१, ८
कृतञ्च लक्षणं सर्वं	२१, ११
कृते सपिण्डीकरणे	२६०, ११
कृत्तिकादिभरण्यन्तं	२८८, ५
कृत्वा पितामहादिभ्यः	४२३, १
कृत्वा स्वधावाचनकं	२०७, ७
कृपिजीवी श्रीपदी च	४०, १५
कृपिभागौ भवेच्छादं	२८७, ११

कृष्णपक्षापराह्णे तु	...	३२५, ७
कृष्णपक्षे दशम्यादौ	...	६, १८, ८, ८, २८, १७
कृष्णपक्षे यवयादं	...	२६४, २१
कृष्णमासास्तिलाद्यैव	...	१२, २, १२, ८
कृष्णाजिनस्य साविध्यं	...	११३, ३
कृष्णाजार्जीं विडङ्गश्च	...	२२, १
चत्वादिः सूतकान्ते तु	...	३३६, १५
चन्नियैस्तु मृगध्यायां	...	१६, ७
चयं केचिदुपात्तस्य	...	३६५, १३
चात्रेष कर्मणा जीवेत्	...	२२२, ४
चौरमेकग्रफामां यत्	...	१२, ११
क्रतुर्दक्षो यस्तुः सत्यः	...	५६, ११
क्रोणीयाद्यस्वपत्याद्यै	...	४५५, १६

ख ।

खञ्जः काः च कुण्डिः शिवी	...	१०६, १७
--------------------------	-----	---------

ग ।

गङ्गायाश्च गयायाश्च	...	२६८, १८
गच्छन् दिर्गान्तरं यस्तु	...	२६८, २
गणयः क्रियमाणेषु	...	५२६, ८
गते धयसि हृद्धानि	...	१८६, १

	पलाङ्काः ।	पङ्क्त्यङ्काः ।
घृतं न केवलं कुर्यात्	...	१४४, ५
घ्राणेन विट्प्राञ्चय	...	१०६, १३
<hr/>		
च ।		
चक्रवत्परिवर्त्तत	...	४३८, २६
चण्डालस्य वराहस्य	...	१०५, १३
”	...	१६८, ५
चण्डालान्नेरमेध्याग्नेः	...	२७, ३
चण्डालो जायते यज्ञ—	...	२१, ६
चतुर्थस्य पुनः कार्यं	...	४३६, १
चतुर्थे नवमे चैव	...	५७, १५
चतुर्थे पञ्चमे चैव	...	३४५, ६
चतुर्दश्यान्तु यच्छाब्दं	...	२८४, ५
चतुर्भिर्दर्मपत्रैश्च	...	५२, २
चतुर्भ्यश्चार्घ्यपात्रेभ्यः	...	४२०, ६
चन्दनागुरुणी चोभे	...	१४४, ३
चन्द्रचयाहःपूर्वोद्युः	...	७८, १४
चान्द्रायणं नवग्रहे	...	३४५, ११
चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः	...	३४१, १४
चिकित्सकान् देवलकान्	...	४०, २
चित्ती दर्भाः पथि दर्भाः	...	४८, १३

ज ।

जपेच्च पौरुषं सूत्रं	१०२, ११
जवादिस्तुभं भिक्षुः	१४३, १२
जलं क्षीरं दधि घृतं	११३, १३
जातकर्मणि यश्चाहं	४३८, १६
जातयाचे ॥ दद्यात्	२६, १०
जातीचम्यककुन्दानि	१४२, ११
जातीदर्शनमात्रेण	१४२, १८
शुद्ध्यात् व्यञ्जनचारः—	१४०, १२
जातीनाञ्च भवेच्छेष्टः	२८०, १८
ज्येष्ठोत्तरान् युग्मान्	१३२, १५
त्रियच्च वृषसंक्रान्त्या	१०४, १

त ।

तच्चापि देवरहितं	३८०, १२
तत आचामयेदिमान्	२०३, ८
तत एकादशाहे तु	३४०, ७
ततः पितामहादिभ्यः •	४२०, १०
ततः पितृत्वमापद्यः	३८२, ८।४२५, ४
ततः प्रभृति वै प्रतः	३१६, ८।३६२, ११
ततः प्रभृति पितरः	३०१, २।३२५, १६
ततः प्रभृति संक्रान्ती	३००, १५।३३०, ५।३४५, २०।३५८, २१		

ततः प्रातः ससुत्याय	८८,२
ततः सिद्धिमिति प्रोच्य	१११,१५
ततस्तानपतः स्थित्वा	२१४,८
ततस्त्रिभान् गृहे तस्मिन्	१२०,५
ततश्च वैश्वदेवाभ्यां	२१७,२१
ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः	१०८,१
तत आचामयेदिप्रान्	२०३,८
ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु	२१८,१
ततो दक्षिणपूर्व्वस्यां	१८१,२
ततो द्वादशभिर्मासैः	३४३,१
ततो नित्यक्रियां कुर्यात्	२१८,६
ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने	१०८,१७
ततोऽन्नं बहुमंस्कारं	१०८,१५
ततोऽन्नं गृष्टमत्ययं	८८,२०।१६७,२
ततो मन्त्रं जपेन्मूर्त्तीं	११८,१०
ततो यज्ञीयवृक्षोत्प—	१३०,१५
ततो वृथिकमायाते	२८३,१७
तत्र तं पितरः पूष्ये	३२५,१८
तत्रापि महती पूजा	२७६,७
तत्राप्यसामर्थ्यधृतः	२५३,११
तत्राष्टमो सुहृत्सो यः	३१७,२०
तत्रामनामि देयानि	११०,१४

तुलसीगन्धमाधाय	१४३,५
तुलादि पदशीर्षजो	२८६,२
तुल्यांशजालसम्पर्कात्	३०१,११
तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां	४८७,८
तूष्णीं प्रथमो दत्वा	६८,४।१३२,११
तृतीयश्च-जलेनान्नं	११८,२१
तृतीया चैव माघस्य	३०४,१५
तेभ्यश्च पैठकः पिण्डः	४२७,१२
तेभ्यः पूर्वतरा येष	४८९,३
तेभ्यो दद्यादयोगानं	१६७,८
तेषु दधेयु तं हस्तं	१८४,४
तैलमुद्धर्त्तनश्चैव	१०८,१८
त्रयाणामायमाणाश्च	४४४,१३
त्रयोदशी नभस्ये या	२७२,२१
त्रयोदश्यां प्रयत्नेन	२६६,११
त्रयोदश्यां भाद्रपदे	३००,१०।३०३,१८
त्रिपिबं त्विन्द्रियक्षीणं	१४,१
त्रिभिर्दधैः कृतं यक्षु	५२,११
त्रिभिः सपिण्डीकरणैः	४२५,१८
त्रिमुहूर्तापि कर्त्तव्या	३१८,८।३३५,२
त्रिगुहूर्त्वरौद्रान्ध—	४२,१
त्रिचण्डेतेषु युग्मांस्तु	५०७,१४

दर्भाः क्षणाजिनं मन्त्राः	...	पत्राङ्काः । पञ्चगङ्काः ।	...	४८, ८
दर्भाः पवित्रमित्युक्तं	५१, ४
दर्भायैवासने दद्यात्	११०, १५।५५०, ७
दर्श्यादन्तु यत्प्रोक्तं	३१४, २०
दर्शं तु माघमासस्य	३०४, ११, १८
दर्शं विवर्जयेत् प्राज्ञः	१४५, १
दारुणं चौरां रौद्रं	३२०, ६
दारुणेषु च सर्वेषु	३२०, १
दिनत्रयाधिके विंशे	२६२, २१
दिवसस्याष्टमे भागे	३१२, ११।३१०, १२
दिश्यभीमान्तरीक्षानि	२८५, १४
दीपमालाय कर्त्तव्याः	२८१, ११
दुर्गन्धिफेनिलक्ष्म्यु	१०१, १२
दुहिता पुत्रवत् कुर्यात्	४५०, २
देये पितृणां याद्वे तु	४८०, १४
देवानां नमसा कार्यं	३०३, १।१०४, ११
देवाद्यस्तं तदीहेत	५४, १५
दैवे युग्मान् यथाशक्ति	८२, ८
दैवे कर्मणि पैत्रे च	८०, ५
दैवे वा यदि वा पैत्रे	१०८, ४
दौहित्रैर्वा नरस्येष्ट	५००, १३
द्वादश्यामीहमानस्य	२८०, १५

पलाङ्काः । पङ्कजदा ।

द्वादश प्रतिमास्थानि	...	११८,६
द्वादशाहेन वा कुर्यात्	...	३५४,२०
द्वादश्यान्तु सिते पचे	...	२८२,१२
द्विगुणांस्तु कुमान् दत्त्वा	...	१११,७।११७,८
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु	...	१२२,४
द्वितीयादिकसुस्मानां	...	६१७,२
द्वितीयेऽहनि भाण्डानां	...	२२५,८
द्विःस्त्रिंशं परिदग्धञ्च	...	२४,२
द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे	...	६०३,२१
द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्रे	...	८२,११।११२,८
द्वौ देवे पित्रस्तथे चीन्	...	८४,११
द्वौ मासौ सत्स्यमांसेन	...	११,५

ध ।

धनं विद्यां भिषक्-	...	२८८,१
धानाथ मधुसंयुक्ताः	...	२०,४
धूपार्थं गुग्गुलं दद्यात्	...	१४४,८
धीताधीतं तथा दग्धं •	...	१४६,८

न ।

न कदाचित् सगोत्राय	...	३०,२२
न कुतश्चित् क्षता	...	१२२,१६

		पञ्चाङ्गः	पञ्चाङ्गः ॥ १
नक्ताहृतमनुत्सृष्टं	१०१,१६
नक्षत्रं देवदेवेश	३१६,२
नक्षत्रे न च कुर्वीति	३१८,२१
न च द्विजातयो मृगुः	१७०,२
नद्याग्रक्षु जपेत्किञ्चित्	५१६,८
न जानाति दिनं यस्तु	४७८,१४
न तदग्रन्ति पितरः	१६८,११
न दशायन्येनैव	५२५,१५
न निर्वपति यः ग्राहं	३२७,७
नन्दायां भार्गवदिने	२६४,१६।३२०,१५
न पृथक् पिण्डदानस्तु	३५१,२०।३६०,४
न पैष्टयज्ञीयो होमः	७,२
नवम्यां कुर्व्यतः ग्राहं	२८७,१२
नवम्यां शुक्लपक्षस्य	३०३,८
न वह्निर्जगुस्त्वयाः	१७१,१३
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः	३१,५
न ब्राह्मणं परीक्षित	३४,७
न भिन्नभाण्डे मुञ्चीत	१५३,१२
न मिथीरुतय दद्यात्तु	१४५,८
न स्तेष्वविपर्ये ग्राहं	१०५,१०
न मेऽस्ति वित्तं न धनं	२५३,१८
न योपिद्मः पृथग्दद्यात्	४८४,८

पलाङ्काः । पङ्कजहाः ।

न रक्तमुखनं वासः	१४६,१८
नवाद्यं नैव नन्दायां	२६४,१३
नवाद्यालभने देवी	५८,१६
नवोदके नवाग्ने च	२६५,११
न ग्राहे भोजयेन्निधं	४१,६
न सन्ति पितरयेति	२८१,५
न सृष्टेहामहस्तेन	१७१,१०
न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत	३०३,१६
नावापसथ्यकरणं	४०६,११
नाद्यादविधिना मांसं	२२०,८
नानिहा तु पितृन् ग्राहैः	५०,४८५,२१
नान्दीमुखं पित्रगणं	३०१,१५
नान्दीमुखानां कुर्वीत	५१८,११
नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं	५०८,१०
नाष्टकासु भवेच्छाहं	५२३,१८
नान्दीमुखास्वमूर्त्ताः स्युः	३३६,११
नाप्रोचितं सृष्टेलिखितं	३३,१७।४३,६
नासपिण्डाग्निभान् पुत्रः	३५४,३
नारङ्गश्च सखर्जुरं	१०,५
नाप्यात् परतरः कालः	२८०,१६
नास्त्रमापातयेज्जातु	१६१,५
नित्यनेमिस्तिके कुर्यात्	३४४,३

	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
नित्ययाहं देवहोमं	...	३८०,८
नित्ययाहमदैयं स्यात्	...	५,८३८६,१८१४३०,१२१५५८,२
नित्ययाहमहोमं स्यात्	...	३८०,५
निधायाद्य दर्भचयं	...	८८,१६
निपातो नहि सव्यस्य	...	५०६,८
निमन्त्रणं स्वागतस्य	...	२२५,१३१२५१,२
निमन्त्रयीत त्रयवरान्	...	८३,६
निमन्त्रयीत पृथ्व्युः	...	७८,३११५१८३,१०
निमन्त्रयेद्विजं प्राज्ञं	...	८३,१४
निमन्त्रितयिरं नैव	...	८८,७
नियोजयेत् शुचीन्	...	१४१,१८
निरहुठन्तु यच्छ्राहं	...	८८,११
निरामिषं सकृद्बुध्या	...	७७,७
निरुप्य चतुरः पिण्डान्	...	४२१,१२१४२२,१४
निर्दशं मलिनं जीर्णं	...	१४६,१४
निवृत्ते पितृयज्ञे तु	...	२१६,१५
निवृत्त्य प्रणिपत्याथ	...	२१७,१८
निपेककाले होमे च	...	४८४,१६
निहन्मि सर्वमित्यादिः	...	१८१,२०
नीलघ्नीवो रक्तशिराः	...	१४,३
नीषीमध्ये च ये दर्भाः	...	४८,१७
नीषीं विसंस्थं च जपेत्	...	१८५,१५

	यन्त्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
पद्मविल्वार्कधूसुर—	...	१४२,७
पयोमूलफलैः शाकैः	...	८,२
परकोयगृहे यस्तु	...	१०४,२
परदारैषु जायेते	...	३८,८
परपूर्व्यापतिः स्तेनः	...	४१,१८
परमात्रेण यो दद्यात्	...	११,१५
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्	...	१५८,१६।१६४,८
परिष्कृते प्रदद्यात्	...	१०८,१
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्	...	२०१,८।२१०,१।२११,१३
पयाच्च वैश्वदेवाद्यान्	...	२११,८
पथाद्विसर्जयेद्देवान्	...	२१३,५
पाकादि न प्रशंसेरन्	...	१६८,१६
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा	...	११७,२
पाणिप्रक्षालनं दद्यात्	...	१११,५
पाणिभ्यास्तूपसंगृह्य	...	१५८,८
पात्रे तु मृन्मये यस्तु	...	२५१,८
पात्रं वनस्पतिमयं	...	१२६,११
पानीयमप्यत्र तिलैः	...	१००,१५
पापिष्ठमपि शुद्धेन	...	४३२,५
पारक्य भूमिभागे च	...	१०४,२४
पार्व्येण विधानेन	...	५८,६
पार्व्येषु तु मन्त्रेषु	...	६८८,१

पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी	...	पलाहाः । पङ्कगहाः ।	
पिञ्जल्यादाभिसंयुद्ध	१२०, १'
पिण्डनिर्वपणं कार्यं	१८२, १३
पिण्डानां मासिकं याहं	४०, ७
पिण्डार्थे ये स्मृता दर्भाः	३२४, १८
पिण्डात्वाहार्यकं याहं	४८, ८'
पिण्डांश्च गोऽजविप्रेभ्यः	३२३, १० । ३२४, १६
पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां	११६, २ । ४०५, १४
पिण्डैर्मातामहांस्तत्र	३२६, १०
पितरः क्षिप्रमायान्ति	२०३, २
पितरः पर्व्वकालेषु	१०४, १८
पितरो यत्र पूज्यन्ते	२५५, ६
पिता पितामहश्चैव	८३, १२ । ५००, ४
पिता पितामहो भ्राता	१०३, ६ । २४२, ८
पितामहः पितुः पद्यात्	३५०, १८
पितामहे सजीवे वै	४३३, २
पिता यस्य तु वृत्तः स्वात्	४३४, ६
पितुः पितामहे यद्वत् ।	७४, ७
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या	४३१, १०
पितुः सपिण्डतां हत्वा	४५६, ८
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्यं	३५२, १५
पितृतीर्थेन सतिष्ठान्	६, १५
	२००, १०

पितृतीर्थेन तत्तोयं	१३१,१
पितृपात्रे निधायाय	३८६,५
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या	२०३,४
पितृभ्यश्च ततो दद्यात्	१६४,१७
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यः	२१८,१६
पितृयज्ञस्तु निर्वर्त्य	६,१५।३८८,१८
पितृनर्चयन् प्रतिपदि	२८७,४
पितृनेवागयेत्तत्र	४१७,१६
पितृन् निमन्त्रयेत् पादौ	५३,१८।५४,४
पितृन् सन्तर्प्य विधिवत्	२१८,२
पितृदानाय मूले स्तुः	२५४,१८
पितृादित्यप्रतीक्षु	३१०,१४
पितृादिनवदैवत्यं	२७०,१६
पितृे यः पङ्क्तिमूर्धन्यः	१५०,८।१५५,८
पिप्पलीं मरिचञ्चैव	१८,१८
पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं	१८,१३
पुत्रमायुर्धनं धान्यं	२८२,५
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय	३७८,८
पुनर्भोजनमध्यायं	८८,१६
पुनर्भोजनमध्वानं	८८,१६
पुराणवेत्ता चर्मात्रः	३५,१७
पुरोत्तो माद्रवाय	५६,१६

पूजयित्वा दिजायराणां	...	पलाहाः पङ्कजा ।
पूर्वं निमन्त्रयेद्दिमान्	...	५५, १८
पूर्व्वारुं दैयिकं आहं	...	५३, १०।८३, १८
पूर्व्वारुं मायकं आहं	...	३११, ०।५०८, १८
पृथक् तयोः केचिदाहुः	...	१०८, १७
पृथक् पृथक् चासनेषु	...	८३, ४
पृथिवी ते पादमित्यसं	...	११२, १५
पैयकं प्रथमं पात्रं	...	३, ४।१६१, १८
पीनर्भवश्च फाणय	...	१३६, २०
पीर्णमासी तथा माघी	...	४०, ८
पीपे चैवे छण्यपचे	...	२६०, १
प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च	...	२६५, २
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान्	...	११३, १३
प्रतिसंयत्सरश्चैव	...	२८८, १०
प्रतिसंयत्सरं कार्यं	...	३५२, ३
प्रत्यप्रमेकदा स्निग्धं	...	३७८, १३
प्रत्यब्दं द्वादशी मासि	...	२५, १।१५७, १
प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा	...	४३८, १८
प्रथमेऽहनि यो दद्यात्	...	१०८, १३
प्रदक्षिणन्तु देवानां	...	४५१, १४
प्रदक्षिणमनुव्रज्य	...	४५, २०
प्रदानं यत् यत्रैषां	...	२१८, ५
	...	४६८, २१

प्रेतयाधेषु सर्वेषु	...	पलादाः । पञ्चमदाः ।
प्रेतसंस्कारकर्माणि	...	३७४, २।३८३, १६
प्रेतानामिह सर्वेषां	...	३४६, २०
प्रेते पिष्टत्वमापन्ने	...	३६०, ५
प्रेथो ग्रामस्य राज्ञश्च	...	३६३, ८
प्रीष्ठपद्यामतीतायां	...	४०, ४
प्रीष्ठपद्याः परः पक्षः	...	२७१, २०।२७२, १९
	...	२७७, १८।२८१, १८।२८७, २

फा ।

फलं तालतरुणाञ्च	१८, ७
-----------------	-----	-----	-------

ब ।

वर्धमानाममावस्यां	३३०, ७
वर्धमानेन्दुपक्षस्य	३१७, ६
वलिं दद्याच्च विधिवत्	१८६, ३
वह्निःप्रदक्षिणं कुर्यात्	२१४, ११
वह्न्यं वा स्वर्गद्वीकं	...	१२३, १८।१८८, १५।२०८, १८	
वह्नीनामिकापत्नीनां	४६५, २
वह्निः शौचस्मृतेर्लुप्तः	२८६, १८
वह्निपत्रक्षुद्रपत्र-	५२५, १२
वैश्वदेव्यां तृतीयायां	२५७, १०
वह्निं दक्षिणा देया	५४, २१

भिचार्यमागतान् वापि	...	पलाशः । पद्मः ।
भुक्तयत्सु ततस्तेषु	...	३८, १५
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु	...	१०५, ८
भूतविदाऽप्यमायस्या	...	१०१, ४
भृतकाध्यापकः क्षूरः	...	३२८, १०
भोजयेद्यापि दौहित्रं	...	३८, ४
भ्राता वा भ्रातृपुत्री वा	...	३६, ८
भ्रातृभ्राता स्वयञ्चक्रे	...	३५५, १२ । ४६५, १८
	...	४३८, १८

म ।

मण्डलानि च कार्याणि	१४०, २
मद्यपः स्तेरिणी चैव	१००, २
मधुकं रामठश्चैव	१८, ४
मधु चाग्रं जनं पुथं	४२९, १४
मध्याह्न्याविनी या तु	३१८, ४
मध्याह्ने मर्त्यदा यन्मातृ	१०६, १५
मध्मे चेदपिमासः व्यात्	१४८, ३९
मध्याह्न्यतिममिन्नेन	२०४, १४
मध्याह्न्यतिममिन्नेन	१८८, १८
मनसा निघणं हत्वा	४३८, ७
मन्नादेन कर्णं च	४३८, ८
मन्त्रिगुणः शायी च	२८४, ७

मृतस्य न भवेद्दार्ता	४०८,६
मृताहनि च कर्त्तव्यं	३०८,६।३४२,११
मृताहनि च कर्त्तव्याः	३०८,१।४४१,११
मृते पितरि पुत्रेण	४६१,०
मृते पितरि यस्याय	४४८,१८
मृते पितरि वै पुत्रः	४२३,५
	३८०,१३

य ।

यक्षी च पशुपालय	४०,६
यक्षीत्तं दृश्यमानेऽपि	३२८,१०
यक्षवागुनि मुष्टगश्च	८०,१५।१८५,८
यक्षीपवीतं यो दद्यात्	१४०,१०
यत् किञ्चित् पश्यते गच्छे	२२३,१२
यत् किञ्चिन्मधुना मिश्रं	११,१५
यत्कृतं धनुषि त्राहं	२६२,११
यतः कुतपित् मंग्राय	२४१,१५
यतिमिददष्टी कुरुष्व	३१३,५
यक्षु भुङ्क्ता पुनर्भुङ्क्ते	१००,८
यस्य कुर्यात्तु विप्रेभ्यः	१५०,१६
यस्य यत् क्रियते कर्म	४३,११
यस्य यत् प्रदातव्यं	४०१,६
यथा चेवापरः पश्यः	३१४,१८

यथासुखं यूपध्वं भोः	१६६,१८
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ	२६१,४
यद्दाति तिलोन्मियान्	१६२,१०
यदा चतुर्दशीयामं	३२८,६
यद्दहितेनार्जयन्ति	२२२,१०
यदुक्तं यदहस्त्वैव	३२८,८
यद्येकं भोजयेद्भिन्नं	७१,६
यन्न सर्वार्थमुत्कृष्टं	१०१,५
यद्येष्टितगिरा भुङ्क्ते	१६८,३
यस्य सर्वार्थमुत्कृष्टं	१०१,५
यन्नाग्रातं स्रग्मायायां	१२४,३
ययास्तं सविता याति	३१५,६
ययाः प्रियह्वयो मुद्राः	१८,१०
ययाम्बुना तु देवानां	४३,१४।१२०,१६
ययैरन्वयकीर्त्याद्य	११८,६।१२०,१८
यः सपिण्डीकृतं प्रेतं	३८२,१४।४६८,६
यम् पाणितले भुङ्क्ते	१०१,११
यन्मादस्याहता माया	३२६,१०
यग्निंशो मंशवाः पूर्वं	१३५,१२।५१८,१२
यग्निसर्वे पुराणे वा	५०,१८
यग्निसर्वे द्वादशैकय	३३०,१
यस्य ते प्रतिमन्त्रेणुः	२४४,८

	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां	...	३८, २०
यस्य मितप्रधानानि	...	४१, ८
यस्य संवत्सरस्य प्राक्	...	१५३, ६
यस्यैतानि न दीयन्ते	...	३६२, ४
यानि च व्यवहार्याणि	...	१०, ०
यानि पञ्चदशाद्यानि	...	३८५, ८१४६६, ८
यानिधिं समनुप्राप्य	...	३१५, १६
यावच्च कन्यातुल्यो	...	३८१, ०
यावदष्टश्च यो दद्यात्	...	३८८, ५
युग्मानेव भवन्ति वाच्य	...	२१३, १८
युवानसु वृद्धे यस्य	...	३८२, ३
ये चात्र विप्रदेवार्थे	...	११०, १६
येयं दीपान्विता राजन्	...	३८१, ६
ये समाना इति द्वाभ्यां	...	४२१, १६१४२५, २
येरिष्टं विविधैर्यज्ञैः	...	३६४, १८
यो ददाति शुद्धीमित्रान्	...	१४, ८
योनितियावबोधायैः	...	८०, ८
योऽप्रमथमना भुङ्क्ते	...	११८, ०
यो यः कथित् तौ वंशात्मान्	...	३६०, ८

२ ।

रक्षणाय तु यद्दत्तं	११४,२
रक्षोघ्नाय जपेन्मन्त्रान्	११२,१८
रक्षोघ्नमन्त्रपठनं	१०९,४
रजस्वला च या नारी	८७,८
रत्निमाताः प्रशम्ना वै	४७,२०
रविशुक्रदिने चैव	१००,७
राजतैर्भाजनैरेषाम्	१२६,६
राजतन्तु तथा पात्रं	२१२,७
राजसूयाग्नेधाम्यां	२८५,१८
राजाभाषान् मसूराय	२१,१२
रात्रौ व्याहं न कुर्वीत	१०५,८
रामठं मागधञ्चैव	१८,६
राहुदुर्गमदत्तं हि	२६५,१८
राहुदुर्गमभक्तानि-	३०७,१८
रघुं लभियुतं क्रियं	१०५,१
रोगो भीतातिरिक्ताङ्गः	१८,१
रोहिताग्निपुन्ययं	१४,६
रोहिताग्नेय पाटोमं	१६,२
रौरवेण तु मासेन	११,८

स ।

लेपभाजयतुर्थादाः

...

...

१८०,२२

लोके येष्ठतमं यत् स्यात्

...

...

१०४०,१८

य ।

वर्ज्यानि कुर्वता ग्राहं

...

...

८८,२

वर्षास्त्रमेध्यशाकैश्च

...

...

२५५,१७

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति

...

...

१४५,१९

पक्षोत्तरं गन्धपूर्व्यं

...

...

१२७,८

याम्भायदुष्टश्च तथा

...

...

२४,६

यामवाजैकपादर्शं

...

...

१०,१६

यामसा चायधूतानि

...

...

१६१,८

पित्तगाद्येन रक्षितं

...

...

२१७,२

विदेगगममन्त्रैश्च

...

...

३५८,३

विपरीतायनगर्ताः

...

...

३०१,८

विमान् पूर्व्यं परे वाङ्मि

...

...

३६,१४

विशक्षादिः कर्मगणः

...

...

१७४,७

विग्नेदेवाः कृतुदर्शः

...

...

५८,१४

विषयान्नतं मांसं

...

...

१६,८

विषयान्नतमन्त्रादि—

...

...

२८२,१८

विमर्शयेत् प्रीतिवचः—

...

...

२११,११

विगृह्य पादपङ्क्तिः

...

...

२००,१४

वीभक्तमशुचिं नग्नं	...	८७ १११०७,७
वृक्षेषु दीपो दातव्यः	...	१४५,८
वृश्चिके शुक्लपत्रे तु	...	२६२,१०
वैशाखमासस्य तु या	...	३०२,८
वैशाखे शुक्लपत्रे तु	...	३०३,२
वैशाखदेव्यां तृतीयायां	...	२५७,११
वैशाखादिपदे चन्द्रे	...	२८२,१६
प्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं	...	३०१,१३
व्रतस्यमपि दौर्द्धवं	...	३८,६

श ।

शत्रुभिः पिण्डदानञ्च	...	२६८,६
शक्रध्वजनिपाताङ्कः	...	२८२,३
शत्रोर्देवोत्पत्तिं तिष्ठता	...	१२८,६
शरदसप्तम्योः केचित्	...	२६२,१
शर्कराक्षीरमंयुक्ताः	...	१८,२०
शम्भुसर्प्यादिक्रि कार्यं	...	६७,११
शशकुम्भयोस्तु मांसेन	...	११,११
शशं फान्नायमं गोमं	...	१०७,८
शशापहणमुद्येगं	...	८८,१२
शशापिपहतानाञ्च	...	२८५,२१
शशकम् फान्नायमं	...	२४६,८

	पञ्चाङ्गः ।	पट्टपञ्चाङ्गः ।
शाकमारण्यकक्षैव	...	१८,१०
शाकैस्तृतीया कर्त्तव्या	...	२५५,१
शालग्रामशिलाये तु	...	८२,२
शालग्रामशिलायाम् तु	...	८१,२०
शालग्रामं दधिमाध्वजं	...	११,१५५२२,२
शिवमेतद्वत्तं यस्मात्	...	२१२,१२
शुक्राहारकसंयुक्ता	...	२८८,१२
शुक्लपक्षस्य पूर्वार्द्धे	...	२११,११
शुक्लपक्षे त्रिदिग्गन्धा	...	२१६,८
शुक्लपक्षे नयं धान्यं	...	२६१,१०
शुचिं देगं विविक्तश्च	...	१०२,१
शुचीभूतेन दातव्यं	...	४८०,१५
शूद्रमित्रो गुरुष्वैव	...	४०,११
शूद्रस्य दशमः पिण्डः	...	२४६,१२
शुद्धिं दंष्ट्रि नवि-व्याम-	...	२८६,१२
श्यावदन्तोऽप्य श्लीटः	...	४२,०
श्रद्धायुक्तः शुचिर्दामाः	...	८१,८
श्रद्धागिधनिकार्द्रा-	...	१०१,१०
श्यावदन्तोऽपि कर्त्तव्यं	...	२०४,१८
श्यावदपमुपक्रम्य	...	४१८,१
श्यावविष्टे दिवातीनां	...	२६,१०१२८,१४
श्यावविष्टे ममृत्पक्षे	...	४८८,११५२,२

सपिण्डीकरणान्ता हि	३५८, ८
सपिण्डीकरणे विप्रान्	४१८, ३
सपितुः पितृकार्येषु	५५२, १
समतौते दगाहे तु	२४०, २१
समत्वमागतस्यापि	२८४, २
समुत्सृजेत् भूक्तवतां	१७५, १०
समूलान् दक्षिणाग्रांश्च	१८७, १८
सर्पिः कृष्णाः सिता रक्ताः	३१३, ७
सर्वेहता गृहोर्व्याघ्रैः	२८२, १२
सर्व्वेव पितः प्रोक्तः	६२, ११
सर्व्वं पर्य्युपितं वज्रैः	१४३, १७
सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं	२११, १०
सर्व्वस्तेनापि कर्त्तव्यम्	२६५, ८।२७८, १
सर्वायामविनिर्मुक्तैः	८०, १०
सर्वाभावे वनं गत्वा	२५३, १७
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः	३७४, १५
सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा	४५०, १
सहपिण्डक्रियायान्तु	२५२, ६
संवत्सरं तथा गव्यम्	१५, ४
संस्थितायान्तु भार्यायां	४३१, ८
सा तिपिण्डद्वयोरात्रं	३१६, ८
मायाकृत्स्निमुद्गर्त्तः स्यात्	६०६, ११

	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
सिद्धेदस्योनि सर्व्याणि	...	४५,४
मिताः सुमनसः श्रेष्ठाः	...	१४१,१४
मितानि च सुगन्धीनि	...	१४२,४
सिद्धाः क्षताश्च ये भक्ष्याः	...	२४,४
मिहार्थकैः क्षणतिलैः	...	१०८,८
सिनीवाली द्विजैः कार्य्या	...	१२०,१८
सीमन्तोन्नयने चैव	...	४८०,१२
सुखमैश्वर्यसुखातः	...	२००,८
सुवर्ण-रुप्य-ताम्राञ्ज-	...	१५२,१८
सुगन्धः शब्दरहितः	...	१४५,६
सुस्रधेत्यागिषां युक्ता	...	५६,१
एतकान्ताद्वितीयेऽङ्कि	...	११८,१८
एतकान्ते गृहग्राहं	११०,२।११८,१५।१४४,११	
एतके मृतके चैव	...	२८८,२०
एतस्य मिहमंकाख्या	...	१०४,८
मेतुहजजनादीनां	...	२६०,४।४८०,११
मैश्वर्यं मयसं तदत्	...	२०,१२
मैश्वर्यं मागरीयस्य	...	२०,८
मोमपा नाम विषाणां	...	०४,१
मोदसं वक्ररथ्यान्ते	...	२८४,१०
मोदसं रात्रतं तावत्	...	१०६,५
मोदसामनविषाणु	...	४८,१८

स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते	२८७,६
स्त्रीणाममन्त्रकं याहं	३७७,१८
स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रैः	२८,५
स्त्रालीपाकं पशुस्थाने	२५७,४
स्नातोऽधिकारी भवति	१००,१८१८६,८
स्नानं दानं जपः याहं	३०६,६
स्नानं सन्ध्या जपो होमः	१०६,२
सृष्टमुद्धृतमन्यत्र	१३८,२
स्वरणं कीर्त्तनं केलिः	७८,१८
स्वतस्तु स्त्रोत आपन्नं	१६१,२
स्वदारनिरतस्यैव	२२१,३
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्	४८६,७
स्वर्गं ह्यपत्यमोजय	२८८,२०
स्त्रगाखाग्रयमुत्सृज्य	१२५,५
स्त्रस्त्रीय-ऋत्विक्-जामातृ-	१४,१८
स्त्राध्यायं यावदेतु पित्रे	१७२,८
स्त्राहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते	१५१,८
स्त्रेन भर्ता मह याहं	६५,८१४२८,७
स्त्रेन भर्ता महैयास्याः	४२६,१८१४२८,१८

ह ।

हंसं वर्षासु कन्यास्थे	२८३, १८
हतमथोत्रियं दानं	२११, १७
हतमथोत्रियं यावत्	८१, ११
हविषा संस्कृता ये तु	२६१, ७
हविषा संस्कृतानान्तु	१०८, ७
हवियान्नेन वै मासं	१२, १६
हरिता यज्ञिया दर्भाः	४६, ८
हस्तदत्ताय ये स्नेहाः	१५८, १६
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी	१०७, ५
हुतशेषं प्रदद्यात्तु	१५६, २
हुतावगिष्टमन्नन्तु	१५६, २०
होमे प्रदाने भोज्ये च	१०५, १५

आङ्गिक्रियाकौमुदी ।

ॐ नमो गोविन्दाय ।

पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं वाचाविलासादपि ।
श्लाघ्यं कौकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
शीतं गीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमध्यादपि ।
योगोविन्दपदारविन्दमुरलीमाहात्म्यमूराधुमः ॥

योगोविन्दपदद्वन्द्वनखेन्दुरचिसर्त्तति ।

चन्तयिन्ताभिरुद्गन्तचित्तध्वान्तं धुनोत नः ॥

येन लपोतिपपङ्गुजेषु नितरां मार्त्तण्डविम्यायितम् ।
योगोविन्दपदारविन्दयुगले श्रीसामरामायितम् ।
वेदान्तस्मृतिसन्ततित्विषयगोच्ये हिमाद्रोयितम् ।
केषां नो परिगोमितो गणपतिर्भटः सतां दृग्विधः ॥

तत्तनुजम्बा विदुषामसुरागमधूनिकाभिरामिष्ठः ।

मधुरिपुपदारविन्दयद्वागृतमाधुरीरमाभिष्ठः ॥

आलोच्याखिलसंयद्धानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
 प्रोक्ताः सम्यगण्यो विविच्य मुनिमिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
 श्रीमत्तातपदारविन्दविलसद्गुलीभरोद्देशतः
 श्रीगोविन्दकविः करोति गद्गनां आदिक्रियाकौमुदीम् ॥

अथ आद्वस्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र केचित्—

पृथिवी ते पात्रमिति मन्त्रकरणकपात्रालम्भनपूर्व्वको हवि-
 स्त्यागः आदमित्याहुः ।

तत्र, पिण्डपिष्टयज्ञेऽप्याप्तेः, न च तत्र लक्ष्यमिति वाच्यं,
 गोभिलेन पिण्डपिष्टयज्ञमभिधाय, तच्छ्राद्धमितरदमावस्थाया-
 मित्यनेन तस्य आद्वत्वाङ्गीकारात् ।

नचासावस्थायां तत्पिण्डपिष्टयज्ञरूपं कार्यं इतरच्छ्राद्धमन्वा-
 हार्यपात्राभिधेयञ्च कार्यमिति सूत्राचरार्थ इति वाच्यम् ।

विशेषणीभूतानामितरादिशब्दानां विशेष्यजातीयप्रतियोग्यु-
 पस्थापकत्वनियमादत्रापीतरदित्यस्मात् प्रतियोगिनः पिण्डपिष्ट-
 यज्ञस्य आद्वसजातीयत्वावगमात् अन्यो घट इति वत् अन्यथा
 इतरकृत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च एकोद्दिष्ट्याहे नित्ययाहेऽप्यंति-
 व्याप्तेः हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं इति
 पारस्करोक्तमन्त्रलिङ्गेन पात्रालम्भनवाधात्, मन्त्रेऽमृतं जुहोमीत्य-
 मृतपदस्य हुतशेषवाचकत्वेन पात्रालम्भनस्य पदाङ्गत्वात् ।

तथाच मनुः—

विघसं भुक्तशेषन्तुं यज्ञशेषन्तयासृतम् । इति ।

न च

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ।

इति वचनानुसारात् मन्त्रे स्वधातुल्यलक्षणेति वाच्यम् ।

हुतशेषस्यैव स्वधातुल्यतया चिन्तनाहवनार्योपपत्तौ मुख्यार्थ-
बाधाभावात् मन्त्रे लक्षणाया अयोगात् ।

अन्यस्तु—

वेदबोधितसम्बोधितदैवतो हविस्त्वागः याजमित्याह ।

तदशुभं यजुर्वेदिनां तर्पणेऽतिव्याप्तिः ।

न च हविःपदेनाग्निप्रक्षेपार्हादनौयद्रव्यस्य विवक्षितत्वात्
जलस्य चाग्निप्रक्षेपयोग्यत्वाभावात्त्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

दद्यादहरहः याजमग्राद्येनोदक्तेन वा ।

इति मनुना नित्ययाजविधानात् । तत्र जलस्याग्निप्रक्षेप-
योग्यत्वाभावादव्याप्तिः ।

किञ्चाग्निप्रक्षेपरूपाङ्गविधिज्ञानं याजज्ञानं याजज्ञानेऽग्नि-
प्रक्षेपरूपविधिज्ञानञ्चेत्यन्योन्याश्रयो-दुर्निवारः ।

किञ्च अग्ने अश्विके इति मन्त्रं करणकाश्विकाहोमेऽति-
व्याप्तिश्च तत्र हविस्त्वागस्य देवताया अनेनैव मन्त्रेण वेदेन
सम्बोधितत्वात् ।

पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणस्त्रोकारपर्यन्तो हविस्त्वागः याजमिति

कल्पतरुलक्षणमप्यनुपादेयं सत्यासिनामात्मनादे देवयादे सन-
कादिशास्त्रे चाध्यासिः पितृबलिदाने चातिव्यासिः ।

अपरस्तु गन्धादिपञ्चकान्यतमदानपूर्वको हविस्स्यागः श्राद्ध-
मित्याह ।

तदपि पिण्डपितृयज्ञाभ्यासग्रा विष्णुपूजादावतिव्यासग्रा च
हेयम् ।

वस्तुतस्तु वेदबोधितसम्योधनपदोपनीतोद्देश्यकर्तृणेत-
प्रधानो हविस्स्यागः श्राद्धमिति लक्षणम् ।

अस्यार्थः—

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणश्चेति प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

इति मन्वादिनानामनुष्णुक्तदिशा वेदबोधितादनीयद्रव्यमिह
हविष्वेनाभिमतम् । मनुवचनेऽनुपस्कृतमविहृतमित्यर्थः । वेद-
बोधितसम्योधनपदोपनीत उद्देश्यो द्रव्यस्वामित्वेनाभिमतो यः
तेन विष्णो इदमन्त्रं तुभ्यं नम इत्यत्र नातिव्यासिः सम्योधनपदस्य
वेदबोधितत्वाभावात् ।

न च

निवेदयामि भगवते जुषांषिदं हविर्हरे ।

इति विष्णुनेवेद्यदानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

निवेद्यार्पणमन्त्रोऽयं सर्वार्चासु नियोजयेत् ॥

इत्युत्तरादेन तस्य नैवेद्यसमर्पणमन्त्रत्वेन विधानात् त्याग-
मन्त्रत्वाभावात् ।

नाप्यम्बिकाहोमेऽतिव्याप्तिस्तत्र सम्बोधनपदस्य वेदत्वेन वेद-
बोधितत्वाभावात् ।

तर्पणेतत्पदं यजुर्वेदिप्रैततर्पणेऽतिव्याप्तिवारणायेति । प्रधान-
पदन्तु अर्घ्यपिण्डयोरप्रधानाङ्गयोर्ध्यावर्त्तनायावश्यं देयम् । प्रधान-
यान्नोत्सर्ग एव

नित्यश्राद्धमदैवं श्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् पिण्डपितृयज्ञगयाऽपिण्डदानयोस्तु कर्मान्तरत्वात्तत्र तयोरेव
प्राधान्यमिति तत्र नाव्याप्तिः । तथा सत्यप्यङ्गत्वे हविष्यादस्य
प्रकृतकर्माणोऽभ्युदयान्तया देवश्राद्धस्य च—

तेषामारब्धभूतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षुवर्जितम् ॥

इति मनुना रक्षावन्ताफलकघनादस्ति प्राधान्यम् ।

कर्माङ्गत्वेऽपि सन्ध्यायाः प्राधान्यवदिति तत्र नाव्याप्तिः ।
एवञ्च सश्रासिनामात्मश्राद्धे जीवत्पितृकश्राद्धे सगकादिश्राद्धे च
सञ्चयमनुगतमेवेति । -

अथ सर्वेषां प्रकृतित्वात् प्रथमं पार्वणश्राद्धं विविच्यते ।

भविष्यपुराणे—

अभावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः ॥

पर्व्वान्वष्टका माघीपौर्णमास्यादि ।

यथा ह्यरीतः—

अष्टका माघ्यभ्युदया स्तीर्यद्रव्योपपत्तयः । इति ।

अभावस्यायां आहविधिमाह गीतमः—

अथ आहमभावस्यायां पिष्टय्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
क्षणपक्षस्य सर्व्वस्मिन् काले वा नियमः शक्तिरिति ।

अभावस्यायां मुख्यविधिस्तत्राशक्तिसम्भावनायां क्षणपक्षस्य
पञ्चमीप्रभृति वा यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कार्य्यम् “सक्तत् कृते
कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायात् । अत्राप्यशक्तिसम्भावनायां सर्व्व-
स्मिन् क्षणपक्षे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ कार्य्यं तत्र चतुर्दशीं
वर्ज्जयित्वा इति बोध्यम् ।

तथाच मनुः—

पिष्टयज्ञन्तु निर्व्वर्त्तं विप्रश्नद्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिष्टान्वाहार्य्यकं आहं कुर्यान्नासानुमासिकम् ॥

इत्यादिना अभावस्यायां आहमभिधाय तत्राशक्तौ

क्षणपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

आहे अगस्तास्तिथयो यथैता न तथेतराः ॥

इत्यनेन क्षणपक्षे चतुर्दशीं वर्ज्जयित्वा अनुकल्पविधिस्तु
निरग्नेरेव नतु साम्नेः ।

मनुः—

न पैतृयत्रियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते ।

न दर्शेन विना आहमाहिताग्नेर्हि ज्वनः ॥

दशैषाम्युद्धरणस्य विहितत्वादङ्गभूतहोमबाधात् पार्वण-
आहं दर्शेन विना नास्ति अन्वष्टकादियु विप्रपाण्यादौ होमः ।
अत्र दर्शेति कर्त्तव्यतां विना न आहमिति हलायुधः । तत्र
लक्षणाप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तेर्य ।

तथाच विष्णुपुराणे—

मासि मास्यसिते पचे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

अष्टकासं प्रकुर्वीत काम्यामन्यान् ऋणेषु मे ॥

असितपचे पञ्चदश्याममावस्यायामित्यर्थः ।

याज्ञवल्क्येनापि—

अमावस्याष्टकाहविः क्षणपचोऽयनुदयम् ।

इत्यनेन प्रथमममावस्यायामित्युक्ताऽर्थः । इति क्षणपच-
मात्रेऽपि विधिरुक्तः ।

एवञ्च यानि यानि क्षणपचविधायकानि तानि सर्वाणि
अमावस्यायामशक्तिसम्भवेन विषयकाणि ।

यथा च कात्यायनः—

आह्नाभिन्नः आहं कुर्वीत कन्यामपरपक्षं नातिक्रमेत् ।

यैजवापः—

क्षणपचे आहं कुर्वीत अन्नं सुसंस्तृत्य ।

ब्रह्मपुराणे—

पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपत्रे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी वा निर्धनो वाऽपि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन श्राद्धे दद्यात्तिलोदकम् ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयान् ॥ अथापरपक्षस्य
जघन्यान्वहानि सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितॄन्
प्रीणाति ।

जघन्यानि दशम्यादीनि श्रेयांसौत्थर्यः । पक्षं व्याप्य क्रिय-
माणे श्राद्धे पितृप्रीत्यतिशयः फलमित्यर्थः ।

यसु—

अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते अमावस्यान्तु विशेषेणैव ।

इति निगमपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—अमावस्यायां विशेषेणैव प्राधान्येनैव श्राद्धं
कुर्यात् तत्रायत्तौ अपरपक्षमात्रे यदहः सम्पद्यते यस्मिन्नहनि
शक्तिः स्यात् तत्र कुर्यादिति । अयमर्थो गोभिलेनापि
स्मृतः ।

यथा गोभिलः—

अथ आहममावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेषुर्वाह्येष्वनामन्तेति ।

अतएवामावस्याविहितपार्वणश्राद्धं करिष्ये इत्येव वाक्यं
कुर्वन्ति । अन्यथामावस्यायां प्राशक्यान् कृष्णपत्रे सुखविधेः

कृत्तपक्षविहितयादमिति वाक्यमभावस्यायादे स्यात् अभावस्या-
निमित्तेन विधानाभावात्तस्य यादस्य :पार्श्वयथाहानुपपत्तिः
स्यात् ।

एतेन—सामान्यकृत्तपक्षप्राप्तं यादमनूद्य ब्रह्मपुराणे तद्वै
यादमश्वयुक्कृत्तपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते नतु विगिह-
विध्यन्तरं सुखविध्यन्तरकल्पनागौरवात् ।

ततश्च

कृत्तपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इत्यनेन चतुर्दशीवर्जनमप्यस्तं सिद्धं तदनुवादकत्वादश्वयुक्-
विधेरिति यन्मैयिलैकतां तच्चिरस्तम् ।

प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । अतोऽश्वयुक्कृत्तपक्षे
पृथगेव विधिः कल्प्यते । दिने दिने इति वीक्षावचनाच्चतुर्दशी-
यादमनिरुद्धमेव ।

यच्च— विप-खापट-गस्तादि-तिर्यक्-आध्रुष घातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषामनु विगर्हता ॥

इति मरोपिबचनम्

तत्रमाषशून्यं कृत्तपक्षप्रकरणपाठायाश्वयुक्कृत्तपक्षयाद-
विषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां सम्प्राप्तिर्यादमपि न स्यात् ।

यश्चान्यन्मैयिलैकतां चाग्निचतुर्दश्यां श्रुतस्तस्यापि याद-
प्राप्ती—

आहवेषु विपद्यानां जलान्निधुगुपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अभावस्तानु कामिकी ॥

इत्याश्रिनापरपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचने यत्तत्र पुनः श्राद्ध-
विधानं तदाश्रिनचतुर्दश्यां प्रागेव यस्मिन् हतानामिति परिसङ्गार्थ-
मन्यथा वैयर्थ्यादिति । तदपि मन्दं

अथ यथा पक्षादिकत्याकरणे आश्रिनचतुर्दश्यां शस्त्रहत-
श्राद्धमशक्तेनाप्यवश्यं कर्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषदुष्टा
परिसंख्येति ।

यदा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतयावस्य प्राशस्यसुक्तं आश्रिने
तु नित्यविधिरिति । अतएव अमावस्यान्तु कामिकीत्युक्तं
आश्रिनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्यरादित्यलं बहुना ।

अमावस्यायावस्य नित्यत्वेऽपि न च त्रविशेषयोगेन हतपति-
शयमाह विश्वपुराणे—

अमावस्या यदा मैत्र-विशाखा-स्नाति-योगिनी ।

श्राद्धैः पित्र्यगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवर्षिकीम् ॥

अमावस्या यदा पुष्ये रौद्रऋचे पुनर्वसौ ।

द्वादशार्धं तदा हस्तिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादर्चे पितॄणां हस्तिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यमावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥

मैत्रमनुराधा रौद्रं आर्द्रां वासवं घनिष्ठा अजपदं पूर्वभाद्र-
पदं वारुणं शतभिषा ।

अथ आह्ने हविर्द्रव्याणि ।

मत्स्यपुराणे—

अब्रन्तु सदधिचीरं गोष्टृतं शर्करान्वितम् ।
 मासं ० ग्रीणाति वै सर्वान् पितृनि त्वाह केशवः ॥
 द्वौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हरिणेन तु ।
 श्रीरभेनाथ चतुरः शकुनेनाथ पञ्च वै ॥
 पयसासान् छागमासेन पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।
 सप्त पाप्यतमासेन तथाष्टावैष्णवेन तु ॥
 रौरवे च तु मासेन दक्षिर्मासाववैव तु ।
 दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिवैः ॥
 शशङ्कुर्मयोस्तु मासेन मासानेकादशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गन्धेन पयसा पायसेन तु ॥
 वार्धनसस्त मासेन दक्षिर्द्वादशवार्धिकी ।
 कालशाकेन चानन्त्यं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोःचीरं मधुपायसम् ।
 दत्तमचयमित्याहुः पितरः पुर्व्वदेवताः ॥

अन्नं ग्रीहिशाल्यद्वयं । यथा कन्दोगपरिशिष्टम्—

शाल्यन्नं दधिमध्वक्षं वदराणि यवांस्तया ।
 तिलैर्ग्रीहियवैर्मपिरद्भिर्मूसफलेन च ।
 दत्तेन मासं प्रीयन्ते विविधत् पितरो नृणाम् ।

मनुवचने मापैरिति कृष्णमापपरम् ।

कृष्णमापास्तिलायैव श्रेष्ठाः स्युर्यवशालयः ।

इति वासुपुराणवचनात् ।

सदधिष्ठीरेति माहिपक्षीरपरं परतो गोष्ठतमित्यभिधानात्
तदितरक्षीरपतीतेः गोक्षीरस्य संवत्सरपीतिफलत्वेन वक्ष्यमाण-
त्वात् ।

आरप्यमहिषीक्षीरं शर्कराशुष्कीसंयुतम् ।

॥ मध्यतां हि नरो दद्यादसृतमेव तत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनाच्च ।

यच्च—

क्षीरमेकशफानां यदीदृमायिकमेव च ।

आजस्र माहिषं मार्गं वर्जयेच्छ्राद्धकर्म्मणि ॥

इति विष्णुपुराणवचनं तदयाम्यमहिपक्षीरनिषेधकमिति ।

उरगो ————— हपण एव च ।

अतः प्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजनाः ।

अफलं भुञ्जते मेघं सफलं नैव भुञ्जते ॥

इति रामायणदर्शनात् शाकुनेन भक्ष्यपक्षिणां मांसेनेत्यर्थः ।

पृषतधित्रभृग एनः कृष्णसारः करुः खकुमारी अगविशेषः वराह-
महिषावारह्णी ।

आरण्यमाहिपञ्चाजं मार्गं रौरवमेव च ।

मह्यमांसं समुद्दिष्टमौरभं पार्षतं तथा ॥

वराहाय तथा भक्ष्या महारस्यनिवासिनः ।

इति देवलवचनात् ।

शंयत्तरन्त्विति—

अत्र केचित् उपकरणमध्यपाठादुपकरणभूतेनैव पायसेन न त्वन्नं विहाय केवलं परमाग्नेन आहमित्याहुः । तत्र, मांसादीनामुपकार्यत्वासम्भवादुपकरणतैवास्तु परमान्नस्य तु उपकार्यत्वसम्भवेन माधान्याविरोधात् उपकरणमध्यपाठस्याकिञ्चित्-^{*} करत्वादन्नं विनापि केवलपरमाग्नेन आहमविरुद्धम् ।

अतएव याज्ञवल्केः प्रधानेन सह पठितं तदधिकफलधीतम् ।

यथा—

हविष्याग्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

तथा च महाभारते—

परमाग्नेन यो दद्यात् पितृणामौर्ध्वदेहिणम् ।

गजह्यायान्तु पूर्वस्यां कुरुते दक्षिणामुखः ॥

अत्र निरपेक्षश्रवणात् प्रधानभूतेन परमाग्नेन यः आहं कुर्यात् स पूर्वस्यामर्थादपराह्णकालीनायां गजह्यायावामेव आहं कुरुते गजह्यायाकृतयाह्नफलं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

वार्ह्मिणस्य द्वेविध्यमुक्तं कालिकापुराणे—

त्रिपिषं त्विन्द्रियक्षीणं श्वेतं सुद्धमजापतिम् ।
 वार्धनिनसं विजानीयात् हव्यकव्येषु संस्कृतम् ॥
 नीलश्रीवो रक्तशिराः कृष्णपादः सितकदः ।
 वार्धनिनसः स पक्षो स्यान्मम विष्णोरपि प्रियः ॥

त्रिपिषमिति विभिः कर्णद्वयमुखैः पिबति स विपिषः यस्य
 जलपानकाले कर्णद्वयं निपततीत्यर्थः । इन्द्रियक्षीणं क्षिप्रवृषणं
 स प्रसिद्धः पक्षी तस्मान्ना स्यात् इत्यर्थः । शम्भोर्वृत्तत्वात्मन
 शम्भोरित्यर्थः ।

यत्किञ्चिदिति यत्किञ्चिद्द्रव्यं मधुमिश्रं दत्तमक्षयं स्यात्
 विग्रेषतस्तु गोक्षीरं घृतपायसञ्च ।

महाभारते—

११ वर्द्धमानतिलैः आद्धमक्षयं मनुरन्नवीत् ।
 सर्वकामैः स यजते यस्मिन्नेर्यजते पितॄन् ॥
 वर्द्धमानतिलं प्रचुरतिलम् ।

गोभिलः—

आद्वाक्षयत्वसिः खड्गः कालशार्कं लोहितकागो मधु महा
 शल्का वर्षासु मघासु आद्वां हस्तिक्षायायाञ्च ।

मनु.—

कालशार्कं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्त्यायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्वशः ॥

महाशक्तो रोहितमख्य इति प्राञ्चः, युक्तचैतव ब्रह्मपुराण-
वचनैकवाक्यतावगात् ।

यथा ब्राह्मे—

सेवधरं तथा गव्यं पशुः पायसमेव च ।

वार्चनिसामिपं लोहं कास्यार्कं तथा मधु ॥

रोहितामिपमुन्यन्नं दत्त्वा तु शक्रलोहवाः ।

अनन्तां वै प्रयच्छन्ति दत्तिं गौरीसुतसाया ॥

यो ददाति शुद्धोभियान् तिलान् वा यादवशैवि ।

मधु वा मधुमित्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

भट्टमय्ये विवाहिता गौरी तस्याः सुतो यत्किञ्चिद्वत् ।

अनन्तां दत्तिं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

प्राधुनिकास्तु—महाशक्तः शिङ्कट इत्याहुः ।

वचनञ्च—पुस्तक्यग्राह्या पठन्ति—

एकशफोऽर्धचन्द्रय ललाटे खड्गसंयुतः ।

शतार्णवो यो मत्स्यो महाशक्तः स उच्यते ॥

खड्गामिपं शङ्ककमांसं लोहितकागमांसम् ।

अनेन सर्वलोहेन मघास्तु च यतद्वतः ॥

इति महाभारतवचनात् ।

तथाच देवलः—

शानन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं दिनचये ।

महाशकुनिनो मत्स्याङ्गागो वा सर्वलोहितः । इति ।

मुन्यन्नानि नीवाराणीत्यर्थः ।

तथा मास्ये —

रोहिमांसश्च पाठीनं गोक्षीरं मधुरा रसाः ।

खड्गो लोहामिषश्चैव मधु श्यामाकशालयः ॥

यव-नीवार-मुद्गेक्षु-शुक्लपुष्प-घृतानि च ।

वस्त्रभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

हारीतः—

क्षत्रियैस्तु मृगव्यायां विधिना यदुपार्जितम् ।

आवकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतश्च यत् ॥

विपवाणहतं मांसं व्याधतिर्य्यग्घतश्च यत् ।

न प्रशंसन्ति तच्छास्त्रे यच्च मन्त्रविरजितम् ॥

मृगव्यायां यदुपार्जितं भक्ष्यपशुमांसमित्यर्थः । तिर्य्यक्षोऽत्र सिंहव्याघ्रव्यतिरिक्ताः पशुसर्पादयः पूर्व्ववचनात् । मन्त्रविरजितम-
प्रोक्षितमित्यर्थः । मांसश्च पक्ष्ममेवादेयं नामम् ।

अत्यस्तमतिलवर्णमतितित्तकटूनि च ।

आममांसं तथा मद्यं पूतिमांसं सुरासमम् ।

असुराणां हि भोज्यानि तानि तस्माद्विवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेन शूद्रस्यामयादविधानादाममांसस्य चास्त्ररसात् शूद्रेण
मास्यमांसं न देयम् ।

अथ विहितफलानि ।

बापे—

आम्बमाम्बातकं बिम्बं दाहिमं बीजपूरकम् ।
 पनसामलकं चीरं भारिकेलं परुषजम् ॥
 नारङ्गश्च सखर्वूरं द्राक्षा मौलकपित्तकम् ।
 एतानि फलजातानि शब्दे देयानि यत्नतः ॥
 यानि च व्यवहार्याणि स्वादुस्निग्धानि भौ द्विजाः ।
 ईषद्वल्कलकरोष्ठ देयानि शाककण्डर्पि ॥

वायुपुराणे—

विश्वामलकमृद्वीका पनसाम्नातदादिभम् ।
मर्थं पारावतं मोक्षं खर्व्वराम्नाफलानि च ॥
कचैः कोविदारस्य कर्कशुर्लवनी विसम् ।

मृद्वीका द्राक्षा भयं कामरङ्गफलं पारावतं ज्योतिषती मोक्षं
कदलीफलं कर्कशमृद्वीकफलं कोविदारो युगपदः काश्चनविशेषः,
विसं शृणुतम् ।

निषिद्धफलानि ।

ब्राह्मे—

तालं करुणकाकाशि बहुपुत्रार्जुनीफलम् ।
जम्बोरं रक्तविल्वञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥

बहुपुत्रा बहुवारफलम् ।

तथा तत्रैव—

फलं तालतरुणाञ्च भुक्त्वा नरकमृष्यति ।
दत्त्वा पितृस्तैः सार्द्धं पूयवचरकं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यवा. प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा ब्रीहयस्तिस्राः ।
निष्पावाः कोविदाराच सर्षपायाव शोभनाः ॥

निष्पावो देवधान्यम् ।

आदित्यपुराणे—

मधुकां रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं तथा ।
आहकर्मणि शस्तञ्च वैश्वयं त्रपुषं तथा ॥

सुखाशनं वायुपुराणे—

कालशाकं दधि क्षीरं चिन्ता वेत्तादुरस्तथा ।
वैकट्यं नारिकेलं शृङ्गाटक-परुषजम् ॥
गिप्पलीं मरिचञ्चैव पटोलं हृष्टतीक्ष्णम् ।
रामठ मत्स्यमासञ्च कलायाः सर्व्व एव हि ॥
कर्पूरं नागरञ्चैव दीर्घमूलकमेव च ।

वैकङ्कतं वंदिच इति ख्यातं यक्षफलं यक्षफलमिति ख्यातम् ।
 रामठं हिङ्गु नागरं शुण्ठी दीर्घमूलकं मूलकमिति । प्रसिद्धम् ।
 तत्र न भक्षयेत् ककरीरञ्च रक्तमूलकमेव च । इति निषेधात्
 रक्तमूलकं न देयम् ।

तथा ब्राह्मे—

रामठं मागधक्षैव नागरार्द्रकतिस्निहीम् ।
 लवङ्गं जीरकक्षैव तुम्बुरुञ्च नियोजयेत् ।
 कालशार्कं कलायञ्च वासूकं मूलकस्तथा ।
 वेव्राड्दुरं पटोलञ्च सर्पपं सुनिपश्यकम् ॥
 शकसारण्यकक्षैव ग्राहे दद्यादमूनि च ।
 मागधं पिप्पली नागरं शुण्ठी तुम्बुरुर्धन्याकः ।

यच्च—

पिप्पलीं भरिचं हिङ्गुं यथायच्च दिवर्जयेत् ।

इति शङ्खचनं तत्पुत्र्यचमरिचादिदाननिषेधपरं द्रव्यान्तर-
 संस्कारे तु विधिरिति न विरोधः तत्र भामग्रहो मरिचादिकं न
 देयम् ।

कुम्भपुराणे—

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्पृजेत् ।
 शङ्खान् साजांस्तथा पूषान् दत्त्वा सप्ततुल्यं भोजयेत् ॥
 गर्कराक्षीरसंयुक्ताः शृङ्गुका नित्यमस्तथाः ।

घृतं भूमौ समुत्सृजेत् इति—तथा घृतं देयं यथा भूमौ
श्रवतीति । पृथुकाधिपितकाः ।

देवलः—

धानाश्च मधुसंयुक्ता इक्षूंश्चैव समोरसान् ।

मर्कराफलमूलञ्च सर्व्वं दद्यादमक्षरी ॥

शास्त्रे—

गुडं शार्कर-मत्तण्डो-खण्ड फालितकं तथा ।

गन्धं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ॥

सैन्धवं सागरोत्थञ्च खवणं सारसं तथा ।

मत्तण्डी खण्डीभूतसितमर्कराविशेषः । सारसं मानस-
सरोजातं मान्धरीति प्रसिद्धम् ।

वायुपुराणे—

सैन्धवं खवणं तद्वत् तथा मानससम्भवम् ।

पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ॥

तथा मनुः—

सुन्यन्त्रानि पयः सोमो मांसं यश्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारखणश्चैव प्रकृत्या हविर्ह्यथेति ॥

सोमः सोमलतारसः अनुपस्कृतं अविकृतं पूतीभवमित्यर्थः ।

उत्पात-प्रतियत्न विहृत वाक्याध्याहारेष्विति विहृतार्थे सुट् ।

तथा तत्रैव—

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

हृद्यानि चैव मामानि धानानि सुरभीणि च ॥

कार्पाजिनः—

यदिष्टं जीवतयाभीक्ष्ण्यदद्यात् प्रयत्नतः ।

इष्टं निषिद्धेतरम् ।

अथ यादवज्यानि ।

यादवज्या—

घण्टालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थसव्यमददद्वासः काकोऽपि जायते ॥

देवसः—

कुशाण्डालावु-वार्त्ताकु पालङ्गा राजिकास्तया ।

पिप्पलीं मरिचञ्चैव रामठं पिण्डमूलकम् ॥

क्षतञ्च लवणं सर्वं वशाग्रञ्च विवर्जयेत् ।

राजमापान् मसूराय तथा वै कीरद्रूपकान् ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् श्रावकग्रेणि वर्जयेत् ।

पालङ्गा शकमेदः राजिका राजसर्पपः पिप्पल्यादिवर्जनं
प्रत्यक्षविषयमिति प्रागेवोक्तं पिण्डमूलकं मूलकविशेषः कीरद्रूपः
कीद्रवः ।

महाभारते—

अथाक्षीयानि ध्यान्यानि कीद्रवाग्रकास्तया ।

हिङ्गु द्रवेषु शक्रेषु नासिका-लसुनादिकम् ।

कृष्णाजार्जी विहङ्गश्च शीतपाङ्कीन्तयैव च ।

वर्जयेत्तवणं सर्व्वं तथा जम्बुफलानि च ।

अवक्षुतावरुदितं तथा आदे विवर्जयेत् ।

आद्यानर्हाणि शरत्पक्षहेमन्तिकेतराणि धान्यानि द्रवद्रव्येऽ-
मध्ये हिङ्गुं वर्जयेदित्यर्थः । नालिका कलम्बिका कृष्णाजार्जी
कृष्णजीरकं शीतपाङ्की सकजङ्गा । तवणं सर्व्वमिति कृत्रिम-
लवणविषयं अवक्षुतावरुदितं यस्योपरि क्षुतं रुदितं वा क्षत-
मित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

अक्षताग्रयणश्चैव धान्यजातं नरेभ्यः ।

राजमापानणंश्चैव मसूरांश्च विवर्जयेत् ॥

अलातुं गृह्णन्श्चैव पलाणुं पिण्डमूलकम् ।

आरक्ताश्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च ॥

यन्थान्धेतानि, वै आदे यच्च वाचा न शस्यते ।

धान्यजातं शरहेमन्तीद्वयधान्यसमूहः अक्षताग्रयणं अक्षत-
प्रथमागमयादमित्यर्थः । अणवी मर्कटाः प्रत्यक्षलवणं दृश्य-
लवणं न द्रव्यं किन्तु व्यञ्जनादिसंस्कारकाले द्रव्यान्तरमिश्रितं
देयमित्यर्थः ।

मात्स्ये—

मसूर-शन-निष्पाव-राजमाप-कुलत्तकाः ।

कोद्रयोद्दान-धणक-कपित्थ-मधुकातसी ॥

एतान्यपि न देयानि पिष्टभ्यः प्रियमिच्छता ।

निष्पावो, देवधान्यं ग्राम्यं निषिद्धं एवं विधितुं प्रारण्य-
निष्पावपरः । उद्दालो बहुवारकः मधुकं यष्टिमधु पतसी
मांसलेति ख्याता ।

हारीतः—

पालङ्गश-नालिका-पुती-वार्त्ताकु माप मसूर-शियु नृपमाप-
कृतकलवणानि श्राद्धे न दद्यात् ।

मापोऽत्र कथ्येतरः ।

कृष्णमापास्तिलायैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचने कृष्णमापविधानात् । नृपमापो वर्धट
इति ख्यातः ।

तथा त्रिकाण्डशेषः—

राजमापसु वर्धट इति । शियुः शोभाञ्जनः ।

विष्णुः—

विष्णुनी-भूस्तृणासुरीसर्पस पालङ्गश तण्डूलीयक सुरसा कुष्मा
ण्डान्मासु-वार्त्ताकु तुद्र कुसुम मद्भिषीक्षीराणि वर्जयेत् राजमाप-
मसूर कृतकलवण-पर्युषितानि च ।

भासुरीसर्पयो वांजीसर्पयः विष्णुपुराणे तु तदितरसर्प-
विधिः । सुरसा तुलसी व्यञ्जनप्रकरणाध्याकासा निषिद्धा ।

जातीक्ष्मकपुष्पाणि मलिकां तुलसी तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पुण्यत्वेन तुलस्या विधानात् ।

प्रत्यग्रमेकदा स्त्रियमपर्युपितमुत्तमम् ।

५ इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेनात्र निष्पाद्य तदन्नं दुग्धेन सह पुनः पाकेन पायसे
क्रियते इति केषाञ्चिदाचारो दुराचार एवेति ।

आमनिषेधस्तु स्त्रियधान्यतण्डुलविषयः पुनःस्त्रियसाविध्यात् ।
न च आमं तण्डुलमुक्तादीति कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं, प्रकृत-
त्वादन्नस्य विशेषणात् ।

नचादनीयमात्रे चन्नशब्दः, ओदनशब्दस्याप्ये चान्यधिकार
विशेषे योगरूढत्वात् । अतएव

भिःसा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदनोऽस्त्री स दीदियिः ।

इत्यमरकोपः ।

ततश्चामविशेषणात् ध्वकारो तण्डुले नाक्षणिकमत्राम-
पदम् । अतो नाममुक्तादिनिषेधः ।

किञ्च—

॥

तण्डुलमावस्याभक्ष्यते आमावेन याद्वे वैगदेयादिविधान
मसङ्गतं स्यात् ।

आपन्नाम्बेनापि—

सर्वे पर्युपितमन्त्रार्थं फानितं शृङ्गधाना तण्डुलं करम्भ
तरुजं शाकं मधु मांसं चौरविकारोपधिमूलवर्ज्यमिति प्रति
प्रसूय पर्युपितमन्त्रादि तण्डुलस्य भक्ष्यत्वमभिहितम् ।

अविर्गणेन सर्व्वशिष्टप्रवृत्तयः दृश्यन्ते तस्मात् सान्निध्यात्
स्त्रिव्रतण्डुलविषयोऽयं निषेधः । ऋजीपं पिष्टपचनभाण्डं तत्र
पक्कमित्यर्थः । उक्तानां सर्व्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामन्विति अथनु
प्रतिप्रसवो भक्षणविषय एव नतु आहविषयः पूर्व्वोक्तपचनेषु आह
सामान्यतो निषेधात् ।

अत्र विहितद्रव्याणां पाकविधानात् ब्राह्मणभोजनविधा-
नाच्च पाकोऽहं तदभावे आहं विगुणं पचनासु क्वचित् पाकामावे-
ऽपि आहमविगुणमेव ।

यथादिपुराणे—

जातशब्देन दद्यात्तु पकारं ब्राह्मणेषु च ।

तथा लघुहारीतः—

आहविघ्ने दिजातीनामामयाहं प्रकीर्त्तितम् ।

पाकसामग्र्यभावेनाशयत्वादिना वा आहविघ्ने सतीत्यर्थः ।

उचनाः—

आत्मनोऽदेशकालानां विघ्नवे समुपस्थिते ।

ग्रामयाहं दिजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अथात्मनो विघ्नवः पाककरणार्त्तिः, देशविघ्नवः स्थानसङ्कोचा
दिना पाकासामर्थ्यम्, कालविघ्नवः पवनचक्रादिभयादिना
पाककृतकालवैपासहिण्युता ।

प्रचेताः—

आपद्यन्स्त्री तीर्थे च चन्द्रसूर्य्यसहै तथा ।

ग्रामयाहं दिजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अतएव मन्त्रपुराणे शूद्रस्यापि पाकप्रसक्तौ निषेधमाह—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं हृदिश्राद्धं सर्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामावबहुधः ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—

स्त्रीभिर्पर्णावरैः शूद्रेदं विप्रानुयासनात् ।

मन्त्रवद्विधिपूर्वं हि बह्मिपाकविवर्जितम् ॥

अत्र स्त्रीणां प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरश्राद्धविषय एव पाक-
निषेधः । शूद्राणाम् 'शूद्रेण तु सर्वे हि, बल्युपनोदयनात्
सर्वदेवामविधिः शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

धामश्राद्धप्रदोऽनन्विः सर्वज्ञाष्टमनीपिणः ।

इति जामालनामकं वचनं यदि समूहं तदपि पाकोप-
श्रान्त्यभावपरं शूद्रपरं वा मन्त्रव्यम् ।

यत्तु—

मायाभावे दिवाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

धामश्राद्धं द्विजैः कार्यं यस्य भार्या रजस्वना ॥

अपयोक्तः प्रवासो च यस्य भार्या रजस्वना ।

मिहावेन न कुर्वीत धामं तस्य विधीयते ॥

इति नामग्रन्थं वचनद्वयं तदमूर्तं मन्त्रपुराणे भार्याविर-
हितोऽप्येतदित्यादिना मायाभावे प्रवासे च पाकादश्राद्ध-
विधानम् ।

प्रास्येदग्नौ तदन्नञ्च दद्यादां ब्रह्मचारिणे ।

अग्नौ तु जुहुयादन्नमसु वा तन्निवेशयेत् ॥

भूमौ दर्भेषु वा दद्यात् विना पात्रं कथञ्चन ।

इति षशिष्ठब्रह्मसुवचनाभ्यां द्विजाभावेऽपि पाकप्रतीत्यै
समूहत्वेऽपि भाव्याद्यभावे स्वयं पाककरणासामर्थ्ये मन्तव्यं पुन-
जन्मनि तु वचनान्तरात् सामर्थ्येऽसामर्थ्ये च सति ।

न च द्विजाभावोऽप्यापदिति वाच्यम् ।

निधायाय दर्भचयभासनेषु समाहितः ।

प्रेषासुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन द्विजाभावेऽपि यादस्य विहितत्वेनापत्त्या-
भावात् तदन्नस्याग्न्यादौ प्रक्षेपोपदेशाच्च । एवञ्चापदादिना पाका-
शक्तायामावविधानं सामान्यतः प्राप्तमप्येकोद्दिष्टे नास्तीत्याह
समुहारीतः—

यादविधौ द्विजातीनामामयाहं प्रकीर्तितम् ।

अमावस्यादिनियतं माससंबन्धराहते ॥

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा ध्ययम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः समुपोपणम् ॥

अमावस्यादिनियतं प्रोपिते सहचारिणी ।

पत्नी तु कारयेन्नित्यमन्येनाप्यृत्विगादिना ॥

अथतया पाकाद्वक्यादविधौ सति अमावस्यादिविहितं
नियतमावस्याद्वक्यादमामयाहं प्रकीर्तितम् ।

काम्यश्चाद्ये तु “नित्ये हि किञ्चिद्वृत्तानिः शक्या न तु काम्ये” इति सर्व्यशतवधिकरणे दर्शितत्वात् नामश्राद्धविधानमिति । श्राद्धविघ्न इत्यनेन दायाद्विकपिण्डदानस्य विघ्नेऽप्यामविधिर्निरस्तः । माससंबन्धराद्वेति इति माससंबन्धरविहितश्राद्धाद्विगत्यर्थः ।

मासशब्दोऽत्र सकलप्रेतक्षत्वाकाक्षीपलक्षकः, तेन एकादशाद्यादीनि सपिण्डीकरणशान्तानि श्राद्धानि नामाच्चेन कार्य्याणि किन्तु पाकेनैव ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

सपिण्डीकरणं यावच्छ्राद्धं प्रेतस्य तद्विदम् ।

पक्षाच्चेनैव कर्त्तव्यं सामिपेण द्विजातिभिः ॥

तथा प्रचेताः—

प्रेतश्राद्धानि कुर्वीत पक्षाच्चेनैव सर्व्वदा ।

तथा प्रतिश्रवणरमेकोद्दिष्टविधिना साम्यादिना पार्व्वणविधिना वा त्रिपथार्थं श्राद्धं नामाच्चेन, पाकेनैव कार्य्यमित्यर्थः । ततश्च एकोद्दिष्टपदेन पूर्व्वोक्तं सकलप्रेतक्षत्वं सांपत्तरिकस्योच्यते । पाकेनेति विशेषणे तृतीया पाकेन विशेषितं सकलप्रेतक्षत्वं सांपत्तरिकस्य स्वयमेव सदा विघ्नेऽपि विघ्नेऽपि काव्ये न तु यद्यमानवचनात् अमापक्षादिवत् ऋत्विगादिद्वारा कारयितव्यम् । पक्षाणि स्वयमेव गतौ गोमज्जहारैव कर्त्तव्यं न ऋत्विगादिद्वारेति । यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्य तद्व्याख्या—

न ऋदाविम् मयोताय श्राद्धं कार्य्यमगोचरै ।

अगोत्रजैः सगोत्रायेत्यस्यन्वाद्गोत्रजैर्दारभूतैः सगोत्राय
यादं न कार्यं किन्तु गोत्रजद्वारेव विशेषणस्वरसात् । इति
श्रीशूलपाणिः ।

अवाधुनिकाः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युर्दण्डं पतिता न च ।

इति याज्ञवल्क्यनिषेधात् ब्रह्मचारिणा स्नातापिद्वयादं
गोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमित्येवंपरस्त्रीपपत्तौ स्त्रयमेवेत्यस्य सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् इत्याहुः ।

तददृष्टं पतितमव्रजितवत् ब्रह्मचारिणां कर्त्तव्यधिकार-
निषेधादनधिकारिणाञ्च प्रतिनिधेरयास्तीयत्वात् । अन्यथा
पतितादीनामपि प्रतिनिधिकरणप्रसङ्गात् तदनधिकारे च
तत्त्वपिण्डादीनां स्वतन्त्राधिकारात् ब्रह्मचारिणां गोत्रजद्वारा-
नानुष्ठानमाकाङ्क्षुमुमेवेति ।

वस्तुतस्तु—अभावस्यादि-श्रावणानुत्तरकाल-कर्त्तव्यत्वाभावा-
लोपप्रसङ्गो अन्यद्वारा कर्त्तव्यत्वमस्तु एकोद्दिष्टस्य तु लक्ष्येकादश्या-
नुत्तरकाले स्त्रयमनुष्ठानप्रदायात् । सदा स्त्रयमिति विधान-
यत्नाच्च स्नानुष्ठाननियमे सत्यपि विरकानापाटपदिदेशगमनादिना
वक्षरमध्येऽपि लक्ष्येकादश्यां न्ययं करपागन्निधमायनायां
गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुराणेन विधीयते इत्याह्तां विद्वान् ॥

अग्रज्या पाकाभावे तर्हि किं श्वादित्याह—अभावे पाक-
पात्राप्तामिति ।

एतच्च सकलसामग्र्यभावोपलक्षकम् । तदहः समुपोपण-
मिति तदहः आहुतेतुपाकसामग्र्यसम्पादनजनितगायत्र्यार्थं
प्रायश्चित्तरूपमुपोपणं न तु आहुत्यानीयं प्रमाणाभावात् ।
आहुविधौ कृष्यैकादशोविधेरंशतो बाधापत्तेयः ।

किञ्च उपवासस्यानुकल्पत्वे प्रेतश्चाहस्याप्यकरणप्रसङ्गात्
पोद्गम्यानामजातत्वेन प्रेतत्वपरोहारो न स्यात् ।

अमावस्यादौति—प्रौपिते पत्नी अमावास्यादिनियतममाव-
स्याद्यनुष्ठेयं नित्यमावस्यकत्वात् पत्नी ऋत्विगादिना कारयेत्
नतु काम्यमित्यर्थः ।

ऋत्विगादिभ्यः—

ऋत्विक् पुत्रो शुभर्त्ता भागिन्योऽथ विट्पतिः ।

एभिरपि हुत यत्तु तदुत्तं स्वयमेव हि ॥

इति हारोतोक्तेः ।

मन्त्रपुराणे—

एवं गृक्षोर्गमि सामान्यं हविष्याहव सर्वदा ।

भस्मस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्रवद्विधुः ॥

सामान्यं यत्किञ्चित्कर्म दायादिकमिच्छदानदेवतानैवेद्या-
दिकम् । हविष्याहवदेव सकलव्याहमुपनश्यते अन्यथा हविष्यादेन
नमस्कारमामो नमस्कारेणेति व्यर्थं स्यात् सर्वदा आपद्यनापदी-
त्यर्थः । अतएव—गृक्षेण तु सदैव होति प्रचेतोवचनम् ।

तया देवनः—

आर्भं गृक्षं पक्वानं पक्वमुज्जिष्टमुच्यते ।

पकावमिति द्विजातिना पकात्वेन यत् क्रियते शूद्रेण
तत्कर्मात्मानेन कार्यमित्यर्थः ।

उच्छिष्टं देव-पितृ-द्विजातिगोचरतया उच्छिष्टतुल्यमित्यर्थः ।
अथेह कः पक्षपदार्थः ।

नवाग्निसंस्तोत्रविचारपक्षं पक्षमिति वाच्यम् ।

शूद्रकतदुग्धादीनामपायत्वप्रसङ्गात् ।

नवाग्निसंस्तोत्रे यस्य स्यो आचमनं विहितं तत्पक्षमिति
वाच्यम् । पक्षज्ञाने आचमनविधानं आचमनविधानज्ञाने च
पक्षज्ञानमित्यन्योन्याशयदोषात् ।

चसुतसु सङ्गजकठिनानामग्नितापितानां स्थिन्नता पाकः
तद्युक्तमिह पक्षं विवक्षितम् ।

तेन साजादीनां जलसम्पर्के स्थिन्नतायोगात् पक्षत्वं
दुग्धादीनान्तु कठिनत्वाभावात् पक्षत्वं शुद्धशर्करामिक्षादीनां तु
द्रवमूलत्वेन सङ्गजकाठिन्याभावात् पुनः पुनरग्निसंयोगात्
हृतवत् पक्षत्वमिति ।

तेन —

नाप्रोक्षितं सृगेत् किञ्चिद्देवे पक्षे कथञ्चन ।

इति वायुपुराणवचनात् अल्लमप्रोक्षितानामिव आटे देयत्वात्
नाज-गन्धु-चिपिटकादीनां जलसम्पर्गे पक्षत्वात् शूद्रेण साजादीनि
न देयानीति । एतत् मर्त्यमाचारानुरोधेनैव विवक्षितम् ।

अथ आह्वार्जनाह्वयः ।

मनुः—

दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपाठगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्याना प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

दूरात् पितृपितामहादिक्रमेण, तीर्थं पातम् ।

यस्तु—

न ब्राह्मणं परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् ।

पितृ कर्मणि तु प्राप्ते च परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

इति तदीयापरवचनं तत् यत्नेन पितृब्राह्मणस्य परीक्षा-
धित्यकथनार्थं न तु देवब्राह्मणपरीक्षा न कार्येति ।

श्रोत्रियायैव देवानि हव्यकथ्यानि दातुमिः ।

इति तदीयापरवचनात् ।

तीर्थयात्रे तु ब्राह्मणपरीक्षा न कार्या ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अपराः सर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा तिमहुज्जिसुपर्णकः ॥

सस्त्रीय अलिक् जामातृ यान्य श्वशुर मातुषाः ।

निगचिकेत दोहिव मिथ सख्यभिवान्धवाः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निव्रतचारिणः ।

पितृमातृपरायैव ब्राह्मणाः आदसम्पदः ॥

श्रौतियोऽधीतसाङ्गवेदः युवेत्युभयविशेषणं प्राशस्त्यार्थं ॥
त्रिमधुविमुपर्णा वेदभागविशेषास्तदध्ययनयोगात् ब्राह्मणास्तथा
व्यपदिश्यन्ते स्वस्त्रीयो भागिनेयः त्रिनाचिकेती वेदभागविशेष-
स्तद्विद् शिथो गुणवान् ।

वशिष्टः—

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

हारीतः—

पचनः पाचनस्नेता यस्य पञ्चाग्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

पचनः पाकाग्निः पाचनोऽतिथीमां गीताद्यपनोदनाग्निः
आदसम्पदः आदोऽत्यन्तं प्रशस्ता इत्यर्थः ।

सत्यपुराणे—

श्रौत्रियः श्रौत्रियस्तुती विधिवाक्यविशारदः ।

सर्वज्ञो वेदविश्रमन्ती ज्ञानवङ्गकुलान्वितः ॥

पुराणवेत्ता धर्मज्ञः स्वाध्यायी जपतत्परः ।

गिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽय वेणुवः ॥

ब्रह्मणो योगविष्टान्तो विजितात्मा सुशीलवान् ।

यस्य व्याकुरुते वाचं यस्य सोमांसतेऽध्वरम् ॥ " .

सामन्तरविधिप्रथम पङ्क्तिपावनपावनाः २ ।

पङ्कजवित् ध्यानयोगो योगतत्त्वज्ञ एव वा ॥

अथाविताथो शुद्धात्मा यादकर्मविदेव वा ।

अष्टादशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगः ॥

इतिहासपुराणैश्च षविद्वीकृतमानसः ।

अष्टवर्षा नु या दक्षा श्रुतशैलसमन्विते ।

सा भौरो तन्नुतो गौरः पङ्क्तिपावन एव सः ॥

भोजयेच्चापि दीहित्रं यत्नतः श्वशुरं शुरुम् ।

विट्पतिं मातुलं बन्धुमृत्विगाचार्य्यसीमपान् ।

विजितात्मा जितेन्द्रियः यस्य व्याकुरुते वाचं वेदाह्वय्याख्याता
यस्य मीमांसुतेष्वरं यज्ञविधिव्याख्याता, पङ्क्तिपावनाशुक्ला
तदभावे दीहिषादीनां प्रागस्त्यमाह भोजयेच्चापीति विट्पतिर्जा-
माता ।

तथा तत्रैव— :

विप्रान् पूज्यं परं वाङ्मि संयतात्मा निमन्त्रयेत् ।

गौलहृत्वा शुषोपेतान् वयोरूपसमन्वितान् ॥

गोमिनः—

शाखाध्यायी मन्त्राध्यायी पङ्कजवित् ज्येष्ठसामस्तिनाचिकेत
प्रिसुपर्णः पञ्चाग्निर्मन्त्रवित् मन्त्रनाष्टाष्टवित् धर्मश्री ब्राह्मोद्गा-
पुमय यागोत्तरो याज्ञिकः पङ्क्तिपावन इति ।

नियोज्यानामभावे पंक्तिपावनमेकं पङ्क्तिमूर्धनि सञ्ज्ञात् ।

यासद्वस्त्रात् पंक्तिं पुनातीति श्रुतेः काममितरे ।

अथ चेन्नन्तविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यं तं यसः ग्राह्यं पंक्तिपावन एव सः ॥

धर्मज्ञो धर्मशास्त्रज्ञः शारीरैः स्पर्शसत्त्व-हीनातिरिक्ताद्वत्त्वादि-
दोषैः ।

यसः—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रतिनो नियमस्थाय षट्पुकांशभिर्गामिनः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविज्ञ पङ्क्तिवित् ।

मन्त्र ब्राह्मणविज्ञैव यस्य स्नानान्तपाठकः ॥

ब्रह्मदेयासुतस्यैव गर्भशुद्धः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतपरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्णातः सर्वविद्यासु शास्त्रो द्युक्तोऽविकल्पनः ।

गुरुदेवान्निपूजासु प्रसन्नो ज्ञानतत्परः ॥

वेदविद्याव्रतस्थातो ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

अभ्युत्क्रान्ताः स्वधर्मैर्भ्यो ये विप्राः शुतिसत्कृताः ॥

प्राणिहिंसानिहत्ताश्च समायक्तोऽनसृजकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःस्रेहा नित्यं दानरताश्च ये ॥

मद्रस्याचारयुक्ताश्च ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

षट्पुकांश एव गमनपरा नान्यकानि इत्यर्थः ।

महदेयासुतः ब्रह्मविवाहितायुतः गर्भशुद्धः पुंसवनादिगर्भ-
संस्कारयुक्तः सदस्रदो बहुप्रदः । शान्तो रागादिशून्यः दान्त-
श्लेषः क्लेशसहः ।

स्तन्दपुराणे—

कुलश्रुतिभ्यां संयुक्तादशुश्रूषु विमिश्रिते ।

दौहित्रप्रगंसासाह मनुः—

व्रतस्यमपि दौहित्रं ग्राहे यत्रैन भोजयेत् ।

कुतपांसासने दद्यात्तिनैष विकिरेन्महीम् ॥

तौषि ग्राहे पवित्राणि दौहित्रं कुतपाक्षिणाः ।

दौषि घात प्रशंसन्ति शौचमक्रोधमत्वराम् ॥

कात्यायनः—

घातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून् श्रोत्रियान् श्रमवद्धान्
स्वकर्म्मस्थान् । अनयद्यानिति श्रोत्रियविशेषान् ।

कूर्मपुराणे—

मिक्षाश्रमागतान् वापि काले संयमिनी यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानमः ॥

काले आश्रकासे इत्यर्थः । यतिब्रह्मचारिभ्यो ग्राहे मधु-
मांसश्च न भोज्यम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणः काममश्रोत्र्याणां ग्राहे यतमपोदयन् ।

यतम् ब्रह्मचर्यं मधुमांसव्याजेनार्जयदित्यर्थः ।

यस्य यज्यब्राह्मणानां याज्ञवल्क्यः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णं कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्रूरः ॥ कन्याद्रूपमिश्रस्तकः ।

मित्रधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्वांगी कुण्डाशी हृपसाम्भजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाय निन्दिताः ॥

पौनर्भवः द्विरुद्गापुत्रः अवकीर्णं स्त्रीसङ्गमी ब्रह्मचारी ।

कुण्डगोलावाह मनुः—

परदारिण जायेते ही सुतौ कुण्डगोलकौ ।

पत्नी जीवति कुण्डसु मृते भर्तारि गोलकः ॥

भृतकाध्यापको धेतनं गृहीत्वा योऽध्यापयति तेनाध्यापि-
तोऽपि मनूक्तोऽत्र ज्ञेयः ।

कन्याद्रूपी कन्यागन्ता अभिशस्ताः उपपातकादिना परिवाद-
यस्तः पिशुनः परदोषसूचकः परिविन्दकः अक्षतदारि ल्येहे
क्षतदारः अत्र तज्जगत्परिविस्तरपि मनूक्तो मन्तव्यः कुण्डांगी
बहुभोजनशीलः हृपसाम्भजः गूदायामुत्पादितः पुत्र इत्यर्थः ।
हृपलीपतिरप्यत्र मनूक्तो मन्तव्यः स्तेनयोर्यगोमः कर्मदुष्टा
निषिद्धवाणिज्यादिकर्मकारिणः ।

वामनपुराणे—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां ह्याद्यते दग्धनावली । .

विरूपः स तु विज्ञेयो ब्राह्मणः पंक्तिद्रूपकः ॥

समुः—

चिकित्सकान् देवलकान्नांसपिकयिणस्तथा ।
 विपत्तेन च जीवन्तो वन्द्याः सृष्ट्व्यकव्ययोः ॥
 प्रेयो यामस्य राज्ञश्च कुलस्त्री श्रावदन्तकः ।
 प्रतिरोदा गुरोश्चैव त्वत्ताम्बिर्बाहुपिस्तथा ॥
 यक्षो च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 मन्त्रदिट् परिविन्तिय मणाभ्यन्तर एव च ।
 कुशीलयोऽवकीर्णो च हृषीकेशपतिरेव च ॥
 पीनर्मवय काणय यस्य चोपपत्तिर्मृहे ।
 भृतकाध्यापको यद्य भृतकाध्यापितय यः ॥
 भूदग्निश्चो गुरुश्चैव माग्दुष्टः कुण्डगोलको ।
 पित्रा विवदमानय कितवी मद्यपस्तथा ।
 पापरोम्यभिगस्तय दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 पाचारहीनः स्त्रीवय नित्यं याचनकस्तथा ।
 लपिलीवी द्योपदो च सहिर्निन्दित एव च ।
 प्रेतनिर्घातकश्चैव * यर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

गुरोः प्रतिरोदा प्रतिकूलाचरणशीलः बाहुपिर्घृष्टमाजीवो
 यक्षो चयरोगो निराकृतिः पशुप्रागुष्ठानरहितः ।
 लम्बोगपरिघटम्—

निराकर्णो ऽमरादीनां च विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गणाभ्यन्तरो गणार्थीक्षुष्टमठधनोपजीवौ । कुशीसवो
नर्त्तकः । शूद्रस्य गुरुयेत्यर्थः । वाग्दुष्टः परुषभाषी कितवो
दूरतकारः रसविक्रयी सवणादिरसविक्रेता । प्रेतनिर्यातकः
कपर्दकप्रहयेन मृतहारोत्यर्थः ।

तथा तत्रैव—

न याद्वि भोजयेन्मित्रं धनेः कार्योऽस्य संप्रहः ।
नारिं न मित्रं य विद्यात् तं याद्वि भोजयेद्विजम् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि कथ्यानि च हवींषि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति याद्वेषु च हविषु च ॥
कामं याद्विऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विप्रता हि हविर्भुक्तं भवति प्रेत्य निष्फलम् ॥

धनैर्धनान्तरेः संप्रहः प्रीतिः अभिरूपं विद्वांसमपीत्यर्थः

प्रेत्य परलोके ।

तथा— ब्राह्मणो ह्यनधीयागस्तृणान्मिरिंश ग्राम्यति ।

तस्मै हव्यं न दातव्यं न हि भक्ष्यमिदं ज्ञयते ॥

मत्स्यपुराणे—

पतिताभिगस्तृणीषान्धपिशुनम्यन्नरोमिणः ।
कुनखी श्यावदंष्ट्रिणी जटिनः कुण्डगोनको ॥
परपूर्वापतिः स्नेहः कितवो यामयाजकः ॥
वेङ्कलव्रत-दुर्हृत्त-दन्धि देवमकादयः ।
स्ततघ्ना नास्तिकाद्यैव खेच्छदेगनिशामिनः ॥

त्रिशङ्खुर्व्वरोद्वासः३टङ्गविड् कौङ्गयाः ।
 कर्णाटाय कलिङ्गाय चीनाः श्राद्धेषु निम्दिताः ॥
 जटिलो जटाधरः त्रिशङ्खादिदेशवासिनः ।

प्राञ्चे—

इदानीं संप्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।
 मित्रधुक् कुनखी ह्योवः चयी शिखी वणिक् तथा ॥
 श्यावदन्तोऽय खल्वीटः काषोऽस्यो वधिरौ जङ्घः ।
 मूकः पटुः कृषिः पण्डी दुयर्मा व्यङ्गकीकरी ॥
 कुष्ठो रक्तचणः कुली वामनो विकटोऽस्रधः ।
 मित्रं शत्रुर्दुःकुनीनः पशुपालो निराश्रुतिः ।

कात्यायनः—

नमन-शुक्रविक्रयि-श्यावदन्त विप्रजनन-व्याधित व्यङ्गाधिकाङ्ग-
 गिरि १ कुष्ठिकुनखिवर्जम् ।
 विप्रजननोऽनपत्यः ।

अथ श्राद्धपरिभाषा ।

मातातपः—

उदहमुखसु देवानां पितॄणां दर्शित्वामुखः ।
 प्रदद्यात् पार्वणे श्राद्धे देवपूर्वं विधानतः ॥

• यः पुत्रादेः अङ्ग ।

१ यः पुत्रादेः पति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन्, सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥

पूतरत् वामम् ।

वायुपुराणे—

नामोचितं सृजेत् किञ्चित् दैवे पित्रेऽयथा पुनः ।

उत्तरेणाहरेद्देवा दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥

वेदिः श्राद्धभूमिः यत्किञ्चित् प्रवेक्ष्यं तदुत्तरदिशा प्रवेक्षयेत् ।

यन्निःसार्यं तद्दक्षिणदिशा निःसारयेदित्यर्थः ।

ब्राह्मे—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पित्रां तीर्थसुदाहृतम् ।

अङ्गुल्यग्रे तथा दैवं तेन दैवक्रियाविधिः ॥

विष्णुपुराणे—

यवाम्बुना च देवानां दद्यादर्घ्यादिकं बुधः ।

तिस्राम्बुना पितॄणाम् दद्यादर्घ्यादिकं रुद्रं ॥

देवनः—

१ प्राचीनावीतिना पितॄं दैवं चैवोपवीतिना ।

देवानां नमसा देव पितॄणाञ्च स्वधेति च ॥

नमसा नमःपदेनेत्यर्थः ।

१ उक्ताब्दे बुधः ।

२ स बुधके देवमवधनस्य पुत्र्यादृष्टं नास्ति ।

तथा विश्वः—

नमो विष्णवे देवेभ्य इत्यसमादौ प्राङ्मुखोऽनिवेदयेत् ।

यत्तु—

विष्टे देवा एष वोऽर्घ्यः स्वाहेति पितरेष तै चर्घ्यः स्वधेति
वै दद्यात् पितृणाञ्च यथाक्रमम् इत्यग्निपुराणे देवे स्वाहापदसु
तन्वास्तृतीयं इष्ट्यापिकल्प इति श्रौतः ।

मनुः—

प्राचीनावीतिना भव्यगपसव्यमतंन्द्रिषा ।

पित्रामानिधनात् कार्यं विधिबर्हपाणिना ॥

अपमर्घं वामावर्त्तकनेष्टैर्घ्यः । आनिधनात् आहसमाप्ति-
पर्यन्तम् ।

उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्च स्पष्टयति गोभिलः—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य सव्येऽंगे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमनुप-
नर्त्य भवत्येवं यज्ञोपवीतो भवति ।

अथ बाहुमुद्धृत्य दक्षिणांगे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मनुपनर्त्य भवत्येवं प्राचीनावीतो भवति ।

तत्र यज्ञोपवीतस्यैव दक्षिणांगधारणविधानादुत्तरीयधारणे
तु विरोधाभावात् प्राचीनावीतित्वपर्येऽपि सव्यांग एवोत्तरीय-
धारणमिति ये वदन्ति त एव प्रष्टव्याः विरोधवचनाभावात्
उत्तरीयधारणं भव्यमिति कथं नव्यमिति ।

अथवा कल्पनगौरवाद्यज्ञोपवीतधारणपरिवाद्या तत्सावि-

ध्यादुत्तरीयस्यापि धारणं कथ्यत इति चेत् प्राचीनावीति-
त्वपक्षेऽपि तत् साहित्येन धारणं सिद्धमेवेति ।

किञ्च नारायणोपाध्यायेन परिशिष्टप्रकाशे

सिद्धेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे आदिपुराणवचनं लिखितम् ।

यथा—

अपसव्यं क्रमादस्त्रं कृत्वा कथित् सगोत्रजः ।

प्रेतस्यास्थीनि ऋह्णीयावधानाङ्गोद्भवानि च ॥

तथा हारलतालिखितप्रेततर्पणे शङ्खलिखितवचनम्—

राजन्यवैश्यावपसव्यं वासयन्नोपवीते कृत्वा असामेतत्त इति ।

पारस्करः—

पित्रे तु विगुणा दभीः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र
प्रश्नेषु * पंक्तिमूर्धन्यं वृच्छेत् ॥

पवित्रमब्धोऽत्र कुशवचनः ते च वृक्षमावकन्दोगपरिशिष्ट
विधिना पाणौ कुशा धार्याः ॥

हारीतः—

मन्त्रेरङ्गिस्तिलेर्दत्तं तूष्णीमध्यश्रुते दिवम् ।

मन्त्रैर्यथाविध्युक्तवाक्यैः तूष्णीं शब्दान्तरप्रयोगं विनेत्यर्थः ।

मौधायनः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् । . .

देवानामृजवो दभीः पितृणो विगुणाः स्मृताः ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तेन देवानां कार्यं पितॄणाम् वामावर्त्ते
नेत्यर्थः ।

यादृदिनं प्रकृत्य ह्यरोतः—

सो भूते यादृकर्माणि दक्षिणा दिशं गत्वा दक्षिणप्रवणान्
समूलान् कुमानाहरेदन्यापरिच्छेदीतायापः । इति ।

निमज्जनदिनात् च; परदिने भूते सति यादृदिने इत्यर्थः ।

हन्दीगपरिशिष्टम्—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्याया वैश्वदेविकाः ॥

पाकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे क्षिप्त्वा इत्यर्थः ।

वर्द्धिरुपमूलनूना इति गोभिलवचनात् पितृकर्माणि समूलत्व-
नियमादन्यत्रासूलानियमः कल्यायः, कल्याणशब्दः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्णमात्रां कुशाः सक्तच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाः सु दुर्द्ध्वाः खामाक एव च ॥

काशाः कुशाः वस्वजाय तथा नै तीक्ष्णरोमयाः ।

मोक्षश्च शादनश्चैव पट्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

आहे वर्द्धी विशेषेण च शुनपाःसंगवेधुकाः ।

गोकर्णमात्रा विस्तृतानामिकाद्बृहत्प्रमाणाः तीक्ष्णरोमया
इति तस्यत्रविशेषणम् । अतएव गोभिले वस्वजनिपेधस्तदितर-

बल्लवजपरः, सुष्ठुः शरस्तद्वत्तमौष्ठं दलं अत्र दलविधानात् कर-
धारणासामर्थ्याच्च गोभिले शरनिषेधः शरकाण्डपरः शाद्वलमिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणं । दूर्वाद्विषु दर्भशब्दो गौणपरस्तात्-
कार्य्यकरणार्थः । अत्र दर्भत्वाव्यभिचारेऽपि पञ्चां मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तत्तु कुशवदेतेष्वपि पञ्चसु दर्भशब्दप्रयोगार्थम् ।

१, अत्र कुशाभावे कायं दूर्वां वा दद्यात् इति विश्ववचनात्—

पिण्डनिर्वपणं कार्य्यं कुशाभावे विवक्ष्यैः ।

काशेषु राजन् दूर्वास्तु पवित्रे परमे मते ॥

इति विश्वधर्मोत्तरवचनाच्च कायदूर्वयोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।
तयोरभावे त्वन्येषामिति ।

अतएव मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम्—

दर्भास्तरणार्थे काशः प्रतिनिधिः तदन्तामे पर्व्वतीभिः
काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणं कुर्व्वन्तीति ।

उलपस्तृणभेदः गधेधुका गवेडुरित्यर्थः ।

शूकं तृणं बल्लव शरं शीर्य्यं...वर्जं सर्व्वं तृणानि ।

इति गोभिलवचनेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोर्निषेधोऽयम् ॥
शूकतृणं शूकयुक्ततृणं धान्यादि शीर्यादयस्तृणभेदाः स्वनाम-
ख्याता देगविशेषप्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे—

रत्निमात्राः प्रशस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुयोत्तराः ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तेन देवानां कार्यं पितृष्वान्तु वामावर्त्ते
नेत्यर्थः ।

आहदिनं प्रकृत्य हारीतः—

शो भूते आहकर्मणि दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणप्रवणान्
समूलान् कुशानाहरेद्व्यापस्त्रिंशोताद्यापः । इति ।

निमग्नदिनात् श्वः परदिने भूते सति आहदिने इत्यर्थः ।
छन्दोगपरिशिष्टम्—

हरिता यज्ञिया दर्माः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पिबदैवत्याः कल्पाया वैश्वदेविकाः ॥

पाकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे क्षिप्वा इत्यर्थः ।

वर्धिरूपमूललूना इति गोभिलवचनात् पिबकर्मणि समूलत्व-
नियमादत्यत्रामूलानियमः कल्पायः कल्पापाखरः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्षमात्रां कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ।

पिबतीर्षेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाक एव च ॥

काशाः कुमाः वस्वजाश्च तथा वै तीक्ष्णरोमयाः ।

मौञ्जश्च शादलश्चैव पट्टदर्माः परिकीर्त्तिताः ॥

आहे वज्यां विगेषेण ० क्षुलपाःसंगवेधुकाः ।

गोकर्षमात्रा विस्तृतानामिकाद्बुधप्रमाणाः तीक्ष्णरोमया
इति वस्वजविगेषणम् । अतएव गोभिले वस्वजनिषेधस्तदितर-

वस्त्रजपरः, मुञ्चः शरस्तद्वत् भौञ्जं दत्तं यत्तं दलविधानात् कर-
धारणसामर्थ्याच्च गोभिले शरनिषेधः शरकाण्डपरः यादृलभिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विज्ञेयं । दूर्वाद्विषु दर्भग्रन्थे गौरपरस्तात्-
कार्यकरवार्थः । अत्र दर्भत्वाच्चमिचारिऽपि पक्षां मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तत्तु कुशवदेतेष्वपि पक्षसु दर्भग्रन्थप्रयोगार्थम् ।

अत्र कुशाभावे कार्यं दूर्वां वा दद्यात् इति विष्णुवचनात्—

पिण्डनिर्घर्षणं कार्यं कुशाभावे विचक्षते ।

कायेषु राजन् दूर्वांश्च पवित्रे परमे मते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च कागदूर्वयोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।
तद्योरभावे तन्मेषामिति ।

अतएव मैत्रावरुणोपपरिशिष्टम्—

दर्भास्तरण्ये कागः प्रतिनिधिः तदसामे पर्व्वतीभिः
काण्डवतीभिरोपघोभिःकारणं कुर्वन्तीति ।

उलपस्तृषभेदः गवेधुका गवेदुरित्यर्थः ।

शूकं यत्तं वस्त्रजं शरं शीर्य्यं—वर्जं सर्वं दद्यात् ।

इति गोभिलवचनेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोर्निषेधोऽयम् ॥
शूकयत्तं शूकयुक्तयत्तं धान्यादि शीर्य्यादयस्तृषभेदाः स्वनाम-
स्यात्ता देगविशेषप्रसिद्धाः ।

यायुपुराणे—

रस्मिमात्राः प्रशस्ता वै पिण्डतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा नूनाः प्रस्तराद्यै कुमोक्षराः ॥

गुन्नाः श्राद्धे क्षीरकुशा ब्रह्मजा गन्धकी तथा ।

क्षीरपाशोलपाद्यैव लम्बा वर्णाय नित्यशः ।

संस्कृता संसृष्टाः प्रस्तरोऽत्र पिण्डास्तरः कुशोत्तराः कुशश्रेष्ठाः

संस्कृता मुस्तकः क्षीरकुशाः प्रत्यग्रजाताः गन्धकी गन्धदृष्टानि लम्बा

उक्तपरिमाणादधिकाः कुशा एवेत्यर्थः ।

विनियुक्तविनियोगविरोधादर्भादीनां पुनर्नियोगप्रसङ्गाद्वाह
गृह्यपरिशिष्टम्—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा प्राक्षणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविर्वृतं अयातयामानि अजीर्णानि सर्वदा कर्त्तव्यमाणी-
त्यर्थः ।

अथ केचित्—

मासे नमस्यमावस्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामाप्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इति मरोक्षिवचनैकवाक्यतया श्रावणमावस्योत्पाटित-
कुशागामेवायातयामत्वं ज्ञान्येवामित्याहुः ।

तन्मन्दं,—हारीतेन यो भूते श्राद्धकर्त्तव्योत्पन्नेन श्राद्धदिने
प्रातः कुशाहरणमुक्त्वा अनन्तरं—

श्रावणमनपिच्छेषु षट् कुशान् परिसर्जयेत् ।

इत्यनेन तेषामेवाश्रावणसम्बन्धिनां वर्जनस्याभिधानादन्येषा-
मयातयामत्वप्रतीतिः ।

किञ्च—

कदाचिन्नाहरेदिदानीं प्रसुप्ते केशवे कुशान् ।

अभावे तु समुद्रृत्य परेऽहनि विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेण शयनाद्वतकुशानामेकरात्रोपयोग-
विधानात् तदपवादः श्रावणाभावस्याद्वतकुशानां मरीचिष्वचनेन
विधीयते । ततश्च ऋद्धपरिशिष्टवचने दर्भपदसङ्कोचे प्रमाणाभावा-
त्तत्त्वेनामेव कुशानामयातयामत्व सिद्धम् ।

ऋद्धोगपरिशिष्टम्—

पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः स्तरपार्थं तथैव च ।

धृतैः कृते च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

धृतैः कुशैरपसञ्चितेन पुंसां कृते विष्मूत्रे सतीत्यर्थः ।

चारीतः—

चित्तो दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यश्चभूमिषु ।

स्तरपासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा येः कृते पिण्डतर्पणम् ।

मूत्रोष्णितप्रसीधे च तेषां त्यागो विधीयते ॥

भीदीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मक्षेत्रे च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

यश्चभूमिष्विति अचिरकृतयश्चभूमिष्वित्यर्थः अचिरकृतयश्च-
भूमिजातकुशानां वर्जनीयत्वे प्राचीनवर्द्धिषा अकमहृषिप्याभिर-
यश्चस्तरपात् कुशानामप्राज्ञतापत्तेः ।

स्तरणं यज्ञेऽग्निपरिस्तरणं पिण्डार्थं ये स्मृता इत्यनेन पिण्डा-
स्तरणनिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वात् पिण्डेष्वित्यनेन॥ पिण्डदानसाधन-
भुग्नकुशनिषेधः । पितृतर्पणमित्यत्र पितृपदात् देवादिकृततर्पण-
कुशेन तर्पणं कार्यम् ।

पितृपदमत्र चतुर्मासपरं तेन दिव्यपितृतर्पणकुशेन यमादि
तर्पणम् । यैरिति साधकतमे द्वितीया साधनप्रकर्षयासाधारण्यादेव
असाधारणं तु तन्मात्रविधानात् भुग्नकुशास्तरणकुशानामेव
न तु पवित्रादिहस्तकुशानां तेषां सर्वकर्मसाधारण्येन विधा-
नात्, अतो तेषां त्यागः शिष्टाचारोऽप्येवम् ।

धृतैः कृते चेत्तस्यापवादमाह नौवीमध्वे मैखत्वात्वेन धृता
इत्यर्थः ।

ब्रह्मसूत्रे चेति — अत्र किञ्चित्

अनेनैवार्थवादेनाभ्यधानुपपत्त्या विधिं कल्पयित्वा यज्ञोपवीते
कुशान् धारयन्ति । तदयुक्तम्—

यज्ञोपवीते कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अग्निं वा कुशरकुम् । इति
गोमिलेनोपवीताभावे विहितकुशरक्कोः “धृतैः कृते च” इत्यनेन
वर्जनप्राप्तौ ब्रह्मसूत्रे चेत्त्रय निमित्तसमस्या ब्रह्मसूत्रनिमित्तं
धृतानां दर्भाणां प्रतिप्रसवत्वेनोपपत्तौ अधिकरणसममीभ्रमेण
विधिकसनस्यान्याय्यत्वात् ।

अतएव यथा कायमृतया कुशा इति हेतुवन्निगदोऽपि
— सङ्गच्छते उपवीतधारणस्य पुरुषार्थत्वात् ।

* अ इत्यादि—विषयदानसाधन इत्यादिष्व ब्रह्मसूत्रे चेत्तन्मोऽंशो भाषि ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

अनन्तर्गभिणं साधं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत् कुत्रचित् ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सन्धः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

गभिणमिति वर्हिणादिशब्दवददत्तेनप्रत्ययः गर्भोऽस्मृट्-
मञ्जरी अन्तर्गर्भवदितरमित्यर्थः । कौशं द्विदलमित्यत्राप्यव-
वाचिना अन्प्रत्ययेन शुद्धे कुम्भपदमङ्गिर्दग्निता शुद्ध एव कुम्भ-
जातिविश्रान्तेषु ।

नच जनत्वस्वर्णत्वादिवदवयवेऽपि कुम्भत्वजातिवर्त्तते संस्वान-
व्यङ्गजातेरवयववृत्तित्वाभावात् घटावयवे घटत्वाभावात् जनत्व-
स्वर्णत्वादीनामसु तथात्वं संस्वानव्यङ्गत्वाभावादिति ।

दर्भाः पवित्रमिति बहवो दर्भा एव पवित्रं कर्मसु शुद्धि-
साधनं नत्वेक इति हारोतादिमुनिभिरगूयन्तु करं कुर्यादि-
त्यादिनोक्तम् । अतो हेतोर्वामः करः सोपग्रहः समुपेष्टिः कार्यः
दक्षिणसु पूर्वसङ्केतितद्विदलाभकपवित्रसङ्घितः कार्यः ।

एतेन—

अगूयन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुम्भैः ।

इति हारोतेन करमात्रे बहुकुम्भधारणं सामान्येनोक्तमभ्यष्टम् ।

परिशिष्टकृता तु अटीकृतम् ।

अत्रैकस्मिन्नपि सुवर्णरजते बहुत्वमवाधितं अवयवावयवेऽपि
सुवर्णादिजातिवृत्तेः ।

अत्र केचित्—

चतुर्भिर्दर्मपदैश्च ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं मूलमुद्दिष्टं यथैव वर्णानुपूर्वशः ॥

इति हारोतीर्णं चतुर्दशरूपं पवित्रं यथावत् जहति धार्यं
हिदस्यरूपपवित्रत्वार्थादिविषयमिति वदन्ति ।

केचित्सु द्वयोरेव विकल्पमाहुः ।

यस्तुतस्तु—अन्धोगपरिमिते “कौशं हिदसमेव च पवित्रं यत्
कुतचित्” इत्यभिधाय सन्धादिकर्मसु दक्षिणः सपवित्रकः” इत्यभि-
धानात् तादृशपवित्रस्यैव प्रतीतिः कर्मकाले तदेव धारणीयम् ।

हारोतीर्णचतुर्दशादि तु—

त्रिभिर्दर्मैः कृतं यत्तु पवित्रं ग्रान्तिकं भवेत् ।

चतुर्भिः पौष्णिकं श्रेयं पञ्चभिर्वाभिचारिकम् ॥

देवकार्ये भवेद्वाभ्यां पितृकार्ये तथैव च ।

इति वस्त्रपार्श्वपरिमितवचनेकवाक्यतया पौष्णिककर्मपरं देव-
पितृकार्ये तु हिदसमेव । अतएव कौशं हिदसमेव च इत्यभि-
कारोऽपि सङ्गच्छते ।

कुमानां धारयेन्मूलमर्थं मध्यं यथाक्रममात् ।

अथः कनिष्ठातर्जनीयोर्मध्यमानामिकोपरि ॥

इति हस्ताङ्गिनिमित्तवचनोक्तपारिपाद्या कुमा धार्याः ।

ब्रह्मपत्नियुतस्यपि पवित्रं कर्मकाले धार्यम् ।

तथा गङ्गाः—

कर्मकाले प्रकुर्वीत सपवित्रामनामिकाम् ।

लङ्घयेदेकपर्व्यास्या द्वितीयं नैव लङ्घयेत् ॥

द्वितीयं न लङ्घयेत् मूलपर्वणि न धार्यमित्यर्थः ।

निगमपरिशिष्टम्—

अनामिकायाः प्रथमं पर्वं स्वर्णेन योजयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रैः नित्यशः ॥

अत्राधीगणनया प्रथमद्वितीयव्यवस्था त्रिनामिकाया अग्रे
मध्यमे च पर्वणि धार्यं नाध इति ।

निमग्नपादिकं सर्वं देवादिक्रमेण कार्यम् ।

देवलः—

यत्र यत्स्थितं कर्म पैतृके ब्राह्मणान् प्रति ।

तत् सर्वं तत्र कर्त्तव्यं वैश्वदेवानुपूर्वकम् ॥३॥

शातातपः—

सदैवं भोजयेद्ब्राह्मे तत्पूर्वञ्च प्रवर्त्तयेत् ।

अन्यथा स्वदनुष्मन्ति सदैवाभ्युपराधसाः ॥

गरुडपुराणे—

पूर्वं निमग्नयेद्दिमान् निमि सु ब्रह्मचारिणः ।

प्रदक्षिणोपवीतेन देवान् वामोपवीतितः ॥

पितॄन् निमग्नयेत् पादौ चान्नयित्वा विधानतः ।

ते निमग्निता विद्या निमि ब्रह्मचारिपश्यन्मनुष्याः स्तुः ।

क्रममाह प्रदक्षिणोपवीतनेति । पितॄन् पिष्टवाग्नयान् ।

यत्तु—

आपादमेचनात् पूर्वं कुर्याद्देवद्विजन्मनाम् ।

इति विष्णुपुराणवचनं । तत्

पितृन् निमन्त्रयेत्पादौ चालयित्वा विधानतः ।

इति गरुडपुराणवचनैकवाक्यतया निमन्त्रणपूर्वकर्त्तव्यपाद-
चालनावधिपरं नतु श्राद्धकालकर्त्तव्यपादचालनावधीति तस्यार्थः ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विष्णुदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।

विमर्ज्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्थिता ॥

सर्वमन्यत् प्रकर्त्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

हस्तधावनमाचमनम् ।

मनुः—

तेषामारक्षभूतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि तितुम्यन्ति श्राद्धमारक्षयर्जितम् ॥

देवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्वेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति साम्बयः ॥

हिरवधारणे नियोजयेदित्यर्थः ।

अथ श्राद्धविवेकः—

देवाद्यन्तमित्यन्तत्वेन दक्षिणायाः परिग्रहात् दक्षिणा
पितृपूर्वेष्वेव विमर्ज्जनमेवान्तः ।

अथपि दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ।

कथमात्मेऽनूच्यमानायां पूर्णपाषादिका भवेत् ।

इति हृन्दोगपरिशिष्टादिवचने दक्षिणाया एव सर्वकर्मन्त-
त्वबोधनात् । अन्यथा प्रदक्षिणीकरणपिण्डप्रतिपत्त्यादीनामेवान्तता
न विसर्जनस्येति । तेनाचमनदक्षिणाविसर्जनानि पितृपूर्वार्थे-
वेत्याह ।

॥ कल्पतरुकारप्रभृतयस्तु—दक्षिणाया देवादित्वमाहुः ।

तेषामिदं हृदयम्—

सर्वमन्यप्रकर्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचने आचमनविसर्जनयोरन्यत्र देवादित्व-
प्रतिपादनादन्यपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् साधवादिकश्रुतिभूतत्वेन
अनुवचनेऽप्यन्तपदेन विसर्जनं गृह्यते ।

प्राचीनाधीतिनां सम्यगपसञ्चयमतन्निष्ठा ।

पितृमानिधनात् कार्यं विधिवद्भूषाणिना ॥

इति तस्येय वचनान्तरे आनिधनादित्यनेन विसर्जनस्यास्तत्व-
प्रतिपादनाच्च देवपूजायां विसर्जनञ्च कर्मवन्ते इति दर्शनाच्च ।

विष्णुपुराणे—

आचमनविसर्जनयोर्धिगिष्य पित्रादित्वकथनेनाभ्यत्र देवा-
दित्वप्रतीतेयं सिद्धं दक्षिणाया देवादित्वम् ।

यथा विष्णुपुराणे—

पूजयित्वा द्विजाधराणां दद्यादाचमनं ततः ।

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेभ्यः ॥

सुखधेत्वाग्निषां युक्तां दद्याच्छ्रद्धया तु दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा च दक्षिणा तैभ्यो वाचयेद्दैवदेविकान् ॥
 प्रीयन्तामिति ये विश्वे देवास्ते च इतीरयन् ।
 पथादिसर्जयेद्देवान् पूर्वे पित्रात्महामते ॥
 सुखर्धेति स्रधावाचनसंयुक्तामित्यर्थः ।
 तथा अपिपालयितुं देवसवचनम्—
 अथ वै वैश्वदेवाद्यान् ब्राह्मणान् स्रस्ति वाचयेत् ।
 वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान् दक्षिणादाने स्रस्ति वाचयेदित्यर्थः ।

अथ आहुदेवाः ।

तथाच वृहस्पतिः—

क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।
 धुरिष सोमनयिव तद्या चैव पुरोरवाः ॥
 माद्रवाय दमेवैते विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिता ।
 इष्टियाहे क्रतुर्दक्षः सत्यो भान्दौमुखे वसुः ।
 नैमिषिके कालकामौ काम्ये च धुरिन्सोमनौ ॥
 पुरोरवो माद्रवाय पार्ष्ण्ये समुदाहृतौ ।
 उत्पत्तिं नाम चैवेयामविचार्य द्विजातयः ।
 अथमुंसारणीयस्तैः श्लोकः अद्याममन्वितैः ॥
 आमश्चन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरपदाः ।
 ये यत विहिताः आहे सायधाना भवन्तु ते ॥

इष्टिशास्त्रं इच्छाशास्त्रं रुचिशास्त्रमित्यर्थः ।

अथोदत्तसु—

नानिष्टा तु पितृन् आद्यैः कथं वैदिकमारभेत् ।

इत्यनेन विहितं कर्माङ्गयादमित्याह ।

तदयुक्तं—नान्दीमुखपदेन कर्माङ्गयाद्यपहृणात् ।

सांख्यिकशास्त्रे साम्यादिना पार्ष्वणविधिना अनुष्ठेये इति

केचित् । तत्र—

तस्मैकोद्दिष्टत्वाभावेन नैमित्तिकपदानभिधेयत्वात् ।

एकोद्दिष्टसु यच्छास्त्रं तस्मैमित्तिकमुच्यते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

अथोदत्तसु—

उपरागादिनिमित्तविहिते आद्ये इत्याहुः ।

तत्र—रुद्रेयोगापहारित्वात् ।

वस्तुतस्तु—

चतुर्थे नवमे चैव दशमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जप्तोक्तवयस्याहमुच्यते ॥

इति यमोक्तनवत्याहसंज्ञके एकोद्दिष्टे—

यधिवये पुराणे वा विम्ले देवा न स्तेभिरे ।

आसुरं तद्भवेच्छास्त्रं ह्यसत् सम्यगर्जितम् ॥

इत्याश्रयायनेन सदैवकतया विहिते यद्गुणमुष्ठेये काल-

कामयोदैवतात्वमप्यस्तस्यम् ।

काम्ये स्वगतफलानुसन्धानेनानुष्ठेये तिथिग्राह्यादी पार्व्ये
अमावस्यायाञ्चै तदतिदिष्टे युगाद्ये च ।

यच्च—

पुरोरवसमाद्रवमिति ग्रहवचनम् ।

तत्र—

उच्चैःश्वससङ्घितमितिषत् पुरोरवसेत्ववाकारागम आर्षः ।

माद्रवमित्यत्र सकारलोपस्य ज्ञेयो बृहस्पतिवचनात् ।

मादिशक्तपाठस्य कामधेनुगूलपाणिग्रन्थतिभिः स्वीकृतत्वाच्च ।

ग्राहे पुरः प्रथमतो रूयते कीर्त्यते इत्यौषादिकासुनृप्रत्ययान्त-
ओकारवान् पुरोरवःशब्दो न तु पुरुरवःशब्दो दीर्घोकार-
वान् स हि चन्द्रवंशजे राजविशेषे वर्त्तते । महाभारते तथा
दर्शनात् ।

मन्त्रपुराणे—

विष्णवेदेवाः ऋतुदक्षो सर्व्वास्त्रिष्टिषु विश्रुतो ।

नित्यं नान्दोमुखग्राहे वसुसत्यो च पेटके ॥

नवाग्रालभने देवी कालकाम्नी सदैव हि ।

अपि कन्यागते सूर्ये काम्ये च भुरिलोचनी ॥

नवाग्रालभन इति पूर्वोक्तबृहस्पतिवचनात् नैमित्तिका-
पदामिधेये नवग्राहे चेति बोद्धव्यम् ।

कन्यागते सूर्ये इति—

कन्यायायतुर्गम इत्युक्ता

अत ऊर्हन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमयाचयम् ॥

इत्यनेन सूर्यसिद्धान्तीक्ते कन्यागतथाहे इत्यर्थः ।

न चेतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वाशङ्का संवत्सरप्रदीप-शाह-
भाष्य-राजमार्त्तण्डादिमिलिखितत्वात् ।

तथा च रत्नाकरलिखितं देवलवचनम्—

पार्व्यणेन विधानेन नवशस्यागमे श्रुतम् ।

विश्वेदेवासु तच्छास्त्रे कालकामी प्रकीर्त्तितौ ॥

अत्र मैथिलाः—

एषां नामोज्ज्वले प्रमाणाभावात्—

विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति कात्यायनवचने

विश्वान् देवान् यवैः पुष्यैः ।

इति मत्स्यपुराणे च

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्यत्रमादौ प्राक्षुण्यो निवेदयेत् ।

इति विष्णुवचने च

एतद्दोऽप्यमित्युक्ता विश्वे देवाय संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे च केवलविश्वदेवपदयवणात् विश्वेदेवा इदं
वो नम इति षर्षयन्ति ।

तदयुक्तम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुष्ये द्विजातयः ।

इति हृदयतिना नामज्ञानकथनस्य नामोक्तेः विना प्रयोजनाभावात् । न च नामचिन्तनमेव प्रयोजनमिति वार्थं नामचिन्तायाः क्षाप्यदृष्टत्वात् संप्राविधेस्तत्तच्छब्देन तु प्रयोगार्थत्वाच्च ।

नामाज्ञाने—

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः श्रद्धासमन्वितैः ।

इत्युक्ता आगच्छन्तु नृणां भागा इति नामरहितश्लोकोच्चारणविधानात् । तत्तन्नाम—देवतात्वावगमाच्च ।

यच्च—

विद्वान् देवानावाहयिष्ये इत्यादि तदपि पितृनावाहयिष्ये इत्यादिवत् सामान्येनोपपद्यत एव ।

न च विधायकवादे उत्कर्षवाक्ये च विष्णुदेवपदात् बहुवचनमिदं भात् तथैवामितापस्य भास्वीयत्वात् क्रतुदक्षयोर्द्वयोर्बहुत्वासम्भवात् द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्येनान्वयाभावात् वाक्यरचनापि न साधीयसीति वाच्यम् ।

विष्णुपदीत्तरं सामानाधिकरण्यदेवपदं तुलाश्रुत्यादियु घोडग्रस्य महादानग्रह्यत्वात् क्रतुदक्षादियु दशस्य श्राद्धदेवेषु रुद्रं तस्माच्च दारग्रह्यत्वात् बहुवचनमेव साधु ।

एवञ्च सामानाधिकरण्यनामेका विभक्तिरेवेति नियमात् वचनस्य भेदो भवेत् तुल्यनियमादसम्भवे यथासम्भवस्यैव श्राव्यत्वात् यत्त्वजास्तृणं रिवती दारा इत्यादिवत् क्रतुदक्षो विष्णु देवा रुद्रं वो भम इति वाक्यमतिरुद्धमेव ।

तथा च शब्दसंस्कारशास्त्रम्—

विशेष्यवद्बचनमेकाधिकरणस्य प्रायेषेति ।

अतएव—

विश्वेदेवाः क्रतुदक्षौ सर्व्यास्त्रिष्टिषु विद्युतौ ।

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ।

न च क्रतुदक्षसंप्रका विश्वेदेवा इति वाक्यमुक्तं विधौ
क्रत्वादीनां प्राधान्येन श्रवणात् गत्यन्तरसम्भवे समासे गुणी-
भावस्थान्याय्यत्वात् संप्रदाश्रयान्तर्भावेन देवतात्वभावाच्च ।

न च क्रतुदक्षाविश्वेवासु किं विश्वेदेवपदेनेति वाच्यम् ।

एष षोऽर्थ इति एतद्वोऽचमित्युक्ता विश्वेदेवांश्च संप्रजीत् ।

इति पारस्करब्रह्मपुराणादिषु वाक्यविधायकविधिषु बहु-
वचनान्वयात्पपत्त्वा विश्वेदेवा इत्यवश्यं वाच्यत्वात् ।

न च नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यसमादौ प्राप्नुयोरनिवेदये-
दिति विष्णुवचनाच्चतुर्थत्वं वाक्यं त्र्योदक्षोक्तं युक्तम् ।

एष षोऽर्थ इति एतद्वोऽचमित्युक्तेति पारस्करब्रह्मपुराणादिषु
युष्मच्छब्दप्रयोगेन सम्बुद्धान्तपदस्यैव निर्णीतत्वात् । विष्णुमृतस्य
तु भिस्युतिमूलत्वकल्पनाभिया नम इत्यनेन विश्वेभ्यो देवेभ्योऽसं
निवेदयेदित्यर्थः । अन्यथा नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यपि
क्रमः स्यात् ।

अथ पितृसामवादिषंकल्पवाक्यम् ।

प्रचेताः—

गोत्रसम्बन्धिनामानि पितृणामनुकीर्तयन् ।

एकैकस्य तु विप्रस्य हस्तेऽर्घ्यं विनिर्दिधेत् ॥

गोत्रसम्बन्धिनामानोक्ति क्रमपरोऽयं निर्देशः ।

तथाच पारस्करः—

अर्घदानेऽवसंकाशे पिण्डदाने तयाऽक्षये ।

गोत्रसम्बन्धिनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

अक्षये अक्षयदाने । वचनत्रयपाठक्रमेण गोत्रसम्बन्धनाम्नां

क्रममाह गोभिलः—

गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकर्मेणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुहति ॥

सर्व्यत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्मेणि ।

पितुरक्षय्यकाले तु अक्षयां हस्तिमिच्छता ॥

अग्नेवर्णादिके कार्ये अग्नेः तर्पणकर्मेणि ।

अग्नेः सोऽक्षय्यकाले तु पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

स्वरान्तमिति अकारान्ततया सम्बोधनान्तमित्यर्थः ।

पितरित्यादिसम्बोधनपदस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥

एतेनामुकसगोत्रेभ्योऽक्षत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकासु-
केभ्य इदमर्घं स्वधेति केषाञ्चिन्नतं निरस्तम् ।

न चामुकसमीत्रा अक्षत्पितृपितामहप्रपितामहा अमु-
कासुकप्रार्थना इदमर्घं स्वधेति वाक्यं युक्तम् ।

प्रयोक्तुरेव समन्विततथोपस्थितत्वादक्षत्पदवैयर्थ्यात् सर्व्य-
त्रैवाक्षत्पदविनाभावेन श्रवणाच्च ।

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुती प्रतिनिधि-
करणपत्रे यजमानसम्बन्धितया निर्देशाभिधानाच्च विधावर्थवादे
च गोत्रपदमात्रश्रवणात्तस्य सकारादित्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अर्घ्यदानाच्चोत्सर्गपिण्डदानादिषु श्रुती स्मृतौ च बहुयः पित्रा-
दीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देवतात्वावगमात् पृथक् पृथक् निर्देश-
स्यैव न्याय्यत्वेन समुच्चयाभिधायकद्वन्द्वसमासस्यानुचितत्वाच्च ।

श्रुतिस्मृतिभ्यामेकवचनान्तपदप्रयोगेन वाक्यरचनाविधानाच्च ।

यथा श्रुतिः—

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे ।

असावेतत्ते इति पितामहाय ।

असावेतत्ते इति प्रपितामहाय । इति

अत्रासाविति सम्बोधनैकवचनान्तनामनिर्देशः ।

वैजवापः—

पितरितत्तेऽर्घ्यं पितामहेतत्तेऽर्घ्यं प्रपितामहेतत्तेऽर्घ्यमित्यनु-
दिशति ।

पारस्करः—

असावेप ते अर्घ्यं इति ।

अतएव वचनात् यजुर्वेदिनामर्घ्यशब्दः पुंलिङ्ग एव सर्वत्र
सन्तत्यः पूर्वोक्तवैजवापगीमिलादिदर्शनात् सामगानामर्घ्यशब्दो
योपान्तो नपुंसकलिङ्गश्चेति ।

पिण्डदाने श्रद्धालिखितौ—

एकैकं त्रिमिरामन्त्रं चसावेतत्त इति ।

त्रिमिगोत्रसम्बन्धिनामभिरित्यर्थः ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पारस्करः—*

यथावन्नितां पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति ।

यथावन्नितां अवनेजनस्थानानुक्रमेणेत्यर्थः ।

अथ ग्रन्थलिखितवचने पारस्करे च पिण्डदानवाक्यरचनाया-
मेतदिति नपुंसकनिर्देशात् यजुर्वेदिनां नपुंसकलिङ्ग एव पिण्डदाने
पिण्डशब्दः सर्वत्रैव मन्तव्यः ।

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पारस्करातिदेशात् दृश्यते हि
मेतपिण्डदाने पिण्डशब्दस्य नपुंसकता । यथा—

भवेदेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ।

ब्राह्मेऽपि—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि श्रीकरः ।

एतेन त्रींस्त्रिं पिण्डान् दद्यादिति पारस्करदर्शनात्
यजुर्वेदिनामपि पुंलिङ्गः पिण्डशब्द इति मैथिलानां असौ हेय
एव ।

सामगानान्तु—

एष ते पिण्ड इति गोभिलदर्शनात् पुंलिङ्ग एव निर्विवादः
इति ।

अतएव, श्रुतिस्मृतिविरोधात् सप्तमीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं
केनचिदङ्गीकृतं तदपि निरस्तम् ।

यत्तु—

अन्वष्टकायां हृदो च गयायां स्तुतवासरे ।

अत्र मातुः प्रयक्त्वादिमन्यत्र पतिना सह ॥

इति वचनम् ।

तदमूलकमेव समूलत्वे तु विधौ मन्त्रवाक्ये च निरपेक्ष-
देवतात्वावगमात् भोग्यपदाध्याहारिण्य भोगी सहभावात् कल्पनीयो
न तु दाने ।

किञ्च—

स्वेन भर्ता सह यावं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

इति ब्रह्मसतिवचनानुसारात् ।

भर्तुरेव सहभावीऽन्वावगम्यते न तु मातुस्तदा च सभर्तृके
मातरिति वाक्यं स्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो मधुवृताक्तमु सोष्णमर्चं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्षेण प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्वो घ्राणमित्युक्त्वा विभ्रान् देवाय संयजेत् ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रधेन तु ॥

अमुकाशुक्रगोत्रैतत्तुभ्यमर्चं स्वधा नमः ।

अत्र प्रणवेनैवेति दर्शनात् पितृपशोऽपि सर्व्वेदेवादौ प्रणवः
प्रयोज्य इति ।

अत्र च द्विजातिमधिकृत्य गृह्योपदेशात् गृह्योक्त “ते” पदेन
द्विजातीनां प्रयोगः पौराणिकविधेय सामान्यधर्मत्वात् ब्रह्म-

पुराणोक्तं "तुभ्यं" पदेन सर्व्ववर्णगोचरः प्रयोगः, विशेषेण तु शूद्राणां पौराणिकविधेस्तेषां विहितत्वात् ।

यथा भविष्ये—

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ॥

तद्योक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता ।

अतः च श्रुति-वैजवाप पारस्कर-यज्ञ लिखित-ब्रह्मपुराण-गोभिल-
दिषु च सर्व्वत्रैव एतच्छब्दानन्तरं देवद्रव्यस्य पूर्व्वं ते तुभ्यं पदयो-
र्मियमेन दर्शनादेतदर्थं तुभ्यं नम इत्यादिप्रयोगोऽशुद्ध एव ।
श्रुतिस्मृतिविहितकमसुक्तकृतं ज्ञातन्मस्यान्याय्यत्वात् । एतेनेदं-
शब्दप्रयोगोऽपि निरस्तः ।

स्वधा नम इति स्त्रीशूद्रविषयो नमःप्रयोगः ।

अनुमतोऽस्य नमस्कारो भग्न इति गौतमवचनात् ।

नतुभ्यस्य युगपत्प्रयोगः आहप्रदीपाद्युक्तो युक्तः । उभयो-
र्दानार्थत्वेनैकस्य वैयर्थ्यात् गोभिलादिषु केवलस्वधाकारेण दान-
दर्शनाच्च ।

यथा गोभिलः—

असावेप ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्वधा । एवं असावेतत्तेऽर्घ्यमित्यादि स्वधान्तम् ।

अतः तेषदद्वयं वाचनिकत्वाददोषाय एकपदस्यादृष्टार्थत्वादिति
प्राञ्चः ।

भाष्यनिकाशः—

एष ते पिण्ड इत्यस्य लौकिकत्वात् ये चेत्यादेशः वैदिकमन्त्र-
त्वात् लौकिकप्रयोगवैदिकमन्त्रयोरन्वयायोगादुभयस्यैव ते पदं
वाच्यमित्याहुः । तदसङ्गतम्—

लौकिकशब्दस्य वैदिकमन्त्रेषु सहान्वय इति यदुच्यते तत्र
किं वैदिकमन्त्रो निरर्थकः सार्थको वा सार्थको वा कीदृशः
निराकाङ्क्षः साकाङ्क्षो वा ।

पाथे ओमिति ब्रूमः ।

द्वितीये तु—गोरक्षः पुरुषो हस्तीत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहा-
लौकिकेनापि लौकिकस्य नान्वयः किमुत वैदिकेनेति ।

तृतीये तु—नैतादृशी राजाज्ञाऽस्ति तत् कथं नान्वयः ।
अथवा अत्रैव कार्यं ये चात्र ज्ञेत्यादि वैदिकमन्त्रप्रविष्टेन स्वभाष्येन
सुख एष पिण्ड इत्यस्यान्वय इति ।

चतुर्थस्तु—ये च त्वामनु लक्ष्मीकृत्य तिष्ठन्ति यांयानु लक्ष्मी-
कृत्य त्वं तिष्ठसि तस्मै सर्वस्वो तं तुभ्यश्च एष ते त्वदर्थं कल्पितः पिण्डः
स्वधा दीयते इति ते पदद्वयार्थः । तस्मा इति बहुष्वेकवचनमार्गं
त्वामिति सार्वत्रिकः पाठः त्वामिति भाष्यव्याख्यानात् ।
त्वादृशे सति निरनुस्वारः पाठ इत्यपरे ।

अत्र—श्रीदत्तादयः—

अर्घ्यगन्धादिदानावनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु पठ्यु गोमि-
लेन प्रत्येकं निर्देशात् आसनान्नोत्सर्गयोरनुकृत्वात्तत्र ये

चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति अन्यथा पुनः पुनः पाठवैफल्यं
स्यादित्याहुः ।

प्राधुनिकास्तु—

अवनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु चतुर्षु ये चात्र त्वामिति
मन्त्रपाठो नान्यत्र इति ।

अर्घ्यदानसमये गोभिलेन यत्तिस्रोदकदानमुक्तं न तदर्घ्यदानं
किन्तु अवनेजनार्थमुपयुज्यमानस्य तिस्रोदकस्य तस्मिन्नवसरे
* स्थापनमात्रं विधीयते ।

तदशुद्धं—यदि तदवनेजनार्थं स्थापनमात्रं तदा कथं गोभिलेन
दर्भान् प्रदाय उदकपूर्वं तिस्रोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा
असावेतस्ते तिस्रोदकं ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधेत्तु-
त्सर्गवाक्यमुक्तम् ।

कथं वा अवनेजनस्थाने† पितुर्नाम गृहीत्वा असाववनेनिष्ठ
ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति अप उपस्पृश्य
एवमिवेतयोरिति गोभिलेन पुनरुक्तम् ।

किञ्च—

तथा गन्धानित्यनेन तथाशब्दात् गन्धादिदानेऽपि ये चात्र
त्वेत्यादिवाक्यमुक्तं † अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

* अ पुस्तके स्थानमात्र ।

† अ, न पुस्तके दाने ।

यत्तु—

आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥

तूर्णीं घृथगपो दत्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—

अर्घ्यपर्यन्तमर्घ्यावधिकमासनादि आसनमावाहनञ्च वशिष्ठोक्तं कर्म कृत्वा अनन्तरं पात्रेषु ब्राह्मणेषु उदकपूर्वं तिलोदकं ददातीति सूत्रेण* गोभिलोक्तं तिलोदकमर्घ्यं दद्यात् ।

तत्परिपाटीमाह—

ब्राह्मणहस्ते घृथगपो जलान्तरं तूर्णीं मन्त्रं विना दत्वा ये चात्र त्वेत्यादि मन्त्रेण तिलोदकमर्घ्यं दातव्यं तथा गन्धानिति सूत्रोक्तं गन्धोदकं जलदृष्टवन्दनं गन्धं ये चेत्यादिमन्त्रेण दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण पित्रादित आरभ्येत्यर्थः ।

अत्र गन्धोदकमिति गन्धादिपञ्चकोपलक्षणं गोभिले तथा गन्धानिति बहुवचनात् । ततयामन्त्रपाठोऽर्घ्यगन्धादौ समायात एव ।

न च तिलोदकदानं गन्धदानश्चार्घ्यगन्धादिदानात् घृथगिति वाच्यम् । अदृष्टान्तकल्पनागौरवात् ।

* एव पुनश्च गोभिलोक्तमित्यादि सूत्रोक्तमिति यावदंशो नास्ति ।

यदि पुनर्गन्धादिदानावनेजनदानाश्च पृथगेव सामि-
कार्यम् पिण्डदानाङ्गकं कर्षूपु तिलोदकदानं गन्धोदकदानश्चा-
न्वष्टकायां गौगिलेनोक्तम् आसनाद्यबोत्सर्गपर्यन्तन्तु गोमिला-
तुल्यमेवेत्युच्यते । तदा पिण्डदानमात्रस्यैवोक्तत्वादनुक्तेषु आसना-
द्यबोत्सर्गपर्यन्तेषु चाकाकाङ्क्षायां पिण्डदानोक्तवाक्यस्यैवोपस्थित-
त्वात् तेष्वपि तदेव समन्त्रकवाक्यमुपतिष्ठते ।

यश्चान्यदुक्तम्—अतएवाश्वसायने—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुग्रहो न युज्यते ।

इति पिण्डपदं दत्तं अन्यथा एकोद्दिष्टत्वित्येवार्थ इति ।

तदपि मन्दं पूर्वोक्तयुक्त्वा अर्घ्यादिषु प्राप्तेः किसनेनोप-
न्यासेन ।

किञ्च—

यदि पार्श्वे पिण्डमात्रे विधिस्तदा तदतिदेमादेकोद्दिष्टेऽपि

तस्मात्प्राप्तौ तत्रैव निषेधसम्भवात् पिण्डपदमनर्थकमेव ।

अतस्तु पिण्डपितृयज्ञाधिकारे मन्त्रसुक्ता प्रसङ्गादेकोद्दिष्टे
निषेधोक्तौ आश्वसायनदत्तं पिण्डपदं सकलकार्योपलक्षणमन्यथा
पिण्डमात्रे निषेधादवनेजनद्वयसूत्रदानेष्वपि मन्त्रप्रसङ्गः स्यात् ।

यश्चान्यदुक्तम्—

अतएव गोमिलीये अमावस्याग्रहे असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
एयमुक्तमिति ।

तदपि मन्दं गोमिलेन यदनुक्तं तत् गोमिलीयो विद्वदिति—
या दिव्या आप इत्यादि मन्त्रं गोमिलानुक्तमधिकमुक्त्वा असावेतत्ते

इत्यनेनैकोद्देशेन गोभिलोक्तमेव ये चात्र त्वेत्यादि स्मारितं न तु तत् प्रयगिति ।

यच्च मैथिलैरासनान्नदानयोर्ये चात्र त्वेति मन्त्रो नास्त्युक्तं तदनिरुद्धगूलपाणिप्रवृत्तीनां प्राचामसम्भतम् ।

तेषामेवं द्वयं—

गृह्यान्तरे ब्रह्मपुराणादौ चान्यथा वाक्यकल्पनात् येचात्र त्वेत्यस्यैकत्र निर्देशे कृते तस्मात्वे तत्प्रयोग इतिग्रहानिरासाय पुनः पुनर्निर्देशो गोभिलस्योपलक्षणत्वसूचकमेव ।

किञ्च—

छन्दोगगोचरतया श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं दुर्निवारमेव भव पित्रादित्रिकस्य तन्त्रेणैवान्वीक्षणम् ।

अर्धेऽच्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् सूधावाचनमेव च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेऽर्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधात् एवकारादन्यत्र तन्त्रताप्रतीतिः ।

नचार्घ्यादिषु तन्त्रतानिषेधादन्यत्रानियम इति वाच्यम् ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यादिति पर्युदासो वा निषेधो वाच्यः ।

पर्युदासपक्षेऽर्घ्यादिव्यतिरिक्तस्थले तन्त्रताविधिर्वाचनिक एव स्फुटः, निषेधपक्षे तु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधः प्राप्तिसु न्यायादेव न्यायोऽपि लाघवमेव । तन्त्रता च अनेकानुष्ठानजन्यानिकफलोद्देशेन संस्तदनुष्ठानं तस्याय इतः समानदेशकालकर्तृकत्वे मत्तगृह्यमाणविशेष-

तथा लाघवमेव । ततश्च न्यायसिद्धस्यार्थस्यान्यथाकरणमवैदिक-
मेवेति ध्येयम् ।

नचासावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि पूर्वोक्तश्रुति-
दर्शनात्तन्वताभावोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।

अर्घ्यपिण्डादिपरतयेव श्रुतेरुपपत्तेः । तर्हि सत्त्वदानं कथं
तन्वतीति चेत्—

एतद्दः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात्तुभ्यं वासांसि श्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ततश्च स्वधावाचन एव चेति चकारैव
सत्त्वदानमपि षष्ठ्यत इत्यायातम् ।

न च

अमुकासुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा ममः ।

इति ब्रह्मपुराणे एकस्मिन्निर्देशादन्नोन्नयनं कथं तन्वतीति
वाच्यम् ।

निर्दं वचनमेतावन्मात्रवाक्यरचनानिधानपरं किन्तु सम्बोधन-
पदोपनीतान् चतुर्थ्यन्तेन तच्छब्देनोद्दिश्य स्वधापदेन इविश्या-
गामित्वापविधानपरं चामिहापो न्यायानुसारेणैव कार्यः । अन्यथा
गोत्रकीर्त्तनमपि नाम्नः परं स्यात् सम्बन्धकीर्त्तनञ्च न स्यात् ।

ततश्च—यथा नागृहीतविशेषणा न्यायात् नाम्नः प्राक् गोत्र-
सम्बन्धकीर्त्तनं तथा तन्वतापि न्यायात् ।

अत्र च पृथक् पृथक् सम्बोधितानां पित्रादीनां सर्वनाम्नः
प्रकृतपरामर्शितया तुभ्यमिति पदेन तन्नेषैकोद्देशसम्भवात् तन्नेषैव
स्वधासम्बन्ध इति ध्येयम् ।

[इयञ्च तन्त्रता त्यागवाक्य एव न तु प्रक्षेपादनीयद्रव्ययोः अन्न-
गन्धादिषु ब्राह्मणत्वेन भेदात् । एकब्राह्मणपक्षेऽपि—

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तैभ्योऽन्नं विनियेदयेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् भेदावगमाच्च ।]

तर्हि पित्रमातामहादीनां पञ्चामेवेति तन्नेषोत्सर्गोऽसु ।

नैध—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

इति जायसलवचने पुरुषत्रयस्य सह पार्व्वणभोक्तृत्वरूपस्य
सामान्यस्य सपिण्डनाधीनत्वावगमत्वात् ।

पित्रादिभिस्तु मातामहादीनां सपिण्डनाभावेन सह याज-
भोक्तृत्वाभावात् तन्नेषोत्सर्गस्यान्याय्यत्वात् ।

मातामहानामप्येवं याजं कुर्यात् विचक्षणः ।

इत्यादि विष्णुादिवचनैरिवमित्यनेन मातामहादीनां पृथक्
याजविधानाच्च ।

अतएव—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां ब्रह्मै याजन्नयं श्रुतम् ॥

इति विष्णुपुराणे विष्णो नान्दीमुखे पृथक् यादवयमुक्तमिति ।

यत्तु—

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।

वैश्यानामाम्यपा नाम शूद्राणाञ्च सुकालिनः ॥

इति मनुवचनं तत् विप्रादिभिः सोमपादिरूपतया स्वपित्रा-
दीनां ध्यानीपदेशपरं पूर्वोक्तञ्चरुतिविरोधात् ।

पिता यस्य तु हतः स्यात्कीदृशापि पितामहः ॥

इत्यादितदीयवचनान्तरविरोधाच्च ।

तथा ब्राह्मे—

यस्तुद्रांस्तथादित्यान्नघ्नप्रहतारकाः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः यादवर्षिताः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

भायुः प्रजां धनं विशां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तया राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

तदर्थं रुचिषः ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन् अमुकगोत्र पितामहामुक-
देवशर्मन् अमुकगोत्र प्रपितामहामुकदेवशर्मन्वेतत्सिद्धं स्वधा इति
यजुर्वेदिनामन्त्राद्युक्तगप्रयोगः ।

सामगानान्तु—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकदेवशर्मन् एवं पितामह एवं प्रपिता-

मह एतत्तेऽत्र ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तच्चे ते स्वधेति प्रयोगः ।

श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकशर्भंन् एवं पितामह एवं प्रपिता-
मह एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सामान्यधर्मैः पौराणिकत्वात् विशेष-
तस्तु शूद्रस्वायमेव विधिः किन्तु प्रणवस्थाने स्वधास्थाने च तमः-
पदं योज्यं “अनुमतोऽस्य नमस्तारो मन्त्र” इति शीतमवचनात्
आवाहनादि मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः ।

वराहपुराणे—

अयमेव विधिः प्रीतः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण शृण्वते ॥

विप्रो मन्त्रेण शृण्वते सम्बध्यते इत्यर्थः । परिभाषेयम् ।

न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते, तेन शूद्रस्य शुद्धक्रियास्त्वेव
ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः, अन्यथा प्रकारभादेकोद्दिष्ट एव ब्राह्म-
णस्य मन्त्रपाठः स्यात् पार्व्यादी ।

अतएव पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति पारस्करवचनं प्रकरणात्
श्राद्धमात्रविषयं किन्तु परिभाषात्वात् पितृहत्यामात्रविषयमिति ।

अमन्त्रस्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्तार्थं तेन
क्रियापि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठमुत्पन्त्यायात् ।

तेनावाहनादी दृष्टार्थप्रकाशनं ब्राह्मणपठितमन्त्रेणैव पठ्यन्तु
स्वयंपठिततमःपदेनैव जन्यत इति । एवं पौराणिकमन्त्रोऽपि ।

यथा पुराणमधिकृत्य भविष्ये—

अध्येतव्यं नवान्येन ब्राह्मणं चतुर्यं विना ।

श्रोतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥

श्रीतं स्नातं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन् नृपोत्तम ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रोतव्यं कदाचन ॥

विप्रं विना विमदारेव श्रोतव्यं नतु क्षत्रियदारेत्यर्थः ।

शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना कार्यं यथा कूर्मपुराणे—

आर्यक्रमेण सर्वं तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वकं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

स्त्रिया तु स्रवेदविधिर्नैव कार्यं विगोपाग्रवणात् ।

छन्दोगानामेकोद्दिष्टे ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुगद्यो न युज्यते ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तदतिदेयात् सायकरिकेऽपि तत्र चामावस्थामरणादिनिमित्तेन पार्वणविधिना क्रियमाणे तु ये चात्र त्वेति पाठोऽस्येवेति ॥

अथ यादृपूर्वदिनकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

हस्तगौचादि कर्त्तव्यं श्वःकर्त्तास्तीति जानता ।

स्थानोपलेपनञ्चैव कृत्वा विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विष्टजेत् ब्रह्मचारी शुचिर्भवेत् ॥

आदिशब्दात् मलापकर्षणचौरादिना देहशौचादीनां ग्रहणम् ।
दन्तकाष्ठं विसृजेत् निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति केचित् ।
स्वयं दन्तकाष्ठं वर्जयेदित्यन्ये ।

देवलः —

अक्रुद्धो निभृतः सुखः अहावानत्वरः रुचिः ।

यः कर्त्ताप्नोति नियित्य दाता विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

निरामिषं सकृद्भुक्ता सर्वसुप्तजने गृहे ।

असम्भवे घरेद्युर्वा ब्राह्मणांस्ताद्विमन्त्रयेत् ॥

अज्ञातीनसमानार्थान्युम्मानात्मशक्तिः ॥

निभृतो विविक्तदेशस्यः नियित्येत्यभिधानात् ।

उपरामतीर्थयात्रादौ भविष्यदुपासप्रत्यक्षस्य तीर्थप्राप्तेः
सन्देहात् प्रधानकर्त्तव्यतानिययाभावात् ।

स्नाना श्लेषभक्त्यामाधिवासवत् - सकृद्भोजननिमन्त्रणयोर्बन्ध
इति । दातव्यत्वेन अन्यद्वारा निमन्त्रणं निषिद्धम् ।

॥यत्तु—साधुभिः सविमन्त्रयेदिति वचनात्

स्वयमशक्तौ सजातीयपुरुषद्वारा निमन्त्रयेदिति श्रीदत्ते-
नोक्तं तत्तद्वचनस्य पूर्वापरमनालोच्यैव ।

यथा कूर्मपुराणे—

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।

सन्निपात्य द्विजानग्रान् साधुभिः सविमन्त्रयेत् ॥

खो भविष्यति मे आहं पूर्व्वेद्युरभिपूज्य च ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥

भिक्षार्थमागतान् वापि कासे संयमिनी यतीन् ॥

तत्र साधुभिः सुदृढपचनेरित्वर्थः ।

निरामिषं भक्षदुक्तेति—

अत्र केचित्

भुङ्क्तेति क्त्वावधत्वात् भोजनस्य निमग्नपात्रतामतीतेरङ्गस्य
च प्रधानसाक्षान्वयनियमात् परदिने च आदात्वात् भोजन-
निषेधात् अनन्वयिसम्बन्धसूत्रजनपदव्यवधानाच्च सद्यो निमग्नणे
निरामिषसकृद्भोजनं नाहमिति वदन्ति ।

तदपुनः नहि क्त्वाप्रत्ययोऽङ्गत्वबोधकः सुप्ता हसतीत्यादी
व्यभिचारात् । किन्तु क्रम एव क्त्वाप्रत्ययार्थः ।

एवञ्च—

चन्द्रस्योदःपूर्व्वेद्युः स्नात्वा चैकाग्रनी भवेत् ।

अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान् निमग्नयेत् ।

इति वृद्धनारदीयवचनेन दृढं दृढं आदाहृतया बोधितयो-
रेकभोजननिमग्नणयोः क्त्वाप्रत्ययेन क्रममात्रबोधनात् ।

सद्यो निमग्नणपक्षेऽपि पूर्व्वेद्युर्निरामिषसकृद्भोजनमव्याहृतमेव
अन्यथा आहवेगुष्णपसन्नः तस्य आदाहृतत्वात् । अतएव कुशनाहण-
पक्षेऽपि पूर्व्वेद्युर्निरामिषसकृद्भोजनं सिद्धमिति ।

अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधानायोगात् शुष्यदयविशिष्ट-
नियमविधौ तु सामिपक्षितीयभोजनस्य प्रसङ्गेऽस्त्यत्र ब्रह्मचारी

शुचिर्भवेदिति वराहपुराणे अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्र-
विमन्त्रयेदिति भारदीये च ब्रह्मचर्यविधिवाधापत्तेः ।

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युर्वाह्मणानाम्भवान् शुचिः ।

तैसापि संयतैर्भाव्यमिति याज्ञवल्क्योक्तसंयमविधिवाधापत्तेः ।

तदेकवाक्यतया आमिषभोजन-पुनर्भोजनयोर्निषेधविधौ सक्त-
न्निरामिषमेव भुञ्जीत नान्यदिति शुण्णद्वयविशिष्टपरिसंख्याविधौ
वा सति कदाचिद्भोजनासम्पत्तावपि न आहवैशुण्यमिति ध्येयम् ।

असमानार्थान् असमानप्रवरान् नामतः संख्यातयेत्यर्थः ।

अत्र शुण्णदसपिण्डाभावे सपिण्डमपि शुण्णवन्तं भोजयेत् ।

यथा बीधायनः—

तदभावे एवंविधं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

एतच्च पुरुषपत्रयादूर्ध्वं यथा गोभिलः—

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो शुण्णवन्तं सपिण्डमपीति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्ती तद्दिने वापि हित्वा योषिण्सद्विषम् ॥

अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं मैथुनिनी निषेधः ।

यत्तु—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

इति दत्तेणाष्टविधमैथुनं निषिद्धम् । तन्निमन्त्रणीत्तरविषयम् ।

तथा च विष्णुपुराणे—

आह्ने नियुक्तो भुक्ता वा भोजयित्वा नियुज्य वा ।

व्ययायी रेतसी गच्छे मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

पारस्करेऽपि—

तदहरक्रोधनोऽप्रमत्तोऽत्वरितः सत्यवादी स्वादध्वमैष्टुनयम-
स्त्राध्यायान् वर्जयेन्निमन्त्रितयैवमिति ।

यमः—

योगिक्रियावबोधायै गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्तान् शयितान् द्विजान् ॥

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधद्विदेर्जितैः ।

भवद्विर्भवितव्यं नः शो भूते आहकर्मणि ॥

ते तं तथैवविघ्नेन याति चेद्रजनी सुखम् ।

यथान्युतं प्रतीचेरन् आहकालमतन्द्रिताः ॥

योगिशुषो विरुद्धमातापितृकत्वं, क्रियागुणः सत्कर्मशालित्वं
अवबोधगुणो ज्ञानगुण आत्मानामविवेचनशक्तिः, आदियज्ञात्
स्त्राध्यायतत्परत्वादिः अलोलुपान् अलुब्धान्, प्रदोषान्ते रात्रि-
प्रथमप्रहरान्ते, प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममभ्यर्थयेदित्यर्थः ।

त नियममाह सर्वायासेति—ते ब्राह्मणाः, तं निमन्त्रयितारं,
यद्यविघ्नेन रजनी याति तदा सर्वमेतत्करिष्य इति प्रतिवदेयु-
रिति शेषः । तदहरामन्त्रणपक्षे तु नास्य मन्त्रस्य पाठो-
ऽममवेतार्थत्वात् ।

न च श्वः पदस्थानेऽप्यपदीहः ।

उपदेशविधेरन्यथाकल्पनमिया पक्षतावृहकल्पनाया अयोगात्
विक्षतावेवातिदेशप्राप्तस्यान्यथानुपपत्त्या ऊहकल्पनासम्भवात् ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिः मया च आश्रमकर्माणि ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तसमवेतार्थमन्त्रसङ्गावे ऊहकल्पनाया अन्या-
यत्वाच्च ।

तस्मात् पूर्वदिने सर्वायासर्पाठस्तदहरक्रोधनैरित्यस्येति
व्यवस्थितविकल्पः ।

अत्र केचित्—एकोनविंशतिनिमन्त्रये अक्रोधनैरित्यादौ बहु-
वचनस्यैकवचनोहः कार्य इत्याहुः । तन्नन्दम्—

मत्स्यपुराणे—

...देविणं जातुमात्मन्यै त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्रा नियमान् पैतृकान् श्रावयेद्देवः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैरित्यादौ मत्स्यपुराणे एकोनविंशतिनिमन्त्रण

एव बहुवचनप्रयोगाद्बहुवचनस्य समवेतार्थत्वेनोद्घोषायोगात् ।

तथा—

अस्मां गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

इति वराहपुराणवचनाद् विप्रवृद्धगमनेनैकैकविप्रस्यैव सम्भवात्
सर्वायासेत्येतापि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वाद्दोऽन्याय्य एवेति ।

अत एकोद्दिष्टे त्वामहं निमन्त्रये इति वराहपुराणदर्शनात्

पार्वण्येऽपि यावत् कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये इति लङ्गन्त एव प्रयोगः
कार्यः ।

न तु—

दक्षिणं ज्ञातुमालस्य त्वं भयाऽथ निमन्त्रितः ।

इतिमत्स्यपुराणवचनात् त्वमत्ययान्तं वाक्यं श्रोदन्तीति युक्तम् ।

निमन्त्रित इत्यस्यातीतनिमन्त्रणप्रकाशकत्वात् निमन्त्रणस्य
वर्तमानत्वात् वर्तमानज्ञास्य ज्ञातुबन्धधातुविषयत्वात् अतीतज्ञास्य
चासमवेतार्थत्वादसमवेतार्थपदस्य च विघ्नापनाद्यमत्वात् निम-
न्त्रणवाधापत्तेः, निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरवाधापत्तेः ।

तस्मात् धुंषवन्तां दृष्टार्थत्वेन मत्स्यपुराणे त्वमत्ययस्याविवक्षित-
त्वात् निमन्त्रिप्रकृतेः^१ समवेतार्थ—नट् प्रक्षेपेण वाक्यं साधीयः ।

यतएव त्वामहमामन्त्रये इत्यपि निरस्तं यच्च प्रत्याख्याति
प्रत्ययायद्वाचिमन्त्रणं यत्र कामभारद्वादात्मन्त्रणमिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदेन निश्चितत्वाच्च ।

आहं चरनिन्द्येनामन्त्रितो भातिक्रमेत् ।

इति पारस्करे प्रत्ययायत्यवधानिमन्त्रणमेवेति ।

यच्च—

आमन्त्रिता आमन्त्रयिता च श्रवयस्तां रात्रिं निनयेयुः ।

इति हारीतवचने ।

* अ वाक्ये चोक्तिरस्य एव ।

† अ वाक्ये निमन्त्रणप्रकृतेः ।

यच्च—

प्रातरांमन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयेतस्तथा ।

इति कन्दोगपरिशिष्टादावर्थवादवाक्ये आसन्नं व्यूयते
तन्मन्त्रादीनां विधिवाक्यस्य निमन्त्रणपदव्यवहारो गौणम् ।

यथा मतुः—

निमन्त्रयेत् त्रयवरान् सग्यन् विप्रान् यथोदितान् ॥

देवतः—

श्वः कर्त्तास्तीति निचित्वा दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयेत् पूर्व्वेद्युः पूर्व्वीक्तान् द्विजवत्तमान् ॥

कूर्मपुराणे—

घाघ्रभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

नारदीये—

निमन्त्रयेद् द्विजं मात्रं दर्भपाण्डिर्जितेन्द्रियः ॥

वराहपुराणे—

स्थानीपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

गरुडपुराणे—

पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्ब्रह्मधारिणः ॥

यत्तु—

ॐ अद्याहिन् देवे अमुकमासे अमुकराशिस्थे सवितरि
अमुकपत्ने अमुकस्थान्तिषौ अमुकगोत्राणां पितादीनां यथानाम-
शर्मणाम् आहं युष्मास्तुहं करिष्ये । इति गरुडपुराणवचनम् ।

यदपि—युष्मास्वहं यादमाचरिष्य इति शङ्खलिखितवचनम् ।
तस्मिन्मन्त्रशान्तरक्षियमाणाऽनुष्ठाप्रायेणावाक्यपरं न तु निम
न्त्रणम् ।

नन्वनुष्ठायां विधिः क्व दृष्ट इति चेत् सत्यम् ।

मत्स्यपुराणे—

दक्षिण जातुमालभ्य त्वं मयात्र निमिन्वितः ।

इत्यादिना नियमवचनपर्यन्त निमन्त्रणमुक्त्वा—

भासनेषु तु कृतेषु दर्भेषु समाहितः ।

उपस्थटीदकान् विधातुपर्वेष्वनुमन्त्रयेत् ॥

इत्यनेनासनोपवेशनानन्तरमनुष्ठाविधिरुक्तः ।

विष्णुपुराणे—

अनुष्ठाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् दिधाक्षतान् ॥

अवातुष्ठाकयनान् तत्पूर्यन्तुरूपं प्रश्रवाक्यमाक्षिप्यते ।

ब्रह्मपुराणे—

उभौ इभ्यो समौ कृत्वा जातुनीरन्तरास्थितौ ।

सप्रत्ययोपविष्टः सन् सर्वान् वृण्वेद् दिजोत्तमान् ॥

याहं करिष्य इत्थं भक्तिमन्त्रः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुभौ दद्याद्दर्भासनं ततः ॥

तदा श्राद्धे—

जप्योमादाय पप्रच्छ करिष्ये यार्धकस्य तु ।

तैरप्युभौ कुरुष्वेति पित्रेदेवाभ्यासौ भुवि ॥

आहुय सन्ततस्तोषु वेदोक्तविधिना हविः ।

अथतैदेवता रक्षां चक्रे, चक्रगदाधरः ॥

आपस्तम्बोऽपि—

पूर्वद्युर्निवेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणम् ।

अस्यार्थः—

पूर्वद्युः कार्यव्यासङ्गानिमन्त्रणायकौ श्वः आहं कर्त्तव्यं
तत्र भवन्तः प्रातर्निमन्त्रयितव्या इति मनुष्यद्वारा योषित्-
प्रसङ्गवारणाय निवेदनं कार्यं, परेद्युर्द्वितीयं प्रातर्निवेदनं नियम-
अवधानं मत्स्यपुराणीकं निमन्त्रणं, तृतीयं निवेदनमनुष्ठापार्थन-
रूपं गरुडपुराणीकं, इत्यत्रित्वे तु निवेदनापेक्षया मन्त्रस्य अत्र
गरुडपुराणदर्शनान्निमन्त्रणागुप्तयोर्मासपक्षतिष्याद्युल्लेखः कार्यः ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वगः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव
प्रधानकर्म्मोल्लेखः स्यात् तत्रैव मासपक्षादीनामुल्लेखविधानाच्च ।

अतएव निमन्त्रणागुप्तापार्थनदक्षिणाच्छिद्रावधारणेषु प्रधानो-
ल्लेखसम्भवाभ्यासादीनामुल्लेखो निर्व्विवाद एव, अर्घ्यादिषु तत्रैषु
प्रधानकर्म्मोल्लेखाभावाभ्यासादीनामुल्लेखो नास्ति देवतानैवेद्यादि-
दानवदिति ।

अतएव श्रीदत्तलिखितोऽद्यप्रयोगोऽपि निरस्तः । अथादुर्लभ-
वाक्याभिधायकानामुनिवचनेऽदृष्टत्वाच्च दिङ्मातर्मिदं विज्ञेयतो
दागर्कोमुद्यां सर्व्वमेव विहतमस्तीति ।

यथाधुनिकाः—

पितृादितृथयादार्थं त्वामहं निमन्त्रय इति वाक्यं धर्यन्ति,
तत्र ।

आह्वानतर्पणादिषु समस्तकर्म्मसु उद्देश्यगतगोत्रसम्बन्धनाम्नां
कोत्तनस्थानेकमुनिवचनैः प्राप्तत्वाच्च तदाधस्यान्याय्यत्वात् दृष्ट-
कल्पनान्यायस्य दुर्निवारत्वात् प्राशस्त्यगुरुपुराणादिवचनाम्नास-
प्रवर्तिथीनामुल्लेखस्य प्राप्तत्वाच्च ।

अग्रे तु—

अमुकागोत्राणामस्यत्पितृासहप्रपितामहानासमुकासुक-
गर्भ्यां आदार्थमित्याहुः । तदपि हेयम् ।

पितृादीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देयतात्वात् समुच्चयाभिधायक-
बन्धसमासस्यान्याय्यत्वात् प्रयोक्तुः स्वसम्बन्धितयैव प्रतीतेरस्मत्प्रद-
ेयत्वाच्च ।

यद्य मैथिनाः प्रथमं आहसद्वत्प्रमाचरन्ति । तदप्ययुक्तं

मनसा सद्वत्प्रयति वाचाभिलपति कर्म्मणा प्रतिपादयति ।

इति हारीतवचनस्य काम्यकर्म्मपरत्वात् । अन्यथा सन्ध्यापञ्च-
महायज्ञादिष्वप्यतिप्रसङ्गः । अतएव न तस्य फलभाग्भवेदिति
मन्त्राण्डपुराणं किन्तु धनपुत्राद्यभिसन्धानेन क्रियमाणे काम्ये-
ऽतिथियाह्वादावभिभाषो निर्जिवाद्दः ।

कुशमयब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रणं न कार्यं आहद्रव्यस्वीका-
गार्यमनुमतिकमन्त्रस्य विप्रापनस्य निमन्त्रणपदार्थत्वात् कुशमय

ब्राह्मणस्याचेतनत्वेन स्वीकारासम्भवादनुमत्यसम्भवाच्च निमन्त्रणा-
सम्भवात् ।

एवञ्च फलाभावात् नियमस्यावयवमपि बाधितम् तथा स्वागत-
प्रत्यपाद्याद्याचमनीयान्यपि ब्राह्मणमात्रोपयुक्तत्वात् ।

न च सपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्कारवचनात् अब्राह्मणकथापे
हस्ताभावादर्थबाधोप्यस्त्विति वाच्यम् ।

पितृव्युद्देशेनैव दानादुत्तरप्रतिपत्त्यपेक्षया द्विजकरसार्ध-
प्रक्षेपाधारमात्रत्वेन तदभावे द्विजस्थानाभिषिक्तदर्भवटीरेव
गन्धादिदानवदुत्तरप्रतिपत्त्याधारत्वसम्भवात् ।

न च ब्राह्मणस्य सुखं इति मन्त्रसिद्धात् ब्राह्मणभावे पात्रा-
लम्भनबाधोऽस्त्विति वाच्यम् ।

जुहोमीति वर्त्तमाननिर्देशात् ।

हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ।

इत्यादिवचनैः पात्रेष्वेवं हुतशेषार्पणविधानाच्च ।

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति वाक्यावधृतं पात्र-
परत्वानुपपत्त्या च पृथिवी नै इति मन्त्रे ब्राह्मणस्य सुखतुल्यतया
सुखपदे पात्रलक्षणा । दृष्टा हि दृष्टदि तण्डुलानावपतीति वाक्याव-
धृततण्डुलपरत्वानुपपत्त्या धान्यमसीति मन्त्रे धान्यपदे तण्डुल-
लक्षणा ततश्च ब्राह्मणभावे कुतः पात्रालम्भनबाध इति ।

न च—

कृत्वेदं विष्णुरित्येवे द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्कावचनादद्गुष्ठनिवेशनवाधोऽप्यसु भीतृद्विजा-
भावादिति वाच्यम् ।

अद्गुष्ठनिवेशनस्य यमहारीताभ्यामसुरिभ्यो रत्नारूपप्रयोजन-
कथनादावशकत्वेन द्विजाभावे स्वाद्गुष्ठनिवेशनस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

यथा यमः—

अद्गुष्ठमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राजसामां वधार्थाय को भिक्षुः प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छास्त्रेषु सर्वेषु अद्गुष्ठारोपणं स्मृतम् ।
निरद्गुष्ठन्तु यच्छास्त्रं बहिर्जानु च यत्कृतम् ॥
बहिर्जानु च यद्गुष्ठं सर्वमेवागुरं भवेत् ॥

हारीतः—

निरद्गुष्ठन्तु यच्छास्त्रं न तप्रीयते पितॄन् ।
तस्मादद्गुष्ठमारोप्य अपेक्षन्तं समाहितः ॥

इति । यत्

विषय—वैष्णवार्था यक्षुषा चाद्गुष्ठमन्त्रेऽवदायेति गोभिर्दे-
स्वाद्गुष्ठदानं प्रतीयते अन्त्याया अवदायेति नृयात् तच्च ब्राह्मणभावे
शक्त्यम् ।

तथा—

ततोऽर्धं शृष्टमत्यन्तमभीष्टमपि संस्कृतम् ।
दत्त्वा क्षुपध्वमिच्छातो वाण्यमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विष्णुपुराणोक्तं भोजनप्रवर्तकं, जुषध्वमिति वचनं
बाधितम् ।

तथा भोजनानन्तरं तृप्तिप्रयोऽपि बाधितः भोजनस्य तृप्ते-
र्यासम्भवात् । तथा ब्राह्मणभोजनानन्तरमाचमनमपि तथा
भामावाजस्येति ब्राह्मणानुव्रजनमपि बाधितम् ।

अनुष्ठाप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव कुग्रमयब्राह्मणेऽहं आहं करिष्ये
इत्युक्ते कुरुष्वेति प्रत्युत्तरदानस्य ब्राह्मणान्तरद्वाराऽपि सिद्धेः ।

न च आहभोक्तृब्राह्मणस्यैव प्रकृतत्वेन सर्व्वं च तस्यैव
प्रत्युत्तरदानस्योचितत्वादन्येषामकिञ्चित्करत्वात् भोक्तृब्राह्मणाभावे
ऽनुष्ठापि बाधिता स्यादिति वाच्यम् ।

भोक्तृब्राह्मणाभावे आहबाधितायकब्राह्मणस्य प्रकृतत्वादबाधित-
प्रत्युत्तरदाने तस्यायोग्यत्वाभावात् । निमन्त्रणादी तु आहभोक्ति-
तरब्राह्मणानां प्रत्युत्तरस्य बाधितत्वेन निमन्त्रणाद्यभाव एवावाहन-
पिण्डान्नौकरणप्रत्यस्वधावाचनामीर्षहृथादीन्वपि कर्त्तव्यान्वेव ।

किञ्च—

निधायाम् दर्भश्चयमासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन दर्भमयब्राह्मणपक्षेऽपि प्रेषानुप्रेषौ विहितौ ।

प्रेषोऽनुमतिग्रहणं अनुप्रेषोऽनुमतिपूर्व्वकनियोगः यथा
कुरुष्वेति नियोगस्य चेतनसाध्यत्वादयोद्वाह्यद्वारादिति सिद्धमेव ।

निमन्त्रितोऽस्मि ततोऽस्मि इत्यादिकन्तु नानुप्रेषः, नियोगा-
भावात् ।

एतेन केनचित् कुशमयब्राह्मणे प्रमाणाभावादङ्गभूतब्राह्मणा-
भावे यावलोप इति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।

ननु आसने दर्भचयस्यैव निधानविधानात् दर्भवटुश्च कुतो
लभ्यत इति चेत् दर्भचयस्य ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन प्रतिपादनात्
ब्राह्मणप्रतिनिधेय दर्भवटोः सर्वत्रैव दृष्टत्वात्तन्नामः ।

यथा पैठीनसिः—

दर्भमयीं प्रतिलतिं तीर्थवारिणि मज्जयेत् ।

मज्जयेत्तु यमुद्दिश्य षष्टभागं क्षमेत सः ॥

गोभिलः —

यद्युभयं विकीर्णं चैत्रं ब्रह्मत्वञ्च तेन कल्पेन कृतमुत्तरा-
ध्वजमुदककामण्डलुं दर्भवटुं वा निधायेति ।

उपाकर्म्मणि छन्दोगपरिशिष्टम्—

कौशान्तपीन् स्पण्डिलस्थान् गेयादिभिरलङ्कृत्य ।

तथा तत्रैव—

यत्रवागुनि सुष्ट्वाच्च स्तम्भे दर्भवटो तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि ॥

यत्रवागुनि दर्भजूटिकाहोमि धारणार्थायां कुशमुष्टौ च स्तम्भे
गोभिनेन यवणकर्मण्युक्ते दर्भस्तम्भे दर्भवटौ ब्राह्मणाभावे
तत्रप्रतिनिधित्वेन कल्पिते च मुनिभिर्दर्भसंख्या न विहितेत्यर्थः ।

यत्तु—

यथायद्विभवेद्ब्रह्मा तदहं न च विष्टरः ।

तदहं नोपयमनं तदहं न द्विजः स्मृतः ॥

इति गोभिलपुत्रनाम्ना वचनं पठन्ति तद्यदि समूलं तदा-
सम्भवासम्भवेत्त्वां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

अयानतिलक्षणस्य द्वारस्य बाधात् कुशमयनाम्नापचे दक्षिणा-
बाधोऽशु यथा सत्रयागे यजमानस्यैव अदक्षित्वेन दक्षिणाबाध
उक्तः ।

तत्र दक्षिणाया अप्रत्वेनावश्यकत्वाददृष्टार्थदक्षिणायाः प्रस्तात् ।
यथा व्यासः—

यद्यायुक्तो शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।
अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

उद्देश्यतिः—

इतमथोत्रियं श्राद्धं इतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पशं काकिर्नीं वा फलं पुण्यमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ।

अत्र पुण्यादीनामान्त्यर्थाभावादव्यसम्भावो दक्षिणायाः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे स्वयंकर्तृकपचे दक्षिणोक्ता यथा—

विदध्यादौत्रमन्ययेदक्षिणार्द्धहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥

ततश्च सत्रयागेऽप्यतिदेशागतदृष्टार्थदक्षिणाबाधो नादृष्टार्थाया
दक्षिणाया श्रुत्युक्तं श्राद्धविवेके ।

शालग्रामशिनायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

सुप्रीताः पितरस्तस्य प्रयान्ति वज्रान्घोऽम्बिकम् ॥

इति पञ्चपुराणात् केचित् कुशवाङ्मण इव ज्ञानधामिऽपि
आत्माचरन्ति ।

यस्तुतस्तु—

ज्ञानधामशिलाभे तु यैः याचं क्रियते नृभिः ।

तेषां ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताः स्युः पितरी दिवि ॥

इति लिङ्गपुराणवचनैकवाक्यतया ज्ञानधामशिलायां सन्नि-
हितायां सत्यामित्यर्थः ।

ब्राह्मणसंख्यामाह याज्ञवल्क्यः—

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्रेऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिहृते शुची देवे दक्षिणावधौ तथा ॥

हो देवे प्राक् त्वयः पित्रे उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तत्त्वं वा वैश्वदेविकम् ॥

परिहृते सर्वतो वेष्टिते । प्राक् प्राशुखा उदक् उदशुखाः ।
एकैकमिति देवे चैकं पित्रादित्तिके चैकमित्यर्थः । यथाशक्तीत्यनेन
शक्तिहतो विकल्पः । मातामहानामप्येवमित्यनेन दैवे युग्मनिध-
मात् इति यथाशक्तीत्यादिसर्व्वमनुक्तयते ।

तत्त्वं वेति पित्रदेवमातामहदेवयोस्तन्वमेकप्रयोगो वेत्यर्थः
वाकारादास्तौ फलभूमेत्यर्थः । अग्नादेव यचनाध्यायसिद्धाया
अपि तन्वताया माधः ।

अथ श्रीदक्षः—

प्रकरणाद्ब्राह्मणस्यैव तन्वत्वं नतु ग्राहस्य किन्तु एकब्राह्मण-
एव देवग्राहस्यं पृथक्प्रयोगेण कार्यमित्याह ।

तन्मन्दं

तथा मातामहयाहं वैश्वदेवसमन्वितम् ।

कुर्वीति भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

पृथक् तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य कारणं नृप ।

एकश्चैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥

इति विष्णुपुराणे श्राद्धस्य तन्त्रताभिधानात् ।

एतेनागृहीतमातामहधनस्य दौहित्रस्य पुत्रिकापुत्रस्य च माता-
महयाहमावश्यकं अन्यस्य त्वनियमः अन्यथा पुत्रिकाकरणं
निष्फलं स्यादिति केपाञ्चिभूतं निरस्तं विष्णुपुराणादिभिः
सामान्येन विधानात् ।

तथा च योगियाज्ञवल्क्यः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विंशेपात्ररक्तं ब्रजेत् ॥

पार्ष्वणश्राद्धे पारस्कारः—

पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
महेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधीच्यताम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

कर्पुसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धपोद्गमम् ।

प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पङ्क्तिं स्थितिः ॥

इति पट्संख्यानियम उक्तः ।

कर्पुसमन्वितमष्टकाश्राद्धं षोडशानां पूरणं षोडशं सपिण्डी-
करणमाद्यं प्रथमपार्ष्वणम् ।

तथा चाखलायनः—

धादिः सपिबहीकरणमिति ।

प्रत्याख्यिकं साम्वादिना पार्वणविधिना क्रियमाणम् ।

अतएव मनुना—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयञ्च पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः ॥

इत्यनेन पुत्रिकासुतस्य प्रकारान्तरसुतम् ।

पुत्रिकाकरणन्तु अन्वष्टकायामेकोहिष्टे च जीवत्यपि पितरि
दयोदौ च नित्वाधिकारार्थमिति ।

मनुः—

द्वौ देवे पिण्डकृत्यौ त्रीनैकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसम्बोधिं न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चेतान् विस्तरो हस्ति तस्मान्नेहेत विस्तरे ॥

उभयत्र पूर्वोक्ते देवे त्रेते च एकैकमित्यर्थः ।

अतएव वशिष्ठः—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

शुतगोत्रोपसम्पन्नं सर्व्वलक्षणवर्जितम् ॥

तथा च ब्रह्मपुराणम्—

०. देशकालधनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

सत्क्रिया पूजा ब्राह्मणसम्पदो विविष्टब्राह्मणलभः ॥

यत्तु—एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ स्त्रींस्त्रीन् वा वृद्धौ फलभूयस्त्वं
न त्वेकैकं सर्वेषां काममनाद्यमित्याश्वलायनवचनम् ।

अस्यायमर्थः—एकैकस्य पित्रादेरेकैकं द्वौ द्वौ वाविति वीष्ठा देवे
सन्त्रताभावपक्षे इति आह्निकविवेकः ।

कल्पतरौ तु—

आभ्युदयआह्निकविषयमुक्तं एकैकस्य पित्रादेः किन्तु अनाद्यं
आद्यं सपिण्डीकरणं आदिः सपिण्डीकरणमित्याश्वलायनवचनात्
तद्वर्जयित्वेत्यर्थः अतः सपिण्डीकरणे पितामहादीनां त्रयाणां
पृथक् पृथक् ब्राह्मणीपवेयनं कार्यं न त्वेकैकं सर्वेषामिति
आचारोऽपीदृश एवेति ।

द्वौस्त्रीन् वा अस्मिन् पक्षे फलभूयस्त्वं न तु वै सर्वेषां
पित्रादीनां त्रयाणां एतच्च शक्तिसद्भावे च ज्ञेयं तदसम्भवे त्वाह
काममनाद्यमिति कामं यद्येच्छमेकमेव ब्राह्मणं भोजयेत् एतच्च
पूर्वाक्तवशिष्टवचनसमानार्थम् ।

[*प्रातः स्नात्वेति प्रातःस्नानं कर्त्तव्यमपीति दर्शितम् ।

अन्ये तु—परिसंख्यया मध्याह्नस्नानं न कार्यमित्याहुः ।
तस्मादं नियमविधिसम्भवे दोषत्रय—

अन्ये तु—आद्यमन्दनीयं तदभाव इत्याहुः] ।

अथ आश्विदिनकृत्यम् ।

यमः—

तथैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्वात्वा सिताम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरक्षारभञ्च बान्धवैः ॥

यन्त्रितो नियमस्यः नवैः पात्रैः पाकस्यास्त्रादिभिरक्षारभं
पाकस्त्रियां बान्धवे प्रातिभिर्द्वारभूतैरारभेतैत्यर्थः ।अत्राधुनिकैर्लिपिसाहस्रमोहितैरामन्त्रित इति पाठं मत्वा
आमन्त्रितदिनस्य प्रातःस्नानमात्रेणान्वयः पाकारम्भे दातुरेव
योग्यत्वादिति व्याख्यातम् ।

तथा देवलः—

पत्नीं नियोजयेत् पाके सपिण्डं वा स्वयञ्च वा ।

पद्मशक्तौ स्वयं सपिण्डी वा पृच्छेदित्यर्थः ।

सर्वेषु पाकादिगृहकृत्येषु पद्मशक्त्या प्रधान्येन नियोगात् ।

यथा गोभिलः—

निष्यन्ते प्रातराग्ने चायमाग्ने च भूतमिति प्रवाचयेत् ।

यश्च—

शाकश्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पक्ष्मापि न पचेत् ।

इति ऋद्धोगपरिशिष्टवचनं तदुभयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनेन दम्पत्योः
शक्तौ सपिण्डस्यावश्यक्यम् ।

तत्रैव यीभक्षादियर्जनमाह देवलः—

वीभत्समशुचिं नम्रं मत्तं धूर्तं रजस्वलाम् ।
नीलकायायवसनं छिन्नकर्णश्च वर्जयेत् ॥

वीभत्सं विहताकारं नम्रस्वत्तवेदाचारः रजस्वलां चतुर्थ-
दिनस्नातामपि ।

देवं कर्मणि पेत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति मतुवचनात् ।

महाभारते—

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोस्तथा ।
निवापे नोपतिष्ठेत संघाद्या नान्यवंशजा ॥

कर्णयोर्व्यङ्गिता मुटितकर्णी निवापे पितृकर्मणि पाकादा-
वित्यर्थः, न संघाद्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः । अन्यवंशजा
पितृवंशासम्बन्धा अन्यवंशजानिषेधादसपिण्डाया वंशजाया अपि
ग्रहणम् ।

पाकपात्रमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

कुलान्तचकनिष्पन्नं भास्वरं मृग्यं भवेत् ।
तदेव हस्ताघटितं पेत्रिकं देविकं भवेत् ॥
तिर्यग्गूर्हं समिन्मात्रा दृढा नातिहृद्भुजो ।
मृग्योडुम्बरी वापि धरस्याली प्रशस्यते ॥

समिन्मात्रा प्रादेयप्रमाणा श्रीडुम्बरी ताम्रमयी ।

सुखद्वारदीये—

ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाचरेत्* ।

दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ॥

स्नाध्यायश्च पराश्रमि आहकर्त्ता विवर्जयेत् ।

महाभारते—

उपवासे तथा आहं दन्तकाष्ठश्च वर्जयेत् ।

पारस्करोऽपि—

अनिश्चिनामन्त्रितो नातिक्रमेत् चामन्त्रितो नाश्रमं प्रति-
गृहीयात् अहान्वितः आह कुर्वीत शोकेनाप्यपरपचं नाति-
क्रमेत् तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी च स्यात् ।
अध्वमैधुनश्चमस्नाध्यायान् वर्जयेदामन्त्रितश्चैवमेवम् ।

पराशरः—

चामन्त्रा ब्राह्मणं मोहाददुष्टं यो व्यतिक्रमेत् ।

तमप्रसाद्य धीरासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

मत्स्यपुराणे—

पुनर्मौजनसंभारं द्यूतमायासमैधुनम् ।

स्नाध्यायं कनहश्चैव दिवास्वप्नश्च सर्व्वदा ॥

आहलक्ष्णाहमुक् चैव सर्व्वमेतत् विवर्जयेत् ।

मैधुनं दधीकमदपिधं प्राशुक्तम् ।

विष्णुपुराणे—

बर्ज्यानि कुर्वता याहं कीपोऽध्वनमनं त्वरा ।

भोक्तारप्यत्र राजेन्द्र त्वयमेतच्च शस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे आचमनक्रिया ।

अभारोद्वहनं धान्तिः आहस्योपासनेऽपि विधिः ॥

निमन्त्रितधिरं नैव कुर्याद्विप्रः कथञ्चन ।

चिरकारी भवेद्गोम्वा पथ्यते नरकाग्निना ॥

... .. ग्लानिस्तुहेतुका क्रिया ।

विरकरणेन आहंकाशात्ययं न कुर्यादित्यर्थः ।

देवसः—

यस्तत्र हणमुदेगं प्राणिहिंसां तथानृतम् ।

यूतं धीर्यं विवादञ्च यानारोहणमुत्सृजेत् ॥

यानं नौकायादि ।

व्यासः—

पुनर्भोजनमध्यायं भारमध्वानमैधुनम् ।

दानं प्रतिग्रहं होमं आहकृच्छाष्ट वर्जयेत् ॥

अध्वनीनो भवेदहः पुनर्भोजी तु वायसः ।

होमकृत्पेत्त्ररोगी स्यात् पाठादायुः प्रक्षीयते ॥

दानं निष्फलतमेति प्रतिपादो दरिद्रताम् ।

कर्मलज्जायते दासो मैथुनी शूकरो भवेत् ॥

होमोऽत्रानावश्यकः पाठस्याध्ययनाध्यापनरूपः, दानश्च पित्रु-
द्वेयव्यतिरिक्तम् ।

आपस्तम्बः—

आमन्त्रयितुश्चाभीजनमासमापनाद्भोक्तुचेति ।

आसमापनात् आहसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

यच्च—

रविशुक्लदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।

सप्तम्यां जन्मदिपक्षे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति मरौविषयने तिलतर्पणवर्जनं तत् सांख्यिकआहदिन
एव सौम्यमावस्थादौ विशेषदर्शनात् ।

यथा स्कन्दपुराणे—

अमावस्यान्तु धो मर्त्यः करोति तिलतर्पणम् ।

विशेषात् कुशसंसर्गात् पीयूषादधिकं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे—युगाद्यामधिकृत्य—

घानीयमप्यत्र तिनेर्विमित्यम् ।

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

विष्णुः—

आतोऽधिकारो भवति देवे पेत्रे च कर्माणि ।

नरसिंहपुराणे—

अश्वातथ्यं पुमावर्हः पितृदेवतकर्माणि ॥

आहरेदित्यनुवृत्तौ हारीतः—

अन्यापरिच्छीताद्याप इति ।

अन्यस्वामिकेतरा इत्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे—

यस्य सर्व्वार्थसुसृष्टं यश्चाभोज्यनिपातजम् ।

तद्वर्ण्यं सलिलं तात सदैव पिष्टकर्म्मणि ॥

पित्रर्धं मे प्रयच्छस्वेत्युक्ता यथाप्युपाहृतम् ।

वर्णनीयं सदा सद्भिस्तत्पयः आह्निकर्म्मणि ॥

यत् सर्व्वञ्चै नोत्पृष्टमप्रतिष्ठितमित्यर्थः ।

अभोज्या अन्त्यजाः कौवर्त्तादयः ।

वायुपुराणे—

दुर्गन्धिफेनितक्षाम्बु तथा वै पस्वलोदकम् ।

न लभेद्यत्त ग्रीस्त्वृत्तिं नक्तं यद्येव गृह्यते ॥

पस्वकमल्पसरः ।

विष्णुपुराणे—

नक्ताहृतमनुसृष्टं लप्यते न च यत्त ग्रीः ।

दुर्गन्धिफेनितं क्षाम्बु आह्नयोर्ग्यं न पार्थिव ॥

अनुसृष्टं सक्तीयं परकीयञ्च ।

अथ आश्वस्थानम् ।

मनुः—

शचिंऽ देशं विविक्तश्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥
 श्वकाग्रेषु चीचेषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दप्तेन पितरः सदा ॥
 विविक्तं विजनं चीचेषु मनोहरेषु ।

यमः—

लघान दानवी विष्णुः पूर्व्वंस्तु मधुचौटमी ।
 वृत्रं महेन्द्रय ततः पृथो तन्मिदमावता ॥
 अतोऽतु मेदिनी नाम लोके विज्ञायते जनैः ।
 तस्माच्छास्त्रे पञ्चगव्येलेण्या शोभ्या तथोष्णवीः ॥
 गौरमृत्तिकया कृत्वा प्रकीर्णतिलसर्षपा ।
 तथैव मन्त्रितो दाता छात्वा प्रातःसिताम्बरः ॥
 पारमेत नवैः पातैरन्वारभश्च वाम्भवेः ।
 तिस्रांश्च विकिरेत्तत्र परितो वाम्भवेदजान् ।
 अक्षरोपहतं आर्द्रं तिलैः शुष्यत्यजेन च ॥
 नवाजनेत्येकवचनादेकस्याजस्य नव्यनमिति वाच्यम् ।
 विधौ बहुत्वद्युतेरर्थवादस्थितैकवचनस्याकिञ्चित्करत्वात् परित
 इत्यनुपपत्तेयः ।

अथ च भूमिसंस्कारो वाराणस्यां नास्ति ।

भेदसा विप्रुता भूमिरविमुक्ते तु वर्जिता ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

गोमयोपलेपनन्तु तत्रापि ।

शुचिं देवमित्यादिना मनुना गोमयोपलेपनस्य शुचिदेयेऽपि
विहितत्वात् ।

तथा यमः—

दक्षिणामवणं सिन्धुं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीक्षाञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ॥

शुभलक्षणं श्रमशानादिचिह्नरहितम् ।

विष्णुः—

पुलिनेषु मनोत्रेषु वनेषूपवनेषु च ।

पुलिनं तीयोत्थितप्रदेशं सपवनमुद्यानम् ।

तथा मत्स्यपुराणे—

तीर्यायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

विविक्तेषूपलिनेषु यात्रं देयं विजानता ॥

एवमासाद्य तत् सर्वं भवनस्थापतो भुवि ।

गोमयेनोपलिमायां गोमूत्रेण च मण्डसम् ॥

अचताद्विः सप्तपुण्याभिस्तदभ्यर्च्यमापसव्यवत् ।

विमाणां चासयेत् पादावभिनन्द्य पुनः पुनः ।

आहभवनस्थापत इत्यर्थः । अचता यदा अथसव्यवत् प्राचीमा-

वीतित्वादिधर्मश्च पितृविमाणां पादौ चासयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄन् स्तुर्पयेज्जडः ।

तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥

अपभागं ततस्तेभ्यो दद्याद्भूलक्ष जीवताम् ।

गृह इति भूभागोपलक्षणं पारक्ये भूमिभागे चेति वक्ष्यमाण-
यमवचनात्, जीवतां भूमिस्वामिनां मूल्यं वेत्यर्थः । चकारोऽयं
विकल्पार्थी न समुच्चयार्थः ।

अपभागदानेन तत्पितृदत्तेः आहहरणाभावात् मूल्यदानेन
तदर्थं स्वाम्योपादानाच्च अत एतच्छास्त्राद्यमन्त्रादिकमेतद्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः स्वधेत्येव वाक्यं नतु नमःपदेन ।

देवानां नमसा कार्यं पितॄणाञ्च स्वधेति च ।

इति देवलवचनात् ।

यमः—

पारक्ये भूमिभागे च पितॄणां निर्बन्धेऽपि यः ।

तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥

तस्माच्छास्त्रादानीं देवानि पुण्येष्वायतनेषु च ।

नदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्यतः ॥

उपकूलनितम्बेषु तथा पर्वतशानुषु ।

गोमयेनोपनिर्गतेषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥

अट्टप्यः पर्वताः पुण्या मद्यस्तीर्थाणि यानि च ।

मर्षाश्च स्वामिकान्याहून् हि तेषु परिग्रहः ॥

रुचं कृमियुतं क्लिप्तं सङ्कीर्णानिष्टगन्धिकम् ।

देगन्तुनिष्टगन्धश्च यर्जयेच्छादकभेषि ॥

परियहः स्त्रीकारी नास्ति ।

उपकूलं पर्यन्तात्मिकं स्वामित्वाभावे हेतुमाह नहीति
कस्यापि तेषु । रुचं धुलीयुतं, क्लिप्तं पङ्क्तिं, सङ्कीर्णं स्वल्पं स्वल्प-
तया तत्कार्याचमम् ।

कालिकापुराणे—

ऊपरे कृमिसंयुक्ते स्थाने मृष्टेऽपि नाचरेत् ॥

विष्णुः—

न श्लेष्मविषये याहं कुर्याच्च च गच्छेत् ० ।

अथ आहोऽपसारणीयाः ।

मनुः—

चण्डालस्य वराहस्य कुक्कुटः प्रा तथैव च ।

रजस्रस्ता च घण्ट्य नेत्रेऽवग्रतो द्विजान् ॥

होमि प्रदाने भोज्ये च शदेभिरभिबीक्षितम् ।

देवे हविषि पौत्रे च तद्वत्प्रायश्चित्तम् ॥

अथप्रायश्चित्तं विफलमित्यर्थः ।

• च वृक्षादे—

न श्लेष्मविषये कुर्याच्च च गच्छेत् उदात्तम् ।

विष्णुपुराणे—

पण्डापविहचण्डालपापण्डोश्चत्तरोगिभिः ।

ककवाकु-श्च नग्नैश्च वाजर-ग्रामशूकरैः ॥

उदक्षा-सूतिकाग्रौचिसूतहारैश्च० वीक्षिते ।

ग्राहे न चैव पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥

अपविहः परिवादयस्तः पापण्डो नास्तिकः ककवाकुः

कुक्कुटः नग्नस्यन्तायेदापाः ।

यमः—

कुक्कुटो विट्पराह्वय काकाः ग्रा च विहालकः ।

उपलीपतिश्च हृषलः पण्डो नारी रजस्वला ॥

एतानि ग्राहकास्ते च परिवर्ज्यानि नित्यमः ।

कुक्कुटः पञ्चवातेन हन्ति ग्राहमसम्पृतम् ॥

ग्राणेन विट्पराह्वय घायससु रुतेन च ।

ग्रा तु हृष्टिनिपातेन मार्कारधरणेन तु ॥

उपलीपतिय दानेन चक्षुर्भ्यां हृषनस्तथा ।

छायया हन्ति वै पण्डः अग्नेन च रजस्वला ॥

शुश्रूः काशः कुष्ठिः शिखी दातुः श्रेष्ठकरी भवेत् ।

हीनाद्वी ध्यतिरिक्षाद्गदामास निनयेत्ततः ॥

अग्नेन चेति चकाराद्यग्नेन च पूर्वोक्तमनुवचनात् ।

• च कुक्कुटे मताहारी ।

† च कुक्कुटे अपेक्षितः ।

प्रत्यग्रहः—

मदापः स्त्रिणी चैव परपूर्वापतिस्तथा ।

नैव आदेऽमिवीचेरस्वारभात् प्रसृति कचित् ॥

देवलः—

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुकगनास्तिकीः ।

कुक्कुटः शूकरः श्वा च वज्राः आद्येषु दूरतः ॥

वीभत्समशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

नीलकाप्रायवसनं ह्यिन्नकर्णं विवर्जयेत् ॥

शस्त्रं कालायसं शीमं मस्तिनाम्बरवाससम् ।

असं पर्युपितं वापि आद्येषु परिवर्जयेत् ॥

मस्तिनमम्बरं वासः परिधानं यस्य स तथा ।

विष्णुः—

संवृते च आहं कुर्यात् न रजस्वलां पश्येत् न ग्रातं न विडू-

राहं न पामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्रावमजस्रं दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः—

न हीनाधिकाङ्गाः आहं पश्येयुर्न शूद्रा न पतिता न महा-

रोगिणः ।

उगनाः—

मपाकपण्डपतिताः श्वानः शूकरकुक्कुटाः ।

रजश्मन्ता च चण्डालः आहं कार्यास्त्वदर्शनाः ।

* यः पुण्ड्रं दृष्टवान्निषी ।

† यः पुण्ड्रं आङ्गिकवाक्यौघटी ।

परिहृते प्रदद्यात्तु तिलैषावकिरेभक्षीम् ।

शमयेदुपविष्टसु तं दोषं पंक्तिपावनः ॥

हारीतः—

दैवे वा यदि वा पैत्रे क्षुरापी यस्तु संस्पृशेत् ।

रत्नस्वला पुंघली वा रक्षः सङ्गच्छते हि तत् ॥

एभिर्दृष्टवस्तूनां शोधनमाह वायुपुराणे—

हविषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि भास्वनेनम् ।

सर्तयुक्ताभिरग्निसु शोधयन्तु विधीयते ॥

सिद्धार्थकैः क्षणतिलैः कार्यं सैषावकीरणम् ।

शुद्धवस्त्राभिसूर्यानां दर्शनं वापि कारयेत् ॥

आदारभातु पूर्वमित्यर्थः । अवकीरणमित्यार्पणम् ।

शुद्धमहस्तरः पंक्तिपावन इत्यर्थः, वस्तुशुद्धागः ।

अथ आहसमयकृत्यम् ।

देयनः—

ततोऽसं बहुसंस्तारं नैकव्यञ्जनभोषावत् ।

धीष्येयसमृद्धश्च यथायत्नमुपकन्दयेत् ॥

ततोऽग्निहोत्रे मन्वाङ्गे क्लृप्तकेयनश्वान् द्विजान् ।

तेनमुदर्शनशेषे आनीयश्च पृथग्विधम् ।

धात्रैरोहुस्वरेर्दद्यादेषदेवायपूर्वकम् ॥

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पादमाचमनीयञ्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

अनिवृत्ते प्रवृत्ते मध्याह्न एव स्नानविधेरपराह्णे यावोपक्रम-
माह । षोडश्वरैस्ताम्रमयैः पात्रैर्यथाक्रमं देवब्राह्मणपूर्वक-
मित्यर्थः ।

यसः—

पादप्रक्षालनं कुर्यात् स्वयमेव विनीतवत् ।

गृहलिखितौ—

प्रयतोऽपराह्णे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति
पृच्छेत् । पादार्घ्याचमनीयानि च दद्यादित्यर्थः ।

प्रयतः पादप्रक्षालनाचमनादिना संयतः पादप्रक्षालनञ्च
दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् ।

प्रयमं प्राप्नुषो भूत्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैत्रके दक्षिणामुखः ।

इति देवलवचनात् ।

पादार्घ्याचमनीयानि मूर्ध्नि ब्राह्मणेभ्य एव दद्यात् चर्चकं
गन्धपुष्पाद्यतरुणं पूजार्हद्रव्यम् ।

अवाधुनिकाः—

पादसाविध्यादर्थमपि पादार्घ्यमिति ध्यात्वाय दैवपितु-
द्गेनासनादिवदुत्सृज्य गन्धपुष्पाद्यतरुणं पादार्घ्यं ब्राह्मण-
पादेष्वर्पणीयं प्रकरणादिति वदन्ति—तदुक्तम् ।

दैवपितृद्युग्धेकदानप्रकरणगन्धस्वाभावात् श्राद्धमहं करिष्ये
इत्यनुज्ञाप्रदशानन्तरमेवाशनमारभ्य दैवपितृदिदानप्रकरणात् ।

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्य इत्यादि पूर्वोक्तदेवत्ववचनोक्तपाद्या-
चमनीयदानवत् ब्राह्मणपूजार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाच्च वारद्वयमर्घ्यदान-
प्रसक्तौ च । अथवा तैलोदत्तनादिदानमपि पित्राद्युद्देशेन स्यादिति ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदास्मिन्नवसरे गोमयीप-
लिमप्राङ्गणे गोमूत्रकृतमण्डले निमन्त्रणं पूर्ववत् कुर्यादिति ।
अक्रोधनैरिति नियमस्यावश्यं कार्यम् ।

यमः—

आसनं कुतपं दद्यादितरदा पवित्रवत् ।

कुतपी निपालकम्बलः । इतरत् वृथादिवा वाग्न्यद्वात्
कुतपस्य प्राग्वद्व्यर्थमुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

तत्रासनानि देयानि चैवानि च कुमैः सह ।

देवलः—

ये चात्र विश्वेदेयाद्ये द्विजाः पूर्व्यं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुखान्वासनान्ध्यां द्विदर्भोपहितानि च ॥

दक्षिणामुखमुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणायैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिलोदकैः ॥

प्राङ्मुखं दक्षिणामुखं चापक्रमात् ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रवत् ।

ततः मिदमिति प्रोच्य कल्पितेष्वामनेषु तु ॥

अत्रासधमिति ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥

कस्मिन्नासनस्य ब्राह्मणोपवेशनैरेवोपयोगकथनात् ।

तेन कुतपादासनं ब्राह्मणोपवेशनार्थमेव नतु पित्राद्यर्थ-
सुस्रुष्टमिति । देवपित्राद्यर्थन्तु कुशत्रयात्मकमासनमुत्सर्जनीयम् ।

पाणिप्रक्षालनं दद्याद्विष्टारं कुशानपि ।

आवाहयेदनुप्रातो विश्वेदेवास इत्युवाच ॥

दिगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्तस्त्वित्युवाच पितृन् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

तथा चाश्वलायनः—

दर्भान् दिगुषुभुम्नानासनं पिबन्धः प्रदापयेदिति ।

विष्णुः—

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमालम्ब्य ।

उपसंगृह्य हस्ते धृत्वा आलम्ब्य स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

यमः—

ततः सिद्धमिति प्रोक्ष्य कस्मिन्नासनेषु तु ।

अत्रासधमिति ब्रूयादासनं संस्पृशन्नपि ॥

आसीरन् दक्षिणासंस्था न ऋग्यजुः परस्परम् ।

सिद्धमित्यन्नादिसामग्र्योत्तमुदायापेक्षयेत्यर्थः ।

अत्र पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेशनादासनमित्येकवचनात्

एकब्राह्मण एवासाधमिति बहुवचनं गौरवादिति मत्तव्यम् ।

दक्षिणासंस्था दक्षिणजानव इत्यर्थः ।

महाभारते—

दक्षिणायास्तथा दर्भा विष्टरेषु निवेष्टिताः ।

पादयोर्ध्वे विप्राणां ये त्वग्रसुपमुञ्चते ॥

ये विप्रा भुञ्जते तेषां विप्राणां विष्टरेष्वसनीपरि पादयो-
र्दक्षिणाया दर्भा निवेष्टिता दत्ता इत्यर्थः । दक्षिणायाः पितृपञ्च
एव दैवे तु प्रागयाः ।

याज्ञवल्क्यः—

हो दैवे प्राक् त्रयः पिते उदनीकौकमेव वा ।

मातासहजानामप्येवं तन्वं वा वेष्टदेविकम् ॥

प्राक् प्राशुषा उदक् उदशुषा इत्यर्थः ।

हारीतः—

विद्यातपोऽधिकानाञ्च प्रथमासनमित्यते ।

महापुराणे—

पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अष्टिवायास्तथा देयास्ते च वस्त्रासु तैर्दिजेः ॥

आशनेषु चासनसमीपेषु अष्टिवायाः आहवर्ष्यन्तस्यादिनः
तैः आहोयदिजेः । रक्षा उत्तेजनीया इत्यर्थः ।

वाग्दे—

ऋषिगोवाः सद्यः कुर्यात् पितृशानेसदीक्षितम् ।

• च पृथक्—ते च रसन्तु ये दिजाः ।

† च पृथक्—महोद्याय यथाः ।

ब्रह्मोद्या ब्रह्मप्रतिपादिकाः।

वायुपुराणे—

क्षणाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्चसं पशून् पुत्रांश्च (दापं)बन्धयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यज्ञेश्वरी हृद्यसमस्तकथ-

भीष्माऽश्वयात्मा हरिरीश्वरोऽप ।

तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यग्निपाण्यसुराश्च सर्व्वे ॥

अतो राक्षसादिनिवारणार्थं शालग्रामशिलादिनां सन्निधौ-
कृत्य तत्र प्रथमं यज्ञेश्वरमर्चयेत् ।

बृहन्नारदीये—

प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च स्नाचान्शानुषवेभ्यः च ।

यथावदर्चयेद्भक्त्या परं नारायणं प्रभुम् ॥

ब्राह्मणानां ततो मध्ये दारदेगे च सप्तमाः ।

अपहता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु विकिरेत्तिलान् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

रक्षोघ्नाय जपेन्नन्तांस्तिर्लैधावकिरेन्नहीम् ।

सिद्धार्यकैश्च रक्षार्थे आढे हि प्रधुरह्नम् ॥

गारुडे—

प्रारब्धे कर्मणां विष्णुं पुण्डरीकं धरेद्हरिम् ।

पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षमित्यर्थः । स्मरेत् विष्णुदिनामस्तय-
मुच्चारयेदित्यर्थः ।

रक्षणाय तु यद्वत्तमुदकं आहकर्मणि ।

तावदग्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति तल्लक्षम् ॥

इति ब्रह्मसुवचनानुसारात् ब्राह्मणसमीपे रक्षार्थं जलं
स्थापनीयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

उपवेश्य जपेद्दीप्तान् गायत्रीं तदनुप्रया ।

यापापहं पावमानीमश्वमेधफलं तथा ॥

मन्त्रं वक्ष्याम्यहं तस्मादमृतं देवनिर्चितम् ।

ॐ—

देवताभ्यः पित्र्यभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वाध्यायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने यावत्स त्रिराहृत्या जपेत्तदा ।

पिण्डनिर्वापणे चैव जपेदेनं समाहितः ॥

पञ्चमानमिमं श्रुत्वा यावत्काले उपस्थिते ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ॥

उभौ हन्तौ समौ कृत्वा जातुनोरन्तरास्थितौ ।

समययोपविष्टः भन् भव्यान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

यावत् करिष्य हव्येकं भक्तिनयः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुक्तो दद्याद्भोक्षणं ततः ॥

उपवेश्य ब्राह्मणानिति शेषः । तदनुप्रया कुरुष्वेति

ब्राह्मणानुश्रयेत्यर्थः । अनुज्ञासामर्थ्यात् गायत्रीजपसहं करिष्ये
इति प्रश्रवाक्यमाचिष्यते ।

गावर्त्रीं प्रणवमहाव्याहृतित्रयादिकां प्रणवान्तां जपेत् ।

योगियाज्ञवल्क्येन—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वरनन्तरम् ।

गायत्रीं प्रणवयान्ते जपे श्रेयसुदाहृता ॥

इति परिभाषितत्वात् ।

तथा पापापहं मन्त्रं जपेत् । पावमानीं पावसानीकृत्वा-

तुल्यफलदामित्यर्थः । तं मन्त्रमाह मन्त्रं वक्ष्यामीति ।

अत्र ब्राह्मी नित्यमेव भवन्त्वतीति पाठं विलोक्य रुद्रधरी-
पाध्यायेन नमो नम इति यजुर्वेदिनां भवन्त्वतीति सामगानां
पाठो व्यवस्थापितः ।

अन्ये त्विच्छाविकल्पमाहुः ।

आद्ये गायत्रीजपानन्तरं आदानुज्ञापहृषात् पूर्वं तथैव
क्रमात् । अनिरुद्धेन तु आदानुज्ञापहृषानन्तरमाश्विनदानात् प्राक्
लिखितम् ।

अन्ये तु—यजुर्वेदिनामनुज्ञापहृषात् प्राक् सामगानान्तु
पथादिति निर्वाचनं व्युत्स्थापयन्ति ।

अवसाने विसर्जनात् प्राक् इत्यर्थः । विसर्जनात् परमिति
मैथिलाः । तत्र आदस्यावसानावयवतया जपाभ्यनुष्ठानात्
विसर्जनेन च आदसमाप्त्या तदवसानावयवत्वाभावात् । पिण्ड-
निर्व्वपणे पिण्डदानव्यवहितसमये अवनेजमानन्तरमित्यर्थः ।

अवनेजनात् प्रागिति तु योदक्षः ।

[सदेत्यनेन स्थानत्रय एव प्रत्येकं त्रिराहृतिपाठः ।

उभौ हस्तौ समौ कृत्वेति पुराञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः ।

भासपञ्चतिथ्याद्युक्तेष्वेन पार्वण्यवाहमहं करिष्य इत्यनुष्ठा-
प्रहर्षं कार्यम् ।]

पूर्वलिखितग्रन्थपुराणादिष्वचनादुक्तयुक्तेषु ।

साधुनिष्कालं भासपञ्चतिथ्याद्युक्तेष्वो निष्प्रमाणक इति
विशेषादर्शनादेव वदन्ति ।

रुद्रधरोपाध्यायेनापि तदीयव्यादविदेके सुकल्पवाक्यतया
भासपञ्चाद्युक्तेषु श्लोकात् इति ।

वायुपुराणे—

एविषां संस्तृतानाञ्च पूर्वमेव हि मार्षनम् ।

नत्संयुताभिरहितु प्रीचयन्तु विधीयते ॥

अग्निपुराणे—

सप्त व्याधा दमार्षेषु भूगाः कालक्षरै रिरौ ।

चक्रवाकाः सरस्वती चंदाः सरसि मानसे ॥

तेऽपि ज्ञाताः कुक्ष्येभ्यो वाङ्मना वेदमारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेभ्योऽवसीदत ॥

यथादी पठते गार्ह पूर्णं साहस्रलोकदम् ।

याज्ञवल्करः—

पाणिप्रक्षालणं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ज्वतो विश्वेदेवा स इत्युक्त्वा ॥

देवादिक्रमेण प्रत्येकं पाणिप्रक्षालणार्थं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा देवपित्राद्युद्दिष्टेन कुशानुत्पृष्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

विष्टरार्थमासनार्थमित्यर्थः । कुशमयब्राह्मणे तु जलदानबाधः पाणिप्रक्षालणाभिधानात् । अत्र कुशानिति दैवे ऋतुकुशत्रयदानमुक्तम् ।

द्विगुणान् कुशान् दत्त्वा उग्रस्त स्वेत्युक्त्वा पितॄन् ।

इति याज्ञवल्करवचनान्तरात्—

भुग्नकुशत्रयदानं पित्रपक्षे मन्तव्यम् ।

आश्वलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं पित्रभ्यः प्रदायेति ।*

काण्डीजिनिः—

दर्भाद्यैवासने दद्यात् न तु यात्री कदाचन ।

पित्रदेवमनुष्याणामेवं ह्यतिर्हि शाश्वती ॥

ब्रह्मपुराणे—

कुरुष्वेति स तैरुक्ती दद्याद्दर्भासनन्ततः ।

अत्रासनादिगन्धान्तं दैवे प्रदाय यथादामनादि गन्धास्तं पित्रे देयमिति याज्ञवल्करमार्कण्डेयपुराणोक्तमेकं मतम् ।

आसनाद्येकैकं दैवे दत्त्वा पश्चात् पित्रे देयमिति पारस्कर-
मन्त्रपुराणादीनामपरं मतम् ।

अयञ्चेच्छाधिकृत्यो मन्त्रव्यः, आवाहयेदनुज्ञात इति अनुज्ञा-
सामर्थ्यात् प्रत्यवाक्यमाक्षिप्यते ।

तथाच पारस्करः —

आसनेषु दर्भानास्तीर्य विज्ञान् देवानावाहयिष्ये ।

इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातो विज्ञे देवा स इत्यनेना-
वाह्यावकीर्य जपति विज्ञे देवाः शृणुवेममिति ।

पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहय इत्यनुज्ञातोऽपि
उग्रत स्वेत्यादिनावाह्यावकीर्य—

आयान्तु न इति जपित्वा यन्निवृत्तचक्षमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु
एकैकस्मिन्पथ आसिद्धतिं शक्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलामाव-
पति—

तिलोऽसि सोमदेवस्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रथमद्विः पृक्ता स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति सौवर्चराजतीक्ष्णरखद्वयवानां पात्राणामन्यतमेषु
यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा एकैकस्मैकैकेन ददाति ।

सपवित्रेषु हस्तेषु—

ॐ या दिव्या आपःपयसा सम्पसृज्या

पान्तरीक्षा उत पार्यवीर्याः ।

हिरस्त्वयर्णा यज्ञीयास्ता न आपः

शिवाः संग्रीनाः शुद्धया भवन्तु ॥

इत्यसावेष ते अर्घ्यं इति प्रथमे पात्रे संशयमानोऽयं न्युहं
पात्रमधो दधाति ।

अस्यार्थः—

अयकोऽयं तत्र देवे यवैः पित्रे तिलैरिति च शेषः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

यवैरन्ववकीर्याय भाजने सपवित्तके ।

शन्नो-देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽस्येति यवान् क्षिपेत् ॥

यथा गरुडपुराणे—

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि मन्त्रान्तमावाहनमुक्ता
ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति क्षिप्यमान् विकिरे
दित्युक्तम् ।

एतेन यवोऽस्येति मन्त्रेण यवविकिरणमिति त्रीदशस्य
निष्पन्नाणकलिखनं निरस्तम् ।

अस्मादेव वचनादागच्छन्तु महाभागा इति मन्त्रोऽपि
देवावाहने पठितव्यः पौराणिकशिक्षेः सर्वसाधारणत्वात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

देवानावाहयिष्ये तं प्रादुरावाहयेति च ।

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विज्ञान् देवान् समाह्वयेत् ॥

ततो मन्त्रं जपेन्मानी विष्णुं देवाः स आगत ।

द्वितीयश्च जपेन्मन्त्रं विष्णुदेवाः नृणुते च ॥

तृतीयश्च जपेन्मन्त्रं पौराणं पुष्टिवर्धनम् ।

आगच्छन्तु महाभागा विष्णुदेवा वरप्रदाः ॥

ये यत्र विहिताः याज्ञे सावधाना भवन्तु ते ।
 पितृनावाहयिष्ये च श्रेष्ठान् विप्रान् वदेत्ततः ॥
 याज्ञेयेति चोक्तस्तेऽ सावधाना भवन्त्विति ।
 उक्तस्तेति च जपम् पितृनावाहयेत्ततः ॥
 ततस्त्रिनाम् छन्दे तस्मिन् चिकिरेष प्रदक्षिणम् ।
 यद्यथा परया युक्तो जपप्रपहता इति ॥

अत्र द्विजाङ्गुष्ठप्रस्थं देव एव तत्रैव विशेषविधानात् कुम्भ
 प्राङ्मुखे तु तद्वाधः ।

अत्र पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च तन्त्रेणैव सक्तदावाहनं
 न तु पृथक् ।

पितृनावाहयिष्ये । आयास्तु नः पितर इत्यादौ पितृपदस्य
 षड्भ्यः पितृभ्यस्यादनु आहदानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिवत् पार्वणभोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुत्र्येषु उक्तत्वात्
 न तु जनकत्वेनोपाधिना बहुवचनात् । अथवा पितरमहप्रपिता-
 महयोरपि पृथगावाहनप्रसङ्गः ।

एवञ्च नति बाधये साधवमूलस्य तन्त्रतान्त्र्यायस्य सर्वत्र
 जागृकत्वात् गायत्रीजप देवताभ्य इति मन्त्रपाठः, यपहता
 इति तिम्रविकिरणम् पितृभ्यः स्वानमसीति श्रुतीकरणश्रुतीकरण
 पितृमृदितादिजपासविकिरण-वस्तुनसंस्काराशीर्ब्रह्मणादीनां तन्त्रे
 येषामुक्तमिति ।

ग्रामगलामावाहनमाह गोभिर्भोयः—

आसनेषु कुशानास्तीर्थं विभ्रान् देवान् आवाहयिष्य इति
हेतु, आवाहयेत्सुभ्रातः—

ओं विश्वेदेवा स आगत नृषुताम

इमं हवं एदं वर्हिर्निपीदत ।

ओं विश्वेदेवाः नृषुतेमं हवं

ये मे अन्तरीक्षे य उपयविष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा

आमद्यास्त्रिन् वर्हिपि मादयद्मम् ॥

ओं ओषधयः सममदन्तः सोमिन सह राज्ञाः

यस्मै क्षणोति बाह्यपक्षं पारयामसीति ।

अथ पितृणावाहयिष्य इति वृच्छति आवाहयेत्सुभ्रातः ।

ओं एत पितरः सोम्यासो

गभीरेभिः पयिभिः पूज्विरेभिः ।

दत्ताक्षस्य द्विविष्ट भद्रं

रयिष्य नः सर्व्वेभिरं नियच्छय ॥

— उग्रस्तब्धा निधीमद्भ्रान्तः समिधीमहि ।

उग्रमुग्रत आवाह पितॄन् हविषि अशवे ॥

— आयान्तु नः पितरः सोम्यासो

अग्निप्राज्ञाः पयिभिर्देवयानैः ।

अस्त्रिन् यज्ञे सधया मदन्तो

ऽधितुवन्तु तेऽवस्वयान् ॥ इति ।

ततोऽपहृता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ।

इति तिलान् विकिरेत् ।

अथापि—

द्विजाद्गुष्ठं गृहीत्वा तु विष्टान् देवान् समाह्वयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् देवावाहनं द्विजाद्गुष्ठग्रहणपूर्वकं
कार्यम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यादिषु यवविकरणविधानात्

द्वेवे यवविकरणं कार्यम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

यवैरन्यवकीर्यायेति ।

मत्स्यपुराणे—

विष्णुदेवा स इत्युग्मगमावाह्य* विकिरेद्यवान् ।

ब्राह्मे—

आह्वय मन्त्रतस्तेषु वेदोक्तविधिना हविः ।

अक्षतैर्देवतारक्षां चक्रे चक्रगदाधरः ॥

१ न कुतश्चित् क्षता यस्मात्तस्मात्ते ह्यक्षताः श्रुताः ।

देवानां ते हि रक्षार्थं निर्भिक्ता विष्णुना पुरा ॥

अत्र केचित्—

पारस्करदर्शनात् विष्णे देवा स आगतेति मन्त्रेणावाह्य
यवान् विकीर्य विष्णे देवाः शृणुतेममित्यादि मन्त्रद्वयं जपनीय-
मिति वदन्ति । तन्नन्दम्—

गोभिलेन देवावाहने एव मन्वस्यस्य विनियुक्तत्वात्
तदनन्तरमेव यमविकरणस्योचितत्वात् तत्रैव विभिर्मन्त्रैः पित्रा
वाहनेमुक्ता यथाक्षिलविकरणविधानाश्च ।

[गरुडपुराणेऽपि—

ओं विश्वे देवाः स आगन्तति ।

ओं विश्वेदेवाः शृणुतेममिति ।

ओं ओषधयः सममदन्त इति ।

ओं आगच्छन्तु महाभागा इत्यावाह—

ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति

चिर्यवान् द्विकिरदित्युक्तत्वाच्च ।]

यच्च—

श्रीदत्तेन पित्रावाहने आदौ उगताद्वेति विमिश्र एत
पितर इति मन्त्रः यथाक्षिवितः तद्गोभिस्तृणवृक्षमालवधाना
देवेति ।

अथच विमेषो गोभिलोक्तत्वात् सामगानामेव नतु वाज्रम-
रुनेयिनामपीति । देवावाहने ओषधयः सममदन्त इति पित्रा-
वाहने च एत पितर इति आधिकमन्त्रद्वयं पठितव्यम् ।

यद्वत्त्वं वा अगच्छन्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति आवाह्ये हते मर्त्यः हन्ती भवेत् ॥

इति गृह्यपरिगिट्यवचनात् ।

न च —

यन्नास्मात् स्वशाखायां परीक्ष्यविरोधि च ।

विद्वद्विस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत् ॥

इति छन्दीगपरिगिट्यविरोध इति वाच्यम् ।

अविरोधि चेति अकारेणाकाङ्क्षितस्यैव परीक्ष्यस्य* ग्रहणा-
दन्यथातिप्रसङ्गात् ।

यथा अग्निहोत्रं जुहोतोत्यनेनाविधेयात् सर्वशाखिनामधि-
कारे बोधिते इतिकर्तव्यतापेक्षया यजुर्वेदिकाग्निहोत्रविधेः सर्व-
शाखिसम्बन्धः ।

अतएव गोतभादिभिर्गर्भाधानादि अत्वारिंशत् संस्काराणां
सर्वशाखिसाधारणतया प्रतिपादनात् गोभिलानुक्तमध्यप्रश्नं
पारस्करोक्तं सामगैः कर्तव्यमेव अनाकाङ्क्षितन्तु वर्ज्येदेव
यथा गोभिलोक्तं पिण्डपित्रावाहनं यजुर्वेदिना नास्ति प्रकृते तु
पारस्कारगृह्ये 'आवाहनममन्त्रविधेयोपादाने मन्त्रान्तरस्य निरा-
काङ्क्ष एवञ्च गृह्यपरिगिट्यवचनमध्यनाकाङ्क्षितस्य परशाखोक्तस्य
निषेधपरम् ।

तर्हि कथं आगच्छन्तु महाभागा इति गरुडपुराणोक्तस्य
देवताभ्यः पितृभ्यः इत्यादीनां चानाकाङ्क्षितानां पुराणोक्तानां
ग्रहणं । श्रुत्यम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुष्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः यदासमन्वितैः ॥

इति बृहस्पतिना सर्वशाखिगोचरतया विधानात् ।

किञ्च—

स्वशाखाययमुत्सृज्य परशाखाययन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मथा मोघं तस्य विचेष्टितम् ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टे स्वशाखोक्तधर्मत्यागेन पारशाखिक-
धर्मानुष्ठानं निषिध्यते ।

यथा नमो वः पितर इत्यनेनाश्रितिकरणं गोभिलोक्तं विहाय
नमो वः पितरः शुभायेति षड्श्रितिकरणं कात्यायनोक्तं साम-
गानामिति ।

पुराणोक्तस्य तु सर्वशाखिगोचरतया विधानात् सामान्य-
धर्मस्य न परशाखाययत्वं यथा आश्रमश्रौतसूत्रे गायत्रीजपादीना-
मिति ।

तदयं सङ्क्षिप्तार्थः—

आकाङ्क्षितं परशाखोक्तमपि कर्तव्यं अनाकाङ्क्षितान्तु न
कर्तव्यमेव पुराणोक्तान्तु आकाङ्क्षितमनाकाङ्क्षितं वा सामान्य-
धर्मत्वात् सर्वैरेवानुष्ठेयम् । तथापि स्वशाखोक्ताविरोधिना
कार्यमिति ।

अथार्थमाह पारस्करः—

यस्मिन्वृक्षचमसेष्विति ।

यस्मिन्वृक्षाः पन्नागागत्योद्गम्यरादयः ।

तत्काष्ठनिर्मितेषु चमसेषु तोषाधारपात्रेष्वित्यर्थः ।

शक्नोतु स्तर्षादिपात्रेषु अभावे पत्रपुटेष्वित्यर्थः ॥

मत्स्यपुराणे—

सोवर्षं राजतं ताम्रं पितॄणां पात्रमुच्यते ।

राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥

राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।

वार्थ्येपि ग्रहया दत्तमानन्यायोपकल्प्यते ॥

अवार्थ्यभोज्यपिच्छादौ पितॄणां राजतं स्मृतम् ।

शिवनेचोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवज्जन्मम् ॥

अमङ्गलं तदक्षेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।

पात्रं वनस्पतिमयं तथा पृथमयं पुनः ॥

जलजं वापि कुर्वीत शङ्कृत्यादिसम्भवम् ।

ब्रह्मपुराणे—

भग्नभाण्डानि वज्ज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि ।

सुवर्षरूप्यताम्राश्मशङ्कस्तटिकशुक्लयः ॥

भिक्षाभ्यापि हि योज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि ।

पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रूप्यमयेः पुरा ॥

स्वधासृतन्तु तत्तस्मात्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।

रूप्यपात्रेण चार्घ्यादि सूक्ष्मेणापि हि कारयेत् ॥

दत्त्वा हेममये पात्रे रूपवान् स्वादमत्सरः ।

दत्त्वा रजमये पात्रे सर्वरत्नाधिपो भवेत् ॥

पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी आश्रित्ये वक्ष्यमाप्नुयात् ।
 पात्रे चौडुम्बरे दत्त्वा सर्वभूताधिपो भवेत् ॥
 दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे च प्रजां पुष्टिं त्रिवं लभेत् ।
 रघोऽङ्गकाश्मरीपात्रे दत्त्वा पुष्टं लभेद्यगः ॥
 श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ।
 विल्वपात्रे धनं वै हिं दीर्घायुष्यमवाप्नुयात् ॥
 अथ पञ्चपुटे दत्त्वा मुनीनां वल्लभो भवेत् ।

वह्नीं वाहनं कश्मरी गभारो । एतान्यर्घ्यपात्राणि सजातीयानि कार्याणि न विजातीयानि ।

तैजसाश्ममयमृन्मयेष्वेकद्रव्येचिति आश्रित्यायनवचनात् ।

अथ केचित्—

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्चयामनपूर्वकम् ।

पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्थाप्य दर्भपवित्रके ॥

इति मत्स्यपुराणवचनदर्शनादर्घ्यद्वयं दैवे निवेद्यमिति ॥

तदयुक्तम्—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवत् ।

इति विश्वपुराणवचनात्—

यवैरन्ववकीर्त्यां भाजने सपवित्रके ।

• अ युक्तम्—अथेतत् ।

† युक्तम्—दीर्घायुष्यमवाप्नुयात् ।

‡ युक्तम्—दैवे निवेद्यम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च एकत्वावगमात् ।

मति बाधके श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयेन वैभक्तिकसंख्याया-
मन्यत्वात्तदतुरोधान्मत्स्यपुराणोक्तमर्घ्यदयं पिष्टमातामहदैवद्वयस्य
तन्वताभापपक्षे वर्णनीयम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे स्थाप्य दर्भपवित्रके इत्यनन्तरम्—

गन्तो देवीत्वपः कृत्वा यवोऽसीति यवान् क्षिपेत् ।

गन्धपुष्पैरनहृत्य या दिव्यैर्त्वर्यसुसृजेत् ॥

अर्घ्यं च ताभ्यामुत्तुष्य पिष्टकार्यं समारभेत् ॥

इत्यनेन ताभ्यां दैवद्वयप्राज्ञाभ्यामित्युक्तम् ।

कैचित्तु—

प्राज्ञपद्वयपक्षे अर्घ्यद्वयमतुएव नान्दीमुखेऽप्यर्घ्यद्वयमिति
वदन्ति ।

पवित्रान्तर्हितत्विति— ।

पवित्रसुतां छन्दोगपरिशिष्टे—

अनन्तर्गभिर्णं साधं कौशं द्विदणमेव च ।

प्रादेगमार्चं विष्टेयं पवित्रं यत्त कुचचित् ॥

अथ कुशपदं विहितवृणोपनघणम् ।

तेन कायादिपवित्रेऽपि “पवित्रे स्त्रो दैणव्यौ” इति मन्यप्य
न बाधः समवेतार्थत्वात् ।

एवञ्च—दक्षिणः सपवित्रक इत्यनेन कायादिपवित्रधारण-
मपि मङ्गल्यते ।

अत्र मैथिलाः—

होमे समन्वकश्चेदनमार्जनयोर्विधानात् आत्रे च तदप्राप्ते-
स्त्रुणीं पवित्रस्थापनं कार्यमध्याहुः । तन्मन्दम्—

प्रादेशमात्रकरणे कथमिति प्रकाराकाङ्क्षायां गोभिलहोम-
प्रकरणोपासककार एव प्रहीतव्यः, अन्यथा आकाङ्क्षायास्तादृ-
स्यात् ।

यथा गोभिलः—

वर्हिषा प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ओषधिमन्तर्धाय छिनत्ति
न मन्त्रेण "पवित्रे ह्यो वैष्णव्याविति, अथैतदद्विरनुमार्ष्टि विष्णो-
र्मनसा पूते स्य इति ।

किञ्च—पार्व्वणयात्रे गरुडपुराणि व्यक्तमेवीकृतं यथा—

सापकुशपत्तद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे ह्यो वैष्णव्या-
वित्वनेन कुमान्तरेण छित्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युक्ष्य
कुमान्तरेण त्रिवृतं बह्वा पात्रे पवित्रनिवेशनम् ।

ॐ शशी देवोरभीष्टये आपो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिलवन्तु नः ।

पात्रे जलदानम् ।

ॐ ययोऽसि यवयास्यदेहो यवया रातोः ।

यवदानम् ।

गन्धपुष्पदानं पात्रस्य पुष्पेण पूजनं विप्रहस्तो जलदानं

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य ॐ वा दिव्या आप इति पठित्वा
उत्तृज्य दद्यादिति ।

अग्न्यादेव वचनात् पवित्रस्य कुशान्तरेण विराहत्त्या वन्दनं
कार्यम् ।

देवपात्रे उत्तरार्धं पैत्रपात्रे दक्षिणार्धं छत्वा पवित्रं निवेश-
नीयम् ।

आपो भवन्तु पीतये इति यजुर्वेदिनां । सामगानान्तु यन्त्री
भवन्तु पीतये इति पाठोऽवगन्तव्यः ।

अथ विशेषदर्शनात् यययारातीरित्वनेनैव मन्त्रेण यवदानं
ग्रीदत्तादिसंभ्रहेष्वप्येवं लिखितम् ।

दिवे त्वेत्यादिमन्त्रशेषपाठस्तु विशेषादर्शनकृतोऽनिरुद्धमह-
लिखितो हेय एवेति ।

अर्घ्यपात्रस्य पुष्पेण पूजनं ब्राह्मणस्येति श्रियः ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो यज्ञियवृक्षोत्पपात्रेषु च कुशेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राय शवी देवीर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरितेषु च तिलान् तिलोऽस्तीति जपन् क्रमात् ॥

अर्घ्याः पुष्पे च गन्धैश्च ताः प्रपद्याद्य शास्त्रविद्वद्भिः ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा च पृथक् पृथक् ॥

पिष्टतोयैर्न तत्तोयं दक्षिणेन च प्राणिना ।

दत्तदर्भोदके हस्ते विप्राण्यस्य पुत्र्यक् पुत्र्यक् ।

दद्यान्मन्त्रं जपंथापि या दिव्या चाप इत्यपि ।

असुकासुकगोत्रैतत् तुभ्यश्चापि तिलोदकम् ॥

कुमेपु कुमोपरित्यक्तोपु यन्निग्रहस्यपान्नेवित्यर्थः ।

पात्रत्रयन्यामरोपर्युपरिक्रमेण कार्यः ।

तस्मात् आद्येषु सर्वेषु हृदिमत्स्वितरीषु च ।

मूलमध्याप्रदेशेषु द्वयस्तत्तांशं निर्वपेत् ॥

इति छन्दोगप्रतिशिष्टे पिण्डानामुपर्युपरिक्रमेण दान-
विधानादर्घ्यस्यापनस्यापि तथैव न्यायत्वात् ।

अत्र तिलोऽसीति जपन् क्रमादित्यभिधानादेकैकप्रियव
भासिष्यति यमोदेवेति पारस्वरीकेषु तिलोऽसीत्यस्य गभीदेवी-
रित्यस्य च प्रत्यर्घ्यपात्रमावृत्तिः ।

या दिव्या इति मन्त्रं जपन् पृथक् पृथक् दद्यात् इत्यभिधानादर्थ्यदानादृष्ट्या भक्त्याप्यावृत्तिः ।

तथा च पारस्करः—

एकैकस्मैकैकेन ददाति वा दिप्यत आप इत्यभावेव तैर्घ्य
इति ।

ताः प्रपद्याथ शास्त्रादिऽल्लनेन दर्भान्तरैषार्यपावाहादन-
महिद्रोऽयमर्घ्योऽस्मिन्त्वभिजायसास्य दर्भोऽघाटनञ्च कर्तव्यमित्युद-

दिश्यते । अपिच्छीकरणप्रकरणे कुशान्तरेणार्धपात्रं पिघाया-
 छिद्रावधारणान्तं समाप्य तथैव पितुरपि समाप्य पितादीनां
 दर्भोद्घाटनम् । ता आप इत्यर्थः धर्मसान्ध्यापात्राणीत्यर्थः ।
 दत्तदर्भोदक इति अत्र दर्भपदं अर्घ्यपात्रस्यपवित्रपरं सपवित्रेषु
 हस्तेष्विति पारस्करोक्तेः ।

अत्र पवित्रदाने पवित्रसहितपुष्पादिकमपि हस्ते देयं तुल्य-
 न्यायात् पूर्वोक्तगुरुपुराणाच्च ।

उदकान्तरन्तु पृथगेव हस्ते देयम् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यश्चापि तिलोदकम् ।

इत्यनेन तिलोदकदानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तूर्णीं पृथगपी दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षकमेव च ॥

* [इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्र दैवे प्रागग्रं पैत्रे
 उत्तराग्रं कृत्वा ब्राह्मणहस्ते पवित्रं देयम् ।

ज्येष्ठोत्तराकरान् युष्मान् कराग्रपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सन्नदातव्यं नैकैकस्याच्च दीयते ॥]

इति छन्दोगपरिशिष्टे कराग्रे पवित्रागविधानात् ।

न च नान्दीमुख एव तदिति वाच्यम् ।

नैकैकस्याच्च दीयत इत्युपसंहारात् नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तर-
 कारत्वमेव पार्थ्यात् विधेयो न तु कराग्रपवित्रदानम् ।

अन्यत्राप्येव एव स्वाद्यवादिरहितो विधिः ।

इति तदीयवचनान्तरात् पार्व्वेष्टि-प्राप्तत्वात् ।

अथ सपवित्रेषु हस्तेष्वित्यभिधाय—

असाद्येय तैर्ध्या इति पारस्करे जसपरत्वाप्राप्तेः ब्रह्मपुराणे
दत्तदर्भोदके हस्ते इत्युक्त्वा दद्यात्तिलोदकमित्यन्तेऽभिधानाच्च ।
सपिण्डीकरणार्थमित्यने—

मेतविप्रस्य तु हस्ते तु चतुर्भागे जलं क्षिपेत् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च ।

अष्टाङ्गार्घ्यादौ गन्धपुष्पादीनां क्वचित् कस्यचिदभिचारात्
तज्जलस्य तु सर्व्वत्रैवान्वयादहंणाहंद्रव्यसहितस्य जलस्यैवार्घ्य-
शब्दार्थत्वेन ब्राह्मणहस्तस्यपुष्पपवित्रसहितस्यैव जलस्योक्तं ।
यथाष्टाङ्गार्घ्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्पपान् ।

कुशमायानि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेक्षतः स्वयम् ॥

भविष्ये—

आयः क्षीरं कुशमायानि दध्नाभ्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाय सर्पपायैश्च अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥

एतेन एव ते सतिलोदकोऽर्घ्यः स्वधेति कस्यचिदभिज्ञापोऽप्यहं
एव अर्घ्यपदवाच्यस्योदकस्योदकसाहित्येनान्वयात् ।

बभ्रुतर्प—

उदकपूष्णे तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असा-
द्येतस्ते तिलोदकं ये चात्र स्वेत्यादि गोभिरुपचनान् गोभिर्नीयेनापि

असावेतसेऽर्घमित्युक्तत्वाद्योभयदर्शनात् सामगानामेतत्ते तिलो-
दकमर्घमित्यभेदनिर्द्देशेन प्रयोगः ।

यजुर्वेदिनान्तु असावेप तेऽर्घ्यं इति पारस्करगृह्ये याज्ञवल्के-
चार्घ्यपदमात्रश्रुतेरेव तेऽर्घ्यः स्वधेत्वैव प्रयोगो मन्तव्यः ।

केचित्तु—

या दिव्या आप इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं वितित्तिपेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् प्रथममभिन्नापं कृत्वा या दिव्ये-
त्मादि मन्त्रपाठानन्तरं ब्राह्मणहस्ते अर्घ्यजलप्रक्षेप इत्याहुः ।

तन्मन्त्रं—पारस्कारब्राह्मपुराणवचनविरोधादिनिक्षिपेदित्यस्य
उल्लङ्घ्य दद्यादित्यर्थात् ।

तथा च गोभिलीयः—

यश्चियहचचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्नप आशि-
श्चति प्रकी देवौति, एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति ।
सोवर्णराजतौहुभ्यरखद्वमषिमयानां पात्राणामन्यतमेषु पत्रमुटेषु
वा एकैकस्थैकैकेन ददाति सर्पावित्रेषु हस्तेषु च या दिव्या आप,
इत्यसावेतसेऽर्घ्यमिति ।

अत्र एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति प्रत्येकं मन्त्र-
विनियोगात् तिलोऽसीति मन्त्रे पितृन् लोकान् इति बहुवचनस्या-
समेवतार्थतया अदृष्टार्थत्वात् विल्लतावेकोद्दिष्टे पितृन् लोकानिति
अनुपचनमेव प्रयोक्तव्यं नत्वेकवचनोह इति ।

अथ उपन्यस्त एवमेवेतरयोरित्यष्टकायां पारस्करगोभिनीयी

आवाहनमन्त्रवदिति । एतेन मातामहादीनां पृथक् न्युजीकरण-
पक्षो निरस्तः ।

अत्र केचित्—

न्युजपात्रं निदधातीति विशेषायवशात् केवलस्यैव पित्र-
पात्रस्य न्युजीकरणमाहुः ।

तत्र—

दत्तार्थं संस्तवांस्तेषां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पित्रभ्यः स्वागमसीति न्युजं पात्रं करोतीत्यर्थः ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनादधःस्थितं पित्रपात्रं न्युजं करोतीत्य-
व्यादधःपदेनोद्दिष्टं पिधानपात्रमाक्षिप्यते, अन्यथाऽधःपद-
वैयर्थ्यात् ।

नचाधो भूमाविति केषाञ्चिद्व्याख्यां युक्तं सकलकर्माधार-
तया वेद्याः प्राप्तत्वेन वैयर्थ्यतादवस्थात् ।

ततश्च केन पिधानमित्याकाङ्क्षायां प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति धौनकसूत्रात् प्रपितामहपात्रेण पिहितस्यैव
पित्रपात्रस्य न्युजीकरणमिति ।

एवञ्च संस्तवजले पितृशामवस्थितत्वेन संस्तवग्रहणस्य दृष्टार्थता
भवति । अन्यथा अदृष्टार्थकल्पनामीरवप्रसङ्गः ।

यत्तु—

पित्रकं प्रथमं पात्रं तत्र पितामहं न्ययेत् ।

प्रपितामहं ततो न्यस्य ओदरे च चालयेत् ॥

इति यमवचनं तत् शास्त्रान्तरीयमिति केचित् ।

वस्तुतस्तु याज्ञवल्करवचन—शौनकसूत्रयोर्विरोधात् पैतामह-
प्रपैतामहपदं संस्त्रवपरम् ।

न च स्ववाक्ये पात्रपदश्रवणादुत्तस्यैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् ।

तत्र पैतामहं न्यसेदित्यत्र तत्रपदेनोक्तस्य पात्रस्य न्यासाधि-
करणतयोक्तेस्तत्त्वार्थाकाङ्क्षायां प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीयेति
पारस्करवचनैकवाक्यतया पैतामहपदे संस्त्रवपरत्वस्यैव युक्तत्वा-
दन्यथाश्रुतिद्वयकल्पनापत्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

वस्त्रोत्तरं गन्धपूर्वकं दद्यात् संस्त्रवमादितः ।

पिष्टपात्रे निर्धायाथ न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ॥

गन्धपूर्वकं गन्धादिपञ्चकं वस्त्रान्तमित्यर्थः । आदितो
गन्धादिदानस्यादौ संस्त्रवं पिष्टपात्रे निर्धायेत्यन्वयः । अयमेव
पाठो मत्स्यपुराणे दृश्यते । अपिपात्रेनाप्येवं लिखितम् ।

श्रीदत्तादयंशु—संस्त्रवणादि चेति पठित्वा आदिपदेनार्ध-
पात्रावशिष्टानां तिलमुष्पपवित्राणां ब्रह्मणमिति व्याख्याय
पवित्राणि पिष्टपात्रे स्थापयित्वा न्युजं कार्यमित्याहुः ।

तस्मिन्—संस्त्रवणादौति पाठे गन्धादिदानात् परं न्युजी-
करणं पारस्कर-गोमिल्लोय-याज्ञवल्करादिविरुद्धं सर्वदेवीप्राचार-
विरुद्धञ्च स्यात् ।

भवतु वा स पाठस्तथापि भर्षशेषप्रतिपत्त्याकाङ्क्षया संस्त्रववत्

पात्रलग्नावशिष्टानां गन्धपुष्पतिलानामेवादिशब्देन यद्वर्णं न ॥
 पवित्रस्य, ब्रह्मपुराणे दत्तदर्भोऽ[दको हस्ते हत्यनेन
 । सपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्करादिवचनेन च पवित्रस्य
 ब्राह्मणहस्ते विनियुक्तत्वेन विशिष्टत्वाभावादिति कथं घटते
 किन्तु ब्राह्मणहस्तस्यपवित्राणि स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं दृश्येन
 स्थापनीयानीति ।

उत्तरे न्यसेदिति उत्तरस्यां दिशि चेति कस्यतः ।]

उत्तरे वास्य सौवर्णं लघ्न पार्श्वे भविष्यति ।

महाभारते उत्तरग्रन्थस्य वामार्थत्वदर्शनाय ब्राह्मणानां वाम-
 पार्श्वं इति हलायुधयोदत्तत्राघमदीपकाराः ।

† [उत्तरे न्यसेदित्याख्याताय कर्तुः सन्निहितत्वेन तस्यैव
 वामपार्श्वे सफरन्यासीयब्राह्मणदक्षिणे इति श्रीमूलपाणिः ।
 अनिरुद्धपारिजातयोरपि मतमेतच्च ।]

वस्तुतस्तु वचनाध्यायस्य उत्तरतो दुर्बलत्वाय हलायुधादि-
 मतमेव समीचीनम् ।

यथा गरुडपुराणम्—

संसंस्त्रवं पार्श्वं गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वे दक्षिणायकुम्भो-
 परि पिष्टभ्यः स्नानमसौत्वधीमुत्सृज्याचस्वापनमिति ।

अतएव गरुडपुराणादक्षिणायकुम्भोपरि न्युञ्जीकरणं कार्यम् ।
 यस्य चालनोद्घाटनादिकं न कार्यम् ।

यथा यमः—

सृष्टसुवृतमन्यत्र नीतमुद्धाटितन्तथा ।

पातं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च ॥

अथ गन्धादिदानम् ।

पारस्करगोमिलीयौ—

गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति ।

अत्र इन्द्रसमासात्साहित्यावगते गन्धादीनां पञ्चानां साहित्ये-
नैवोत्तरं ।

किञ्च प्रदानमित्यनेन दानप्रकर्षः सूच्यते सचेन्द्रदेवतदधि-
पयसोर्दानवत्तत्त्वताभ्यायलब्धं साहित्येन दानम् । एतेन प्रत्येक-
दानवादिनो निरस्ताः ।

एवञ्च कदाचित् कस्याप्यभावे यावन्ति विद्यन्ते तावतामेव
साहित्येन दानमिति ध्येयम् ।

यत्तु—

एष वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धान् दद्याद्यथाविधि ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि विनिवेदयेत् ॥

इदं वो मास्यमित्युक्त्वा दद्यान्मास्यं सुशोभनम् ।

अथं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रतो दद्वेत्ततः ॥

अयं यो दीप इत्युक्ता दीपं ह्वयं निवेदयेत् ।

एतद्दी वास इत्युक्ता दद्याद्वासोऽहृतं तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । तदुक्तुष्टानां गन्धादीनां समर्पणपरम् ।

गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्पाण्युत्तमयान्यपि ।

इत्यादि हृन्दोगपरिशिष्टसमानार्थम् ।

अतएव समर्पणे प्रत्येकनिवेदनात् पुष्पमाख्ययोः पृथगु-
पादानम् ।

अत्र च इति बहुवचनमनेकब्राह्मणापेक्षया प्रियम् । आर्क्षीय-
ब्राह्मणेन गन्धानुलेपनादि स्वयं कार्यम् ।

यथा शङ्खः—

उपवीती ततः कुर्यात् विप्रः आर्क्षेऽनुलेपनम् ।

नियुक्तयश्चिन्तावर्जं माख्यं शिरसि धारयेत् ॥

वराहपुराणे—

उपवीतं कटौ कृत्वा कुर्यान्मृदात्रलेपनम् ।

एकवासा यदग्नीयात् निराशाः पितरो गताः ॥

वायुपुराणि—

यश्चोपवीतं यो दद्यादहृतं आदकर्मणि ।

स तत् फलमवाप्नोति ब्रह्मदानस्य यत् फलम् ॥

लौके श्रेष्ठतमं यद्व्यादात्मनवापि यत् प्रियम् ।

सर्वे पितॄणां दातव्यं तदेवाद्ययमिच्छता ॥

एतच्च यश्चोपवीतादिदानमावश्यकं पारस्करादिगृहीतत्वात्

फलमयपञ्चाश ।

ॐ गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकल्पसिद्धिरस्तु ब्राह्मण-
वाचनमिति गरुडपुराणादितदपि वाच्यम् ।

अथ गन्धः ।

विष्णुः—

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्तगुलेपनाय दद्यात् ।

पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।

विलेपनार्थं दद्याच्च यश्चान्यत् पितृवत्सभम् ॥

भ्रातृ—

नियोजयेत् शुचीन् गन्धान् चन्दनागुरुकुङ्कुमान् ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्मपुराणे—

सिताः सुमनसः श्वेतास्तथा पद्मोत्पलानि च ।

गन्धरूपीषपञ्चानि धानि चान्धानि कृत्स्नशः ॥

पद्मोत्पलानि चेति रत्नान्यपीत्यर्थः प्रयशुषादानात् कृत्स्नश

इत्यभिधानाच्च ।

विष्णुः—

सितानि च सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि दद्यात् रक्तान्यपि
जलजानि ।

पद्मपुराणे—

सितानि च सुगन्धीनि तथा कण्टकिजान्यपि ।
जलजान्यपि रक्तानि प्रशस्तानि सदैव हि ॥

यत्तु—

पद्म-विष्वार्क-धुस्तूर-पारिभद्र-करुण्डाः ।
न देयाः पितृकार्येषु पयसाजाविकं तथा ॥
इति मत्स्यपुराणवचनं तत् स्थलपद्मविषयम् ।

ब्राह्मे—

जाती-चम्पक-कुम्भानि मल्लिकां तुलसीं तथा ।
शेवर्तीं शतपत्राञ्च गन्धशेफालिकान्तथा ॥
कुलकं तगरञ्चैव तिलकञ्चापि कीतकी ।
यूथिकामतिमुक्तञ्च आद्ये देयानि भी द्विजराः ॥
कमलं पद्मकुमुदं कङ्कहारञ्च नियोजयेत् ।
कमलं शतपत्रं, पद्मं रक्तपद्मम् ।

यत्तु—

जातीदर्शनमात्रेण निराग्राः पितरो गताः ।
इति वचनं तत्पीतजातीविषयम् ।

तथा कृष्णपुराणे—

शङ्खे जात्यः प्रशस्ताः सुभ्रमैलिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्वाणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

श्वेतयूथिकेत्यनेन पीतयूथिका निषिध्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

तुलसीमन्त्रमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति महङ्गारुङ्गास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

तुलसीनिषेधस्तु शाकत्वेनेति प्रागुक्तम् ।

वर्जनीयाश्च शङ्खः—

उग्रमन्थीन्धमन्थीनि चैल्लहघोडवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तवर्णानि यानि च ॥

प्राप्ते—

जवादि कुसुमं भिण्डी रूपिका सकुरण्डिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि शङ्खकर्मणि नित्यशः ॥

जवादिरक्तकुसुममित्यर्थः, रूपिका अर्कपुष्पं कुरण्डिका

पीतभिण्डी ।

तथा—

सर्वं पर्युपितं वर्ज्यं यत् पुष्पं जलं तथा ।

पवित्रं जगद्भूतोयं पवित्रं तुलसीद्वयम् ॥

अथ धूपः ।

अथ ब्रह्मापुराणे—

चन्दनागुरुणी श्रीमे तथैवोशीरपद्मकम् ।
 तुरुष्कं गुग्गुलुश्चैव दृताक्तं युगपद्देहि ॥
 दृतं न केवलं कुर्यात् कुष्ठं वा तृणगुग्गुलुम् ।
 तुरुष्कं सिद्धकं तृणगुग्गुलुः (१) प्रभेदः ।

शङ्कः—

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् दृतयुक्तं मधूल्कटम् ।

ब्राह्मे—

गुग्गुलुं चन्दनश्चैव श्रीवासमगुरुं तथा ।
 धूपानि पितृयोग्यानि ऋषिगुग्गुलुमेव च ॥
 श्रीवासः सरलद्रवः, ऋषिगुग्गुलुर्महिषाक्षसंप्रकः ।

विष्णुः—

जीवकं सर्व्वं धूपार्थं न दद्यात् ।
 जीवकं प्राण्यङ्गजं कस्तूरिकादि ।

अथ दीपः ।

शङ्कः—

दृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।
 ऊर्षासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥

दगां विवर्जयेत् प्राप्नो यद्यप्याहतवस्त्रजाम् ।
आहतञ्च नवाश्वरे इत्यमरकोपः ।

कालिकापुराणे—

घृतप्रदीपः प्रथमस्तिस्रस्तैलोल्लवस्ततः ।
नेत्राङ्गादकरः स्वर्चिर्दूरतापविषर्जितः ॥
सुखिखः शब्दरहितो निर्धूषो नातिह्रस्वकः ।
दक्षिणे दीपपत्रस्यः प्रदीपः शीविहृदये ॥
वृक्षेषु दोषो दातव्यो नतु भूमौ कदाचन ॥
न मिश्रीकृत्य दद्यात्तु दीपसेहान् घृतादिकान् ।
छात्वा मिश्रीकृतं स्नेहं तामिस्रं गरलं प्रजेत् ॥

अथ वस्त्राणि ।

मध्यपुराणे —

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यत्रा वेदाभ्युपनि च ।
तस्माद्दामांसि देयानि श्राद्धकाले विग्रेयतः ॥
अनङ्गलम्नं यद्वस्त्रं विभवे सति तद्युग्मम् ।
कौपियं क्षौमकार्पासं दुष्कृममहततया ॥
श्राद्धेष्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुत्रमान् ।
कौपियं क्षिमिकोषोत्थं यमरादि क्षौमं शानम् ।

पञ्चतन्त्रं गृह्यपरिशिष्टे—

द्विषद्भीतं नयं श्वेतं सदृशं यत्नं धावितम् ।

अद्वैतं तद्विज्ञानीयात् पितृदेवतकर्मणि ॥

रजकाद्वारा यत्नं धावितं किन्तु स्वयमेव धावितमित्यर्थः ।

पट्टत्रिशन्तम्—

आयिकेन तु वस्त्रेण मानयः आहमाचरेत् ।

गयाआहसमं प्रोक्तं पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

आयिकं वै सदा वस्त्रं पश्चिमं सुनिश्चितम् ।

पितृदेवमनुष्याणां क्रियायाश्च प्रशस्यते ॥

धीताधीतं तथा दम्भं क्षिप्तं वा रजकाद्वतम् ।

शुक्रासृक्क्षुब्धलिप्तं वा तथापि परमं शुचि ॥

अग्निराविकवस्त्रं ब्राह्मणाश्च तथा कुशाः ।

चतुर्षु न कृता दोषा ब्राह्मणा परमिष्ठिना ॥

निषिद्धयस्त्रमाह कालिकापुराणे—

निर्दग्धं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।

परकीयं ह्यग्निदग्धं सूचीविहं तथाऽक्षितम् ॥

उत्तकेशमधीतञ्च श्रेष्ठरक्तादिदूषितम् ।

नीलीरक्तमासृजग्धं देवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

न रक्तसुत्वनं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

मूलाक्तञ्च दग्धाहीनं वर्जयेदम्भं बुधः ॥

एवं गन्धादिकं दत्त्वा ब्राह्मणभोजनाय जीवारचूर्णादिभिर्मण्डलानि कुर्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैद्यूर्णकैः शुभैः ।

गौरसृक्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भस्मना ॥

प्रणीतिन प्रणीताग्निस्मन्निमित्तार्थैः असम्भवे वारिणापि कार्यम् ।
मण्डलान्तु ब्राह्मणभोजनायै चतुरस्रमेव ।

यथा देवलः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाङ्गचन्द्रकम् ।

कर्तव्यमातृपूर्व्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतेऽधमयोनयः ।

तेवान्तु यच्चरन्तामि हरस्वन्नस्य तदसम् ॥

विष्णुपुराणे—

सुहुयाद्वाञ्छनचारवर्जमन्नं ततोऽनले ।

मार्कण्डेयपुराणे—

अग्नीं करिष्येऽनुष्मातः कुरुष्वेति ततो द्विर्जः ।

सुहुयाद्वाञ्छनचारवर्जमन्नं यथाविधि ॥

अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाह्वतिः ।

सीमाय वै पिष्टमते स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥

हुतावशिष्टं दद्यात्तु माजनेषु द्विजन्मनाम् ।

व्यञ्जनचारेणुपलक्षणं किन्तु हृततिसमावसहितमन्नं द्योत-
प्यम् ।

यथा ब्राह्मे—

ततोऽध्यात्रं समादाय सर्पिस्तिलसमन्वितम् ।

याज्ञवल्करः—

अग्नी करिष्ये आदाय पृच्छत्यथ घृतप्लुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुधातो इत्याग्नौ पितृयज्ञवत् * ॥

गोभिलः—

उद्धृत्य हुताक्तमथं पृच्छति अग्नी करिष्यामीति ।

पारस्करः—

उद्धृत्य हुताक्तमथं पृच्छति अग्नी करिष्य इति ।

कुरुष्वेत्यनुधातः पिण्डपितृयज्ञवदुत्वेति ।

पृच्छति पितृब्राह्मणमिति जेपः । हुताक्तमथं गृहीत्वा
पितृब्राह्मणं पृच्छेत् ।

ॐ अग्नी करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ।

इति गरुडपुराणवचनात् ।

सर्वत्र प्रश्नेषु यद्वक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति ।

इति पारस्कारोक्तेः ।

प्रश्नस्तु करिष्यामीति सासयानां वाक्यसन्निविमान्तु करिष्ये
इति । गोभिलपारस्कराभ्यां तथैवोपदेशात् ।

अत्र च अग्नाविष्णुतरक्तधातोर्हवनार्थता सर्वेषां सुनीनां

तथैव प्रयोगात् । यथा करिष्ये यतिष्ये इत्यर्थः स च यद्गोर्घाहोम-
विषयक एवेति ।

एवञ्च पारस्कराद्युक्तग्रन्थः प्रधानाग्निहोमाभिप्रायेण, विप्र-
पाण्यादिहोमपक्षे स्वग्न्यधिकारणताबाधात् तस्य बाधः किन्त्वग्नी-
करणं करिष्य इत्येव ग्रन्थः ।

आमन्त्राद्यं यदा कुर्याद्विधिभिन्नः आहुतः सुतः ।

हस्तेऽग्नीकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

इति व्यासवचने—

अग्नीकरणशेषान्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

इति धर्मवचने रुच्या अग्नीकरणपदस्य आवाहकहोमे दर्श-
नात् * ओदत्तानिहृष्टाभ्यामग्नीकरणं करिष्य इति लिखितम् ।

आधुनिकास्तु—

पारस्करादिषु अग्नावित्त्वब्राह्मणीकरणहोमलक्षणा ततश्च
जलादिहोमपक्षेऽप्यग्नी करिष्ये इति पारस्कराद्युक्तग्रन्थ एवेत्याहुः ।
तत्र—लक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

किञ्चाग्निपद एव लक्षणा वाच्या नतु सप्तम्यां सुप्विभक्तौ
लक्षणा इति सिद्धान्तविरोधात् ततश्च सप्तम्यान्वितेन होमेन
क्रियान्वयोऽनुपपन्न एवेति ।

अग्न्यभावे साम्नेर्ब्राह्मणपाणिर्मुख्यः प्रतिनिधिस्तदभावे
जलादिः ।

* स पुस्तके त्वत्वाधिकारणता ।

† स पुस्तके होमदर्शनात् ।

अन्तर्भावे तु विप्रस्य पाशावेवोपपादयेत् ।

इति मनुवचने एवकारात् ।

मत्स्यपुराणेऽपि —

अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाशावय अवैऽपि वा ।

अजकण्ठेऽश्वकण्ठे वा गोष्ठे वापि शिवान्तिके ॥

इत्यत्रायेत्यनेन विप्रपाशभावे जलादिविधानात् निरग्नेस्तु
ब्राह्मणपाणिर्मुखकण्ठो जलादिः * प्रतिनिधिः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पाशावगन्निमान् ।

इति साम्नेरध्यामग्राह्ये विप्रपाशावेवाग्नीकरणम् । साम-
ग्राह्यं यदा कुर्यादिति प्राशुक्तव्यासवचनात् ।

अन्यथा निरग्नेः सर्वदेव प्राप्तत्वादामग्राहविशेषविधानम-
सङ्गतं स्यादिति ।

पक्षीनामिन ता येन ग्राहं क्रियते तज्जातीयेनैव द्रव्येण पिण्ड-
मग्नीकरणञ्च कार्यं न तु विजातीयेन—

यत् प्रकुर्वाणो विप्रेभ्यः शृतं वा यदि वा श्रुतम् ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

इति व्यासवचनात् ।

पारस्करे—पिण्डपितृयज्ञवदुत्वा इत्यनेन प्राचीनावीतो

दक्षिणामुख ॐ अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयादित्यतिदिष्टमित्यध्वर्यूषाम् ।

सामगानान्तु चरुं समादाय मेघणेनोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति पूर्व्यां स्वाहा अग्नये कव्यवाहनाय
इत्युत्तरामित्यन्वष्टकान्नाह्वे गीमितवचनात्—

स्वाहादिमन्त्रद्वयेनाहुतिद्वयं । तत्रापि स्वाहान्ते आहुतिं
प्रक्षिप्य पशान्मन्त्रशेषः पठनीयः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वाहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चापि जुहुयाच्चरुः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाग्नी मन्त्रशेषं समापयेत् ।

नोहुर्याहोममन्त्राणां द्वयगादिषु कुतचित् ॥

द्वितीयाहुतिमन्त्रादौ प्रणवं नीक्षारवेदित्यर्थः ।

यच्च—

आहुतित्रितयं दद्यात् सोमायान्वेर्यमाय च ।

इति ब्रह्मपुराणं तच्छाखिविशेषव्यवस्थापितम् । अथ ह
होमो यज्ञोपवीतिना प्राचीनावीतिना वा कार्यः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

अग्नौ कव्यहोमयं कर्त्तव्यं उपवीतिना ।

प्रासुखिनेव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

अपसव्येन वा काव्यौ दक्षिणाभिसुखेन तु ।

निरूप्य हविरव्यासौ घन्यसौ नहि ज्ञयते ॥

यतः पितृपद्मेशेन हविर्निर्वापणं कृत्वा देवोद्देशेन न हयते
होमनिर्वापयोः सामान्योद्देश्यत्वात् अन्यथा निर्वापस्य होमार्थ-
त्वादुपपत्तेः ।

यस्तु—अग्नौकरणसुद्धा अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन
ज्ञात्वमिति गोभिलोक्तम् ।

तत् पूर्वमग्नौकरणे नियमाभावाद्ये च एव सूत्रस्वरसिद्धो
नियमाभावो व्यक्तोक्तः परिशिष्टकृतेति ।

अथच विकल्पो गोभिलीयानामेव एकेनैव मुनिना परिशिष्ट-
कृता द्वयोरेष स्वरूपितत्वात् । अन्येषाम् स्वरूपोक्तविधिषु एव
यथायथं मन्त्रव्यः ।

अतएव मन्त्रपुराणम्—

स्वरूपोक्तेन विधिना अग्नौ कुर्यादतः परम् ।

वाजसनेयिनां पारस्करे पिण्डपितृयज्ञातिदेशात् प्राचीना-
वीतित्वं दक्षिणामुखत्वंच नियतम् ।

तैत्तिरीयशाखायाम् आपस्तम्बः—

अथ पुनरुपवीती दक्षिणं जान्वायम्य मेचयेनावदाय दक्षि-
णाग्नौ जुहोति ।

वैजवापयस्तम्—

यत्रोपवीतीत्यग्नौ करवाणीत्यामन्त्रमग्नीकरणम् ।

बह्वचविषये शौनकाः—

प्राचीनावीती समाधाय मेचयेनावदाय जुहुयादिति यथा-
यथमूहम् ।

कल्पतरुकारिणापि शाखिभेदव्यवस्थितविकल्प इत्युक्तम् ।

भोजनपात्राणां हि विष्णुः—

तैजसानि पात्राणि विशेषतो राजतानि ।

मनुः—

राजतैर्भाजनैरेवमथवा रजतान्वितैः ।

पात्र्यपि अथवा दत्तमवधायोपकल्पते ॥

इदं तु रजतं निषिद्धं पूर्वोक्तमस्यपुराणवचनात् ।

ब्रह्मसातातपः—

प्राचे तु सक्तये यस्तु प्राचे भोजयते पितृन् ।

तत्र दाता पुरीषाश्च भोज्या च नरकं व्रजेत् ॥

तत्र च मनुः—

न भिन्नभाण्डे सुखीत न भावप्रतिदूषिते ॥

* [वर्जयेदित्यनुवृत्ती पैठीनसिः—

सौहार्दां शीषकायसानि पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि

च ।

सौहार्दां तैजसानाञ्च मध्य इत्यर्थः ।

पाषाणविधिरुध्रपात्रे मन्तव्यः, हीनमतिचुद्रं,] भग्नवर्जनञ्च

सौवर्णादिव्यतिरिक्तम् ।

सुवर्ण-रूप्य-ताम्राश्च-शङ्ख-स्फटिक-शक्तयः ।

भिन्नान्यपि हि योज्यानि पितृदेवतकर्माणि ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

कदलीदलस्य चापि वर्जयित्वायवसरीम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनादस्फुटिता कदलीमञ्जरी निषिद्धा ।

कांस्यपात्रान्तु कुत्रापि न निषिद्धमिति तत्रापि आहं कार्य-
मिति श्रौतः ।

परिवेषणपात्राण्यपि भोजनपात्रतुल्यानि विहित—निषि-
द्धानि ज्ञेयानि ।

भविष्ये—

चायसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विद्याधनं भुङ्क्ते दाता च गरुडं वसेत् ॥

पारस्करगीमिलिटी—

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमात्मन्य अपति—

अथिवी ते पात्रे द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य सुखेऽमृतेऽमृतं
शुद्धीमि स्वाहेति ।

अत्र सायान्त्रीपदेयात् देवादिक्रमेण हुतशेषं देयम् ।

तथा यमः—

अग्नीकरणशेषस्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृभ्यान्तु न दद्यादैश्वदेविके ॥

अत्र न दद्यादैश्वदेविक इत्यनेनैव निषेधमिहो यत् प्रति-
पाद्य पितृभ्यामित्युक्तं तत् पित्रादिक्रमेण दानं निषिध्य देवादि-
क्रमेण दानं बोधयति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् तेन देवपात्रेऽपि
हुतशेषं देयम् ।

केचित्तु—

पित्रे तु पित्रपक्ष एव न तु दैवे तत्र हेतुमाह होमेन
पित्रभ्यः प्रतिपाद्य दैवेन दीयते यत इति व्याचक्षते ।

तस्मिन्—न दद्यादिति विध्यनुपपत्तेः, वक्ष्यमाणगरुडपुराण-
वचने दैवपक्षे पात्रालभनविधानान्वयानुपपत्तेश्च पित्रेऽपीति पाठे
निर्विवाद एवार्थः ।

तत्र पित्रपक्षेन मातामहादीनामपि ग्रहणम् ।

विप्रपात्रौ होमपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न देयम् ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पात्रावगन्निभान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्वेषां मूर्ध्नीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

इति ह्यन्वोगपरिमिते अन्वेषामित्यनेन व्याहृतेः, ततश्च
तस्मिन् पात्रे हुतशेषदानाभावात् पात्रालभनवाधोऽपीति
ध्येयम् ।

अन्वादिहोमपक्षे तु—सर्वपात्रेष्वेव हुतशेषदानं पिण्डार्थं च
किञ्चिदवशेषयेत् ।

यमः—

अग्नौकरणशेषन्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

हारीतः—

हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थं पात्रेषु प्रदायेत्यर्थः ।

गारुडे—

हुतावशिष्टस्यार्थं पिण्डार्थं स्वापयेदपरमर्द्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

याज्ञवल्करः—

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
यथात्ताभोपपन्नेषु रीत्येषु च विज्ञेयतः ॥
दत्त्वाद्यं पृथिवी पातमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
सूत्रेदं विष्णुरित्येवे हिजाहुष्टं निवेद्ययेत् ॥

दत्त्वाद्यं सर्वमन्नं परिवेष्येत्यर्थः । अन्नाद्यं दत्त्वा इति ज्ञा-
यवणात् परिवेषणानन्तरमेव पात्रालम्बनम् ।

न च ब्राह्मणमुद्देश्यतेऽभ्युपगम्यते जुहोमीति मन्त्रस्य हुतशेष-
वाचकास्यतपदलिङ्गात् हुतशेषदानानन्तर्यं युक्तमिति वाच्यम् ॥

दत्तहुतशेषस्यान्नादिपरिवेषणानन्तर्यबाधत्वात् मन्त्रस्या
समेतार्थत्वाभावात् ।

न च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य उपतीति पारस्करविरोध
इति वाच्यम् ।

हुतशेषदान-पात्रालम्बनयोर्वैदिकयोरेव द्वयोरेकान्तर्यं ज्ञा-
मन्त्रयो बोधयति तच्चार्यबललभ्येन परिवेषणेन न विहन्यते ।

अन्यथा हुतदाननादिनाप्यानन्तर्यबाधप्रसङ्गः, कित्वा-
नन्तर्येण वैदिकक्रियान्तरव्यवधानमेव व्यवच्छिद्यते ।

किञ्च ब्राह्मेऽपि परिवेषणानन्तरं पात्रालम्बनमुक्तम् ।

यथा—

हुतावशिष्टमश्नन्तु पिष्टपात्रेषु विक्षिपेत् ।

ततोऽर्घं षड्रसं स्वादु ददौ पायसपूर्वकम् ॥

प्रत्ययमेकदा स्निग्धमपर्युषितमुत्तमम् ।

मन्त्रितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

तथा गारुडे—

दैवपात्रे सर्वमद्यादि निधाय तत्र भूमिसंलग्नं कुण्डं दत्वा
अधीमुखाभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृह्णीत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमिति
पात्रमभिमन्त्रयति ।

॥ [ततः सम्यजनं सप्ततमत्रं पित्रादिपात्रेषु निधाय तत्र
भूमिसंलग्नं कुण्डं दत्वा उत्तानपाणिभ्यां पात्रं गृह्णीत्वा —

ॐ पृथिवी ते पात्रमित्यभिमन्त्रयमिति ।]

यत्तु—

भाजनालम्बनं कृत्वा दत्वा चायं यथाविधि ।

यद्यासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिष्ठुरम् ॥

इति भार्गवेषुपुराणेऽर्चं दत्वेत्युक्तम् । तदसौख्यपरम् ।

अतएव यद्यासुखं जुषध्वमित्युक्तम् ।

ततश्च कल्पतरुग्रीवतादिविरुद्धं पित्रदयिताभिहितं पात्रा-
लम्बनान्तरं परिवेषणं प्रमादकृतमेव ।

गारुडे—

भूमिसंलग्नं कुण्डं दत्वेत्यनेन पात्रसाम्राज्यपथोऽयं स्पर्शनं कुमेन
काय्ये ततश्च यामहस्तवाद्ये दक्षिणहस्तं निधाय देवपात्रस्या-

धोमुखाभ्यां हस्ताभ्यां पितृपादस्य नूत्तानहस्ताभ्यामालभनं
कार्यम् ।

दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यक्षकर्मणः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे भूम्यालभने तथैव दर्शनात् न्यक्ष-
कर्मणो भूम्यालभनस्वेत्त्वर्थः ।

परिवेषणमाह मनुः—

पाणिभ्यान्तूपसंस्तृप्त्य सयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

उभयोर्हस्तयोर्युक्तं यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रमुष्णम्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ॥

शुणांश्च सपयामाकान् प्रयी दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्पुरतो विद्वान् भूमाधिव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूत्रानि च फलानि च ।

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः शुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो शुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

यद्यदोषेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः * ॥

अन्नस्य वर्द्धितमवेन पूरितमित्यर्थः करणे पृष्ठतृसर्ययोरिति
करणे पट्टी विन्येयन्तु इत्येषसहितं भोजनप्राप्तं विप्रान्तिके
पूर्वैस्तत्तत्तत्समण्डलीपरि स्वयं क्षिपेत् स्थापयेत् । उभयो-

ईस्तयोर्युक्तमेकहस्तेन दत्तमित्यर्थः । शुशान् अग्रधानान् भोजने
ऽन्नस्य प्राधान्यात् । भूमावेवेति भोजनपात्रोपरौत्यर्थः । एतेन
व्यञ्जनादीनि पात्रान्तरे कृत्वा अन्नसमीपे स्थापनीयानीत्यायातम् ।
भक्ष्यं शस्कुलादि भोज्यं पायसादि ।

पूर्वोक्तपरिवेषस्य परिपाटीमाह उपनीयेति—

अनयोः क्रमेश्च समाहितसाधनो गुणान् सर्वान्
इदं मधुरमिदमक्षमित्यादि रसान् प्रबोदयन् उपदिश्यन्
स्वयं परिवेषणासम्भवे पत्नीपुत्रादिद्वारा परिवेषयेत् ।

दारिद्र्योपहता दीना न कार्योः परिवेषकाः ।

इति ब्रह्मपुराणनिषेधात् ।

तथा यमः—

ब्राह्मणार्थं ददच्छूद्रः शूद्राच्च ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभोज्यन्तु भुक्ता चान्द्रायणं चरेत् ॥

इदम् उपनयनित्यर्थः ।

वशिष्ठः—

हस्तदत्ताय ये स्नेहा सवर्णं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता सुहृन्ते च किंस्वियम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पात्रेण च द्रष्टेन च ।

नोपतिष्ठन्ते दातारं फलेन न योजयन्तीत्यर्थः ।

देवलः—

माघिकं क्वाणितं शार्कं गौरसं सवर्णं दृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्ता च दत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पङ्क्त्या चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनम् ।

न पङ्क्त्या विषमं कुर्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

न याचेत् भोक्तृत्वार्थः ।

याज्ञवल्करः—

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादन्नोपनोऽन्तरः ।

यद्यदिष्टतमं लोके तत्तत्कुर्यान्नयन्नतः ॥

कार्ष्णीजिनिः—

यदिष्टं जीवतयासीत्तत्तद्दादमन्तरः ।

ग्रहः—

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

शम्यन्न फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

महाभारते—

असुताय च यद्वत्तं यच्च अन्नाविवर्जितम् ।

सर्वं तदंसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥

दानधर्म—

तिलैर्विरहितं श्रावं कृतं क्रोधवशेन यत् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रतुम्पन्ति तद्विः ॥

भूमिपुराणे—

घृतेन भोजयेद्दिप्तं घृतं भूमौ समुत्तृजेत् ।

तथा घृतं देयं यथा भूमौ स्ववतीत्यर्थः ।

तथा—

स्वतन्त्रं स्वीत आपन्नं न हस्तेनोन्मुञ्चयेत् ।

उभावपि हि वहेतां दाता भोक्ता न संशयः ॥

मनुः—

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नाहतं वदेत् ।

न पादेन स्पृशेदन्नं न चैवमवधूनयेत् * ॥

अन्नं शोकान्नु नावधूनयेत् न कम्पयेदिति कथितम् ।

अन्ये तु—

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि यावदकर्मणि ।

इति ब्रह्मपुराणवचनादवधूननमुपरिवस्त्रबीजनमित्याहुः ।

देवलः—

अयूष्णि पातयेन्नैव न जल्येन्न हस्तेन्मिथः ।

न विश्रमेन्न च कृष्येन्नोद्विजेन्नाश्रयेत् कश्चित् ॥

प्राप्तेऽपि कारणे याहे नैव कोपं † प्रकामयेत् ।

नाश्रयेत् नावलम्बेत् कारणे क्रोधस्तेत्यर्थः ।

एवं परिवेषणं कृत्वा उक्तविधिना पाताश्रमनं विधाय इदं
विष्णुरिति द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेदित्युक्तं याज्ञवल्क्ये ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् बुधः ।

हाण्य जलमिदं रज्ज् मदीयमिति कीर्त्तयेत् ‡ ॥

* मूलपुस्तके न चैतदवधूनयेत् ।

† अत्र उक्तं क्रोधम् ।

पारस्करः—

वैष्णव्यर्चा यजुषा चाहुष्ठमन्त्रेऽवगाह्य अपहता इति तिलान्
विकीर्य उष्णमन्नं स्निष्टं दद्यात् ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी ऋक् ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति वैष्णवे
यजुः ।

या शब्दः समुच्चयार्थो न विकल्पार्थः ।

गोभिले वैष्णव्यर्चा यजुषा चाहुष्ठमन्त्रेऽवदायेति चकार-
कारणात् ।

तथा देवे—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदर्शयेत् पदं समूहमस्य पांशुली ।

ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्व ।

इति अन्नस्योपरि अधोमुखद्विजाहुष्ठनिवेशनम् । अपहता
इति यवविकरणम् ।

एवं चैत्रे—

इदं विष्णुरिति विष्णो हव्यं रक्षस्विति अन्नोपरि उत्तानं
द्विजाहुष्ठं निवेशयेत् ।

अपहतेति तिलविकरणम् ।

इति गरुडपुराणेष्वपि समुच्चयागमाच्च त्रीदत्तादिभिरपि
समुच्चयेन लिखितम् ।

एतेन—

कलेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाहुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनं वैष्णवमन्त्रद्वयोपलक्षकं न तु तन्मात्र-
परं श्रुतिद्वयकल्पनागोरवात् वाक्यभेदाच्च ।

अथ ऋषिपुत्रहविषः कथ्यपदवाक्यत्वात् मन्त्रे इष्यपदस्थाने
कथ्यपदोद्घः कार्यः “मन्त्रोद्घेयं यथान्धायमिति वचनात्” गारुड-
तया दर्शनाच्च ।

अत्र तिलान् विकीर्ण्यति पित्रपेक्षया मन्त्रार्थं दैवे तु यव-
विकारणमेव मन्त्रोऽप्यपहता इत्येव पूर्वोक्तमरुडपुराणात् ।

यत्तु—

ततो मधुघृताक्तन्तु सोप्यमर्चं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत् पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमिति क्षुब्धा विखेदेवाश्च संयजेत् ।

इति ब्राह्मपुराणे दैवपात्रं तिलान्वितमुक्तं तत् शास्त्रस्मृत्य-
मिति आहचिन्तामणिमतम् ।

वस्तुतस्तु मरुडपुराणादौ यवविकारणस्यैव नियमात् तिल-
संस्कृतीयकरणान्वितमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मपुराणे—

यद्दाति तिलोन्मिश्रान् शुद्धान् वा श्राद्धकर्त्तृभिः ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अर्घ्यं सर्व्वमेव तत् ॥

स्त्रोट् भोजनमिष्टं दद्यादुक्तृजेदित्यर्थः । ब्राह्मण्याभावे स्नातु-
निवेदनमपि कार्य्यमिति प्रागेव विवृतम् ।

आहकाण्डे पैठीनसिः—

इदं हविरित्येवं साद्रुष्टमन्यविधं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

साद्रुष्टं निवेशितद्विजाद्रुष्टं अन्यविधमन्यप्रकारं पायसादि-
रूपं सर्वमिदं हविरित्येवं क्रमेण इदं हविरिदं परमान्नमिदं
व्यञ्जनमिमा आप इत्यादिप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो दर्शयित्वा
दद्यात् । यथाविधिवाक्येन उत्सृजेदित्यर्थः ।

तथा मनुः—

परिवेषयेत् प्रयतो शुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

पाथात्याशु—

सर्वेष्वेव द्रव्येषु इदं हविरित्येवं क्रमेण दर्शयन् मन्त्रेणा-
द्रुष्टनिवेशनं कारयित्वा दद्यादित्याहुः ।

यत्तु यौदत्तेन—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति
मन्त्रद्वयं पठित्वा द्विजाद्रुष्टं गृहीत्वा इदमन्नमित्यन्ने इमा आप
इत्यमु इदं हविरिति हविषि निवेशयेदित्यन्नजलघृतेषु त्रिषु
अद्रुष्टनिवेशनमुक्तम् । • तत् प्रमाणशून्यमेव ।

यत्तु—

पिष्टभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन च ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

तिलमित्रं च पानीयं सकुशं तेषु चाग्रतः ।

विकिरेत् पिष्टभ्यस्तेभ्यो जपवपहता इति ॥

वह्मपुराणे सतिनपानीयदानमुक्तं तन्नावश्यकं पिष्टकृत्यानां
प्रीतिफलकत्वात् ।

यावत्प्रवक्तुः—

संस्थाहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति वृत्तम् ।

जगता यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्तेऽपि वाग्यताः ॥

संस्थाहृतिकां गायत्रीं प्रणवाद्यन्तामिति ज्ञेयम् ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्ततःपरम् ।

गायत्री प्रणवदान्ते जप्ये ह्येवमुदाहृता ॥

इति योगियावत्प्रवक्तव्यवचनात् ।

मधुवाता इति वृत्तमित्यत्र मधुमध्विति त्रिर्जपोऽपि
मन्तव्यः ।

गरुडपुराणवचनैकवाक्यतावशात् यथाश्लोक्तमन्तरं तत्रैव
गायत्रीं मधुवाता इति मधु मधु मध्विति च त्रिर्जपित्वा यथायथं
वाग्यतां लुप्तमिति ब्रूयादिति ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽग्नितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं शोऽत्र मधुमन्त्रविदवर्जितः ॥

इति पार्व्ये गायत्र्यनन्तरं मधुवातेति मधुदानमन्त्रसहितो
मध्विति यस्त्रिर्जपः स एव मधुवातेति मधुदानमन्त्रवर्जितो
नान्दोमुखेऽभ्यनुज्ञायत इति ।

यथा मिताचरालिखितपट्टत्रिंशद्वचनम्—

गायत्रीं त्रिः सहापि जपेद्वराहतिपूर्विकाम् ।

मधुवातेति वृत्तं मध्वित्येव त्रिकम् ।

तथा अथञ्च मधुवातासहितो मध्विति त्रिर्जपोऽग्रे मध्वभि-
चारणसहितः कार्यः ।

यथा यमः—

अथं मधुमयं कृत्वा मधुमग्न्याभिमन्त्रितम् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यन्नयेत् ॥

तत् सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यत्नेन भोजयेत् ॥

मधुनी दानमन्त्रेण मधुवातेत्यनेनाभिमन्त्रितं यथा स्यात्
तथा मधुमयं कृत्वेत्यर्थः ।

यद्यपि मधुवाता इति जप्त्वा यथासुखं वाच्यमिति याज्ञवल्क्य-
निर्देशस्तथापि यमेन अथं मधुमयं कृत्वा अन्नहीनमित्यादि-
निर्देशात् मधुदानानन्तरमच्छिद्रम् प्रतीयते दानसमाप्तावेवा-
च्छिद्रस्योचितत्वाच्च ।

यत्नेन भोजयेदिति यमेन यदुक्तं तच्च विधिमाह याज्ञवल्क्य
यथासुखं वाच्यमिति ।

यथासुखमिति क्रियाविशेषणं तच्च पूर्वोक्तगण्डपुराणादि-
पचनैकवाक्यतया जुषध्वमिति क्रियामपेक्षते ।

तथाच मार्कण्डेये—

यथासुखं जुषध्वं भो इति वाच्यमनिहुरम् ।

भुञ्जीरश्च ततस्तोऽपि तच्चित्ता मौनिनः सुखम् ॥

अत्र मौनिन इत्यभिधानात् गण्डपुराणे वाग्यता इति
विशेषोपादानाच्च तदपि वाच्यं एकत्राक्षरपत्रे तु जुषस्वेत्येक-
पचनोहः कार्यः ।

अत्र

ततोऽयं सृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिशंसकृतम् ।

दत्त्वा जुपध्वमिच्छातो वाच्यमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विश्वपुराणादिच्छात इत्यनेन सह यथासुखमित्यस्य
विकल्पो मन्तव्यः ।

एतेन यथासुखं वाच्यताः स्मृतेति केपाक्षित् स्वकल्पितं
लिखनमशुद्धमेव स्मृदधातोरात्मनेपदित्वेन स्मृदतीत्यस्यांसाधुत्वाच्च ।

ततश्च—

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ।

ब्रह्मपुराणवचनात् भोजनप्राक्क्षय एव भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्ताऽपोशानजलं ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमं दद्यात् ।

अथ च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु-चखोक्तर्गात् पूर्व्यं
सञ्च्यहृतिगायत्रीं जप्त्वा मधुपातेति विधीय चान्नं मधुमयं
क्षत्वाऽचोक्तर्गः । ततश्चानहीनं क्रियाहीनमित्युदिनाच्छिद्रमव-
धार्य यथासुखं वाच्यता जुपध्वमित्युक्ता भवन्तः प्राशयन्तु इत्युक्ता-
ऽपोशानजलदानमिति क्रमोऽवगन्तव्यः ।

न च वाजसनेयितुल्य एव सामगानामपि क्रमो विशेषे
प्रमाणाभावात् इत्यादि पाहुनिक्तोक्तमुपादेयं गोभिलवचन-
विरोधात् ।

यथा गोभिलः—

वैश्वानरा यजुषा चाहुष्टमन्त्रेऽवदाय अपहता इति तिलान्

विकीर्यं स्निग्धमुष्णमन्नं दद्यात् सकृत् सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च
जपित्वा अग्रक्षु जपेद्वाह्वतिपूर्विकां सावित्रीं पितृणां च संहितां
मधुच्छन्दसीञ्च स्वर्गलोके महीयते दत्तं चाक्षयं भवतीति ।

अत्र गायत्रीञ्चेति चकाराभ्युवाता, मध्विति त्रिकञ्च गृह्यते ।
परिमिते—

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजपोऽग्नितुभिच्छताम् ।

गायत्रयनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति गायत्रीजपानन्तरं मधुवाता मध्विति त्रिकेष मधु-
दानावगमात् ।

अत्र सकृत्सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च जपित्वा उष्णमन्नं दद्यात्
दित्यभिसम्बन्धात् अन्नोत्सर्गात् प्रागेव गायत्रीजपः समन्त्रक-
मधुदानञ्च विधीयते ।

न च गायत्रीञ्च जपित्वेत्यस्य अग्रक्षु जपेत् व्याह्वतिपूर्विकां
सावित्रीमिति परिणाभिसम्बन्ध इति वाच्यम् ।

अग्रत्स्त्रित्यनेनेवानन्तर्यप्राप्तौ जपित्वेति ज्ञावैयर्थ्यप्रसङ्गात्
भावसप्तम्या दृष्टकृपाव्यवताप्रतीतिश्च ।

ततो मधुदृताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

इति ब्रह्मपुराणमपि सङ्गच्छते ।

अतो गोमिलसूत्रविच्छेदमनाकलंख्याधुनिकेन गौड़मैथिल-
संश्रयकाराभिरुद्वयीदत्तादीनां विरुद्धं भट्टभाष्यादीनामसम्मत-
द्योतं हेयमेव ।

अथ भोजनविधिः ।

मनुः—

यदेष्टितमिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानत्कथं यद्भुङ्क्ते तद्दे रक्षांसि भुङ्क्ते ॥
 पण्डालय पराहय कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च पण्डय नेत्रेरक्षयतो विज्ञान् ॥
 योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानत्कोपि वा पुनः ।
 प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पिष्टदूषकः ॥
 प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स नाम्नाययते पितॄन् ॥

वायुपुराणे—

न तदयन्ति पितरो यत्कथम् स मम्युते ।

गृहलिखिते—

ब्राह्मणा शुचदोषी न वदीयुर्न चाभ्युन्यं प्रशंसिष्युर्न च
 गर्हयेयुरन्नपानं प्रभूतमिति न ब्रूयुः ।

नारदीये—

पाकादि न प्रशंसेरन् वाग्यता धृतभाजनाः ।
 यदि पानं त्वजिद्यजुं ब्राह्मणः श्राद्धभोजनः ॥
 श्राद्धहन्ता स विज्ञेयो नरकायोपपद्यते ॥

भाजनधारणं पात्रस्पर्शनं कुम्भेनैवेति गरुडपुराणवचने

प्रागुक्तम् ।

मनुः—

न च द्विजातयो ब्रूयुदीत्रा प्रष्टान् हविर्गुणान् ।

यावदुष्मा भवत्यन्ते यावदश्रन्ति वाग्यताः ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।

वाग्यतत्त्वेनैव प्राप्नोति हविर्गुणोक्तिनियेधो हस्तसंज्ञादिनाभि-
धानविषयः * ।

तथा च यमः—

यत्तु भुक्ता पुनर्भुङ्क्ते यज्ञ तैलाभिधारितम् ।

रजस्वलाभिर्दृष्टं यज्ञद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

तैलाभिधारितनिषेधः सार्वपादितैलविषयः ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ।

सैन्धवं सागरोत्पन्नञ्च क्षवणं सारसस्तथा † ।

इति ब्रह्मपुराणे तिलसम्भवतैलविधानात् । अतएवात्र तिलसम्भव-
मिति विशेषणम् ।

अन्ये तु—तैलनिषेधो घृतसम्भवविषय इत्याहुः ।

शातातपः—

ऋषद्वैभुक्ते तु यो विप्रस्तस्मिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत् पितृणान्तु जेपं यत् सात्तदासुरम् ॥

अर्धपीते पानपात्रेऽवशिष्टजलं पुनर्न पेयमित्यर्थः ।

* अथ पुस्तके विधानविषयः ।

† न पुस्तके मानसन्तथा ।

‡ अथ पुस्तके अर्धं भुङ्क्ते ।

तथाच—

पीतशेयं पिवेय चेति ब्रह्मपुराणम् ।

तथा—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अन्योन्यं संस्पृशेद्यदि ।

तदक्षमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टमत्तं जपेत् ॥

अष्टमत्तं अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।

वाराहे—

एकवासा यदश्वीयान्निराशाः पितरी गताः ।

ब्रह्मसूतिः—

न स्पृशेदामहस्तेन भुञ्जानीऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्ति न यदा भाजनं स्थितम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

यसु पाणितले भुङ्क्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यसु तस्य गोमांसमक्षणम् ॥

शातातपः—

न बहिर्जानुस्त्ववया नान्यचित्तो न चोत्कटः ।

पासने पादमारोप्य न भुञ्जीत कदाचन ॥

पारस्करः—

अशक्तु जपेद्गाह्वतिपूर्विकां गायत्रीं विः सहस्रं रघोष्ठीः

पित्रमन्तान् पुरुषसूक्तमन्यानि पवित्राणि चेति ।

अत्र गायत्रीजपानन्तरं मधुवावेति जपोऽपि कार्यः ।

आलम्बेसु पवित्राणि जप्ता पूर्वजपं तथा ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् पूर्वजपस्य सव्याहृतिकां गायत्रीं
मधुवातेति तृचमिति तेनैवोक्तः । गोभिलेनापि मधु-
च्छन्दसोच्चेत्यनेन मधुवाताजप उक्तः, रक्षोघ्नीः रक्षोघ्नसूक्तानि
पित्रामन्त्रान् कृष्णव्याज आयास्तु नः पितर इत्यादीनि अन्धानि
च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि ।

तथा च भगुः—

स्वाध्यायं आपयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आस्थानानीतिहासांश्च पुराणानि खिलानि च ॥

धर्मशास्त्राणि मन्त्रादीनि आस्थानानि सौपर्णादीनि
खिलानि सूक्तानि शिवसंकल्पादीनि ।

नारदीये—

जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकेतत्रयं तथा ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णं च पावमानीर्यजुषि च ॥

भुञ्जीरन् ब्राह्मणा यावत् तावदेव जगद्बीजः ।

तथा ब्राह्मे—

यतः प्रकारमनिलं नाचिकेतं ततो जगौ ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णं च हृद्ददारण्यकस्तथा ॥

जजाप चैव सौम्यं च सूक्तं सौरं संपौरुषम् ।

मात्स्ये—

ब्रह्मविष्णुर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रसौमेयसूक्तानि पावमानीय यत्नितः ॥

गारुडे—

भुतावस्तु सप्तव्याधादिकां पिष्टस्तोत्रं जपेत् ।

विष्णुपुराणे—

रघोन्नमस्तपठनं भूमीरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा ध्याय्य पितरस्तएव हि द्विजोत्तमाः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हृत्तिं प्रयान्तव्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हृत्तिं प्रयान्तव्यग्निहोमाभ्यावितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हृत्तिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हृत्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यक्षयेतदुदाहृतम् ॥

मातामहस्तुतिमुपैतु तस्य

तथापि तातस्य पिता तथान्यः ।

विष्णे च देवा परमां प्रयान्तु

हृत्तिं प्रगच्छन्तु च यातुधानाः ॥

यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-

भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्तन्निधानादपयान्तु मदी

रक्षांस्रजोपाख्यसुराय भवे ॥

ब्रह्मपुराणे—

वेणुवीणाध्वनिश्चैव त्रिमेभ्यः सन्निवेदयेत् ।

अथ जपः कृताञ्जलिना दर्भेष्वासीनेन प्राचीनावीतिना
दक्षिणामुखेन कार्यः ।

पवित्राञ्जलिपाणिर्दर्भेष्वासीनो जपेत् ।

इति ब्रह्मवचनात् ।

सर्व्वकर्म्मणाञ्च पिबुग्देष्टतया तत्प्राधान्येनोपदेशात् दक्षिणा-
मुखत्वादेः पैत्रधर्मैस्त्वोचितत्वात् । गीभिलेनापि अत उत्त-
प्राचीनावीतिना कृत्यमिति सामान्योपदेशाच्च ।

पिण्डपुराणेऽपि—

पिता पितामहश्चैव तत्रैव प्रपितामहः ।

उत्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥

इति जपस्य पित्रकार्यत्वेनोपदेशाच्च । अतएव पित्रब्राह्म-
णाभिमुख्येनेव जपः ।

एवञ्च पिण्डे पित्रावाहनमन्त्रस्य अनुवजने सामावाजस्यैत्यस्य
च आहत्यादावन्ते पिण्डदाने च देवताभ्यः पित्रभ्य इत्यस्य
जपः पैत्रधर्मैश्च कार्यः ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राघसाः प्रव्रवन्ति च ।

इति पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

एतेन प्राप्नुमत्वोपपत्तित्वादिधर्मैश्च सर्व्वेष्व मन्त्रजपमित्रानं
प्रमाणगुणम् मैयिमानो निरस्तम् ।

पारस्करः—

दत्तिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्य सल्लत् सल्लदपो दत्त्वा पूर्ववत्
गायत्रीं जपित्वा मधुमतीं मधुमध्विति च दत्ताः स्येति पृच्छति
दत्ताः स इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्येति ।

एतच्चास्रविकरणमुच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दक्षिणायकुग्रत्रयो-
परि तिलान् विकीर्य जलेन सह कार्यम् ।

माख्ये—

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनोपान्तिके वृष ।

सार्धवर्णिकमन्नाद्यं सन्नीयाद्भाष्य वारिणा ॥

समुत्सृजेत् भुक्तवतामग्नौ विकिरं भुवि ।

अग्निदग्धाद्य ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुक्षे सम ।

भूमौ दत्तेन द्रव्यन्तु दत्ता यान्तु परां गतिम् ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-

र्नैवाण्यसिद्धिर्न तयात्रमस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् ।

प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥

असंस्कृतप्रमोतानां त्वाग्निनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्वाद्भेषु विकिरय यः ॥

दत्तान् चालोदकं दद्यात् सकृत् विप्रकरे तदा ।

सार्धवर्णिकं सर्वप्रकारकमित्यर्थः । दर्भेषु विकिरय य

इत्यनेन दर्भोपरिविकरणमायातं भुवि दत्तमेतदिति सन्ततिज्ञात्

येषां न मातेति पाठो विकरणानन्तरं मन्तव्यः ।

ततः—येषां न मातेति पाठस्वाचारमात्रमित्याधुनिकोक्तं
विशेषादगैनादेवेति ।

हृदयस्यतिः—

सोदको विकिरेदक्षं मन्त्रश्चैव समुच्चरेत् ॥

अग्निदग्धाद्येत्यादि यद्यश्च मन्त्री वक्ष्यमाणत्रयपुराणीक-
मन्त्रेण सह वैकल्पिकी भवत्यः ।

यथा तत्र—

अथ दत्तांशु तान् ज्ञात्वा भूमावयं जनं क्षिपेत् ।

उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाशान् निधाप्य तु ॥

यद्यन्निवेदितं किञ्चित् पिबेद्भययापि तत्र च ।

तस्मात्तस्मात्त भागान् गृहीत्वा चमसे शुभे ॥

येऽग्न्यक्तुनिष्ठे पितरो तुमपिष्ठीदकक्रियाः ।

ये चाप्यक्ततपूठान् ये च गर्भादिनिःसृताः ॥

येषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धास्तथा परे ।

भूमौ दत्तेन दध्यन्तु दत्ता यान्तु परां गतिम् ॥

ततः प्रक्षान्त्य हस्तौ तु तयावगम्य हरिं क्षरेत् ।

एवं दत्तेषु पानीये दद्यादाचमनं तथा ॥

उच्छिष्टे उच्छिष्टममीये इत्यर्थः । अथ च अग्निदग्धाद्य
ये श्रीवा इत्येषपाठः ।

मरुत् स्रष्टुदपो दत्तेति एतच्च पुनरापोगानार्थं जनदानं
पित्रादिक्रमेण कार्यम् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

वैश्वदेवोपविष्टानां धरमं हस्तधारणम् ।

तथा विष्णुः—

हस्ताः स्येति पृष्टे उदङ्मुखेष्वचमनमादौ ततः प्राङ्मुखेषु ।

अथश्वाचमनात् प्राक् हस्तिप्रश्नः सामगतामिति वक्ष्यते पूर्व-
वदिति सध्याह्निप्रणवामित्यर्थः मधुमतीं मधुवाता इति वृष-
मित्यर्थः ।

हस्ताः स्येति पृच्छतीति, एकत्राह्वयपक्षे तु हस्तोऽसीत्येक-
वचनोक्तः कार्यः ।

हस्ताः स्येति प्रश्नस्य पितृपक्ष एव दैवे तु रुचितमिति प्रश्नः ।

पित्रेऽस्तदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु * सुश्रुतम् ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ।

इति मनुवचनात् ।

पित्रेऽपितृमाह्वयादे एकीहिष्टे इत्यर्थः ।

अत्राधुनिकाः—

सम्पन्नमित्यभ्युदये इत्यादिमुख्यसमभिध्याहारात् दैवे रुचित-
मित्यपीति वचनं दैविकं दण्डमं श्रुतमिति देवत्राहविषयं पार्श्वे
विश्वदेवपक्षेऽपि हस्ताः स्येत्येव प्रश्नः, रुचितमिति त्वाचारमान-
मिति वदन्ति । तस्मिन्—

विश्वदेवपक्षस्यापि देवश्राद्धत्वेन क्वचित्तमित्येव न्याय्यं देवे
क्वचित्तमित्यपीति सामान्योक्तेरन्यथा सङ्कोचः स्यात् ।

किञ्च गरुडपुराणे तु अष्टमेवोक्तं यथा—

ॐ अग्निदग्धेति भूमौ कृषीपरि जलभुतं घृतमन्नं विकिरेत् ।
ततः पिष्टव्राज्यकमेव गरुडं दत्त्वा पूर्व्ववत् सव्याहृतिकां
गायत्रीं मधुवातेति श्राद्धं मध्विति त्रिकक्ष जपित्वा क्वचित्तं
भवद्विरिति देवश्राद्धप्रत्ययः ।

सुक्वचित्तमिति तेनोक्तेः दत्ताः स्येति पिष्टव्राज्यप्रत्ययः ।

दत्ताः च इति तेनोक्तेः शेषमन्नमस्वीति प्रत्ययः ।

इदं सद्यः सुक्वस्येति तेनोक्तेः मातामहव्राज्येष्वपि तथैव
प्रत्यय इति ।

अतएव मातामहव्राज्येष्वपि ध्रुवक्ष्वसिप्रश्नी न तु तन्वतीति
ध्येयम् ।

मह्यपुराणे—

अ तानाह पुनः शेषं ह देयं चावमित्यपि ।

इदंभ्यो दीयतामेतदिति समावदन्ति ते ॥

अथ च ग्रामी वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु भुञ्जवन्तु व्राज्येष्वु
प्रथमं दक्षिणप्रत्यस्ततो दक्षेणविकरणं ततः आचम्य हरिं श्रुत्वा
पित्रादिकमेव अन्नं दत्त्वा शेषानुप्रापनमिति क्रमः ।

यथा गोष्ठिनः—

यतिं प्रात्वा अन्नं प्रक्षीर्य अग्निदग्धायेति शेषमन्नमनुप्राप्य

सर्वमन्त्रमेकत्रोद्भूतं चच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मध्वच्चर्ममदन्तेति
जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् * दद्यादिति ।

अत्राग्निदग्धाद्येत्यत्र प्रकीर्यं शेषमध्वमनुज्ञाप्य पिण्डान्
दद्यादिति ज्ञानिर्देशस्यानन्तर्यबाधभिया ह्यसिं ज्ञात्वेत्यत्रैवाका-
ङ्क्षिततया च ह्यसिप्रश्नस्यार्थलभ्यत्वम् अयमेवार्थो मार्फण्डेयपुराणे-
ऽपि स्मृतः ।

यथा तत्र—

‘दृष्टेस्तृते च तृताः स्य तृताः आ इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वचं विकिरेद्भुवि सर्व्वतः ॥

तद्वत्पापं चमनायाप दद्यात्पापः सकृत् सकृत् ।

तृतेर्विमैस्तृताः स्येति दृष्टेस्तृतास्तृताः आ इति वादिभि-
रनुज्ञातः सकृत् विकिरेदित्यर्थः ।

एतेन पारस्करदर्शनात् विकरणानन्तरं ह्यसिप्रश्नः सामगाना-
मपीत्याधुनिकोक्तं निरस्तम् ।

यच्च श्रीदत्तमतानुसारिणा प्राचीनां चारदूषणयद्भिलेन पार-
स्करसूत्रतुल्यमग्निदग्धाद्येत्यनन्तरं पुनर्मधुवाता मध्विति च
त्रिर्जप्त्वा गोभिलसूत्रं धर्मलोपाय लोकद्वयविहङ्गमाधुनिकेन
कल्पितं तत् सर्व्वदेष्ट्रीयगोभिलपुस्तकेष्वदृष्टत्वात् भट्टभाष्यादीनाम-
सम्मतत्वाच्चोपहसनीयमेव ।

* अ इत्युक्ते पिण्डज्ञानकर्त्तव्येति दद्यात् ।

† अ इत्युक्ते दद्यादाचमनायाप ।

एतेन सामगानामपि विकरणानन्तरं पुनर्गायत्री मधुवातादि
पाठी निरस्तः ।

एवञ्च पितृदयितालिखितं त्रेपालुञ्जानन्तरं विकरणं प्रमाद-
स्तमेव इति ।

यच्च—

अन्नमादाय तृप्ताः स्य श्रेयं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्यात्पापः सक्तत् सक्तत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत् यजुर्वेदिः शास्त्रिष्यवसितम् ।

द्वयतः—

पुरस्तादुपविश्यां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

एषां वाह्मणानां पिण्डावापं पिण्डनिर्देषणं निवेदयेत्
अनुज्ञापयेदित्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेये—

ततोऽनुज्ञां पृच्छीत्वा तु यतवाक्कायमानसः ।

मतिरीन ततोऽवेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुहिम्नं दमेपु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

गारुडे—

ततः पितृवाह्ये पिण्डानहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्यनुज्ञात
उच्छिष्टापतो भूम्यभ्युक्ष्यं मण्डनचतुष्कोणञ्च कर्तयेति ॥

उच्छिष्टापत इति पितृमातामहवाह्ययोर्मध्ये उच्छिष्टाप-
भूमावित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दक्षिणपूर्वस्थां कार्यां वेदी यथाविधि ।

हस्तमात्राश्रया भूमेयतुरङ्गसमुच्छ्रिता ॥

पिण्डनिर्व्वणार्थाय रमणीयाऽविशेषतः ।

पितृब्राह्मणस्य दक्षिणभागे पूर्वस्थां दिशि पितृनातामह-
ब्राह्मणयोः सम्मुखस्य मध्यभाग इत्यर्थः ।

याज्ञवल्क्यः—

उच्छिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पितृयज्ञवत् ।

द्विस्तः—

मण्डलं चतुरस्रं दक्षिणाप्रवणस्तथा ।

पवित्रपाण्डि जपेन्नक्तं रक्षीधनुस्तमम् ॥

निहन्ति सर्व्वं यदनेध्यवन्नवेत्

हताय सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।

रक्षांसि यथाः सपिशाचसङ्गा

हता मया यातुभानाथ सर्व्वे ॥

एकदर्भेण तन्माध्यमुत्तिष्ठाम्युत्त तं त्वमेत् ।

आदौ मण्डलाकारं कृत्वा तदद्विचतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ।

अभ्युत्त वेदीमिति शेषः तं दर्भमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

निहन्ति सर्व्वमित्वादिर्ध्वं हिन्देते च पठ्यन्ते ।

एष मन्त्रस्तु तं देवं राक्षसा वञ्चयन्ति हि ॥

अनेन मन्त्रेण च संयतात्मा

वेदीं समग्रां पुनरुल्लिखेच्च ।

पुनरिति मण्डलकाक्षे एनं मन्त्रं पठित्वा पुनरनेन मन्त्रेणो-
ल्लिखनं कुर्यात् ।

पिण्डपिठयज्ञे कात्यायनः—

दक्षिणेनोपलिखितपद्धता इत्यपरेणोक्त्युक्तं परस्तात् करोति
ये रूपाणीति । अथोदपात्रेणानेनयत्नपसव्यमसाववने निक्षेपेति
यजमानस्य पिठप्रसृतींस्त्रीमुपमूर्त्तं सकृदाच्छिन्नान् कुर्यान्
रेखायां कृत्वा यथावगिह्यं पिण्डान् ददात्यसावेतत्ते इति ।

अस्यार्थः—दक्षिणेन हस्तेनेत्यर्थः, एकदर्भेण तन्मध्यमिति
पूर्वोक्तदेवतवचनादेकदर्भेषोभेक्षणं कार्यम् ।

अन्धोगानान् दुर्भपिण्डाणां एस्ताद्वेनेपोभेक्षणम् ।

पिण्डस्थापतिर्भङ्गं दक्षिणेनितरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुभेखनादिकम् ॥

इति अन्धोगपरिशिष्टवचनात् ।

ततश्चेकटुतिमूलत्वाद्वाङ्मपुराणवचनमपि अन्धोगविषयमेव ।

यथा—

गृहीत्वा दर्भपिण्डलीं ततो वामेन-पाणिना ।

सव्येतराभ्यां एस्ताभ्यां कुर्यादुभेखनं द्विजः ॥

परिशिष्टे पठितमुक्ता—

एतदेव हि पिण्डस्था लक्ष्यं समुदाहृतम् ।

इत्युक्तत्वात् पवित्ररूपेय पिञ्चली आद्या । अपहृता इति मन्त्रेणो-
क्षिप्रति दक्षिणायां रेखामिति शेषः ।

तथा गोभिलः—

सध्येन पाणिना दर्भपिञ्चलीं गृहीत्वा दक्षिणायां रेखासुक्षि-
प्तेदपहृतासुरा रक्षांसि वेदपद इति ।

कात्यायनगोभिलाभ्यामपहृता इति मन्त्राभिधानाद्विरा-
काङ्क्षतया निदर्शितं मन्त्रो द्विजानां नास्ति किन्तु शूद्रस्यैवेत्याधु-
निकोक्तं न आद्यम् । पौराणिकविधिः सामान्यधर्मात्वात् ।

अनेन मन्त्रेण समुक्षिप्तेति स्वकर्तृकपादेनोक्षेखननिधानात्
* [शूद्रपक्षे तदाधाद्य ततः सप्तम्याद्यन्यद्वयेनैवोक्षेखनम् ।
अपरेषेति वामहस्तेनेत्यर्थः ।

यथा गोभिलः—

सध्येन पाणिनोत्सृज्य] गृहीत्वा धर्मूषामूर्ध्वं निदध्यात् ये
रूपाणि प्रतिमुञ्चमाणा इति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति ।

अन्तोमपरिमिटम्—

सध्येन पाणिनेत्येवं चदत्तादङ्गदीरितम् ।

परिमहणमात्रं तम् सध्यस्यादिगतिं प्रथम् ॥

एतद्योत्सुकभ्रामणं निरग्नेर्नास्ति ।

अनाहिताग्नेरित्याधिकृत्य नातोत्सुकनिधानं न सस्तरः

नाञ्जनाभ्यञ्जने न सुरभीति गोमिलनिषेधात्तुल्यन्यायादाजमने
यिनामपि निरञ्जीनां तद्विहसिः ।

अथोदपात्रेणेति यजमानस्य पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिष्टावने
जयति मिच्छयति रक्षामिति शेषः ।

असाविति सम्बोधनान्तनामनिर्देशः ।

अत्र केचित्—

एतद्वर्गमादवनेनिष्कृतावन्मात्रेणावनेजममाचरन्ति ।

तस्मात्—शुद्धार्थस्य निजघातोर्मध्यमपुरुषात्मनेप्रदान्तस्य
दानार्थत्वाभावात् पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिष्ट इत्यनेन तिलोदकदान-
स्यैव प्रकृतत्वात् ।

गरुडपुराणे—

अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्ते अलमवनेनिष्क स्वधेति
विशेषविधानाच्च ।

अतएवात्र देयद्रव्यस्य जलस्याभिलाषो दुर्निवारः ।

अपुण्यं जलमादाय तेषां घृष्टे घृयक् घृयक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नः स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

तथा गोमिलः—

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति सव्येन पाणिनोदपात्रं
गृहीत्वा दक्षेण निनयेत् । पितृनां गृहीत्वा असावेतत्तेऽवने-
निष्क ये चात्र त्वामनु याव त्वमनु तद्धी मे स्वधा अथ अथसृष्ट
एवमेवेतरयोरिति ।

अथ एतत् इत्यनेन विशेषस्य जलस्याधिपलभ्यता, इतरयोः
पितामहप्रपितामहयोरित्यर्थः ।

उपमूलमिति मूलसमीपे सकृदाच्छिन्नान् आहरणसमय एव
छिन्नान् न पुनरित्यर्थः । रेखायां रेखोपरि कृत्वा दक्षिणाग्रान्
कुशान् चास्तीर्थेत्यर्थः ।

अत्र कपिजलाधिकरणन्यायेन कुशांस्त्रींस्त्रीनिति शीदत्तः ।
तन्मन्दम् ।

यज्ञवास्तुनि सुच्यास्य स्तम्भे दर्भवटी तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता दिष्टरास्तरवेषु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोधान् ।

एवञ्चोक्तक्रमानुरीघादाजसनेयिनामास्तराग्रागवनेजनं
मन्तव्यम् ।

अत्र आहविन्तामविः—

पारस्कारे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेमिञ्च दद्यात् इति
पार्ष्णहृत्ते दर्भेष्ववनेमिञ्चेत्यन्वयादादौ दर्भास्तरणमित्याह ।
तन्मन्दम् ।

पिण्डान् दद्यादिति मुख्यक्रियान्वयस्यैव न्याय्यत्वादुभय-
क्रियान्वये चावृत्तिगौरवात् पिण्डपिब्रयप्रवदुपचार इत्यनेन
तत्रैव तदुक्तक्रमातिदेशाच्च ।

न चातिदेशाद्दर्भेषु पिण्डदानप्राप्तौ पुनर्दर्भेभ्विति वैफल्यमिथा
अवनेजनान्वयः इति वाच्यम् ।

नानामुनिवचनेषु पित्र्यज्जातिदेशप्राप्तद्रव्यान्वयादिदर्शनात् ।
 पारस्करध्वनेऽपि तथैवावगमात् पित्र्यज्जीकृतकमलहंनस्या
 न्याय्यत्वात् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

सतिलेन ततोऽचेन पिष्टांश्च पित्र्यज्जवत् ।

पितृतृहिष्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसंविधौ ॥

मात्स्ये—

निधाय दर्भान् विविधान् दक्षिणायां प्रयत्नतः ।

सर्जेषां च वै दद्यात् पिष्टांश्च पित्र्यज्जवत् ॥

पार्वत्ये गोभिलः—

पिण्डपित्र्यज्जवदुपचार इत्यनन्तरं उच्छिष्टसमीपे दर्भेऽ
 मधुमध्वक्षसमीपदत्त इति वपित्वा त्रींस्त्रीन् पिष्टान् दद्यात् ।

किञ्च—उपमूलं सक्तदाक्षिणान् कुमान् रेखायां कृत्वैत्यनेन
 पित्र्यज्जे उपमूलसक्तदाक्षिणदर्भविशेषं चतुः ।

पार्वत्ये दर्भेऽपि त्वनेनाविशेषितदर्भाभिधानाद्दर्भमात्रस्यैवीष-
 योगोऽभिहित इति ॥ पुनश्चतुः ।

अतएव मत्स्यपुराणे—

निधाय दर्भान् विविधानित्युक्तम् ।

मत्स्यपुराणेऽपि—

समूतान् दक्षिणायां रेखायां प्रस्तरेत् कुमान् ।

इति समूलत्वमुक्तम् ।

एवञ्च पूर्वोक्तवचनेषु दर्भेष्विति सफलं भवति ।

किञ्च—अग्निपुराणादौ दर्भास्तरणान्नागवनेजनमुक्तम् ।

यथाग्निपुराणे—

येदमवमनुष्याय सर्वमस्रं तथैव च ॥

उद्धृत्योच्छिष्टपार्श्वे तु कृत्वा चैवावनेजनम् ।

दद्यात् कुशेषु चीन् पिण्डान् पितृभ्यामपसव्यवत् ॥

ब्राह्मे—

वराहो भूमयोन्निष्य समुत्तृष्य कुशैरपि ।

दक्षिणायान् कुशान् दत्त्वा तेषामुपरि वै तिलान् ॥

समुत्तृष्य जलमिति शेषः ।

सामगानान्तु—

उदपार्श्वं गृहीत्वा दर्भेषु निनयेदिति पूर्वोक्तगोभिलघृत्वाद-
वनेजनात् प्राक्दर्भास्तरणम् ।

तथाच भाट्टीमुखे अन्तोगपरिधिष्टे—

प्रागप्रेष्य दर्भेषु चाद्यमामन्त्रा पूर्ववत् ॥

अपः क्षिपेन्मूत्रदेशेऽवनेनिक्षेपेति निश्चिताः ॥

तत इत्येकश्रुतिभूतत्वात् ।

समूलान् दक्षिणायां रक्षायां प्रक्षरेत् कुशान् ।

तथा वै चमसादिभ्यस्त्वर्घ्यातेभ्य एव च ॥

समुष्य जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिष्ठात् गोबलामानुमन्तितम् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्धः स्वधा नमः ।

अवनेनिष्ठा इत्यग्ने जपेत् सुसमाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं सामगपरं भन्तव्यम् ।

अतःपरं सर्वशास्त्रिसाधारणो देवताय इति विज्ञेयः ।

आद्यावसाने आहस्य त्रिराहत्या जपेत् सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् पिण्डनिर्वपणे इति पिण्डदानाध्यवहित-
काष्ठे इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

वाजसनेयिभिः कुशेन नीवी दृढीकार्या पिष्टयज्ञे प्रत्यग्ने-
जनात् परं नीवीं विसृज्येत्यभिधानात् पिण्डात् पूर्वं नीवीदृढी-
करणमाश्लिष्यते इति वदन्ति ।

अथ पितृनामयति एत पितर इति गोभिलोक्तं पिष्टे
पित्रावाहनं सामगानामेव न तु वाजसनेयिनाम् ।

वदन्त्येवा स्वयच्छोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्यः कृती भवेत् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तच्च सामगैर्दर्भास्तरणात् परमवनेजनात् प्राक् कार्यं गोमिले
तथा कम्पात् ।

तथा दग्धे मध्वचवमीमदस्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलोक्तो मधुवाता अक्षवमीमदस्त-

जपोऽपि सामगानामेव अन्येषां स च जपः सलदिति केचित् ।
प्रतिपिण्डदानमित्यपरे ।

कात्यायनः—

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति ।

पिण्डानिति पितृपुत्रौ त्रीन् मातामहपचे च त्रीन् ।

पारस्करे—

दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डाभवनेष्व दद्यादिति वीष्मनिर्देशात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि शूकरः ।

असाविति मन्वीधनान्तनामनिर्देशः—एतदिति नपुंसक-
लिङ्गपिण्डपदनिर्देशः ।

यथावनिक्तमवनेजनानुक्रमेण दर्भस्य मूलसध्यापदेयेष्वित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

मध्वाण्यतिलसन्निधं सर्वस्यञ्जनसंयुतम् ।

अण्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ॥

दद्यात् पितृप्रभृतिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

दर्भमूलमेवारभ्येत्यर्थः । अथ मध्वादियुक्तमुष्णमसमादाय
विल्वफलोपमं कृत्वेत्यन्वयात् मध्वादिभिः पिण्डघटना प्रतीयते ।

देवलः—

मधुसर्पिस्तिलैर्युक्तान् त्रीन् पिण्डान् निर्वपेद्दुधः ।

अग्नौकरणशेषसिञ्चन्तु प्रागुक्तमेव ।

वायुपुराणे—

सद्येतराभ्यां पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमापयेत् ।

दक्षिणहस्तेन पिण्डग्रहणादर्यात् -वामहस्तस्मिन्तप्तिलज्ज-
प्रक्षेपणोत्सर्गाद्वामहस्तस्य कारणता न तु हस्तद्वयेन पिण्डनिर्वापः ।

आदे हवनकाले च पाणिनैवीन निर्वपेत् ।

तर्पणे तूभयं कुर्यादेव एव विधिः-श्रुतः ॥

इत्यादिपुराणविरोधात् ।

प्रत्येकपिण्डदानानन्तरं जलस्पर्शनं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

प्रसावेप ते पिण्डो ये चात्र त्वामनु यांश्च त्वमनु तस्मै ते
स्त्वधा । अथ उपसृष्टश्च एवमेवेतरयोरिति ।

मनुः—

भ्युप्य पिण्डांस्ततस्त्वांस्तु प्रयतो विधिपूर्व्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याक्षैपभागिनाम् ॥

उदकं निनयेच्छेषं ग्रन्थैः पिण्डान्तिके ततः ।

येषं पिण्डशेषं पिण्डान्तिके निनयेदित्यर्थः । उदकश्च प्रत्यव
नेजनाद्यं निनयेत् ।

विष्णुपुराणे—

दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेत्लेपधर्पणैः ।

तच्च पिष्टपच एव कार्यं न तु मातामहपचे ।

नेपभाजयत्तुयांदाः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

इति ब्रह्मपुराणे वृक्षप्रपितामहादीनां त्रयाणामेव सौपभागित्व-
कथनात् ।

गारुडे—

ततः पिण्डशेषविकरणं पिण्डांगित्वे ॐ सौपभुजः प्रीयन्ता-
मिति स्तरणकुयेन हस्तसम्भार्यनं प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन
प्रतिपिण्डसेचनं क्षताञ्जलिरपि पितरो मादयध्वं यथाभाग-
माह्वयायध्वमिति जपः ।

अथ च प्रत्यवनेजनक्रमः सामगानामिव । वाजसनेयिनान्तु—
अमीमदन्त इति जपानन्तरं प्रत्यवनेजनं कात्यायने वक्ष्यते ।
एवञ्च ब्रह्मपुराणवचनमपि सामगपरमेव ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दर्भेषु विधिवत् सञ्चार्य्यं च करं ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ द्विरापम्य हरिं धरेत् ॥

तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावसेचनम् । .

दत्त्वा च पितरवेति पठित्वोदक्षुण्णस्ततः ।

सञ्चितयेत् पितुंस्तत्र * सर्धान् भास्करमूर्त्तिकान् ।

द्विरापम्येति मैथिनाः पठन्ति अगती तु दक्षिणकर्णमार्गः ।
करक्षानमन्तु पिण्डपात्रोपरि कृत्वा द्विरापम्य हरिं धृत्वा तत्
पात्रक्षान्ते प्रत्यवनेजनं कार्य्यं "तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः" इत्यनेन
करक्षाननञसकथनात्, एवकारोऽप्यतएव ।

गरुडपुराणे—

प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन प्रतिपिण्डसेचनमित्युक्तत्वाच्च ।

तत्प्राक्प्रक्षालनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

नचैतन्नान्दोमुख्यमात्रपरमिदं वचनं प्रकरणादिति मैत्रिश्रोत-
मुपादेयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

गन्धादीन् निक्षिपेत्सूर्यां तत आधामयेद्विजान् ।

अन्यथाप्येव एव स्वाधवादिरहितो विधिः ॥

इत्यनेन परवचनेन नान्दीमुखेति कर्तव्यतायाः पार्श्वेऽप्यति-
देयात् ।

एतेन पूर्ववदवनेनिष्येति कात्यायनवचनात् । समुच्चजला-
क्षरेण प्रत्यवनेजनं नतु पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेनेति यदुक्तमाध-
निकैस्तदपास्तम् ।

अत्र—

तथैव च ब्रुधः कुर्व्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

इति मत्स्यपुराणे पुनः प्रत्यवनेजनोक्तेः प्रत्यवनेनिष्येति
वाच्यम् ।

वाजसनेयिनाम्—पिण्डपात्रे हस्तं प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवने-
जनायं स्थापयित्वा हिराचम्य हरि श्रुत्वा अत्र पितर इति
जपित्वा उदक् पराहृत्य आसं विष्टव्यं पङ्कजं नमस्कृत्य पुनः
प्रस्थाहृत्य अमीमदन्त इति जपित्वा प्रत्यवनेजनं कार्यमिति ।

यथा पितृयज्ञे कात्यायनः—

अत्र पितर इत्युक्ता उदगास्ते आत्मनादाहृत्य * अमीमद-
म्लेति जपति अवनेनिज्य पूर्ववत् नीवीं विसंस्थ ।

अस्यार्थः—

अत्र पितर इत्युक्ता अपिस्वेत्यर्थः । पूर्वोक्तगरुडपुराणादये
जपः कृताञ्जलिना कार्यः । उदक् उदसुखीभूय तमनं शानिः
तच्च प्राणायामकृतमेव तत्पर्यन्तमास्ते तिष्ठेदित्यर्थः । उदसुख-
भवनस्तु आहूतेनैव ।

यथा गारुडे—

धामेन पराहृत्य उदसुखः प्राणांसिः संयम्य ॐ पटुभ्य
ऋतुभ्यो नमः, ॐ पिष्टभ्यो नमः । पुनः पराहृत्य दक्षिणा-
सुखः—अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहवायीषतेति जपति ।
अत्र प्राणायामाशक्तौ यथाशक्ति आसधारणं कार्यम् ।

पुरोच्क्षासादिति वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् ।

अत्र प्राणायामात्परं षडृतुनमस्कारः कार्यो गरुडपुराणात् ।

तथाच मतुः—

आचम्योदक् पराहृत्य तिरायम्य शनैरसन् ।

पटुतूंष नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥

ऋतुनमस्कारमन्त्रसु वसन्तायेत्यादिः, पिष्टनमस्कारमन्त्रसु

अमोमदन्तेति । अमती तु षड्भ्य ऋतुभ्यो नमः इति गरुड
पुराणोक्तः ।

मातृपुराणेऽपि—

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याक्षेपभाभिनाम् ।

तथैव च दुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजतम् ॥

षड्भ्युन् नमस्कुर्यान्मातृ पितरस्त्विति ।

आहृत्यामोमदन्तेति जपतीति आहृत्य तेनैव पथित्वम् ।

अत्राहृत्येत्यभिधानादाहृत्यनन्तरं वाजसनेयिना जपः ।

सामगानान्तु आहूतिसमय एव जपः, गोभिले वर्तमान-
निर्दिष्टात् ।

यथा गोभिलः—

अथ जपति अथ पितरो मादयध्वं यथाभागमाहवायध्व-
मिति । अपपर्याहृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमो-
मदन्त पितरो यथाभागमाहवायिपतेति ।

अपपर्याहृत्य वामावर्त्तनाहृत्येत्यर्थः अभिपर्यावर्त्तमानः
प्रदक्षिणक्रमेणावर्त्तमानो जपेदित्यर्थः ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टम्,—

आहृत्य माधमायस्य पितृन् ध्यादन् यथार्हतः ।

जपंस्तेनैव आहृत्य ततः श्वासं विमोचयेत् ॥

तत्राधुनिकाः—

षट्पुनमस्कारो वाजसनेयिनां नास्ति यतः कात्यायनेन
 षट्पुनमस्कारो नीलः किन्तु तत्स्थाने नमो वः पितर
 इत्यादिना षडञ्जलिकरणम् । अतश्चन्दोगानामेव षट्पुनमस्कार-
 स्तोत्रां षडञ्जलिविधानाभावात् सोऽपि वासःसूत्रदानानन्तरमेव
 ब्रह्मपुराणीयक्रमानुरोधेदिति वदन्ति ।

तन्मन्दम्—

षट्पुनमस्कारस्थाने षडञ्जलिविधानमित्यत्र प्रमरणाभावात्
 वसन्तादिपाठ-षडञ्जलिकरणयोर्षट्पुनमस्कार-षड्वनमस्कारनियु-
 क्तयोर्भिन्नविषयत्वाच्च पारस्करानुक्तत्वेऽपि ऋषिषट्पुनमस्कारस्य पुरा-
 णोक्तत्वेन सर्वशाखिसाधारणत्वात् सामगानामिव वाजसनेयि-
 नामप्यनिवार्यत्वाच्च ।

अन्यथा—गोभिलानुक्तत्वेन सामगानां कथं तद्व्यतिः
 ब्रह्मपुराण एवोभयोः षडञ्जलिषट्पुनमस्कारयोर्विहितत्वाच्च ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

नीर्वीं विसंख्य च जपेन्नमो वः पितरस्त्विति ।

अत षट्पुनमस्तु मन्थं कृत्वा कृतान्जलिः ।

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अनुकानुकगोभैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात् क्रमेण वांसांसि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः ।

घौमं सूत्रं नयं दद्याच्छार्ङ्गं १ कार्पासमेव वा ॥

गते वयसि वृद्धानि स्नानि लोमानि चापि वा ।
 मधु चाज्यं जनं पुष्पं दीपं धूपविसेपनम् ॥
 वनिं दद्याच्च विविवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।
 पूजयित्वा च पिण्डस्थान् पितृनय यजेद्वत्सु ॥
 वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीताय च नमो नमः ।
 वर्षाभ्यश्च शरत्संश्रवतवे च नमः सदा ॥
 हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिशिराय च ।
 माससंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रमित्यनेन षडञ्जनिकरणमुक्त्वा
 चतुनमस्कारोऽपि दृश्युतः ।

एतच्च नीवीविस्त्रंसनं वाजसनेयिनामेव नतु सामगानां
 कात्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । षडञ्जनियिधानमाहचर्याच्च नीवी-
 विस्त्रंसनात् परमाचमनद्वयं द्विराचमनप्रकरणे नीवीं विस्त्रंस्य
 परिधाय चेति बोधायनवचनात् ।

वनिं तान्मूनादिकं मध्वायष्टकेनाष्टाङ्गः पिण्डो यथा भवे
 दित्यर्थः ।

गन्धधूपादिकं दद्यात् कृत्वा ० प्रत्यवनेजनम् ।

दीपप्रज्वालनं कुर्यात् तद्वत् पुष्पार्चनं बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणे आदिपदात् 'यज्ञपुराणोक्तमध्वादीनां
 यज्ञे यदीपपुष्पयोः पुनरुपादानं तदगर्ह्यं चतुर्भिः कर्त्तव्यं गन्ध-
 धूपधूपदीपैरवश्यं पूजनमिति बोधयति ।

एतच्च तूष्णीमेव गन्धादीन् निचिपेत्तूष्णीमिति परिशिष्ट-
वचनात् ।

अथ च पिण्डपूजानन्तरस्तुनमस्कारक्रमः पूर्वलिखितमत्स्य-
पुराणगरुडपुराणमनुक्तक्रमेण सङ्ग्रेष्ठाविकल्पितो मन्तव्यः ।

पितृयज्ञे कात्यायनः—

नमो व इत्यञ्जलीन् करोति एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि
प्रतिपिण्डमुखा वा वयस्युत्तरे यजमानस्य सोमानि वा जर्ज-
मित्यपो निदिशति भवदाय निव्रति ।

अर्थः—

अञ्जलीमिति बहुवचनात् पूर्वोक्तमत्स्यपुराणवचनैकवाक्यतया
अथ यदञ्जलिकरणं मन्तव्यम् ।

अत्र मन्ते पितर इति सर्वत्र बहुवचनात् समुदितपट्ट-
पितृमुद्दिश्य प्रत्येकमञ्जलिर्मन्तव्यः, न तु यथासंख्यम् । अतएव
यिज्ञतावेकोद्दिष्टे बहुवचने एकवचनोद् इति ।

सामगमान्तु—

नमो वः पितरः पितरो नमो व इति पितृपट्टकोद्दिश्यकम-
ञ्जलिद्वयं ततश्च गृह्णावः पितरो दत्त इति गृह्णावेवमं कृत्वा
सदीवः पितरो देव इति पिण्डानामुदीचनं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

अथाञ्जलिकृती जपति नमो वः पितरः पितरो नमो व

इति गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्त इति पिण्डानवेक्षते
सदोयः पितरो देव इति ॥

अश्वलिङ्गतः कृताश्वलिरित्यर्थः किञ्चित् सद्गुचितं संयुत-
पाणिद्वयमश्वनिः ।

तथाचामरः—तो युतावश्वनिः शुमानिति ।

अथ श्रीदत्तादयः—

अनाहिताग्नेर्नातोपकल्पकनिधानमित्याद्यभिधाय वाससु
निदध्यादिति गोभिसेन निरग्नेर्वासोविधानात् तत् पूर्वोक्तानां
नमो यः पितर इत्यादीनां निवृत्तिरित्याहुः ।

तन्मन्दं—सम्येन पाणिना सूत्रतस्तुं गृहीत्वा पूर्वस्यां कर्ष्वां
पिण्डे वासो निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो ये
चेत्यादि अथ उपसृग्ण एवमेवेतरयोः । इति कर्ष्वां वासोवि-
धानात् निरग्नेः कर्ष्वभावे वासोनिवृत्तौ प्राप्तायां वासो
निदध्यादिति विधेरन्यवासिदशाऽतिदेगमाप्तस्य नमो यः पितर
इत्यादेरनिवार्यत्वात् ।

एतद् इति श्रैतवस्तभवा दशा इति ब्रह्मपुराणयचनैकयाय-
तया सूत्राणि दयोद्वानि देयानि असम्भवे तु कार्पाभगणसूत्राणि
जवांदिर्कं वा अन्यत् देवं प्रतिपिण्डमुपास्यति उपक्षिपतीत्यर्थः ।

अथ प्रतिपिण्डमेतद् इति मन्त्रविनियोगाद्भुतचनस्या-
भगवायंतथा विहतावेकोद्दिष्टेऽपि नोदः ।

अथाधुनिकाः—

एतद्वः पितरो वासो गृह्णातः पितरो दत्त इत्यन्तः सर्वमन्त्र
एव पठनीयः, अन्यथा गृह्णात इत्यस्य विनियोगाभावेन वैफल्य-
दित्याहुः । तदश्वत्—

एतद्वः पितरो वास इति ब्रह्मपुराणे एतत्कारेण तत्स्वरूप-
मात्रप्रवृत्त्यात् । अन्यथा एतद्व इत्येतावन्मात्रमुच्यते दृष्टार्थके
वासःसूत्रदानमन्त्रे गृह्णात इत्यस्यासमवेतार्थत्वेन बाधितत्वाच्च
गृह्णात इत्यस्य गृह्णादेवमेव सामानां दृष्टव्यं नियुक्तत्वाच्च ।

उर्जमिति—अत्र मेथिलाः—

कात्यायने गोभिले च पिष्टयन्ने सूत्रदानात्परं उर्जमिति यः
पिष्टसेक उक्तः स तु ब्राह्मणाभावात्तत्रैवमुक्तः पार्ष्वण्यादे तु
ब्राह्मणाचमनाद्यभिधाय स एव पिष्टसेकः स्त्रधावाचनात् परं
पारस्कर—गोभिलाभ्यामुच्यते न तु पृथगिति नास्ति पार्ष्वणे
सूत्रदानात्परं पिष्टसेकः । अतएव वाजसनेयिनां पिष्टोत्तीर्ण-
मपि तस्मिन्नेवसर एवेत्याहुः ।

तस्मिन् पार्ष्वणेऽतिदेशप्राप्तः स एव पिष्टसेकः स्त्रधावाचनात्-
परमुच्यते न पृथगित्यत्र प्रमाणाभावात् ।

अथवा साधवमेव प्रमाणं अन्यथा श्रुतिद्वयकल्पनामीरवं
स्यादिति चेन्न गौरवस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।

यथा गरुडपुराणि—

एतद्वः पितरो वास इत्युच्चार्य अमुकगोत्र पितरमुकदेव-
गन्धर्वाश्चेतत्ते वासः सधेति सूत्रदानं वामेन पाणिना उदपात्रं
गृहीत्वा उर्जं वहन्तीरिति पिष्टानामुपरि वारिधारात्यागः

पिण्डेषु गन्धादिदानमित्यारभ्य गोत्रं नो वर्धतामित्यन्तमुक्त्वा
 पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चास्तीर्य पिष्टब्राह्मण-
 मापृच्छ्य स्वधां वाचयिष्ये वाच्यतामिति तेनोक्ते पिष्टपिता-
 महेभ्यः स्वधोच्यतामसु स्वधा इत्युक्ते चर्त्तं वहन्तीरिति
 पिण्डोपरि वारिधारा दद्यादिति पुनः पिण्डमेक उक्तः ।
 अस्मादेव वचनात् पिण्डपूजनात् प्राक् पिण्डमेको मन्तव्यः ।
 तथा पिण्डपुराणे—

सुव्रतैस्त्वेतनुप्रातः सर्व्वेणाग्नेन भूतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यक् दद्यात् समाहितः ॥

पिष्टतीर्थेन सतिलान् दद्याद्रूक्षं जलाश्रयीन् ।

॥मातामहेभ्यश्च तथा पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

तेनैव पिष्टतीर्थेनेत्यर्थः । अथ जलाश्रयिविधानात् हस्तद्वयेन
 वारिधारादानम् ।

किञ्च —एतेन पिण्डपिष्टयज्ञौ व्याख्यातः ।

इत्यनेनाग्न्यष्टकायादेतिकर्त्तव्यता पिण्डपिष्टयज्ञे गोमिले
 नातिदिश्यते * सैव पार्व्वण्येऽपि पिण्डपिष्टयज्ञपदुपचार
 इत्यनेनातिदिश्यते ।

अग्न्यष्टकायादे च सव्येन पाणिना चदपात्रं गृहीत्वा पिण्डान्
 निषेत् चर्त्तं वहन्तीरित्यनेन सूत्रदानात् परं पिण्डमेक उक्तः

* अत्र पुण्ये पितामहेभ्यश्च ।

† अत्र पुण्ये अतिदिश्यते ।

स कथमन्यथा भवितुमर्हति ततश्च पार्श्वलोक्तः स्वधावाचनात्
परः पिण्डसेकः दृश्यमेवेति ।

अवदाय मिम्रतीति । अवदाय गृहीत्वा पिण्डानिति शेषः ।

मनुः—

अवजिघ्रेश तान् पिण्डान् यद्यान्युत्तान् समाहितः ।

यद्यान्युत्तान् पिण्डपिण्डानुक्रमेणेत्यर्थः । इतश्च पिण्डयज्ञोक्त-
क्रमानुरोधात् पिण्डसेकपूजानन्तरमेव कार्यं विरोधाभावात् ।

नच—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोध इति याच्यम् ।

तस्य छन्दोगविषयत्वात् ।

अतएव पारस्करे दर्भानास्तीर्थं स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छती
त्यादिना स्वधावाचनमुक्ता एवपी निषिञ्चतीति केवलदर्भेष्वेव
जलसेक उक्तः । विद्याः शकलकर्मोद्गतया प्राप्तत्वादूर्भास्तरणमपि
भूमावेष ।

तथा याज्ञवल्क्येऽपि—

मूषरसं स्वधेतुक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

इत्यनेन भूमौ जलसेको वाजसनेयिनामपीति मैथिलानां
अमो हेय एव ।

पिण्डोत्तोलनमाग्राणश्च शामगानां नास्ति, ग्रीभिलानुक्तत्वात्
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डानिति वचनाच्च ।

किन्तु पित्राग्राहणे पिण्डाः सम्यक्वा इति प्रश्नः सुसम्पन्नाः सन्वित्युक्ते पिण्डे क्षीरधारां दत्त्वा पिण्डचालनमिति गरुडपुराण-
वचनात् पिण्डसम्पन्नप्रश्नं कृत्वा पिण्डचालनमात्रं कार्यम् ।

वाजसनेयिनान्तु पिण्डसम्पन्नप्रश्नात्परं पिण्डीक्षोत्तनमेवेति
क्षीरधारादानञ्च फलतिशयार्थम् ।

पारस्करः—

आधानोपूदकं पुष्पाण्यन्नतान्यन्नस्योदकञ्च दद्यात् । अक्षीराः
पितरः सन्वित्युक्ता विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धता-
मित्युक्ते—

दातारो नोऽभिवर्धतां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अन्नञ्च नो बहु भवेदतिर्यीच समेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु माच याचिष्य कश्चन ॥

इत्याग्नयः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् दर्शनास्तीर्ण्य स्वधां
याचयिष्ये इति पृच्छति, वाचयतामित्यनुज्ञातः पित्रभ्यः पिता-
महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृहत्प्रमाता-
महेभ्यश्च स्वधोयतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने एवंपो निपिञ्चति
सप्तानं पातं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विष्णे देवाः
प्रीयन्तामिति देवे च वाचयित्वा वाजे वाञ्छ इत्यनया विदुष्या-
मावाजयेत्तुमुत्तमं प्रदक्षिणीकृत्वा प्रविशेत् ।

आधानोपूदकं पुष्पाण्यन्नतान्यन्नस्योदकञ्च दद्यात् । अक्षीराः
पितरः सन्वित्युक्ता विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धता-
मित्युक्ते—

यथा विष्णुपुराणे—

पिण्डैर्मर्तामक्षांस्तत्र यन्ममाख्यादिसंयुतैः ।

पूजयित्वा द्विजाध्यायां दद्यादाधमनं ततः ॥

पितृभ्यः प्रयत्नं भक्त्या तन्मनस्को नरेखर ।

पद्यादेवब्राह्मणेभ्य इति श्रेयः ।

द्विजाधमनात् परं स्वयमप्याधम्यं ब्राह्मणाप्रभूमिसेकः
कार्यः ।

यथा ब्राह्मे—

ततः पाचामयेद्विमान् पैतानादौ ततः सुरान् ।

पाचम्याभ्युक्तं तां भूमिं दत्वापः सुमनोऽचतान् ॥

तथा मात्स्ये—

तथाचामीषु चाचम्य वारि दद्यात् सल्लसल्लत् ।

तथा पुष्याचतान् पद्यादक्षय्योदकमिव च ॥

तथा छन्दोगपरिमिटम्—

तथापभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्तोचितमस्त्विति ।

शिवो ध्यापः सत्विति च शुग्मानयोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमनन्तरम् ।

अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यचतान् प्रतिपादयेत् ॥

विष्णुप्रभूमिसेवनं हृदिविषयमिति मैथिलः । छन्दोगविषय-
मित्याधुनिकाः । तदुभयमिव हेतुम्—

अन्यत्राप्येव एव श्यामवादिरेदितो विधिः ।

इति परिमिटोक्तत्वात् ।

ब्राह्मणरुद्रादिपुराणोक्तत्वेन सर्वशाखिसाधारणत्वाच्च । अक्षता
अत्र यथाः ।

यथा वायुपुराणे—

आचान्तोपूदकं दद्यात् पुण्याणि सयवानि च ।

यथा गारुडे—

ॐ सुसुप्तोचितमस्त्विति भूमिमभ्युच्य—

अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे, न्यस्ताः शिवा, आपो भवन्तु नः ॥

इति जलदानम् ।

नक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

नक्ष्मीर्वसेत् सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति पुष्पदानम् ।

अक्षतश्चास्तु मे पुष्पं शान्तिः शुद्धिर्धृतिश्च मे ।

यद्यप्येवम्कारं * लोके तत्तदस्तु सदा सम ॥

इति यक्षतण्डुलदानम् ।

अथ च छन्दोगपरिमितेन सह मन्त्रविकल्पो मन्तव्यः ।

अन्ये तु—उभयमेव मिलित्वा वाच्यमित्याहुः ।

एतद्योदकपुष्पादिदानं पारस्करादिष्वन्यदानसादृच्यात्
पित्रुद्देशकमेव ब्राह्मणस्तु प्रतिपत्तिस्थानम् । अतएव ब्राह्मणस्य
करे न्यस्ता इत्युक्तं न तु ब्राह्मणाय दत्ता इति ।

ततश्चात्राहणकयाहेऽप्येतत् कार्यम् । अचय्योदकस्य दद्यादिति ।

तत्र विधिमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

अचय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवदित्यते ।

पठैव नित्यं तत् कुर्यान्न चतुर्थ्या कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति भान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थम् ।

पठैवेति सम्बुद्धिस्थाने पठौविधानं न चतुर्थ्येति चतुर्थ्यन्तगुणच्छब्दनिषेधः ।

अतएव गोभिले शर्मणोऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् ।

नित्यमिति न केवलं प्रकरणाभान्दीमुखे पार्थिव्येऽपीत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

अचय्योदकदानमिति श्रवणात् अचय्योदकस्य दद्यादिति पारस्करे दानविधानाच्च अमुकगर्भणोऽमुकगोत्रस्याचय्योदकमिदं स्तधेति वाक्यमाहुः ।

तत्र—मिया आपः सन्त्रित्यादि प्रथमकरणगतत्वेन त्यागभावयानुपपत्तेः ।

अतएव—

मार्घनासु प्रतिगोत्रे सर्व्वाम्येव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्मर्हितान् पिण्डान् सिधेदुत्तमानपात्रकृतम् ॥

इति परिशिष्टम् ।

किञ्च—

अमुकगोत्राणां पित्र-पितामह-प्रपितामहानाममुकशस्त्रं
सर्वं दत्तमिदमवपानादिकमव्ययमस्त्विति यथाक्रमं पित्रादि-
ब्राह्मणवृक्षे सतिज्ञज्ञदानं सर्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति
गरुडपुराणे स्पष्टमेवोक्तम् ।

अथ यथाक्रममिति वचनात् अर्घ्योदके चैव इति वचनाच्च
प्रत्येकं देयं अमुकगोत्राणामित्यादि बहुवचनसु सिपिस्वेषार्थम् ।

एतेन इदमुदकमव्ययमस्त्वित्यपि मतं निरस्तम् ।

ततश्च—इत्तानामेव आद्यादीनामव्ययकार्थमुदकं दद्या-
द्विधिपेदित्यर्थः सम्प्रतः ।

ब्राह्मे—

॥ सतिसान्नु पित्रादी दत्ता देवेषु साधतम् ।

अव्ययमस्त्विति पित्र्यु प्रीयन्तामिति देवते ॥

पद्यादेवेषु साधतं सयवीदर्थं दद्यादिति शेषः ।

तत्र विधिमाह—अव्ययमस्त्विति ।

देवाव्ययन्तु पारस्तरे गौमिसे च विर्येदेवाः प्रीयन्तामित्यनेन
दक्षिणानन्तरं विधानात् तदैव कार्यम् ।

यद्य—

अस्य वाचयेत् पित्रान् चरमं क्षतिलोदकम् ।

इति देवनवचनम् ।

तस्यायमर्थः—चरममवपानादिदानानां यथादत्तुमेषमव्ययं

पितरान् ब्राह्मणान् वाचयेत् तिस्रोदकप्रक्षेपसहितं यथा
स्यादिति नतु देवब्राह्मणापेक्षया चरममिति ।

वैषर्ण्यात् सर्वेष्वेव देवादित्वप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

आगीःप्रार्थनमाह—अधीरा इति ।

एत्थं प्राप्नुवेन्नोपवीतिना कार्यम् ।

यथा माव्ये—

कृत्वा स्वधावाचनकं विष्णवेदेवेषु चोदकम् ।

दत्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विजेभ्यः प्राप्नुवो युधः ॥

अधीराः पितरः सन्तु सन्वित्युक्तय तैः पुनः ।

गोत्रं तथा वर्जतां नक्षत्रेभ्यः पुनर्य तैः ॥

दातारो मोऽभिवर्जनामन्त्रेभ्यस्त्युदीरयेत् ।

यताः सत्याग्निः सन्तु सन्वित्युक्तय तैः पुनः ॥

तथा मनुः—

विष्टव्यं ब्राह्मणांश्चांशु नियतो वाच्यतः यविः ।

दक्षिणां दिग्माकाङ्क्षन् याचेत्तमान् वरान् पितॄन् ॥

प्राप्नुवः सन् दक्षिणां दिग्माकाङ्क्षन् तिर्यक् नक्षपा कटा-
क्षेपं पश्चादित्यर्थः ।

कुसूकभट्टेन तु—

याकाङ्क्षन् योचमान इति व्याख्यातम् ।

न तु न मन्त्रार्थ इति ।

अन्ये तु मनुवंचनं ग्राह्यन्तरीयं ब्राह्मणविसर्जनानन्तरमाशी-
विधानादित्याहुः ।

यत्र पारस्करे गीमिले च—

अघोराः पितरः सन्तु विप्रैः सन्वित्युक्ते गोवं नो वर्धता-
मित्युक्ते इत्यनेन प्रत्येकं ब्राह्मणप्रत्युत्तरमुक्ता दातारो नोऽभि-
वर्धन्तामित्यादौ सर्वत्र प्रत्युत्तरदानानभिधानात् ।

मत्स्यपुराणे च—

एताः सत्वाग्निपः सन्तु सन्वित्युक्त्यै तैः पुनः ।

इत्यनेनैकदैव तन्त्रेण श्रौते प्रत्युत्तरदानविधानात् दातार
इत्यादिकमुक्ता एताः सत्वाग्निपः सन्तु इत्युक्ते ब्राह्मणैः सन्वित्येक
दैव प्रत्युत्तरं देयं न तु प्रत्येकमिति ।

भा च याचिष कश्चनैत्यन्तमाशीःप्रार्थनं याजसनेयिनां
पारस्करे तावन्मात्राभिधानात् । गीमिले तु मात्र याचिष कश्चन
इत्यत्रात् परं—

यन्नं प्रवर्त्ततां नित्यं दाता भतं जीयतु । येभ्यः सद्-
त्पिता द्विजास्तेषामधया वृत्तिर्भवतु ।

इत्यभिधानादेतत्पर्यन्तमाशीःप्रार्थनं सामगैः कार्यम् ।

वहस्य या स्रग्दहोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्त्तितम् ।

तस्य तावति ग्राह्यार्थे कृते सर्वः कृती भवेत् ॥

इति वचनात् ।

अंशे सामगैः—अघोरा इत्यादि गोवं न इत्यादिद्वयमुक्ता
अथापाचनादि विष्णुदेवाः प्रीयन्तामित्यन्तं समाप्य दातारो-

नोऽभिवर्धस्तामित्यादिनाशोऽप्रार्थनं कार्यं गोभिले तथाभि-
धानात् ।

यथा गोभिलः—

आचान्तेपूदकं पुष्पाण्यक्षतानच्योदकञ्च दद्यात्, अघोराः
पितरः सन्तु, सन्धिलुक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धतामित्युक्ते स्वधानिनयने
दर्भान् सपवित्रानास्तोत्र्यं स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छति वाच्यता-
मित्यनुवातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो छद्ममातामहेभ्यश्च स्वधेतुष्यमाने धारां दद्याद्भूमीं
यहस्तोरिति उत्तानं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विष्णुदेवाः
प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा—

दातारो नोऽभिवर्धतां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्भु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अथ च नो बह्व भवेदतिर्योम सभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु माच याचिष्य कश्चन ॥

अन्नं प्रवर्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु ।

देभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तोषां दमिरक्षया भवतु ॥

इत्यादिषु प्रतिगृह्य वाजे वाजे इत्येतया षट्पा विष्टया-
मावाजस्येत्यनुग्रह्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च वामदेयं गोत्वा
प्रविशति ।

स्वधानिनयने दर्भान् सपवित्रानास्तोष्यन्ति—अथा निनीयते
यस्मिन् स्वधानिनयनं पिण्डापभागः तत्र दर्भानास्तोष्यन्त्यर्थः ।

स्वधानिनयनं व्यालीकरोति परिशिष्टम्—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

स्वधानिनयने वारिधारां दद्यादिति स्वधानिनयने आस्तृतदर्भे
पिण्डोपरीत्यर्थः ।

पारस्करे—

स्वधा वाचनीयेति । अर्घ्यात् प्रकृतकर्मोपयुक्तभूमौ दर्भाना-
स्तौर्घ्यं स्वधा विप्रैर्वाचयितव्येत्यर्थः । दर्भानित्युपलक्षणं पवित्रा-
ण्यपि । यथाम्नेये—

वाचनीया स्वधा दर्भानास्तौर्घ्यं सपवित्रकान् ।

तत्र दर्भान् पवित्राणि चार्घ्यसम्बन्धीन्येव ।

यथा गारुडे—

पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुमान् पवित्राणि चास्तौर्घ्यं पित्रादि-
ब्राह्मणमावृच्छ्य स्वधा वाचयिष्ये वाचतामित्यादि ।

अर्घ्यसम्बन्धकुमान् अर्घ्याच्छादनकुमान् अर्घ्यसम्बन्धपवित्रा-
णीत्यर्थः ।

तथा ब्राह्मे—

अर्घ्यपात्राणि पिण्डानामन्तरे सपवित्रकान् ।

निचिप्योर्ध्वं वहन्तीति कोकातोयमयोजयत् ॥

अर्घ्यपात्राणि अर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पिण्डानामन्तरे
निचिप्य ऊर्ध्वं वहन्तीरिति मन्त्रेण कोकानामनद्यास्तोयम-
योजयदित्यर्थः ।

एतेनार्घ्यपवित्राणां विनियुक्तविनियोगविरोधात् पृथक् पवित्रै-
राम्तरणमिति श्रीदत्तादिमतं निरस्तम् ।

पिण्डोपरि पवित्रास्तरणञ्च सामगपरमेवेति प्रागुक्तम् । अतः
पिण्डस्य इत्यादावेकस्मिन् बहुवचनं साधुत्वमात्रार्थम् । सेकसु
हस्तद्वयेन जलधारया कार्यः । ऊर्जं बहन्तीरिति पिण्डोपरि-
जलधारां दद्यादिति गरुडपुराणात् ।

पारस्कारे गोभिले च—बृहस्पितामहेभ्यश्चेत्यत्र चकारात्
प्रत्येकं स्वधावाचनं मन्तव्यम्—

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्वात् स्वधावाचन एव च ।

इति तन्त्रतामिषेधाञ्च ।

पारस्कारे गोभिले च—

उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

इति न्युजोक्तमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वेत्यर्थः ।

परिमिष्टे—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिद्धेदुत्तानपात्रकृत् ।

इति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्वादित्यर्थः । यथाशक्ती-
त्यनेन दक्षिणाया भावशक्त्यनुष्ठानम् ।

बृहस्पतिः—

इतमश्रीर्धियं दानं हतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणं काकिणीं वा फलं पुष्पमयापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तया स सफलो भवेत् ।

काकिणो पणचतुर्थभागः ७ ।

मात्स्ये—

वित्तयास्त्रेण रक्षितं दद्याच्छक्त्या तु दक्षिणाम् ।

ब्राह्मे—

अस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणांसु देवान् उम्वा वितर्प्य च ।

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पैतान् देवी गदाधरः ॥

मार्कण्डेये—

राजतन्तु तथा पातं शस्तं शस्त्रेषु पुत्रक ।

रजतस्य फयां कुर्याद्दर्शनं दानमेव च ॥

रजते हि स्वधांसु दुग्धा पिष्टभिः श्रूयते महीम् ।

तस्मात् पितॄणां रजतमतोऽव प्रीतिवर्धनम् ॥

मात्स्ये—

शिवनेत्रीद्वयं यस्मात्तस्मात्तत् पिष्टयज्ञभम् ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥

अथ पारस्करे गोभिले च—विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे
वाचयित्वेत्यभिधानाद्विधेयापि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति यज्ञव्यम् ।

तथा याज्ञवल्क्यः—

विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विधेः प्रीति इदं ज्ञेयम् ।

अतः परं राजसनेयिनां देवताभ्य इति विज्ञेयः कार्यः ।

मामगेऽसु दातार इत्याद्यागिणो गृहीत्वा देवताभ्य इति
विज्ञेयः कार्यः । आद्यावसाने आहव्येति वचनात् विमर्जनेनैव
आहवसानेऽस्त्युक्त्यान्वयान्नैवास्त्यत्वात् ।

देवलः—

पयाच्च वैश्वदेवाद्यान् विप्रानुत्थापयेत्ततः ।

एतं हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पयिमम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

*[पितृपूर्वमित्यनेन पित्रादीनामेवेदं विसर्जनम् ।

तत्रा यात पयिभिर्देवयानैरिति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

तथा विष्णुपुराणे—

पयाद्विसर्जयेद्देवान् पितॄन् पूर्वमाह्वयते ।]

मातामह्वानामप्येवं सह देवैः क्रमः स्मृतः ॥

विसर्जयेत् प्रीतियच्चः सन्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।

निवर्त्तताभ्यनुष्ठात आदरात्ताननुव्रजेत् ॥

मातामह्वानामप्येवमित्यनेन मातामहादीनामपि इयम्
विसर्जनमुक्तं नतु तन्वता इत्यर्थः ।

ततो विसर्जनमाह विसर्जयेदिति—प्रीतियचनं भयन्निरहं
स्तार्थीकृत इत्यादि, सन्मानय पाणिग्रहणादिः ।

यथा ऋद्धीगपरिशिष्टे—

गुप्तांनेव सन्ति वाथानद्रुहयद्वणं सदा ।

कृत्वा धूर्त्यस्य विप्रस्य प्रणम्याय विसर्जयेत् ॥

दक्षिणादानेन सन्ति वाथयित्वा धूर्त्यस्य पङ्क्तिमूर्त्यस्य

ब्राह्मणस्थानद्विष्टपाणिग्रहणं सदा नान्दीमुखे पार्वत्येऽपि कृत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यच्च च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनामेदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनाब्राह्मणकथाद्येऽपि बाजे बाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्तधारणादिकन्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्त्रानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

बाजे बाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

सान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अथोदकग्रहणादारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राच्यः ।

अष्टष्टार्थमित्यपरे ।

कुशाग्रेण पितॄन् कुशमूलेनार्थाहेवान् विसर्जयेदिति । गृहा-
हृदिरित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुव्रजनेन
सह विकस्यः ।

अनुव्रजनन्तु मिनितानामेष सर्वेषां विसर्जनस्यैव देयान्तात्व-
नियमात् ।

पारस्करे गोभिले च ग्रामावाजस्येत्यनुव्रज्येत्युक्तत्वात् ब्राह्मणा-
भावेऽनुव्रजनाभावादाग्रामावाजस्येति मन्त्रबाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

वायेति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति प्राञ्चः । ब्राह्मणाभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्बाधः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो गृहं प्रविश्य सर्व्वकर्मन्तसाधारण-
सच्छिद्रमवधार्य्य श्रीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

ॐ अज्ञानाद्यदि वा मोहात् प्रचयेताध्वरेण यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पिण्डपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यान् सम्यक् स्मृतार्थिनी ॥

आयुष्मन्तं स्मृतं स्मृते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनदन्तं धार्मिकञ्च सात्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मातुले—

पद्मोन्तु मध्यमं पिण्डमागयेद्दिनयाम्बिताम् ।

आधत्त पितरो गर्भे ह्यामग्या सुतवर्जनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

धन्यदेवगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं और्ध्वपद्मद्वारागो वा भोक्तुमर्हति ॥

ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणियहणं सदा नान्दीमुखे पार्वणेऽपि कृत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यत्र च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनाभिदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनाब्राह्मणकत्राद्येऽपि वाजे वाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्ताधारणादिकान्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्तानघतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुप्रजेत् ।

तान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अथोदकग्रहणादारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राच्यः ।

षट्पदार्थमित्यपरः ।

कुशाग्रेण पितॄन् कुशमूलेनार्यादेवान् विसर्जयेदिति । गृह्णा-
द्वहिरित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुप्रजनेन
सह विक्रमः ।

अनुप्रजनन्तु मिलितानामेव सर्वेषां विसर्जनस्यैव दैयान्तात्-
नियमात् ।

पारम्पर्ये गोमिले च यामावाजस्येत्यनुव्रज्येत्युक्तत्वात् ब्राह्मणा-
भावेऽनुव्रजनाभावादायामावाजस्येति सम्प्रसाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

वादेति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति
प्राज्ञः । ब्राह्मणभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्व्याघः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो ऋहं प्रविश्व सर्वकर्मन्तसाधारण-
मच्छिद्रमवधार्य यीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

* यन्नामाद्यदि वा मोक्षात् प्रत्यवेताधरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्वादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पिष्टपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुताग्निनी ॥

प्रायुक्तं सुतं सूते ययोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं धार्मिकञ्च सात्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मातुले—

पयोनु मध्यमं पिण्डमाग्नेयेदिनप्राप्तिताम् ।

प्राधत्त पितरो गर्भे द्यामन्त्रा सुतवर्धनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

पत्युदेयगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवस्त्रमन्त्रागो वा भोज्यमर्हति ॥

यात्रवल्काः—

पिण्डाय गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

यमः—

अप्येकं प्रावयेत् पिण्डमेकं पक्षैः निवेदयेत् ।

एकस्र जुहुयादग्नौ अथः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

प्रापयेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणभावे आहमतिपत्तिमाह बृहस्पतिः—

अग्नौ तु जुहुयात् पिण्डमपु वा तत् प्रवेशयेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्यादिना पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना आह इत्यर्थः ।

भूमौ खातं कृत्वा तत्र दर्भानास्तोर्यं निदध्यात् । वामदेव्यं
गोत्रेति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा, रक्षार्धदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

देवलः—

निहत्ते पिण्डयज्ञे तु दीपं प्रक्षाल्य पाणिना ।

पाणौ प्रक्षाल्य चाचम्य शान्तिं शेषेण भोजयेत् ॥

यमः—

आहं मुक्ता य उच्छिष्टं हृत्पलाय प्रयच्छति ।

स मृतो नरकं याति कालध्रुवमवाकगिराः ॥

मास्त्ये—

तावदुच्छिष्टं तिष्ठेद्यावदिष्टा विसर्जिताः ।

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वास्यागठस्य च ।

दास्यर्गस्य तत्पित्ते भागधेयं प्रचक्षते ॥

यत्तु—

याद्वे नोदासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।

योतन्ते हि सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकुतोभयाः ॥

इति वयिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्यापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमाजंननिषेधकं मत्स्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराणे—

अस्ताद्वति ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाभसि ।

निसिपेत् प्रयती मूत्रा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

बृहस्पतिः—

वन्दिभ्यैवमर्थिभ्यश्चार्थिभ्योऽन्नमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्याद्य विकलं शक्तितो भवेत् ॥

अर्थितः सन् शक्तितोऽन्नमर्थिभ्यो याचकेभ्यः, अर्थार्थिभ्यो
दरिद्रेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा ग्राहं विकलं भवेदित्यर्थः ।

मात्स्ये—

निष्ठृत्य प्रणिपत्याथ पर्युष्यान्नि स मन्त्रवित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीति नैत्यकं वलिमेव च ॥

विष्णुपुराणे—

ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां कुर्यादित्यजित्यां शुभः ।

* य इत्येते विष्णुपुराणे एवं नास्ति ।

याज्ञवल्क्यः—

पिण्डांश्च गोऽजविभ्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

यमः—

अग्न्येकं ज्ञाययेत् पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।

एकञ्च जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

ज्ञाययेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणभावे आहप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः—

अग्नौ तु जुहुयात् पिण्डमप्यु वा तत् प्रवेगयेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्यादग्निं पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना आह इत्यर्थः ।

भूमौ खार्तं कृत्वा तत्र दर्भानास्तीर्थं निदध्यात् । यामदेव्यं
गीत्वेति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

देवलः—

निहन्ती पिण्डयज्ञे तु दीपं प्रक्षाल्य पाणिना ।

पाणी प्रक्षाल्य चाचम्य ज्ञातीन् शिपेण मौजयेत् ॥

यमः—

आहं भुक्ता य उच्छिष्टं हृपनाय प्रयच्छति ।

सु सृतो नरकं याति कालसूत्रमवाक्गिराः ॥

मातृ—

तावदुच्छेप्यं तिष्ठेद्यावदिमा विसर्जिताः ।

उच्छेयणं भूमिगतमजिह्वास्यायठस्य च ।

दासवर्गस्य तत्पित्रोः भागधेयं प्रचक्षते ॥

यत्तु—

आहे नोदासनीयानि उच्छिष्टाभ्यादिनक्षयात् ।

द्यौतमे हि सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकुतोमयाः ॥

इति वशिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्यापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमार्जननिषेधकं मत्स्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराणे—

अक्षतं ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चान्धसि ।

निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

हहसतिः—

वन्दिभ्यैवमर्थिभ्यश्चार्थिभ्योऽवमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्यात् विफलं श्रुतिर्भवेत् ॥

अर्थितः सन् श्रुतिर्भवेत्तुऽवमर्थिभ्यो द्यापकेभ्यः, अर्थिभ्यो
दरिद्रेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा आहं विफलं भवेदित्यर्थः ।

मात्स्ये—

निहत्य प्रणिपत्याथ पर्युष्यामि स मम्यवित् ।

वैश्रदेवं प्रकुर्वीत नैतिकं धर्ममेव च ॥

०विष्णुपुराणे—

ततश्च वैश्रदेवाभ्यां कुर्यात्पितृभ्यां पुनः ।

यच्च—

पितॄन् सन्तर्प्य विधिवत् वलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पयस्त्राघ्नशमोजनम् ॥

इत्यादित्यपुराणवचनम् वैश्वदेव कुर्यात्ततो वलिमिति तस्यार्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्यात्सोजयेच्च तयातिथौ ।

नित्यक्रियां पितॄणाम् केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितॄणां तथेवान्ये श्रेष्ठं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यक्रियां नित्यग्राहं पितृदत्तप्रतिग्रहार्थं विधिः । न
पितॄणामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था ।

पार्व्वणेनैव पितृदत्तमेजातत्वेन प्रत्यवायपरीहारस्य *प्रसिद्धत्वात्
न पितॄणामिति पुनः पितृग्रहणं सनकादीनां ग्राह्याभ्यनुष्ठानार्थं
पार्व्वणेन तेषां दत्तेरजातत्वात् ।

न च देवग्राहवत् सनकादियामर्गं प्रमाणाभावात् ।

प्रत्युत छन्दोगपरिशिष्टे—

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिने ।

इत्याद्येत्यनेन स्वान्तन्त्रे प्रमाणाच्च । श्रेष्ठं वैश्वदेवादिकं
पूर्व्ववत् प्रात्यक्षिकवदित्यर्थः ।

देवनः—

ततो घ्रातिषु भुक्तेषु खान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयं पत्नीभिः पिष्टशेषमुदाहरेत् ॥

भृत्यान् भरणीयान् उदाहरेदभ्यवहरेदित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः—

प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत पिष्टशेषितम् ।

किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा एतन्मकारत्रयात्मक-
त्वाविधिवाच्यस्य ।

तदुक्तं भट्टपादेः—

विधिरत्यन्तमप्राप्नोति नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चाम्यत्र च प्राप्नोति परिसंख्येति गीयते ॥

अत्यन्तं शास्त्रतो रागमद्य प्रमाणात्तरणं चाप्राप्नोति विधिः ।

पाक्षिके सतीति—रागस्येच्छाधीनत्वात् पक्षे प्राप्नोति पक्षे चाप्राप्नोति
कर्तव्यस्यावश्यकत्वं नियमविधिः । तत्र च प्रकृतेऽन्यत्र चाप्रकृते
प्राप्तिमनूयाप्रकृते निरासः परिसंख्या ।

अयं तावन्नियम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियमो द्विविधो विधिः
परिसंख्या च ।

यत्र क्रियासम्बन्ध एवकारः प्रकृते स्थायीर्न व्यवच्छेदक-
स्तत्र नियमविधिः । यत्र तु कारकसम्बन्ध एवकारोऽन्ययोग-
व्यवच्छेदकस्तत्र परिसंख्येति । तत्र सम्भवति नियमविधौ परि-
संख्या न युज्यते स्थाय्येहान्यथायैकस्यनारागप्राप्तबाधरूपदोषप्रत्य-
क्षत्वात् । विधिर्यथा—

अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिः ।

नियमविधिर्यथा—

अतुकालाभिगामो स्यादित्यादिः ।

अतएव— अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति भूषणहत्यासताहतौ ।

इति निन्दा ।

परिसंख्या यथा—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमित्यादिः ।

अथ हि—

नाद्यादिविधिना मांसं विधिदो नापदि द्विजः ।

इति वचनैकवाक्यतया प्रोक्षितमेव मांसं भुञ्जीत नाप्रोक्षित-
मिति परिसंख्येव युक्ता नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पना-
प्रसङ्गात् क्रियान्तरकल्पनभिया गङ्गाघोषादावस्वार्थपरत्वस्य स्वार्थ-
ज्ञानेय दृष्टत्वात् । अतएव रागप्राप्तवाधोऽपि नात्र दूषणं वचना-
न्तरेणैव बाधितत्वादिति ।

तथाच—

श्वाविधं शल्पकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

भक्ष्यान् पञ्चनखेष्वधुरशुष्कांश्चैकतोदतः ॥

इति अनुवचनात् एतान् भक्ष्यान्निवनेन सिद्धौ यत् पञ्चनख-
घट्टणं यस्य निर्हारणसप्तमोविधानं तत् परिसंख्यार्यमेव ।

एवञ्च यत्र प्रमाणान्तरादन्ययोग्यवच्छेदकता प्रतीयते तत्र
तदनुरोधात् * परिसंख्येव अन्यत्र तु नियमविधिरिति ।

यत्र तूभयमेव प्रमाणान्तरमस्ति तत्रोभयमेव ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

स्वदारनिरतयैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ।

अथ परदाराद्य गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्या, स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति हेतुमन्निगदात् त्यागिनां कुलयोपिता-
मित्यादिनिन्दायवशाच्च नियमविधिरपीति ॥

यथा च—याजनाध्यापनप्रतिग्रहेर्वाह्यानी धनमर्जयेदित्यत्र
याजनादिभिरवर्ज्यं धनमर्जयेदेवेति नियमविधिः ।

अतएव—

अकृत्वा भिक्षाचरणमसमिध्य च पावकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णव्रतं चरेत् ॥

इति मनुना सत्यपि पित्रादिधने ब्रह्मचारिणो भिक्षाचरण-
प्रतिग्रहेण विना प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

तथा च—

न्यायागतधनमृतत्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।

ग्राहकत्वं सत्यवादी च गृहस्थोऽपि हि सुच्यते ॥

इति याज्ञवल्क्यो न्यायतो धनार्जनस्य मोक्षसाधनत्वमुक्तम् ॥
तथा ऋषिणादीनां निस्पृहाणामपि याजनादिभिर्धनार्जनप्रयत्नः
पुराणादीं दूयते ।

एवञ्च धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमात् पुरुषः परं
प्रत्यवायो भ्यात् पित्रादिभिरवधनेन तु कृतनिष्पत्तिरविशुद्धे-
वेति ।

तथा याजनादिभिरेव धनमर्ज्येन्नायवृत्तिभिरिति परि-
संख्यापि । क्षत्रियादिहृत्तिभिर्जीवितां प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

आचेण कर्मणा जीवेद्दिशां वाय्यापदि द्विजः ।

निस्तोय्यं तां समुत्सृज्य पाव्यात्मानं न्यसेत् पथि ॥

तामापदं निस्तोय्यं समुत्सृज्य क्षत्रादिष्वुपास्मितं धनमिति
शेषः पाव्य प्रायश्चित्तं कृत्वा आत्मानं पथि स्ववृत्तौ याजनादौ
न्यसेत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

यदहंतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसेव च ॥

अत्रान्यदृच्छन्तधनस्य त्यागविधानात् तेन कर्मनिष्पादन-
मपि विगुणं भवतीति प्रतिपादितम् ।

अतएव विष्णुः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अन्नावर्जमपात्राय न किञ्चिदतिमाप्नुयात् ॥

तथाच मार्कण्डेये—पितॄणां रुचिस्तवफलकथने—

अन्यायोपात्तविज्ञेन यदि वा कृतमन्यथा ।

अथादाहैरुपहतेरुपहारेस्तथा कृतम् ॥

अन्नाकं दत्तये आहं तथाप्येतदुदीरणात् ।

तदाप्तां विभ्रतः प्रकृतं विविच्यते ।

... भायं पिष्टशेषभोजनविधिः भोजनस्य रागप्राप्तत्वात्, नापि परिसंख्या सा हि पिष्टशेषमेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा सा च सम्भवति नियमविधौ दोषत्रयाभादरणीया ।

नापि पिष्टशेषमवश्यं भुञ्जीतैवेति नियमः । एकादशासुप-
वासभङ्गप्रसङ्गात् ।

सर्वस्यात् घासावरार्द्धमग्नीयादित्यापस्तम्बवचने सर्वयष्ट-
श्रुतेर्यावज्जीवनिरामिप्रमतिप्रस्थापि पर्यण्यपि मांसभोजन-
प्रसङ्गाच्च ।

अथ यावद्विवेकः—

भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पच्यते गृहे

न भोज्यं पितृणाम्नादनिवेद्य कथञ्चन ॥

यत्किञ्चित् पच्यते गृहे भक्ष्यं भोज्यमपि वा ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कदाचन ॥

इति यमगङ्गाभ्यां पिष्टशेषवित्तमेव भुञ्जीतेत्यगमासदेक-
वाक्यतया परिसंख्येयम् ।

नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पनाप्रसङ्गात् अतएव सदा-
निरतयेव इत्यत्र परदाराय गर्भेदित्येकपात्रतया परिसंख्योक्ता ।

अथ वा नियमविधिः—पिण्डशेषमिष्टेभ्यो दद्यात् सयस्र
भुञ्जीत इत्युक्तनोवचनेन पिष्टशेषप्रसन्नस्योपगुह्यशेषप्रतिपत्ति-
रूपत्वात् प्रतिपत्तेय सत्येव शेषेऽहत्वबोधनात् प्रतिपत्तेस्तथा
समायात् ।

ततश्चोपवासे पर्वणि यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञायाश्चोप-
वासादिधर्मानुरोधादन्नमांसादीनां तथोपयोगः कर्त्तव्यो यथा
आहमिदमोज्यश्च निष्पाद्यापरं किञ्चिद्भक्षणार्थं नावशिष्यते ।

न च भक्षणप्रतिपत्त्यनुरोधाच्चेष्टमपि स्वाप्यमिति वाच्यम् ।

न हि प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यं प्रयोजयति प्रतिपाद्यगुणभूत-
त्वात् प्रतिपत्तेर्गुणस्य च प्रधानाप्रयोजकत्वमिति ।

यस्तुतस्तु—कुटुम्भादिभोजनार्थं यत्किञ्चिद्देहे पृथक् पथति
तज्जातीयं पितृणामनिवेद्य न भुञ्जीतेति रागप्राप्तभक्षणनिषेध
एव यमग्रहं वचनयोरर्थः । तदा च प्रमाणाभावात् श्राद्धशेषभोजनं
न परिसंख्या किन्तु नियम एव श्राद्धशेषः किं कर्त्तव्य इत्या-
काङ्क्षायां भुञ्जीतेति विधानात् शेषाभावे निराकाङ्क्षा-
विधानानवसरस्ततः शेषाभावे भोजनाभावोऽपि न दोषाय इति ।

एवञ्च सति श्राद्धशेषे भुञ्जीतेति नियमविधिः सम्पन्नः ।

यस्तु—

दन्तधावनताम्बूनं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।

पैद्योपधपरावश्च श्राद्धकृत् परिवर्जयेत् ॥

तथा—

उपरागे तथा श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्दूहो ।

इत्यादिपचनं तदनियतोपवासविषयम् ।

अन्ये तु—

श्राद्धशेषमाधाय उपवासः कार्य इति यदन्ति यचनञ्च
पठन्ति ।

उपवासो यदा नित्यः आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाध्याय पितृसेवितम् ॥

काशीखण्डे—

आह्नं कृत्वा परयाहे योऽग्नीदृष्टानदुर्वलः ।

दातुः आह्नफलं नास्ति भोक्ता किस्विद्यभाग्यवेत् ॥

अन्ये चाध्वमैधुनत्यागादयो नियमाः प्रागेवोक्ताः ॥

ब्राह्मे—

द्वितीयेऽहनि भाण्डानां सर्वेषां चालनं भवेत् ।

अनन्ता आयते हसिः पितृणामेव सर्वदा ॥

भाण्डानां आह्नपाकपात्राणां आह्नदिने चालनमकृत्वा द्वितीय-
दिने चालनेन हसिरनन्ता स्यादित्यर्थः ।

अथ नाजसनेयिनां आह्नक्रमसङ्क्षेपः ।

निमग्न्यर्षं स्वागतञ्च पादमर्घ्यादिकं दिजे ।

दिजोपवेसनं दीपो विष्णोरर्घा हरिष्मृतिः ॥

तिलसर्पपविषेपो हारमध्ये च सर्वतः ।

रक्षाजलञ्च गायत्री देवताऽगु च मृत्पुनम् ॥

दिजपाणौ जलं दर्भोचनमावाहनं ततः ।

अर्घ्यो न्युमञ्च मन्त्रादि तथाम्भो हुतमेवकम् ॥

परिवेषणञ्च पृथिवी इदद्यापहता तिलम् ।
 इदमवमचोत्सर्गो गायत्री मधुदानकम् ॥
 अच्छिद्रञ्च यथासुखमापोशानं जपेत्ततः ।
 गायत्रीं मधुवातादि तथा वै पितृसंछिताम् ॥
 अग्निदग्धा स्तथावम्य हरिं कृत्वा दिने जलम् ।
 गायत्री मधुवाता च मधुत्रिकजपो द्विजे ।
 तृप्तिप्रदः श्रेयमन्नं पिण्डप्रदोऽय मण्डलम् ॥
 रेखावनेजनं दर्भास्तरो नीवी च देवता ।
 पिण्डा स्तेपभुजः श्रेयः पाणिपालनमाधमः ॥
 हरिं कृत्वाऽत्र पितरो वसन्ताय अमी ततः ।
 प्रत्यवने नीवीमोक्षः मङ्गलञ्चि च सूत्रकम् ॥
 जलं पिण्डार्चनं पिण्डीत्तोस्ताम्राष्टदिजाधमाः ।
 सुप्रोक्षितं शिवा पापः सौमनस्यं तथाघतम् ॥
 अथय्याघोरगोत्रं नो दातारोऽय स्तथावचः ।
 पुनरुर्जं न्युज्योत्थानं दक्षिणा विष्णुपावनम् ॥
 देवता वाज अमीति द्विजानुगमनं नतिः ।
 अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

अथ यजुर्वेदिनां पार्वणयाहुप्रयोगः ।

अथ यादपूर्वदिने वस्त्रशुद्धिं विधाय स्नानशुद्धिं चौरं तिल-
कस्त्रादिना मलापकर्षणेन देहशुद्धिं विधाय छतस्थानादिक्रियः
सति भोजने निरामिषमेकवारं भुक्त्वा प्रदोषान्ते प्रतिब्राह्मण-
गृहं गत्वा सति सन्निवे एकत्र वा कुलमीलसम्यक्मानायमिषो
यूनः पातित्यथ्यङ्गत्वादिदोषरहिताकनसगोत्रप्रवरान् छतभोजनाम्
हो पित्रादिदेवताये हो मातामहादिदेवताये च अथ ग्रावैकैकं
वा तन्त्रेण वा हविषोभयत्र द्वेदे अथ ग्रावैकं वा पित्रादी च
तीनग्रहावैकैकं वा निमग्नयेत् ।

तत्र प्रक्षालितपाणिं समाधानं गोमयोपलितस्थाने प्राप्नुयं
देवमाह्वयमुपवेश्य अयमुदसृज्य उपवीती दर्भपाणिराचान्ते
विप्रदक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अघेत्यादि अनुफगोत्रस्य पितरमुक्त्यर्थेण एवं पिता-
महस्य एवं प्रपितामहस्य इतः कर्त्तव्ये याहे पुररवोमाद्रवसो-
र्विंशेपां देवानां इतः याहं कर्त्तुं त्वामहं निमग्नये ।

निमन्त्रितोऽस्मीति ब्राह्मणवचनं एकत्र ब्राह्मणद्वयसहाये
धायामिति प्रयोगः ।

एवं मातामहदेवेऽपि तन्त्रेणैकचोभयदेवममावेश्य एकदेव
पश्चात् पितृणामुपेशः कार्यः ।

प्रचालितपादमावान्तं पितृब्राह्मणमुदक्षुखं स्वयं दक्षिणा-
मुखः प्राचीनादीतो दर्भपाणिर्दक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अयेत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवगर्भणः श्वः
पार्व्यण्याहं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये एवं पितामहप्रपितामह-
मातामहादिव्रिकाणां षष्ठ ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ॥

एकत्र सर्व्वब्राह्मणसङ्गादे—

अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवगर्भण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य श्वःयाहं कर्तुं युष्मानहं निमन्त्रये । एकब्राह्मण-
पक्षे तु त्वामिति विशेषः । एवं मातामहपक्षेऽपि निमन्त्रिताय
प्रत्येकं निमन्त्रितोऽस्मीति प्रतिवदेयुः ।

ततः—

*सर्व्वपापविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवद्भिर्भ्यः श्रोभूते यावकमंशि ॥

इति नियमान् यावयेत् ।

विप्राय—

यदविघ्नेन रजनी याति तदा सर्व्वमेतत् करिष्ये ।

इति द्यूयः ।

पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणागच्छी तस्यां रात्रौ योजित्यसद्वनिवारणाय
भजातीयद्वारा श्वःयाहं करिष्ये तत्रमपत्तो निमन्त्रयितव्यः

इति निवेदनं कृत्वा आहदिने प्रातः श्वःपदपरिचारेण पूर्ववचि-
मन्त्रयेत् ।

तदसम्भवे आहारसमये यतीन् ब्रह्मचारिणी भिक्षार्थमाग-
तान् तदलाभे अन्यानपि प्रोक्षलक्षणान् निमन्त्रयेत् ।

तदहर्निमन्त्रये तु—

अक्रोधनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्विष्य मया च आहकर्मणि ॥

इति नियमान् आचरेत् सुगमयब्राह्मणपथे तु निमन्त्रण-
बाधः ।

ततो निमन्त्रितः आहकर्त्ता च पूर्वेषुः आहदिने च अधः-
ग्रायी ब्रह्मचारी शुचिः सत्सवादी क्षमी पुनर्भोजनं वेदवेदाङ्गा-
ध्ययनं यमं हिंसां क्रोधं त्वरां भागीदहनं कलहं द्यूतं शौच्यं दूर-
गमनं नौकायादियानारीहणं मैघुनं प्रमादं दिवास्त्रं प्रतिग्रहं
शस्त्रग्रहणञ्च वर्जयेत् ।

आहकर्त्ता निमन्त्रितमदुष्टं न प्रत्यावधीत यदि च विपरण-
वथादतिक्रामति तदा पथात् प्रसादयेत् ।

दत्तकाष्ठं तैलाभ्यङ्गं ताम्बूलञ्च वर्जयेत् ।

आहं कृत्वा परत्याहे न भुञ्जीत । स्त्रीलतानिम्यनिमन्त्रणञ्च
पथादिमतिं न कुर्यात् । ज्ञान्यदर्शं प्रतिव्यञ्जीयात् । अन्यत्र
गमनादिना आहकासं नातिक्रमेत् । न चाघातः आहं भुञ्जीत ।

आहकर्त्ता प्रातःकृतस्नानः शूलवस्त्रादयपरिधानः कृतनित्य-

क्रियो दक्षिणां दिशं गत्वा कुशानाहृत्य आह्वयार्थमपरकीय-
मपर्युषितमदुर्गन्धमफेब्रिनमशुभ्यसंस्पृष्टं जलमाहरेत् ।

स्वल्पजलाशयस्यमन्यजजलाशयस्यमप्रतिष्ठितजलाशयस्यं पर-
कीयं दक्षिणोत्तरीयं वाचितलस्थं चाश्वु वर्जयेत् ।

नूतनपात्रेषु यथाशक्ति नानाप्रकारव्यञ्जनाद्युपकरणसहित-
मन्नं पत्नीद्वारा स्वयमग्रही सपिण्डस्त्रीद्वारा वा पाचयेत् ।

तत्र तुटितकर्णोर्ममाद्यपिद्वंशजां रजस्वलां वीभत्ताम-
शुचिं मत्तां धूर्त्तां नीलवसनाश्च वर्जयेत् ।

आह्नभूमिश्च दक्षिणतः गत्वा गौरवृत्तिकयाच्छाद्य गोमये-
नोपलिप्य पञ्चमयेन संग्रोह्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संगोभ्यं विष्ट-
यित्वा ॥ सर्व्वतयागान् कर्त्तव्यात् ।

तिस्रान् सर्पपाय्य अपहृता इति मन्त्रेण सर्व्वतो विकिरेत् ।

धूलियुक्तं पङ्क्तिं क्रिमियुतं सङ्कीर्णं दुर्गन्धान्वितमग्निष्टम्बश्च
देयं वर्जयेत् ।]

ततः आह्नदृष्ट्वायतो ब्राह्मणपादप्रक्षालनार्थं गोमयीप-
लितायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डलं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।

वाराणस्यान्तु भूमिसंस्कारो नास्ति गोपयीपलेपनन्तु
तत्रापि । यदि च परकीयभूमौ आह्नं चिकीर्षति तदा तद्भूमि-
स्त्रामिपिद्वयः आलोयाग्रभागमुत्कृज्य दद्यात् ।

जीवतां मूत्र्यं वा दद्यात् ।

ततः आह्नदेशमाहृत्य हीनाद्वाधिकाद्वा-क्ताण खञ्ज-केकर-

श्रित्ति-कुठि-पतिताम्बाज हृपलीपति शुद्र रजस्रला पण्ड कुकुट
वराह विडाल काकादीन् यावस्थानादपसारयेत् ।

ततः प्रहृत्ते मध्याह्ने याहीयवाद्यन्धेभ्यः तैलमुद्दत्तनं छानो-
पकरणञ्च नानाविधं ताम्रपात्रे कृत्वा स्वयमुपागम्य देववाद्यण-
पूर्वकं दद्यात् ।

ततः स्नात्वा निष्ठत्तान् स्वयञ्च कृतछानः शक्तावासाः दक्षिणा-
मुखेन कृतपादप्रक्षालनो यथाविध्याचान्तः शुचिः प्राङ्गणे कृता-
ञ्जलिर्दभेषु तिष्ठन् स्वागतमिति उच्चेत् । सुस्वागतमिति प्रति-
वचनम् ।

ततः प्रागुपलिप्तायां भूमौ देववाद्यणपूर्वकं क्रमेण सवितयं
पुनः पुनरभिमन्य स्वयमेव देवधर्मेण देववाद्यणपादौ पित्तधर्मेण
पित्तवाद्यणपादौ च प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
दद्यात् । स्वयञ्चागच्छेत् ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदा तत्रैव प्राङ्गणे पूर्ववत्
वाद्यणान् निमन्त्र्या चक्रीधनैरिति नियमं श्रावयेत् ।

कुगवाद्यणे तु स्वागतप्रश्रयादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।
ततो वाद्यणसहितो शुद्धं प्रविश्य चक्षुष्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्ता
पूर्वाप्यदर्भद्वययुक्ते प्राक्षुखे चासने प्राक्षुषं देववाद्यणं दक्षिणाप-
कुगयुक्ते दक्षिणामुखे चासने पित्रादिवाद्यणानुदङ्मुग्धान् यथा-
क्रममासनं स्पृगन्—प्रत्येकमिदमासनमचामाद्यमित्युक्ता दक्षिण-
हस्ते धृत्वा उपवेशयेत् ।

तेषाञ्च पादयोरपश्चात् कुगानाधारेत् । प्रत्यासनममीये

पृतेन तिलतैलेन वा आहसमाग्निस्थायिनो दीपान् स्थापयेत् ।
तेषामुत्तेजनादि तु तेर्द्विजैरेव कर्त्तव्यम् । ततः शालग्रामशिला-
दिक सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य—

ओं यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरोखरोऽव ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्यग्रेपाण्यक्षराय सर्व्वे ॥

इति पठित्वा—

ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ।

इति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतस्त्रिलान् सर्पपांथ विकीर्य्य—

ओविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मरेत् । रक्षाधं
जलं प्रतिब्राह्मणसमीपे स्थाप्यम् । ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये
इति द्विजान् इष्ट्वा कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसङ्गितां
गायत्रीं जपित्वा—

ओं देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्रघायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति विर्जपेत् ।

तत उदङ्मुख उपवीती—

ओं अद्यामुके मासि अमुकपक्षे तिथावस्मिन् विशिष्टभारत-
वर्षास्यपुण्यभूप्रदेशे वज्रिब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितु-
रमुकदेवश्रमण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्ष्णयादि

पुरोरक्षोमाद्रक्षसोर्विश्वेषां देवानां आहमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये । कुरुष्वेति प्रतिवचनम् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु त्वयीति प्रयोगः, एवं मातामहदेवेऽपि ।

तन्त्रेणैकलोभयदेवसमावेशे एकदेव पेशां पितृणामुल्लेखः कार्यः ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनाधीती—

यी अद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ भारतवर्षाख्य-
पुण्यभूदेये ब्रह्मब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितुरमुक-
गर्भेण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्व्यणयाहमन्त्रेण
सोपकरणेन युष्मास्वहं करिष्ये । एकब्राह्मणपक्षे त्वयीति
प्रयोगः ।

कुम्भब्राह्मणपक्षे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु
कुम्भब्राह्मणे करिष्ये इति । प्रतिवचनम् सन्निधापितब्राह्मणा एव
कुर्युः । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततो मृज्जलेन सर्वाण्यम्नादीनि आहसाधनानि प्रोक्षयेत् ।

ततः—

सप्त ध्याधा दशार्धेषु मृगाः कालञ्चरे गिरी ।

चक्रवाकाः सरदीये हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेऽग्न्योऽवसौदय ॥

इति पितृब्राह्मणामितः पठेत् ।

अथ आहुपरिभाषा ।

सर्व्वत्र प्रयेषु षड्भक्तिमूर्द्धन्तं पृच्छेत् ।

आहद्रव्याणि उत्तरदिशा वेद्यां प्रवेशनीयानि । दक्षिण-
दिशा निःसारणीयानि समाप्तिपर्य्यन्तं पवित्रपाणिरासीनः
स्यात् ।

दैवं कर्म्मोत्तरामुखेन पातितदक्षिणजानुनोपवीतिना दक्षि-
णोपचारेण कार्य्यम् । उत्तर्गस्तु ऋतुकुम्भत्रयेण सयवोदकेन
देवतीर्थेन नमःपदेन कार्य्यः ।

पैत्रस्तु पातितवामजानुना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
वामोपचारेण कार्य्यमुत्तर्गस्तु पितृतीर्थेन द्विशुणभुम्भकुम्भत्रयेण
सतिलोदकेन स्त्रधापदेन कार्य्यः ।

सर्व्वमेव आहोयद्रव्यं प्रोक्षितमेव दद्यात् । दैवपूर्व्वञ्च सर्व्वं
कर्म्म कार्य्यम् । आचमनविसर्ज्जने तु पितृपूर्व्वमिति ।

ततो देवादिक्रमेण करप्रक्षालनार्थं ब्राह्मणकरिषु जलं
दद्यात् । कुम्भब्राह्मणे तु प्रक्षालनजलदानबाधः ।

ततः—ॐ पुरोरवोमाद्रवसौ विश्वेदेवा एतद्दः कुमासनं नम
इति ऋतुकुम्भत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मान् एवं पितामह एवं
प्रपितामह एतत्ते कुमासनं रुधेति द्विशुणभुम्भकुम्भत्रयात्मक-
मासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

एवं मातामहर्षिचिऽपि ।

शूद्रस्य एतत्तुभ्यं कुशासनं नम इति प्रयोगः ।

ततः कृताञ्जलिः—ओं विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति एष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाङ्गुष्ठं एष्ट्वा—

ॐ विश्वेदेवास आगत मृणुता न इमं हवं इदं वर्हिर्निधी-
दत । इत्यावाह्य—

ओं अपहता इति मन्त्रेण यवान् विकीर्य—

ॐ विश्वेदेवाः मृणुतेमं हवं

येने अन्तरीचे य उपधवि उ ।

ये अग्निजिह्वा उत्तवा यजन्ता

आसाध्याग्निन् वर्हिषि मादयध्वम् ॥

इति जप्त्वा—

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र विहिताः याज्ञे सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

कुशनाञ्जले द्विजाङ्गुष्ठग्रहणं नास्ति ।

ततः पितृणावाहयिष्ये इति एष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः ।

ॐ उग्रन्तस्तु निधीमद्भुगन्तः समिधीमहि ।

उग्रसुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥

इत्यावाह्य ॐ अपहता इति मन्त्रेण तिस्रान् विकीर्य—

ॐ आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

आग्निधाताः पश्चिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो

ऽधिवन्तु तेष्वन्वत्मान् ॥

इति मन्त्रं जपेदित्यावाहनम् ।

शूद्रसु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् मम इति जपेत् । ततो देवब्राह्मणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घ्यपात्रमुत्तराग्रं संस्थाप्य गर्भशून्यकुशपत्रद्वयात्मकपवित्रं “ॐ पवित्रे स्वी वैष्णवी” इति मन्त्रेण मख्यतिरेकेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युत्थाद्यर्घपात्रे निधाय—

ॐ ग्रन्वी देवीरभौष्टये

आपो भवन्तु पीतये

शंयोरभिस्त्वन्तु नः ।

इत्यपो दत्वा ॐ यवीऽसि यवयास्रदेवो यवया रातीः । इति मन्त्रेण यवान् तूष्णीं दत्वा गर्भपुष्पदूर्वा निक्षिप्य तत्पात्रं दर्भान्तरेण चाच्छाद्य अष्टिष्ट्रोऽयमर्थोऽसु इति वदेत् । तन्वता-
भावपक्षे मातामहदेवेऽप्येवम् ।

ततः पिढब्राह्मणाग्रतः पात्रत्रयं मातामहब्राह्मणाग्रतः पात्रत्रयमुपर्युपरिक्रम्य दक्षिणाग्रकुशोपरि संस्थाप्य पूर्व्ववत् पवित्रहेदनादिकां कृत्वा षट्पवित्राणि यथाक्रमं पात्रेषु दत्वा षण्णो देवीरिति प्रत्येकमपः क्षिप्या—

ॐ तिलोऽसि सोमदैवती गोसवो देवनिर्मितः ।

मद्रमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं तिलान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदुर्ब्बा निधाय
कुमान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्वीऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा दैवे पैत्रे च
दर्भानुद्वाद्य हस्ताभ्यां दैवपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पुष्पं पवित्रञ्च प्रागर्घं ब्राह्मणहस्ते दत्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च
दत्वा—

या दिव्या आपः पयसा सम्यभूयु-
र्या आन्तरीक्षा उत पार्यवोर्याः ।
हिरण्यवर्णा यन्त्रियास्ता न आपः
श्रियाः शंस्योना सुदृषा भवन्तु ॥

इति मन्त्रं पठित्वा—

ॐ पुरोरधोमाद्रवसो विश्वेदेवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरे पवित्रोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितृर्घपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पवित्रं पुष्पञ्चोत्तरागविप्रहस्ते निधाय जलान्तरं * दत्वा ॐ या
दिव्या इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन् एष तैर्धरः स्वधा इति
दक्षिणहस्तेन पितृतीर्थेन विप्रकरे पवित्रोपरि तिलोदकं
दद्यात् ।

ततो जलं स्पृष्ट्वा एवं पितामह-प्रपितामह-मातामहवयाणां
प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वकं ब्राह्मणकरेभ्यश्च दद्यात् ।

शूद्रस्तु—मन्त्रस्थाने नम इति जपन् ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नमोऽमुकगोत्र पितरमुकदास एष तुभ्यमर्घ्यो नम इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

ततः पितामहादिपञ्चानां पात्रस्थतिलपुष्पजलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेण तत्पात्रमाच्छाद्य ॐ पितृभ्यः
स्नानमस्मैति पितृब्राह्मणवांसे दक्षिणामकुशोपरि न्युञ्जीतत्य
स्थापयेत् ।

तत्तु दक्षिणादानपर्यन्तं मोहरेत् नापि चालयेत् न च
सृष्टेत् ।

ब्राह्मणहस्तदत्तपवित्राणि तु स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं धृत्यक्
स्थापयेत् ।

ततो दैवे—घों पुरोरवोमाद्रवसो विष्नेदेवा एतानि वो
गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि नम इत्युक्तुञ्च एष वो गन्ध इत्यादि-
क्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

पैत्रे—घोः अमुकगोत्र पितरमुकशर्मण्य एवं पितामह
प्रपितामह एतानि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेतुस्तुञ्च एष
वो गन्ध इत्यादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु एष त इति, एवं मातामहपक्षेऽपि ।

शूद्रस्य तु—एतानि तुभ्यं गन्ध-पुष्प-धूपदीपाच्छादनानि नम
इति शेषः ।

ततश्च—ब्राह्मणेनोपवीतिना सता स्वयं गन्धानुलेपनं कारं
मन्यच्च शिखावर्जं गिरसि धार्यम् । अस्मिन्नवसरे फट्ठा

यज्ञोपवीतताम्यूलादिकं देवादिक्रमेण देयम् । एतच्च नावश्यकम् ।

यौ यन्मादिदानंमस्त्विति वदेत् अस्त्विति ब्राह्मणवचनम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरमृत्तिकया वा होममभ्यना याऽसम्भवे
वारिणापि पात्रपातनाय चतुरस्रमण्डलानि कुर्यात् ।

ततः आद्याप्रभागं सहस्रतिलमञ्चं पात्रान्तरे गृहीत्वा पिष्ट-
ब्राह्मणं पृच्छेत् ।

निरग्निः—

यौ अग्नीकरणमहं करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनुज्ञातः पिष्ट-
ब्राह्मणपादे जले वा पौषधर्मेण यौ अग्नये कव्यवाहगाय
स्वाहा सोमाय पिष्टमने स्वाहा इत्याहुतिद्वयं लुड्यात् ।

साम्निसु—अग्नी करिष्ये इति वृद्धा कुरुष्वेत्यनुज्ञातो
दक्षिणाम्राव सध्याग्नी वाहुतिद्वयं लुड्यात् । शूद्रास्तु नमःपदेन
लुड्युः ।

ततोऽग्नीकरणश्रेयं देवादिक्रमेण सर्वेषु प्राज्ञेषु दत्त्वा
पिष्टार्थं किञ्चिदवस्थापयेत् । निमग्नौ होमपत्रे तत्पात्रे हुत-
श्रेयं न देयम् । ततःषोण्मिटान्पूरितपात्राणि देवादिक्रमेण
स स ब्राह्मणसमीपे पूर्वोक्तचतुरस्रमण्डलोपरि स्त्र्यं स्थापयेत् ।
तत्समीपभूमाभेव व्यञ्जनादीन्पुष्पकरणानि पात्रान्तरे कृत्वा
स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेषु हुतं तथा दद्यात् यथा हुतं स्वयतीति ।

ततो भूमिमञ्चं कुशं दत्त्वा ब्राह्मणयोः व्यर्गमं कारयित्वा

वामहस्तशङ्खे दक्षिणहस्तं विधाय अधोमुखहस्ताभ्यां दैवपात्र-
मासाद्य—

ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ।

ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा ।

इति जपित्वा कृष्ण कव्यमिदं रक्षेत्युक्ता—

श्री इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पांशुले ॥

श्रीं विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥

इति मन्त्रद्वयेन अधोमुख * द्विजाङ्गुष्ठाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि
निधाय श्रीं अपहता इति यवान् विकीर्य—

इदमन्नमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानि
इति सर्व्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—श्रीं पुरोरवोमाद्रवसी
विष्णेदेवा एतद्वोऽन्नं दृताद्युपकरणसहितं नम इत्युत्सृजेत् ।

ततः सव्याहृतिगायत्रीं जपित्वा मधुपाता इति तृतीयं
मन्त्रित्वा त्रिकण्ड पठन् मधुनामिधारयेत् ।

ततः—अवहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्ववेत् ।

तत्सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा यवासुखं वाग्यता जुपध्वमिति
वेदेत् ।

एकब्राह्मणपदे तु जुपस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मणाभावेऽस्य
वाधः ।

ततो भवन्तः प्रागयन्त्रित्युक्ता आपोशानजलं दद्यात् ।

ततः पिष्टपक्षे पैत्रविधिना भूमिलम्नं कुशं दत्त्वा पाव-
 ब्राह्मणयोः स्वयेन कारयित्वा वामहस्तवाद्ये दक्षिणहस्तं निधाय
 उत्तानहस्ताभ्यां पिष्टपात्रमालभ्य “धौ पृथिवी ॥ इति जपित्वा
 क्षणं कथमिदं रवेत्युक्ता—धौ इदं विष्णुरिति धौ विष्णो कथं
 रक्षसेति मन्त्रद्वयेन उत्तानदिजाद्रुष्टं ‘दिजाभावे स्वाद्रुष्टमपि’
 निवाय—धौ अपहता इति तिलान् विकीर्य इदमर्च इदं हविरिमा
 प्राप इदं मधु एतान्युपकरणानीति सर्व्वाणि द्रव्याणि ब्राह्मणाय
 निवेद्य—धौ असुकमोत्र पितरसुकमर्घ्यं नृ एवं पितामह एवं
 प्रपितामह एतत्तेऽर्घं एतान्युपकरणसहितं सोदकं, स्वधेत्युज्जेत् ।
 गृहस्य तु एतान्युपकरणं नम इति प्रयोगः ।

ततः सध्याह्निका गायत्रीं जप्त्वा मधुपातेति श्राद्धं सध्विति
 त्रिकञ्च पठन् मधुनाऽभिघारयेत् ।

ततः—

अथहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्ता यथासुखं वाग्यता जुपध्वमिति वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे ॥ जुपध्वेति प्रयोगः । ब्राह्मण्यभावेऽस्य
 बाधः । ततो भवन्तः प्राग्यन्वित्युक्ता आपोयानं जलं दद्यात् ।
 एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः विष्णुपुराणोक्तं पठित्वा वेणुधीणाध्वनिभिर्वाद्याणान्
वाद्याथ दत्तेषु वाद्याणेषु उच्छिष्टसन्निधौ दर्भानास्तीर्य सर्व-
उत्तारमन्त्रं सतिलं गृहीत्वा—

हृषीकेश— अग्निदग्धाय ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।

रक्षस्व । भूमौ दत्तेन दप्यन्तु दत्ता यान्तु पराङ्मतिम् ॥

निधाय—नाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिः—

आप इदं मम । येषां न माता न पिता न बन्धु-

निवेद्य—श्री नैवान्यमिद्विनं तथावमस्ति ।

प्रपितामह एतत्तेऽभूत्तृमयेऽयं भुवि दत्तमेतत्

शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमकन्तु शोकाय सुखाय तदहम् ॥

ततः सव्याह्वयित्वा तदग्रतो दक्षिणकर्णे वा स्पृष्ट्वा हरि-
त्रिकण्ठं पठन् मधुनाऽ

ततः— अत्रावाद्याभ्यो जलगण्डूपान् पुनरापोमानार्थं

हितां सावित्रीं मधुवातेति प्राचं मध्विति
अवहीतं

तं भवद्विरिति देवे पैत्रे दत्ताः स्य इति पृच्छेत् ।

तं दत्ताः स्य इति प्रत्युत्तरम् । एकवाद्याणपचि दत्तोऽसीति

अत्रावादनकथायां दत्तिप्रश्रयाधो जलगण्डूपदानवाधय ।

ततः गोपमधमस्त्विति सर्वां पृच्छेत् तं सर्वं इष्टैः सह
पुष्टस्य इति यूयः ।

ततः पिष्टान्महं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुक्कुवेत्यनुष्ठानः पितृ-
मातामहवाद्याभ्योः मधुगण्डुमधभागे उच्छिष्टसन्निधौ दत्त-

मात्रपरिमितां, चतुरङ्गुलोच्छितां, दक्षिणप्रवर्णां वेदीं कृत्वा,
जलेनाभ्युक्ष्य पिण्डस्थाने—

ओं— निहन्मि सर्वे यदमेध्यवद्भवे-

हताय सर्वे सुरदानवा मया ।

रक्षांसि यथाः सपिगाचसङ्घा

हता मया यातुधानाय सर्वे ॥

इति पठित्वा मण्डलं तद्विद्यतुरसस्य कृत्वा एकदर्भमूलेन
दक्षिणहस्तेन ओं ऋषयता इति निहन्तीत्यनेन दक्षिणाग्रां
रेखामुत्तिष्ठ्य जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि दर्भं त्यजेत् । एवं
तद्वामभागे मातामहादीनामपि मण्डलरेखाकरणाभ्युक्षयानि
कार्याणि ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रे वामहस्ते धृत्वा ओं ऋषुकर्मात्
पितरमुक्तागन्धेन एतत्ते जलमध्वनिनिक्ष्व सधेति रेखामूलेऽवने-
जनं दत्त्वा जलं स्पृष्ट्वा एवमेव पितामहाय रेखामध्ये प्रपिता-
महाय रेखामेऽवनेजनं दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि
मध्ये मध्ये जनं स्पृष्ट्वाऽवनेजनं देयम् ।

ततः ममूनाम् सकृदाच्छिन्नान् दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखाया-
मास्तीर्य देवताभ्य इति विवर्णित्वा सर्वध्यात् आदयेत्वा
किञ्चिद् किञ्चिदुद्धृत्य घृतमधुतिलानमौकरपत्रेष्वप्य दत्त्वा विश्व-
फलीपत्रं पितादीनां मातामहादीनाञ्च पिण्डपटुर्कं कृत्वा दक्षिण-
हस्तेन भुम्भुकुशवयसहितं पिण्डं स्पृष्ट्वा वामहस्तास्थितजन-
प्रधेपेण ओं ऋषुकर्मात् पितरमुक्तागन्धेन एतत्ते पिण्डं सधेति

दर्भमूले पिण्डं दत्त्वा जलं-सृष्ट्वा एवं पितामहाय दर्भमध्ये एवं
प्रपितामहाय दर्भापि दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डग्रेयं विकीर्य पिण्डपक्षास्तरणकुश-
मूलेन घों लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सन्ध्यार्क्यं पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यपनेजनार्थं स्थापयित्वा द्विराचम्य हरिं अरेत्* ।
आचमनागतौ दक्षिण्यवणस्यार्थः ।

घों अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहुपायध्वं इति जपित्वा
वामावर्त्तेनोदसुखी भूत्वा प्राणायामचक्रं कृत्वा अगती यथा-
यति श्वासं विधृत्य—

घों— वसन्ताय नमस्तुभ्यं प्रीत्याय च नमो नमः ।

वर्षाभ्यय शरत्संक्रान्तये च नमः सदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते गिरिराय च ।

भास्वर्धवर्गरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

इति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन् मास्तरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पुनस्तेनैव पद्या प्रत्याहृत्य—

घों अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहुपाययत ।

इति जपेत् ।

ततः पात्रक्षालनजनं यामहस्ते रक्षित्वा—

घों अमुकगोत्रं पितरमुकदेवगण्येतत्ते जनं प्रत्यपनेतिह
स्येति विद्वपिण्डे दत्त्वा जलं ११ सृष्ट्वेत् ।

एवं पितामह प्रपितामह-मातामहादिविकाणामधनेजनं
दत्त्वा नीवीं विस्रंस्य चाचामेत् । अशक्तौ दक्षिणत्रयणस्पर्शः ।

ततः समुदितपट्पितृनुद्दिश्याञ्जलिपट्कं दद्यात् ।

श्रीं नमो वः पितरः शुभ्राय नमो वः पितरस्तुषसे ।

नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्मै नमो यः पितरो रसाय ।

नमो वः पितरो घोराय मन्यसे स्वधायै वः पितरो नमः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवा दद्या अशक्तवे सूत्रमात्रं नेपथ्योभानि वा
वामहस्ते गृहीत्वा एतदः पितरो वास इति मन्त्रं जप्त्वा—

श्रीं असुकगोत्र पितरमुकदेवग्रन्थेतस्ते वासः स्वधेत्युक्तृष्व
दक्षिणहस्तेन दद्यात् एवमेवं प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वमेतद् इति
मन्त्रं पठित्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः पिण्डेषु दद्यात् ।

ततः— ऊजै बहन्तीरयतं दृतं

पयः क्रीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्य तर्पयत मे पितॄन् ।

इति पिण्डेषु हस्तद्वयेन जलाञ्जलिधारां दद्यात् । एवं
मातामहादिपिण्डेष्वपि ।

ततः प्रत्येकं जल-दृत-गन्ध-मधु-पुष्प-धूप-दीप-ताम्बूलैरष्टभि-
र्द्रव्यैस्तूर्णो पिण्डान् पूजयित्वा पितॄन् भास्करमूर्तिकान् ध्यात्वा
पिण्डानि सम्यग्वानोति पितृवाङ्मयं पृच्छेत् । सुसम्पन्नानि
सन्धिति तेनोक्ते किञ्चिन्नम्रीमूय पिण्डानुत्तोल्याघ्राय च पात्रे
स्थापयेत् । तत आचमनार्थमुदकं पितादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ।

अवाह्यकथादे तु उदकादिदानवाधः- स्वयमप्याचम्य
सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिममिषिथ

ओं अषां मध्ये स्थिता देवा अमुं सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपो भवन्तु इत्यनेन वा द्विज-
करेण जलं देवादिक्रमेण दद्यात् । सस्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुण्येषु लक्ष्मोर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽसु मे ॥

इति मन्त्रेण ॐ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात् ।
अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

अक्षतं चासु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्भूतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदसु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ओं अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां
दद्यात् । अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

ततः—ओं अमुकगोत्रस्य पितुरमुकगणेशः मर्त्ये दत्तामिह-
मक्षपानादिकमन्त्रयमसु—इति ब्राह्मणकरे सतिनोदकं दद्यात् ।
एवं पितामहादीनां धनानां प्रत्येकं देयं मर्त्येनास्त्विति
प्रतिवचनम् ।

ततः प्रायसुख उपवोतो दक्षिणां दिगं कटावेणावनीकयन्
ओं अघोराः पितरः सस्त्विति पृच्छेत् सस्त्विति ब्राह्मणोत्तरम् ।
ओं गोत्रं नो वर्धतामिति पृच्छेत् वर्धतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ओं दातारो नो विवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहुदेयश्च नोऽस्त्विति ॥

अथ च नो बहु भवेदतिर्योय लभेमहि ।

याचितारश्च नः सन्तु माच याचिष कञ्चन ॥

एताः सत्या आशिषः सन्त्वित्युक्तो विप्रैः सन्त्वित्येकदैव प्रत्यु-
त्तरं देयम् ।

ततः पवित्राणि अर्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तवीर्यं पित्रादि-
वाचापमावृच्छेत् ।

ओं स्वधा वाचयिष्ये वाच्यतामित्यनुज्ञातः ओं पिबभ्यः
स्वधोच्यता असु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

एवं पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतां
भ्रातृमहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रभ्रातृमहेभ्यः स्वधोच्यतां वृषप्रमाता-
महेभ्यः स्वधोच्यताम् । सर्व्वत्रासु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

तत ऊर्ध्वं वहन्तोरिति हस्तद्वयेन वारिधारया संक । एवं
भ्रातृमहेभ्योऽपि । ततो न्युत्कीकृतमर्घपाचमुत्तानीकृत्य दैवे
रजतवर्ज्जं यथाशक्ति दक्षिणा दद्यात् ।

ओं अवेत्यादि पुरोरवोमाद्रवसोर्विश्वेषा देवानां कृतैतत्
पार्व्वणथाहप्रतिष्ठार्घे दक्षिणामिदं काश्चनमग्निदैवतं काश्चनमूर्त्यं
वा असुकगोत्रायासुकशर्मणे वाचापणाय तुभ्यमहं ददे ।

ओं अवेत्यादि असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्मणः एवं पिता-

महस्य प्रपितामहस्य च कृतैतत्पार्ष्वणश्रावकश्रेणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं पितृदैवतं रजतमूलं वा अमुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

एवं मातामहपदेऽपि । स्वस्तीति सर्वत्र ब्राह्मणा ब्रूयुः ।
अभावे रजतस्य दर्शनं कथामपि कुर्यात् ।

श्रीं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवब्राह्मणहस्ते
यवोदकं क्षिपेत् । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः—

श्रीं माजे धाजिऽवत वाजिनो नी

धनेषु विप्रा अमृता ऋतव्याः ।

अस्य मधः पिवत मादयध्वं

तता यात पविमिर्देवयानैः ॥

इति मन्त्रेण कुमार्येण पितृन्मातामहांश्च विष्टव्यं कुशभूनेन
देवान् विसर्जयेत् ।

ततो भवद्विरहं कृतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पङ्क्ति-
मूर्धस्थस्यानङ्गुष्ठपार्श्वे गृहीत्वा पित्रादिकमेव ब्राह्मणानुत्याम्य
उदग्राधं गृहीत्वा—

श्रीं धामा वाजस्य प्रसवी जगम्या

देमे धानाऽपिषी विष्टरूपे ।

आ मायसा पितरामातरा

मुदमामा श्रीमो अमृतत्वाय गम्यात् ॥

इत्यनेनाटो पदानि द्वारपर्यन्तं वा अनुव्रज्य बहिःस्थांस्तान्
वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च तेनानुप्राप्तो गृहं प्रविश्या-
च्छिद्रं कुर्यात् शीविष्णुश्च स्मरेत् ।

अन्नान्नकन्याडे ॥ भवद्भिरहं कृतार्थीकृत इति प्रीतिवचन
पाणि पद्मनीत्यापनामावाजस्येत्यनुव्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवाद-
नाना बाधः ।

ततः पुत्रार्थी साधोऽस्तुत्याता पत्नीं मध्यमं पिण्डं

श्री—आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्तजम् ।

शेषेह पुरुषोऽसत् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य भोजयेत् ।

अन्नाद्य पिण्डान् गोऽजविप्रैश्चो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा
क्षिपेत् ।

अन्नान्नकन्याडे तु—

आज्ञाचमनीं जले वा क्षिपेत् भूमीं दर्भेषु वा निखनेत् ब्राह्मणाय
दद्यात् ।

ततः शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन निर्वाप्य पाणी
पादौ च प्रक्षाल्याचम्य सूर्यं प्रणमेत् ब्राह्मणविसर्जनानन्तर-
मुच्छिष्टापनयनं दिवापर्यन्तस्त्रापनन्तु पितृपौत्र्यतिशयार्थम् ।
अस्तङ्गते सूर्यं भोजनपात्राणामधीमुखानामथसि प्रक्षेपः । ततो
वेङ्कदेवं बलिं नित्ययादश्च कृत्वा प्रातौ भोजयित्वा स्वयम्
भुञ्जीत । इति शेषे आहशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

अथ सामगानां श्राद्धक्रमसंक्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पादमर्घ्यादिकं दिजे ।

द्विजोपवेशनं दीपो विष्णोर्चार्चा हरिष्मतिः ॥

तिस्रसर्पपवित्रेषो मध्ये द्वारे च सूर्यतः ।

रक्षाजलञ्च गावत्री देवतानु च० मृज्जलम् ॥

द्विजपाणौ जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।

अर्घं न्युल्लञ्च गन्धादि तथाग्नौ हुतशेषकम् ॥

परिवेषणञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिस्रम् ।

पाणौ जलञ्च गायत्री मधुवातेति तै मधु ॥

इदमन्नमन्नोपगो अष्टिङ्गञ्च यथासुखम् ।

गायत्रीं मधुवातेति जपेच्च पितृसंक्षितान् ॥

लक्ष्मिप्रश्नोऽग्निदम्भाय तथाचम्य हरिष्मतिः ।

पाणौ जलं शेषमन्नं पिण्डप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥

रेखास्तारावनेजनदेवतापिण्डदानकम् ।

लेपः शेषः करञ्जालस्तथाचम्य हरिष्मतिः ॥

अवनेजनात् पितरो वसन्ताय चमो ततः ।

अञ्जलिर्वास ऊर्जञ्च पिण्डार्चा च द्विजाचमः ॥

सुप्रोक्षितं शिवा अमयः सोमनस्वं तथाचतम् ।

अक्षय्याघोरगोचं नो स्वभावचनमूर्ध्वकम् ॥

न्युल्लिखितं दक्षिणां च दिशि दत्ताय एक च ।

देवता वाञ्छा आमेति दिनाशुभमनं नतिः ।

अच्छिद्रविष्णुश्चरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

सति शेषे आह्नयेपमवश्यं भुञ्जीत । एवं पार्वणविधिना
नवाक्षोपरागयुगाद्यादियाहानि सर्वाण्येव कार्याणि ।

*[यद्यमावस्याचाक्षमभिधाय मनुः—

सहपिण्डक्रियायान्तु क्षतायामस्य धर्मतः ।

अमयैवावृता कार्ये पिण्डनिर्वपणं सुतेः ॥

अथावश्यकआह्नकाह्नाः ।

विष्णुः—

अमावस्यासिद्धोऽष्टकास्तिष्ठोऽन्वष्टका मावी प्रौष्ठपदूहं*
क्षणा त्रयोदशी प्रौष्ठयवपाकी च ।

एतांस्तु आह्नकान्तां वै मिथ्यानाह्न प्रजापतिः ।

आह्नमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥]

अमावस्या इति सामान्यविधानात् प्रतिमास्यनुष्ठेयाः ।

तथा विष्णुपुराणे—

मासि मास्यसिद्धे पथे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

प्रतिमासाग्रहौ मासत्रयस्यावश्यकत्वमाह मत्स्यपुराणे—

अनेन विधिना आह्नं तिरस्दस्येह निर्वपेत् ।

कत्याकुम्भप्रसोक्तं क्षणपथेषु सर्वदा ॥

अत्राप्यशक्तौ सकृत् कर्त्तव्यमित्याह देवतः—

अनेन विधिना आहं कुर्यात् संवत्सरं सकृत् ।

द्वियत्तुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥

सकृत्करणपक्षः कन्यायामेवातिप्रशस्तत्वात् दिने दिने
इति प्राग्स्वार्थमिति प्रागुक्तम् ।

अत्यन्तायत्तावाह विष्णुपुराणम्—

अग्नेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयिष्यति विप्राग्रामान् तस्मान्नविभवो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमानं स्वयत्कृतः ।

प्रदास्यति द्विजाग्रैर्भ्यः स्वर्गा वा पिष्टदक्षिणाम् ॥

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करालाग्रस्थितांस्तिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाग्राय कक्षैर्चिद्रूप दास्यति ॥

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेताञ्चलाञ्चलीन् ॥

भक्तिनम्रः समुद्दिष्ट भुष्यस्त्राकं प्रदास्यति ।

यतः कुतश्चित् संप्राप्य गोभ्यो वाह नवाङ्गिकम् ।

अभावे मीथयन्नस्मान् यदायुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे वने गत्वा कसामूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

नमेऽस्ति विर्त्त न धनं नचाग्न्य-

च्छादोपयोग्यं स्तपितृन् नतोऽस्मि ।..

दृश्यन्तु भक्त्या पितरो मयैतौ

चित्तौ भुजौ वर्त्मनि भारुतस्व ॥

तदात्राद्युत्सर्गः पितुरादेशेन कार्यः अस्माकं समुद्दिश्येत्युप-
संहारात् स धान्नोत्सर्गकाण्डपरिपाठ्या तस्यैव आढानुकल्पिक-
त्वादस्यथा कल्पनागौरवाच्च । पितृदक्षिणां रजतमत्यल्पं धान्य-
दानाग्रतौ देयं वाकारात् ।

गवाज्जिकं गवां दिनभक्ष्यं वित्तं काञ्चनादि धनं धान्यादि
आज्योपयोग्यं फलमूलादि ।

साग्नेस्तु पार्वणयादाग्रतौ विशेषमाह निगमः—

आहितानेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणान् भोजयेदिति
पूर्तंश्रुतिः ।

पूर्तमन्नदानं आढे ब्राह्मणभोजनमन्नदानमात्रं अतोऽग्रतौ
तन्नावश्यकं किन्तु पिण्डपितृयज्ञ एवावश्यकं कार्यः अतौ तूभय-
मेवेत्यर्थः ।

तिस्रोष्टका इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्थम् ।

संख्याया न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदात् ।

तथाच वायुपुराणे—

पितृदानाय ॥ मूले सूरष्टकास्तिस्र एव च ।

कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदैविकी ।

आद्यां पूषैः सदा कार्या मासैः कार्या तथापरा ॥

शार्कैस्तृतीया कर्त्तव्या एष द्रव्यगतो विधिः ।

अन्वष्टका पितृणान् नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्ताच्च कुर्याद्विगोपतः ॥

आसु थाहं द्विजः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यगः ।

क्षिप्रं प्राप्नोति येयांमि परस्मै च मोदते ॥

पितरः पर्वकालेषु नित्यकालेषु देवताः ।

सर्वे गृहसमायान्ति निपानायक ० धेनवः ॥

यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकान्वध्यपूजिताः ।

सोऽप्राप्तस्य भवस्यायः परस्मै च नित्यगः ॥

भूते प्रधानस्थाने अमावस्या हि प्रधानं तत्स्थाने इत्यर्थः ।
अथापि तिस्रएवेत्येवकारात् तिस्रणामेव नित्यत्वम् । १।[अतएव
या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात् ताच्च कुर्याद्विगोपतः । इत्यनेन विगो-
पतः कलातिगपार्थमित्युक्तं अन्यथा पृथगुपादानवैकल्यं स्यात् ।]
अतएव आसु थाहमित्यर्थेन तिस्रणां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं
प्राप्नोतीत्यर्थेन चतुर्थीः काम्यत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् ।

सा च वर्षांषु कर्त्तव्या—

वर्षांषुमेध्यमाकैश्च चतुर्षामेव सर्वदा ।

इति मन्त्रपुराणवचनात् ।

न च सर्वदेवनेन नित्यत्वमस्या इति वाच्यम् । पृथ्वि-
विरोधेन सर्वदेवस्यामेध्यमाकैरित्यनेन सम्यग्भावात् । वर्षांषु

ग्रीष्ठपद्या ऊर्ध्वं ग्रीष्ठपद्यामतीतायामष्टका त्वं भविष्यसीति वरदान-
श्रवणात् ।

अत्र—

आग्रहायण्यामतीतायां छत्यास्त्रिस्तोऽष्टकास्तथा ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाग्रहायण्या ऊर्ध्वं गौणचान्द्र-
श्रवणया पीपादिषु त्रिषु मासेषु त्रिस्तोऽष्टका ज्ञातव्याः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

शाकन्तु फारुणाष्टम्यां स्त्रयं पञ्चपि वा पचेत् ।

वासुशाकादिहोमस कार्ष्ण्योऽपूपाष्टकावृता ॥

तथा कात्यायनः—

आग्रहायण्या ऊर्ध्वं त्रिस्तोऽष्टकास्त्रिस्तोऽन्वष्टकाः क्रमेणापू-
मांसशाकैश्चिकीर्षेदिति ।

अष्टका अष्टम्यो मांसैः पशुरिति शेषः ।

यदि वास्ततरसभारः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत ।

इत्यष्टकायां गोभिलदर्शनात् । पशुरपि क्षागएव क्षागोऽना-
देशे पशुरिति गृह्यान्तरवचनात् ।

यद्यपि पारस्करेण गौरत्र विहिता तथापि

अग्निहोत्रं गवालभं सत्रासं पलंपैलकम् ।

देवरेणुसुतोत्पत्तिं कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इत्यनेन कलौ गोमांसेन पिलकमग्निपेधादनादेश एवेति ।

क्षागाभावि स्थानीपाकोऽनुकल्पः ।

अपिवा स्यालीपाकं कुर्वीत अपिवा गोधासमाहरेत् नन्वेवं
न कुर्वीतिति गोभिलवचनात् ।

स्यालीपाके विधेयञ्छन्दोगपरिशिष्टे—

स्यालीपाकं पशुस्यानि कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तकृत्वा गोः पयस्यम् ॥

सवत्साविधिरस्य ऋत्वर्यो विवत्सादुग्धपाननिषेधस्तु पुरुषार्थं
इत्यदीपः ।

एतेन गोभिलीय पारस्करीययोः स्रग्द्वयसंज्ञायाः प्राप्तिरिति
एव द्रव्यविधिः । ब्रह्मपुराणोक्तकृत्स्तु शास्त्रान्तरीयो मन्तव्यः ।

यथा—

ऐन्द्रान्तु प्रथमार्या वै शार्कैः सस्तर्पयेत्पितॄन् ।

प्राजापत्यां द्वितीयार्या मांसैः शुभैस्तु तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामूपैस्तु यथाक्रमम् ।

वर्षासमेध्यशार्कैस्तु चतुर्थामिव सर्वदा ॥

तिस्रोऽन्वटका इति अष्टकाया अष्टम्या चतुर्थाया त्रि-
तयामेवमतीत्यर्थः त्रिधिव्यकरणेन । अतएव तिस्र इति स्त्रीनिह-
तिर्द्वयः । अथवा परदिनमात्रपरत्वे अन्वटकमेव स्यात् ।

तथा विष्णुः—

अन्वटकाऽन्वटकावद्बुद्धा इति ।

वायुपुराणे—

अन्वटका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ।

यत्तु—

श्रीऽन्वष्टक्यमिति गोतमवचनं तत्र प्रायः परदिने नवमी-
सम्बन्धात् श्रूयति मन्तव्यम् । उक्तमुक्तेः ।

अतएव श्रीऽन्वष्टक्यं परश्री वा इति गोमिले उक्तं । कदाचि-
दपराह्णविहितस्वाष्टकायादस्य दृतीयदिने विहितकासे पूर्वार्हे
नवमीलाभादिति ।

तिस्र इत्यष्टकान्तरगद्वाव्युदासार्थम् ।* वस्तुतस्तु विधाना-
भावादेव व्युदासः ।

इदन्तु गोमिलीयेतरविषयं गोमिलीयानान्तु मध्यमायामेवा-
न्वष्टकायां व्याहृत् ।

अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोमिलगोतमी ।

वार्कशण्डिश्च सर्वासु कौत्सी मेनेऽष्टकास्तु च ॥

इति छन्दोगपरिमिश्रकृतां मध्यमायामिव बहुसम्प्रतिदर्शनात् ।

अन्वष्टकायादस्य मातृपूर्वं कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

अष्टकास्तु च कर्त्तव्यं व्याहं शैमन्तिकीस्तु च ।

अन्वष्टकास्तु क्रमयो मातृपूर्वं तदिष्यते ॥

विष्णुः—

अन्वष्टकास्तष्टकावहुद्वा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै देव-
पूर्व्यान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति ।

* च वृत्तान्ते इत्यष्टकापरद्वयगद्वाव्युदासार्थम् ।

मातृकयादन्तु कन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योषिज्ञाः पृथग्दद्यादवसामदिनाहते ।

इति कन्दोमपरिशिष्टवचनात् ।

एवञ्च—

कर्पुसमन्वितं सुप्ताः तथाद्यं यादपोदयम् ।

प्रत्यादिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥

इति तदीयवचने पटपिण्डनिषेधात्तामहादिश्राद्धमपि
तैर्न कार्यं किन्तु त्रैपुरुषिकमेव ।

तत्राग्निसाध्यत्वाच्चिरग्नेर्नाधिकार इति केचित् ।

अन्यभावे विप्रपाण्यादौ होमविधानात्—

एतच्चानुपनीतोऽपि प्रवासस्थोऽपि नित्यमः ।

इति मत्स्यपुराणे सर्व्ववर्णगोचरत्वे चानुपनीतगृहादीना-
मप्यधिकारप्रतिपादनाच्च कथं निरग्नेर्नाधिकारः । माघी प्रोष्ठ-
पयूष्णं क्षण्यद्वयोदयोति ।

माघी मघायुजेति त्रयोदयोविशेषणमिति केचित् ।

कल्पतरुकारादयस्तु—

विशुधर्म्मोत्तरवचनैकवाक्यतया माघी पौर्णमासीत्याहुः ।

यथा विशुधर्म्मोत्तरे—

प्रीतिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावाद्यौ महाराज विना यार्हं कथञ्चन ॥

पौर्णमासी तथा माघी यावन्ती च नरोत्तम ।
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।
 एतासु आह्निकानान् वै नित्यानाह्न प्रजापतिः ।

यत्तु—

यावन्त्याग्रहायण्योरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् ।

इति वशिष्ठनाम्ना वचनं पठित्वा आग्रहायण्या अपि
 नित्यत्वं केचिदाहुः । तदमून कल्पतरुकामधेतुआह्नविवेका-
 दिभिः प्रामाणिकसङ्ग्रहकारैरलिखितत्वात् । मघात्रयोदशी तु
 विवेचयिष्यते ।

ब्रीहिययपाकौ चेति—एतासु आह्निकानान् वै इत्यनेन
 कालोपसंहारात् ब्रीहिपाककालो ययपाककालश्चेत्यर्थः ।

स च शरदसन्तत्य । यथा परिशिष्टप्रकाशधृता श्रुतिः—

गृहमेधी ब्रीहियवाभ्यां शरदसन्तत्योर्यजेत श्यामाकैर्धनी-
 यपांसु ।

यद्यप्यत्र पाकपदेन कालो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाक-
 स्यैव निमित्तत्वं प्राधान्यात् ।

अन्यथा नानासुनिवचनेषु ब्रीहिपाकपदेनाभिधानमसमञ्जसं
 स्यात् ।

अतएव—शुक्लपक्षे नवं घान्तं पक्वं आत्वा सुगोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यं न तु शालिधान्यमन्यथा * [व्रीह्यप-
चारे शालिप्रतिनिधिदर्शनं पृथगुपादानस्य नोपपद्येत ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ पाद्यं तदनुकोरि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीहोण्यामिव शालयः ॥]

वामनपुराणे—

हविषा संस्कृता ये तु यथा गोधूमशालयः ।
तिलमुद्गादयो मासा ब्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥

अतएव कामधेनुकृता—

शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्वं आत्वा सुग्रीभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्युपक्रम्य—

तेन देवान् पितॄन्त्येव तर्पयेदर्शयेत्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनमाखिलमासीदतिथिलक्ष्ये निमित्तम् ।
अस्मादेव वचनाच्छुक्लपक्ष एवेतच्छ्रावं ब्रीह्यभावे हेमन्तिकग्रामा-
कादिनापि आवश्यकत्वात् ।

अतएव व्रीधावयवः—

आ ब्रीह्याकाववयवार्कं नायेति आ यवपाङ्कजब्रीह्याक-
मिति ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टे—

शरदसमायोः केचिन्नयनं प्रचक्षते ।

धान्यपाकयमादये श्यामाको वनिनः स्मृतः ॥

यश्चतुस्रन्यायाच्छास्त्रमपि ।

केचिद्धान्यास्तरेण याहे प्रत्यवायपरिहारस्य जातत्रेऽपि
तद्व्ययेन यादस्य जातत्वाद्ब्रह्मणार्हता नास्म्येव

न तावाधौ महाराज विना याहं कथञ्चन ।

इति विष्णुधर्मवचनादित्याहुः ।

तथा हेमन्तिकधान्यपाकेऽपि याहान्तरमावग्रजम् ।

यथा ज्योतिषे वराहमंहितायां—

वृषिके शुक्लपक्षे तु नवाक्षं मस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव क्षतं भवेत् ॥

यत्क्षतं धनुषि याहं मृगनेमासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवाक्षामिषकाङ्क्षितम् ॥

मस्यत इत्यनेन वृषिकस्य मुख्यकामता दर्शिता । अपरे
शुक्लपक्षे मुख्यकासाभावे कासान्तरविधौ धनुष्योऽपि प्रसक्तौ
निषेधमाह यत्क्षतमिति । मृगनेषास्त्विति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं
नेता गमको यासां रात्रीणां राजादित्वादयत्त्ययः । मृगनक्षत्रं
सायं सन्ध्यायामुदयात् प्रातयास्तगमनाच्च यासां रात्रीणां
समापकमित्यर्थः । तासु वृषिकत्रयोविंशदिनादूर्ध्वं भवन्ति ।

यथा ज्योतिषे—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्मासस्य वै गते ।

मृगनेषा रात्रयः स्युर्नवाक्षं तत्र वर्जयेत् ॥

तत्र रात्रिपदं रात्रुपलचितदिवापरं रात्रौ आहनिषेधात् ।

शरद्वृत्तग्रीहिपाकश्राद्धेन तु ग्रीहिपाकनवागमनिमित्तं
श्राद्धं करिष्य इति सदृश्या तन्त्रेणैकं श्राद्धं कार्यमिति ।
अवाधुनिकाः—

हैमन्तिकधान्यपाकेन नवागमनिमित्तं पृथक् श्राद्धं नास्ति
किन्तु ग्रीहिपाकनिमित्तस्यैव श्राद्धस्य ग्रीह्यलाभादिना स्वकालेऽ-
कारणे भानुकल्पिको वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेषाम्यनुष्ठीय-
मानत्वञ्च विधीयते, अन्यथा मूलमूलश्रुति इयकल्पनागौरवं
स्यादित्याहुः । तस्मिन्

वृश्चिके नवाग्रं शस्यते इति विरोधात् 'भानुकल्पिकस्य
प्रशस्तत्वासम्भवात् वराहसंहितायां ग्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धस्या-
नुक्तत्वेन तदानुकल्पिककालकल्पनाया अन्यायत्वाच्च । ग्रीहिश्राद्ध-
मनूय कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किन्तु—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकीषु च ।

अथष्टकासु क्रमशो मातृपूर्व्यं तदियते ॥

श्रद्धे च व्यतीपाते शालिधान्यसमानम् ।

जम्बर्चश्रद्धपीडायां श्राद्धं पार्वणमुच्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हैमन्तिकधान्यस्य समा-
गमनिमित्तं स्वातन्त्र्येण श्राद्धविधानात् ।

तथा श्राद्धचिन्तामणौ—

अकृताश्रयणस्यैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमाप्नाननुद्येय मसुरांश्च विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुपुराणे—

अकृताश्रयणम् अकृतप्रयमागमनश्राद्धं धान्यजातं शरत्पक्ष-
हैमन्तिकादिरूपधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानादन्यथाजातपद-
वैयर्थ्यात् । हैमन्तिकसंस्कारार्थं प्रथमेव श्राद्धमावश्यकमित्युक्तम् ॥

तथा श्राद्धविवेके नवाग्रागमनिमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यत
इत्यनेन पृथक् श्राद्धमुक्तं । तस्मात् सर्व्वेगिदैरङ्गोक्तं सर्व्वदेगेषु
पारम्पर्य्यक्रमगतमाचारमुन्मूलयितुमिच्छतामाधुनिकानां वचमि
नादरः कार्य्यः ।

इदञ्च नन्दादौ न कार्य्यम् ।

ज्योतिषे—

नवाग्रं नैव नन्दायां न च सुते जनार्दने ।

न क्षणपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अत्र श्राद्धं न कुर्व्वीत पुत्रदारधनचयात् ॥

इति ज्योतिषे सावकाशश्राद्धनिषेधाच्च ।

एवं त्रीह्रियवश्चाद्यमपि नन्दादौ न कार्य्यम् नापि क्षणपक्षे ।

यथा कामधेनुलिखितमविष्णुपुराणवचनम्—

क्षणपक्षे यवश्राद्धं न कुर्याद्बुद्धिमान्नरः ।

पितरभ्याव गृह्णन्ति दाता च भरकं व्रजेत् ॥

आह्निकिन्ताप्रणी तु—

पौषे चैत्रे कृष्णपक्षे नवार्धं नाचरेद्बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नीयतिष्ठते ॥

इति नामशुभ्यवचनेन चैत्रे नवार्धं निषिध्य तुल्यन्याया-
द्यवशादपि चैत्रे निषिद्धम् ।

हैमन्तिकयाह्नमप्यावश्यकं विष्णुपुराणे सकृताश्रयणश्चैवेति
वचनेनाहृतआह्नस्य हैमन्तिकस्यापि वर्ज्यताम् ।

तथा शातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आह्नं वे राहुदर्शने ।

अकुर्व्याणस्तु तच्छ्रावं पक्षे गौरिव शीदति ॥

नवीदके नवात्रे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यचमष्टकास्तु मन्त्रास्तु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तीं विदस्तु ब्राह्मणेषु च ॥

सर्वस्वेनापीति यस्याल्पवित्तस्य आह्नसामग्रीसम्प्रदानेनैव
सर्वस्वक्षयो भवति तेनापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यस्तु—

अन्वारातगोर्न कर्त्तव्यं आह्नं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि आह्नमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

इति विष्णुवचने फलं श्रूयते तत् पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादि-
वदानुपङ्गिकमेवेति नयोदके वर्षारम्भे आर्द्रानक्षत्रस्थरवाविति
यावत् ।

अग्निव्यादि च मित्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षांकासौ तयार्द्रादि नक्षत्रगणनं स्मृतम् ॥

इति रुद्रयामलवचनादार्द्रायां वर्षारम्भप्रसूतेः । अतएवा-
सम्भ्रमत्वात्तान्तरकत्वात्समासेऽपि एतच्छ्राद्धं कार्यम् । नवाब्दे
नवावगागमे ह्यधिक इति यावत् । रुद्रप्रच्छादने सति नवगृह-
प्रवेश इत्यर्थः । दारम्यद्वयव्यायद्वौ मित्यबहुवचनान्तः ।

मघासु मघाशुक्लतयोदश्यामित्यर्थः ।

चयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनेन सदैकमूलश्रुतिकल्पमालाप्रवात् ।
विदत्सु ब्राह्मणेषु विशिष्टब्राह्मणप्राप्तावित्यर्थः । युक्तौ यद्वयान्
सदेति च मित्यत्वार्थम् ।

हारीतः—

अटकामाष्यभ्युदयास्तीर्थपात्रीपप्रत्तयः ।

पितृणामतिरेकीयं मासिकान्नादभुवः श्रुतः ॥

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च सदाः श्राद्धं विधीयते ।

प्रातः ॥ ब्राह्मणं प्राप्य न कासमवधारयेत् ॥

माघी पौर्णमासीत्यर्थः । अभ्युदयो विवाहादिः । तस्य रुद्रि-
यादस्य कर्माङ्गत्वेनाकरणे कर्मवैयुष्यप्रसङ्गात् ।

यस्तु प्लतोपातो जन्मार्धमभ्युदययेति विष्णुराष्ट तत्ताभ्युदय-

पदेन पुत्रजम्भोयते तन्निमित्तकयाहस्यं स्वतन्त्रस्य पितृप्रीतिफल-
त्वेन गुणाद्यादिवत् काम्यत्वात् । तथा तीर्थयात्रायावमप्याभ्युद-
यिकम् न च तत् पार्श्वेणयावमिति मैथिलोक्तमुपादेयम् ।

सेतुद्वज्जलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।

तीर्थयात्रावपोत्सर्गं हृदित्याहं विधीयते ॥

इति कूर्मपुराणवचनाद् गणेशादिदेवतापूजासमभिव्याहारेण
मङ्गलहेतुत्वात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रा तु भञ्जेत्

सुसंयतः स तु पूर्व्यं गृहेषु ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

सम्पूजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥

[देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धोमान् प्रीणयन् विसृज्यतया प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतस्यापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥]

अत्रापि प्रयत्नादित्यनेन नित्यत्वं दर्शितं पूर्व्यं गृहेष्वित्यनेन
प्राक्कर्त्तव्यत्वञ्च । पुनस्तथैवेत्यनेन पूर्व्यमिति कृतोपवास इति
प्रयत्नादिति त्रयमनुलक्ष्यते । तेन प्राक्कर्त्तव्यत्वं नित्यत्वं प्रवेग-
याहस्यापीति । पुनरपि देवान् गणेशादीनित्यर्थः । तत्रेदमपि
हृदित्याहमेवेति । इदं याहं हृतप्रधानकं कार्यम् ।

यथा भविष्ये—

गच्छन् देवान्तरं यस्तु ग्राहं कुर्याच्च सर्पिणा ।

याचार्थमिति तन्नीतं प्रवेशे च न संशयः ॥

याचार्थस्यादमित्यभिधानात् कृततीर्थयाचेणैव प्रवेशग्राहं कार्यं नेतरेष यात्रानिमित्तकत्वस्यास्य यात्रासमापकतयेति । अतएव यात्रास्तेकादमं प्रीतमिति विश्वामित्रेण प्रवेशग्राहस्यापि यात्रान्तर्भावो दर्शितः ।

तीर्थपात्रोपपत्तय इति—तीर्थं गङ्गादि पात्रं विद्वद्वाङ्मयः उपपत्तिः आक्षेपविशिष्टद्रव्यसामो यदनस्तफलत्वेनोक्तम् । मासिकाद्यादमावस्याग्राहादधिकोऽयमष्टकादिग्राहगणो भुव आवश्यक इत्यर्थः ।

तत्र विधेयमाह—

तीर्थं इति सद्यस्तीर्थप्राप्तिश्च एव कालमभावस्यापराज्ञादिकं नावधारयेत् न नियमेत् । योऽयमभावस्यापराज्ञादिनियमस्तद्वतिरेकेणापि यदैव तीर्थप्राप्तिस्तदैव ग्राहमप्यर्थं कार्यमित्यर्थः ।

निषिद्धस्तु रात्रादिकं वर्जयेदेव वचनस्योक्तमत्वाऽन्यथोपपत्ती निषेधव्याधायमत्वात् ।

अतएव देवीपुराणे—

तीर्थेषु ग्राह्यं नैव परीक्षेत कदाचन ।

ग्राह्यं तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

अथभ्रष्टाहकाकानां नैव दृष्टिहतश्च तत् ।
 अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे आर्चं तथा नरैः ॥
 प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पिण्डतर्पणम् ।
 पिण्डदानस्ततः शस्तं पितृणाञ्चातिवृत्तम् ॥
 विसृज्यो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।
 गृह्णन्तिः पिण्डदानञ्च सधैः पायसेन वा ॥
 कर्त्तव्यमपिभिर्जुष्टं पिण्यालेन शुद्धेन च ॥

अकाले अभावस्याऽपराङ्मादिप्रशस्तकासादन्यस्मिन्पीत्यर्थः
 कालेऽभावस्यापराङ्मादौ प्राप्तैरेवेति प्राप्तानन्तरनिधिहेतरकाले
 इत्यर्थः ।

तेन रात्रादौ वा तीर्थेऽग्रीचे वा जाते भक्तमासे वा तदनन्तर-
 भाविशुद्धकाल एवाविसृज्येन आर्चं कार्यम् ॥

प्राप्तैरित्यनेन प्राप्तिनिमित्तकमेव आहमित्युक्तं तेन यथा
 यात्राभेदे आह्राहन्तिः प्राप्तिभेदेऽपि तथेति ।

पिण्डदानमिति आह्राहत्वेन पिण्डदानप्रती यत्पुनः
 पिण्डदानवचनं तद्वद्ब्रह्माद्यसम्पत्त्या आह्रासामर्थे पिण्डमात्रं
 दियमित्येवंपरं गद्यापिण्डदानवत् ।

तथा कूर्मपुराणे—

गङ्गायाश्च गद्यायाश्च पिण्डदाने समं फलम् ।

विनिवृतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥

प्राप्तेरेवेत्येवकारव्यावृत्तिं दर्शयति विसृज्यो नैवेति इच्छया न कार्यं इत्यर्थः । एतच्चाभ्याहमिति प्रागेव दर्शितम् । गयायां मात्रादीनामपि आहं कार्यम् ।

शङ्कः—

अन्वष्टका-गया-हृदियाहं चैव स्मृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यत् प्रयम्भवेत् ॥

तथा—

पङ्कदैवतं वा कुर्वीत नयद्वादशदैवतम् ।

गयात्राहमयाशक्तौ पिण्डदानमपि श्रुतम् ॥

पङ्कदैवतं पाट्पुरुषिणं तदेव मातादिविकसहितं नयदैवतं तदेव मातामह्यादिविकसहितं द्वादशदैवतं यशक्तौ पूर्वं पूर्वं श्रेयं किन्तु तत्रापि पिण्डदानमवश्यमिति ।

तच्च आहं हृदियाहविधिनेति केचित् तत्र प्रमाणाभावात् सामान्यतः पार्वण्यातिदेशाच्च ।

तथान्वये—

पित्रादि नवदैवत्वं तथा द्वादशदैवतम् ॥

अथ मघावयोदशी ।

अथ केचित्—

तयोदश्यां विधिः, मघायोगः फलातिशयार्थं मनुविशुभ्यां केवलतयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्याच्चयोदगीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां हस्ति-
च्छायायाच्चेत्यर्थः ।

विष्णुः—

अपि जायेत सोऽप्याकं कुले कथिचरोत्तमः ।

प्राहृक्कालेऽसिते पक्षे चयोदशां समाहितः ॥

मधुपुत्रेण यः आहं पायसेन समाचरेत् ।

तत्र—एतयोर्मनुविष्णुपञ्चनयोः विदग्धायात्वेनार्थवादतया
स्वतः प्रामाण्याभावात् पर्यवादस्य हि विधेकवाक्यतयेव प्रामाण्य-
मित्युक्तमर्थवादधिकरणे ।

तत्र कृतविधिगोप्यस्य सम्भवति कल्पविधिगोप्यत्वमन्यायं कृत-
विध्यतुल्यमेव सुतिरनेन कियते । विधी च मघायोगः यूपते ।

यथा मनुः—

मौठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशोन् ।

प्राप्य आहन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

मौठपद्यां भाद्रपदीर्णमास्यामित्यर्थः ।

तद्भाष्ये—०

आहं तेनापि कर्त्तव्यं तेर्द्ध्रष्ट्यैः सुमन्त्रितैः ।

त्रयोदशां त्रयसेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ दारशब्दवन्नित्यवहुवचनान्तौ ।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मित्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्वाहर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च त्रयोदशीकाले यत्किञ्चिदल्पमपि मधुना मित्रं दद्यात् दाने हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति ॥ अन्यथा मनुवचने त्रयोदशीमात्रवचनात् प्राहट्कालोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् ।

तथाच विष्णुवचने प्राहट्माचश्रुतेः प्रौष्ठपद्यनस्तरितत्वमपि फलातिशयार्थम् । अथ वाक्यमेदकल्पनमिया शङ्खादिष्वचनैक-
वाक्यतया मनुविष्णुवचनयोरपि प्रौष्ठपद्यनस्तरितत्वं सन्तस्य-
मिति चेत् किमपराहं मघायोर्गनेनेति ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

एतांशु आहवानान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलत्रयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीव्यैवाहविधिप्रवृत्तेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टो-
पदेशविध्यनुरूपमेव कालरूपमहमनूय तस्य नित्यताऽनेन वदनेन
विधीयते । इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च—

त्रयोदशी नमस्ये या कृष्णा तस्यां समर्चयेत् ।

पितॄन् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्सरप्रदीपादिः लिखितवचने केवलत्रयोदश्यामपि विधिः श्रूयते इति वाच्यम् ।

एतस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयोदश्यां याज्ञमेको विधिरपरस्य मघायोगे फलातिशयार्थे इति कल्पनामीरणात् बहु-
वाक्यादराच्च एकदेशकीर्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ॥

तस्माद्धानामुनिवचनैकवाक्यतया मघाशुभायां प्रौष्ठपद्यनस्त-
रितक्षणत्रयोदश्यां पावसादिद्रव्येण याज्ञं कुर्यादिति गङ्गोक्त
एवैको विधिः ।

तथा महाभारतादिवचनेऽर्थवादरूपेणैव मघायोगः श्रूयते ।
यथा महाभारते—

अपि नः स कुले जायाद्यौ नो दद्याच्चयोदशी ।

मघासु सर्पिषा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अजेन सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ।

हस्तिष्ठायासु विधिवत् कर्णव्यज्रमवीजितम् ॥

दक्षिणायने प्रवृत्ते वर्षास्त्रितीयः । सर्वलोहेन सर्व्वेति मोहि-
तेन । मघास्त्रिति पुनरुपादानं सर्व्वलोहितष्ठागस्य मघाशुभोदश्यां
फलातिशयार्थे हस्तिष्ठायाश्चिति देशपरं न तु कालपकरणात्
कुञ्जरष्ठायास्तत्कालपरं कर्णव्यज्रमवीजितमित्यभिधानात् प्राक्-
क्षये कुञ्जरस्तेति मतुषचनाच्च ।

उपहरनितस्विषु जायायां कुञ्जरस्य च ।

इति विशुद्धयोस्तरे देशप्रकरणाख्यानम् ।

ह्यायायां करिणः यादं तत्कर्णपरिवीजितम् ।

दशकल्यायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥

इति वनपर्व्वपचनाय ।

याज्ञवल्करः—

यद्ददाति गयास्थय सर्व्वमानन्वमश्रुते ।

भवेन्नद्यायां संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥

आश्वयुज्याश्च क्षण्यायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्राहृष्टतो यमः प्रेतान् पितॄन्धाय यमालयात् ॥

विसर्ज्जयति मातुष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

सुधार्शाः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंसुतम् ।

तस्मात्तान् सूतविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

सम्भ्राज्यतिलमित्रेण तथा शीतेन चाश्वसम् ।

प्रासमात्रं परगृहादपत्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिद्यामात्रेण धुः प्राणान् सम्भारयति चान्वहम् ।

यी वा सस्वर्त्तयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ॥

यादं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसञ्चितैः ।

नास्मात् परतरः कालः याचेयन्न्यत्र विद्यते ॥

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यसृतमुत्तमम् ।

मवाचर्योदयामित्यत्र मघापक्षेण स्यात्तिसृजकम् आश्वयुज्याश्च
क्षण्यायामित्यनेन वत्समात्रे मघात्रयोदशीत्वेन स्यात्ते कालौ कुञ्जर-

च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः । करे
इस्तान्त्रत्वे स्थितेऽर्के शशिनि तु मघर्धे स्थिते सति भवे-
दित्यन्वयः ।

तथाचामरकोषः—

योगः स्रवद्वनोपायध्यानसङ्गतिपुक्तिषु ।

ततश्च स्रवात्रयोदश्यां पृथगेवायं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्नतु कुञ्जरच्छायामात्रविधिरित्वायातं स्रवायामित्येकवचन-
सार्धं पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवन्मघर्धस्योपस्रवणत्यगङ्गा-
निरासार्धम् ।

कन्यायां दशदिवसोपरि विंशतिदश्याधिकत्रयोविंशतिदिन-
पर्यन्तं इस्तायस्थानमर्कस्येति ।

स्रवात्रयोदशीमेव विवृणोति चाय्युज्यामिति । चाय्युजी
चाश्विनत्रयोदशी पौर्णमास्यन्तमासेन प्रोष्ठपद्यामसीतायामिति
शङ्कवचनात् । प्राहृद्भूतुरत्र चूरतुसंवत्सरमर्तन मन्तव्यः ॥ कन्यास्ये
रवौ स्रवात्रयोदशीकुञ्जरच्छायायोगयोः प्रतिपादनात् ।

चतुष्पथस्या तु सौरमानेनैवेति शुद्धिकौमुदी प्रपञ्चित-
मस्माभिः । प्रेतान् विकरणभाविनः ।

तानाह मनुः—

असंस्कृतप्रमोतानां त्वाग्निना कुनयोचिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्यादनेषु विचिरय यः ॥

यमानयादिति यम्यस्य पापिनोऽप्यपिति यमानयः कारा-
गारं, कोर्षपन्तो मनुष्यनोऽक्रमायान्तोति मेषः । तन्मात्रत स्रवा-

त्रयोदश्यां सूत्रविधिना गृह्योक्तविधिना आदेन तर्पयेदित्यर्थः ।
 आहं तेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघात्रयोदशीविधानं आहस्याना-
 वश्यकत्वप्रदर्शनार्थम् । पिण्डदानश्चात्र ज्येष्ठपुत्रिणा न कार्यम् ।
 यथा देवीपुराणे—

कन्यास्थे च रवाविषे पूजनीया यथाविधि ।
 भोजङ्गीं त्रिभिन्नासाद्य यापश्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥
 तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।
 ऋषे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इमे पीर्णमास्यन्ताग्निने तत्रैव मघायुक्तकृष्णचयोदशीसम्भवात् ।
 न शुक्लाग्निने नवा सौराग्निनपरत्वमिषयन्दस्य वैयर्थ्यात् ।

ततश्च कन्यास्थे रवाविति कन्यासम्बन्धेनाग्निनक्षत्रापक्षस्य
 प्राग्वत्प्रकार्यं भोजङ्गी पक्षमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽभावस्या पूज-
 नीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि गृह्योक्तविधिर्नित्यर्थः ।

तत्राप्याग्निनमध्ये पितृदेवते मघानक्षत्रे पृथक्श्रुतिकल्पन-
 भिया पूर्वीर्त्तयङ्गादिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तचयोदश्यामित्यर्थः ।
 महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पक्षयादात् पृथगेव आहं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अथ मैत्रिकाः—

भोजङ्गीमित्यादेः परेण सदान्वयं कृत्वा पक्षण्यादिषु महती
 पूजा कार्या तत्रैव पक्षयादे यस्यां कस्याश्चित्तिथौ मघानक्षत्रे
 पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः—

एकवचनोपात्तप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् पूर्वेष्वेवान्वय इति
वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पूजामहत्त्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दीर्घः । अग्न-
मते तु मघावयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरेणैव कृतेति ।

किञ्च पिण्डनिषेधोऽयं पक्ष्याह एवावश्यं वाच्यः प्रस्तुतत्वात् ।
अन्यथा सांस्कारिकेऽपि पिण्डनिषेधप्रसङ्गः । तदा च पक्ष्याहा-
दधिके मघावयोदगीयाहे पिण्डदानप्रसङ्गे दुर्निवारः ।

अन्ये तु—

पृथक्श्रुतिकल्पनाभिव्या पक्ष्याहान्तर्गतमघावयोदगीयाह-
मेव मघायोगे प्रयुक्तं न तु पृथक् यावान्तरमित्याहुः ।

तदपि मन्दं—शङ्कादिनानामुनिवचनानां पक्ष्याहमनपेक्ष्य
चतुर्थ्यष्टकायत् स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः । पक्ष्यान्तर्गतवयोदगीयाह-
मनूय मघानक्षत्ररूपकाल-पायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन सप-
मद्विधिरित्वेतिवत् वाक्यमीदापत्तेय ।

यत्तु—

उत्तरादयनाच्छास्त्रे श्रेष्ठं स्यादधिषायनम् ।

धातुर्मास्यश्च तथापि प्रसूते किमपि हितम् ।

प्रीठपद्याः परः पक्ष्मन्तथापि च विगोपतः ।

पञ्चम्यूहेश्च तथापि दग्म्यूहे ततोऽप्यति ।

मघायुक्ता च तथापि शङ्का रात्रंमघोदगी ॥

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं आदमव नराधिप ।

परान्नभोजी त्वपचः आदमव तु कारयेव ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तत्त्वज्ञातीयानां तत्तद्विधिवोधित-
आहुकालानामेकस्यान्यापेक्षया पिबत्वमिविशेषजनकत्वेन प्रागस्त्य-
कथनमात्रपरं न तु आहविधायकम् ।

अतएव

उत्तरादयनाच्छादे ज्येष्ठं श्लाघित्तयनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तम् ।

ततश्च—दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मादपि तत्तद्विधि-
बोधितस्य पृथक् आहस्य सप्ताचयोदशीकालः प्रशस्यत इति न
कश्चिद्दोषः ।

अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यमित्यनेन
पृथग्विहितः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसहायएव
पिण्डदाननिषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव अन्यथा
ज्येष्ठपुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात् ।

* अत्र च पिण्डस्थानकरणादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न
कार्ये यिवा आपः सन्त्रित्यादि तु कार्यमेव । एव च सप्ता-
चयोदशोविहितस्याह एव निषेधो न तु पचान्तर्गतत्रयोदशीयादि
तद्दिनविहितसांवत्सरिकआहवदिति ध्येयम् ।

यदा पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिलाभः परदिने च पूर्वाह्णे नक्षत्र-
युक्ततिथिलाभस्तदा पूर्वदिने पक्षयाहं परदिने च मघात्रयोदशी-
याहं कार्यं रात्र्यादिनिषिद्धकालेतरस्यैव आह्नकाश्रयात् ।

एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे मघायोगोऽपराह्णे च त्रयोदशोमाहं
तदा पूर्वाह्णे ज्येष्ठपुत्रिणाऽपिण्डकं मघायाहं विधायापराह्णे
सपिण्डकं पक्षयाहं कर्त्तव्यमेव । एवञ्च मघायोगालाभे तस्मिन्मध्ये
मघायाहाभाव एव । यदा त्वपराह्णे मघात्रयोदशीयोगस्तदा
तन्त्रेष्वेकं याहं तच्चापिण्डकमेव मघायाह्णे पिण्डनिषेधात् ।

पक्षयाह्णे तु “नित्येऽपि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु
काम्येऽपि” इति न्यायात् पिण्डाभावस्याकिञ्चित्करत्वाद्गोप-
गौरवाच्चेति बहवः ।

अन्ये तु—

समानाङ्गकयोरिव तन्त्रतानियमात् पक्षयाहमेव सपिण्डकं
कार्यं प्रसङ्गान्मघायाहमपि गतार्थमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु तन्त्रतान्यायाभावान्मघायाहस्यातिप्रार्थस्याथ दृष्ट-
मेव सपिण्डकापिण्डकं याहद्वयमिति प्रतीमः ।

तथा पूर्वदिनापराह्णे मघातिथिलाभेऽपि परदिने एव
कुञ्जरच्छायायोगे पूर्वाह्णेऽपि तच्छाहं फलातिगयहेतुत्वात्तस्मैति ।

अथ आहचिन्तामणिः—

सूतके सूतके चैव धन्तयोपन्द्रार्णयोः ।

दायायां कुञ्जरस्याथ भुक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

प्रमादाद्वाद्याणी भुक्ता तत्र चान्द्रायणं घरेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् कुक्षरच्छायायोगे ग्राहभोजनं
ब्राह्मणेन कर्त्तव्यमित्याह ।

तन्नन्दं कुक्षरच्छायादीनां समस्तपदानामेव योगाभिधायि-
त्वादसमस्तेन छायायाः कुक्षरस्येत्यनेन छायायुक्तप्रदेशे सूतकादि-
वदिच्छाभोजननिषेधात् ।

एतच्च ग्राहप्रविभक्तौरपि सर्वैरेव भ्रातृभिः पृथक् पृथक्
कार्यम् ।

यथा शङ्खः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः ग्राहमदैयतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदैवतं सांख्यसरिकथाहं मघासु च विहितं ग्राहं सर्वं पृथक्
कुर्युः । अतोऽन्यत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तां विना अविभक्तानां
सर्वेषां नाधिकारः किन्त्वेकस्यैवेत्यर्थः ।

किञ्च—

नास्मात् परतरः कालः ग्राह्येऽन्यत्र विद्यते ।

यत्र साचाक्षु पितरो गृह्णन्त्यसृतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साचादसृतपदानुवादेन स्वयमेवानुष्ठान-
सूचितमिति ।

अथाश्वयुक्ताष्टपक्षः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्ताष्टपक्षे तु आह्नं कुर्याद्दिने दिने ।

विभागश्चोनं पक्षं वा विमानस्पर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरपेति कृत्वा मनसि यो नरः ।

आह्नं न कुरुते तत्र तस्य रत्नं पिवन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्तो दिवाकरः ।

तावच्छादस्य फालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अत्राश्वयुक्शब्दः पौर्णमास्यन्तमासपरः । न तु मुख्यवान्द-
परः, ब्रह्मपुराणे पौर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिरुत्थाभिधानात् ।

निर्णीतञ्च—आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराण एवाश्वयुक्शब्दस्य पौर्णमास्यन्तपरत्वम् ।
दर्शान्ताश्विने मघायोगासम्भवात् प्रीष्ठपदार्हे कृष्णत्रयोदशी-
त्यादिवचनाच्च ।

तथाच त्रिषाधर्मीन्तर—

उत्तरादयनाच्छाद्रे श्रेष्ठं स्यादधिषायनं ।

चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रीष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चमूर्तञ्च तत्रापि दशमूर्तं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रीष्ठपद्याः परः पक्ष इत्यनेन पौर्णमास्यन्ताभिन्न-

मासीयकृष्णपक्षत्वं व्यक्तमुक्तम् । एतेन सौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।

तथाच कार्णार्जिनिः—

शक्रध्वजनिपाताद्दो यः स्यात् पक्षगु पक्षमः ।

स विघ्नेयोऽपरः पक्षस्तत्र ग्राहं विधीयते ॥

पुनमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेव च ।

प्राप्नोति पक्षमे दत्त्वा ग्राहं कामांस्तथापरान् ॥

एतानेव हि हिंसन्ति पक्षमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्माद्व्यतिक्रमेदिदानीं पक्षमे पैट्ठकं विधिम् ॥

भाद्रपदश्राद्धाद्यां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरं कृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपातः ।

यथा वराहः—

द्वादश्यान्तु सिति पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्थापयेद्ग्राहा विष्वग्यवषयासवे ॥

विष्वमुत्तराषाढा मासवं धनिष्ठा ।

तथा—

वैष्णवादिपदे चन्द्रे शक्रमुत्थापयेद्दिवा ।

भरश्चान्तपदे रात्रौ चतुर्थ्यान्तु विवर्कयेत् ॥

वैष्णवस्य श्रवणाया आदिपदस्ये चन्द्रे इत्यर्थः । एतानेव हि
हिंसन्तीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जादालः—

अगतेऽपि रवौ कन्यां ग्राहं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढाः पक्षमः पक्षः प्रवस्तः पिष्टकर्मणि ॥

जानुकर्णः—

आपाद्रीमवधिं कृत्वा यः स्वात् पचसु पञ्चमः ।

आहं तव प्रकुर्वीते कन्यां गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमासपातेऽपि तस्याधिकत्वाच्छादानर्हत्वाच्च तं मासं विहाय पञ्चमः पक्षो मन्तव्यः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिन्नुचसु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पित्रदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

कन्या नवा गच्छत्विति यदुक्तं पक्षस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आह-
योग्यकालस्य कन्यायामलाभे तत्कान्तव्यम् । अन्यथा सिद्धे सकल-
पक्षसम्प्राप्तौ तस्य मलमासान्तःपातादशयुक्तापक्षत्वाभावः
स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु वा न वेत्यनेन कन्यागतरविसम्बन्धेन
पञ्चमपक्षस्य प्राशस्त्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणम्—

कन्यां गते सवितरि पित्रराजानुमासनात् ५

तावत् प्रेतपुरी गृह्या यावद्दृष्टिकदर्शनम् ॥

ततो हृष्टिक आयाती निराग्राः पितरो नृप ।

पुनः स्वभवनं यान्ति श्रापं दत्वा सुदारुणम् ॥

इंसे वर्षासु कन्यांस्ते श्राकेनापि गृहे वसन् ।

पक्षम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्क्षयम् ॥

इंसे सूर्ये ऋणमिव ऋणं पित्रभाटकुलस्यावश्यं परिगोध्य-
मित्यर्थः । एतच्च आदान्तरकल्पने विधिगौरवमिथा अश्वयुक्

कृष्णपक्षे त्वित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपञ्चम्याह कन्यागतत्वस्य गुण-
फलविधित्वम् ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्टमे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गीतवादित्रनिस्त्रिनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यासम्यग्भवदिति । न
चात्र वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पञ्चपुरस्तारेण
प्रत्यङ्म्याहविधानाभावात् कन्यां गच्छंतु वा नवा इत्यादिवचनाच्च
पृथग्विधिरिति वाच्यम् । पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरीचि-
त्यात् न तु वास्तवं पृथगित्यास्तां विस्तरः ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं न त्वहोरात्रपरं चान्द्र-
मासादयवस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयोप-
पन्नस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

तिथिनैकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

अहोरात्रेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

अन्यथा सुमीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ।

सौरसंवत्सरस्यास्ते मानेन शयिजेन तु ।

एकादशातिरिच्यस्ते दिनानि भृशुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः । यथेकादशौत्रयोदशीभिः पक्षस्य
विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।

अतएव—

पञ्चम्यूर्द्ध्वं तत्रापि दशम्यूर्द्ध्वं ततोऽप्यति ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे तिथिमादाय कल्पव्यवस्थोक्ता । अन्यथा
अम्बुघटआइवदहरहःक्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाइनादिवर्जन-
प्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिज्ञाप्तादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादङ्गां चतुर्दश-
आद्यानि तिथिब्रह्मावर्द्धदो षोडश स्युः । तत्र कदाचिदेकस्यां
तिथौ आइदयं कदाचिच्च आद्याभाव इति यीदत्तादोनां मत-
मपान्नाम् ।

ततश्च षोष्ठायाः पञ्चदशतिथिव्येव पञ्चदशआद्यानि अत्र
चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयत्तामे आइदयं कदाचिदिहदयेऽप्येक-
तिथिस्तामे एकदिने आद्याभाव इति ।

चतुर्दशोऽङ्गां चात्र कर्त्तव्यमिति प्रागेव विधिनिरूपणे
दर्शितम् ।

यत्तु—

दिव्यभीमास्तरोष्ठाणि चराणि स्यावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्यारागिगते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यृणानि तु षोडश ।

कृतुभिस्तानि शृण्वानि देवो नारायणोऽप्रयोत् ॥

राजधृयाग्नेभाभ्यां यदीच्छेत् मह्यं फलम् ।

अप्यमुमूमाकाद्यैः पितॄन् कन्यागतेऽर्पयेत् ॥

इति मत्स्यपुराणवचनं तत् शृङ्खलितान्तवचनेकवाक्यतया
कन्यायाद्यतुर्दशदिनादूहे गेपेयु भोरषोडशदिनेषु युरुपचमाधारदेयु
काव्ययादान्तरविधायकं निवृत्ते प्रमाणाभावात् फलपुन्ये ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

तुलादिपङ्कशीत्यंशे पङ्कशीतिमुखं दिनम् ।

तच्चतुष्टयमेव स्यादद्विस्त्रभावेपु राशिषु ॥

पङ्कविंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽनिमिषस्य तु ।

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्चतुर्दशे ॥

अत ऊर्ध्वं कन्याया यान्यहानि तु पौङ्गव ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

एकस्मिन्वर्षे पञ्चधिकशतवयसंगता भवन्ति तत्र तुलासंक्रम-
मारभ्य पङ्कशीतिगणनया चतुष्टयमापूर्य कन्याशेषपौङ्गवांश
अवशिष्यन्ते द्विस्त्रभावेपु द्वावककेषु । तत्र पङ्कशीतीनां पूरणस्यान-
माह पङ्कविंश इति । अनिमिषो मीनः । त्रिभागहीनमिति
चतुर्थो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं पष्टादिकल्पः त्रिभागमेका-
दश्यादिकल्पः । अत्र कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया तेन प्रतितिधि-
यावन् ।

अथ केचित्—

पञ्चमीप्रभृति वा कृष्णपक्षस्य इति गीतमवचनात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मतवचनाच्च किञ्चिन्नूनाधिके त्रिभागपादात् पञ्च-
म्यादिदशम्यादिकल्पावाहः । तत्र—गीतममतवचनयोः सामान्य-
कृष्णपक्षोपक्रमात् नाख्युक्तकृष्णपक्षपरत्वम् । ततो बीजाभावेन
सत्त्वभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रोक्तयदाः परः पक्षस्तापि च विरोधतः ।

पक्षमूर्द्धं तत्रापि दृग्मूर्द्धं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तम् ।

यद्य—

भोत्रहीतिविमानाद्य इति दीर्घपुराणवचनं तदग्रमुक्तस्य-
पक्षे पक्षस्यादिषु कस्यास्यभेदेन आह्वय प्रागद्वयकथनमात्रपरं
न तु कल्पविधायकं पक्षादिकस्यान्तराधामनुक्तत्वात् ० । अहमिति
विभागाहे तयोदग्रादिकल्पः । न तु पक्षाहमदृश्यादीति
केवादिद्वयान्वयं युक्तं मसिधानेन विभागस्य बुद्धिस्यत्वात् ।

न च विभक्त्यमानतया बुद्धिर्नोक्तस्य पक्षस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यम् ।

उत्तरोत्तरनयुकानोपदेयस्यैव हेतुत्वात् ।

अतएव एव धेतुर्नेनाभ्यास्यतागच्छकस्यैव सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—प्रकरणभेदेन पक्षमूर्द्धं तत्रापि
दृग्मूर्द्धं ततोऽप्यतीति मध्येऽदृश्यादिकस्यान्तरं नोक्तम् ।

एवञ्च एतेषामिव कल्पानां दर्शनात् केवादिदमावस्यामात्र-
करणपक्षो निरस्तः । किन्तु प्रतिमासविहितं पार्श्वेण कर्तव्यमिव
प्रकरणभेदेन प्रतिमासविधेरग्रमुक्तविधिभिस्तत्वात् ।

मथोक्तिवाधागच्छा सम्भवसमुत्पत्त्याभावात् ।

न च पदादवगोचरत्वं विरोधदर्शनात् सामान्यगान्तस्य तदि-

तरपरत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्याविषयकत्वेनाश-
युक्त्विविधेषु पक्षविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषा-
भावात् । अमावस्याविधिस्तु प्रागेव निरूपितः ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदात् उपजीव्योपजीवकभावाभावा-
द्विन्नविषयता ।

अन्यथा यौपादिमासत्रयेऽष्टकाविधिदर्शनात् प्रतिमासविधे-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पक्षत्रये कृते प्रतिमासे विहितं पौर्णमासमुपद्वेष्टेण
गतायै तन्नेष्टैवामावस्यायां कर्तव्यमिति ध्येयम् ।

न सन्तीति — अकारणे प्रत्यवायान्नित्यत्वं दर्शितम् । अत्र
सम्भवति लघूप्राये गुरुप्रायस्थानतुष्टानलक्षणाप्रामाण्यभिया पक्ष-
त्रयादिकल्पानामिच्छाविकल्पासम्भवाच्छक्तितारतम्येन व्यव-
स्थितो विकल्पः । अक्षस्य समस्तः पक्षः, अशक्षस्य त्रिभागहीनः
पक्षः, अशक्षतरस्य त्रिभागः, अशक्षतमस्य तदर्धमिति । एतेन
शक्तिभेदात् समस्तपक्षाकारण्येऽपि प्रत्यवायाभावो वचनादिति
ध्येयम् ।

शक्तिस्तु शरीरपाटवश्राद्धोचितद्रव्यसम्पदादिः, एवं च यो यत्र
शक्तस्तदकारणे तस्य प्रत्यवाय एव ।

यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

॥ साम्प्रदायिकं तस्य दुर्मेतेर्विद्यते फलम् ॥

साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ।

न चात्र फलभूमकल्पनया कल्पव्यवस्था पञ्चविधिमुपजीव्यैव
विभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

इत्यादिवचनैः पञ्चयाद्वाकरणे प्रत्यवायययणाच्च । तस्याप्त-
च्छित्तिरारतम्येनैव कल्पव्यवस्थितिः ।

अत्र केचित्—

आरब्धे पञ्चयादे कुत्रचिद्दिने यादृविघ्ने सति पञ्चयाद्वा-
निष्पत्त्याऽन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्याः । विकल्पयगेनैकतरनियया-
दन्यनिरासेन पुरुषप्रवृत्तेरित्याहुः ।

तदन्ये न सहन्ते—उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छाविकल्प एव
नैकतरनिययः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा व्यवस्था-
पयितोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् किंस्वत्र श्रुतिरारतम्याभ्युप-
गम्य कल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याच्च क्रमिकत्वात् मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठति । अतो मुख्यकल्पविघ्ने कल्पा-
न्तरं कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तानु—

दिने दिने इति वीक्षाश्रुत्या-

दद्यादहरहः आहमवायेनोदकेन वा ।

इति मनूकनित्यश्रावणत्वं प्रतितिद्यौ एवम् एवम् आहवा-
गमात् “आहं न कुरुते तत्र” इति प्रतितिद्यौ आहवाकरदि एवम्
प्रत्यवायावगमाच्च अनुष्ठावाहनदक्षिणाविगर्भनादौनां एवम्-
एवम्त्वाच्च पञ्चदशश्रावणं आहवायेन निवेद्या आहवायेन पञ्चमा

कदाचिन्मध्येऽगौचतजादिना विघ्ने सत्वधिकाराभावादकरणे-
ऽप्यजातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु छतेषु आह्वेषु यावज्जीवकर्त्तव्य-
नित्ययादवत् पञ्चयादमप्यविरुद्धम् ।

न च पृथक्कल्पविधानं तर्हि व्यर्थमिति वाच्यं द्रव्याद्य-
सम्पत्त्या सकलयादाशक्तौ प्रत्यवायपरीहारार्थं कल्पान्तरविधान-
मिति । युक्तश्चेतत् ।

अश्वयुक्कल्पपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यमग्नौ किं स्यादित्यत
आह यावच्च कन्यातुलयोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनाभिप्रा-
कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनाश्वयुक्कल्पपक्ष
उपलक्ष्यते तुलास्थित्यापि कार्तिककल्पपक्ष उपलक्ष्यते

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्कृष्ये कुम्भरस्य च ।

इति विष्णुवचनेन सहैकवाक्यत्वात् । अन्यथा विध्यन्तर-
गीरत्वात् । सकलं कल्पपक्षमित्यर्थः । अश्वयुक् ८ [कल्पपक्षात्-
कल्पतया तन्नामकल्पपक्षवाधानौचित्यात् । *

प्राहृत्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।

सधुभुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कल्पपक्षत्रयवशाच्च ।

अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरस्थितेः] क्रमसिद्धत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य
काल इत्यन्वयादश्वयुक्कल्पपक्षे, आह्वारकरणे कार्तिककल्पपक्षे
यस्यां कस्याश्चित्तिथौ श्राद्धं कार्यम् ।

* क पुस्तके [] चिह्नितः यतितः ।

* † न पुस्तके विधानौचित्यात् ।

न चात्रापि कल्पवृक्षस्य प्रमाणाभावात् त्रयोदशादिकल्प-
स्याप्यशक्तावत्यन्तापक्तत्पतया कार्त्तिकविधानाच्च अतएवामाव-
स्यायामतिप्रायस्यमुक्तम् ।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् स्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेदत्तं पितृणाञ्च महासखे ॥

पितॄणां महस्य उत्सवस्यासौ महासखीऽग्नयुक्कृष्णपक्षः
पञ्चदशी अमावस्या न तु पौर्णमासी भुवि वृषिणां दीपान्वितति
कृत्वा स्यातिक्रयनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

दीपमालाञ्च फर्त्तव्याः श्रद्धया देवगृहेषु च ।

रथ्यापण्यश्रम्यानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा—

यमलीकं परित्यज्य धामता ये महासखम् ।

उज्ज्वलज्योतिषा वर्षं प्रपश्यन्तो ब्रजन्तु मे ॥

इति कार्त्तिकामावस्यायामुक्तादानमन्त्रलिङ्गाच्च ।

अथच प्रतिमासपार्श्वणस्य प्रातस्त्वेऽप्यग्नयुक्कृष्णपक्षाकरणे
ऽग्नस्तस्याप्यनुष्ठानार्थं पुनः कार्त्तिकविधिः । अथवा तस्मैच याव-
द्यविधानार्थं पुनर्विधिरिति ।

अथ गृह्यसूत्रहृतचतुर्दशी ।

वायुपुराणे—

युवानस्तु गृहे यस्य श्रुतास्तेष्वन्तु दापयेत् ।

गृहेण तु कृता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशीम् ॥

युवान एव पित्रादयो श्रुता इत्यर्थः यौवनं त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं
ज्योतिःशास्त्रोक्तम् ।

आदिपुराणे—

प्रायोऽनगनगस्तान्निविषीदन्धनिनां तथा ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यं वृषार्यमिति निश्चयः ॥

प्रायो भक्ष्यापयगमनम् ।

बृहस्पतिः—

सर्पैर्दृता मृगैर्व्याधैः कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातवातवर्षैश्च यावत् तेषां चतुर्दशीम् ॥

देवीपुराणे—

पक्षिकीटमृगैर्ये तु शृङ्गिदंष्ट्रिनखैर्दृताः ।

पतनान्नग्नप्रायैर्बन्ध्यान्निविषवन्धनैः ॥

श्रुता अलप्रवेशेन न ते गृह्यहताः स्मृताः ।

मरीचिः—

विषश्चापदंष्ट्राह्नि तिर्यग्वाह्निश्चातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येष्वन्तु विगर्हिता ॥

घातोऽस्मास्तीति घातो तेन विषादिभिर्दृतानामित्यर्थः ।

न च ब्राह्मणघातीति कर्त्तरि नणिविषादिभिरनन्वयात् ब्राह्मण-
हतत्वं शायकृतमेव न तु शस्त्रहतं तस्य ग्रहणात् । अन्येषाम-
शस्त्रहतानाम् ।

विष्णुः—

शुद्धहतानां आहकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता ।

एषां वचनानां सामान्यलक्षणपक्षप्रकरणपाठात् तत्प्राप्तं
आहमनूय शस्त्रहतानां प्रशस्ततया चतुर्दशी विधीयते न तु
आहान्तरविधिर्गौरवात् अन्येषां विगर्हितेति अशस्त्रहतानां निन्दा-
श्रवणाच्च, अन्यथा शस्त्रादिहतोद्देशेन आहान्तरविधी अशस्त्रहतानां
विधानाभावादेव निषेधप्राप्तेर्विषयाभावात्तन्निन्दैव नोपपद्येत ।

अतएव अनुवचने सामान्यलक्षणपक्षयोचरचतुर्दशीवर्जनं
शस्त्रादिहतेतरविषयम् । एवञ्चादिपुराणि दृष्टमर्थमिति दर्शनात्
काम्यमिदमिति मैथिलीकं निरस्तम् ।

दृष्टमर्थमित्यस्य प्राशस्त्यपरत्वात् । ततश्च पित्रादितयदैवतं
पार्व्वणं सकललक्षणपक्षसाधारणञ्चेदं आहम् ।

न चान्येषां विगर्हितेति निन्दाश्रवणात् कथं त्रैपुरुषिकविधि-
रिति वाच्यम् ।

यस्य त्रयः पुरुषाः शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरुषिकविधिरुपपद्यत
एव यस्य तु द्वौ वा एको वा शस्त्रहतस्तेनापि सदैवतं द्वैक-
पौरुषिकं पार्व्वणं कार्यम् जीवत्पितृकयाहवदिति । त्रैपुरुषिक-
नियमसु पार्व्वणसूक्तगो विधेयवचनेन बाध्यते ।

यानि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधायकानि वचनानि ।

यथा भविष्यपुराणम्—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

गार्ग्यः—

चतुर्दश्यान्तु यत् आहं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥

यमः—

● सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पित्र्यः प्रदीयते ।

एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने ॥

शङ्खः— सपिण्डीकरणादूर्ध्वमते कण्वचतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥

तान्यमूलानि समूलत्वेऽपि पार्वण्याशक्तविषयान्येतानि पूर्वोक्त-
विष्णादिवचनेषु पार्वण्यावगमादिति आहविवेकः ।

वस्तुतस्तु अश्वयुक्कृष्णपक्षीयचतुर्दशीमतस्य शस्त्रहतस्य सां-
त्सरिकयाहे प्रवर्णविधिप्राप्तौ तं निषिध्य एकोद्दिष्टविधायका-
न्येतानि । समयप्रकाशे तु एकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यत्र एकोद्दिष्टं
महान्तये इति व्याख्यातं तदा च व्यक्तमीवायमर्थः ।

शङ्खवचनस्य त्वयमर्थः— कृष्णचतुर्दशीमिति कालकर्म अश्व-
युक्कृष्णपक्षे चतुर्दशां शस्त्रहतस्य यन्प्रतिसंवत्सरस्याहं तस्मादते
तत्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षेऽन्यत्प्रतिसंवत्सरस्याहं एकोद्दिष्टं न कारयेत्
किन्तु पार्वणमेवेति । अथवा सकलकृष्णचतुर्दशां शस्त्रहतस्य
प्रतिसंवत्सरस्याहे सान्निविषयाणि सर्वानि वचनानीति ।

यच्च—प्रायानशनेत्यादिना, सकलकृष्णपक्षसाधारणं शस्त्र-
हतपित्रादीनां श्राद्धमभिधाय पुनरप्याश्विनकृत्यमध्ये मघाचयो-
दश्यनन्तरं—तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां शुभपिण्डोदकक्रियाः । इत्युक्तम् ।

तच्छस्त्रहतभ्रात्रादीनामप्याश्विनकृष्णचतुर्दश्यां बोधयति ।

शुभपिण्डोदकक्रिया विपश्यन्नादिभ्यस्तानां पतितानां
निषेधात् तत्तुल्यमकरणात्तद्व्यपदेशः ।

एतच्च श्राद्धमेकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

यानि पञ्चदशाहानि अमुत्रस्येतरास्वपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥

इति परिशिष्टे अमुत्रस्य प्रार्थनविधिकश्राद्धनिषेधात् ।

विधानवलाभिप्रेक्ष्य इति चेत्,

विधानस्यैकोद्दिष्टपरतयैवोपपत्तेरिति । तदपि काम्यं नित्यत्वे
प्रमाणाभावात् तर्पणीया इत्यभिधानाच्चेति ।

इदञ्च चतुर्दशीयाहं विपश्चादपदशस्त्रादिभ्यस्तानां तत्तद्वचनो-
पात्तानामेवेति गौडहृद्वाः ।

यौदत्तादयस्तु रोगश्चतिरेकमरणमनुगमनकं कृत्वा अमु-
मृतायाः प्रसवमृतायाश्च शस्त्रहतयाहमाहुः ।

तन्मन्दं न योषिद्वयः पृथक् दद्यादिति निषेधात् रोगमृतस्य
पुनश्चतुर्दशीयाहविधानादननुगमतादवस्थगच्छ तद्वचनबोधिताना-
मननुगमस्यादोषत्वाच्च ।

ननु — शस्त्रविप्रहतानाञ्च शृङ्गिदंद्भिसरीसृपैः ।

श्राद्धनस्वाग्निनाञ्चैव श्राद्धमेपां न कारयेत् ॥

इति ह्यागलेयेन आहनिषेधात् कथमेयां आहमिति । -

अथ आहचिन्तामणिः—अस्मादेव विशेषवचनादित्याह ।
तस्मिन् वचनस्यान्यथोपपत्तेः ।

आहविवेकस्तु—आहनिषेधो बुद्धिपूर्वकसूतविषयः, तेषां
पतितत्वात् । अस्मिन् आहविधानस्तु प्रमादसूतविषयम् ।

यथाहिराः—

अथ कश्चित् प्रमादेन म्रियतेऽग्नौदकादिभिः ।

• अगौचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः म्रौडां कुर्वतां सूतानां न
कर्त्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्ग-दंष्ट्रि-नखि-ध्यास्त-पिप दक्षि-स्त्रिया जलैः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् म्रौडां सूतस्तु यः ॥

तथा शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वसूतानामपि कर्त्तव्यम् ।

यथा गार्ग्यैः—

द्वहः शौचस्मृतैर्लुप्तः प्रत्याख्यातमिषक्क्रियः ।

आत्मानं पातयेदसु सृग्वग्न्यनशनादिभिः ॥

तस्य चिरावमगौचं द्वितीये त्वस्थिसञ्चयः ।

तृतीयेतूदकं कृत्वा चतुर्थे आहमिष्यते ॥

इति युष्मदुक्तवान् । एवञ्च विप्रशापेनापराधहतानां आह-
निषेधोऽपराधहतानाञ्च आहमिति सर्व्वं सम्पन्नम् ।

अथ काश्यथाहकालाः ।

तत्तद्वचनोक्तस्वगतधनपुत्रादिलाभकामनावता यथाभिलाषं
थाहं कार्यम् ।

यथा दानधर्मैः—

पितृनर्षयन् प्रतिपदि प्राप्नोति स्रग्दहे स्त्रियः ।

अभिरूपप्रजापत्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥

स्त्रियो द्वितीया जायन्ते तृतीयास्तु बन्धिनः ।

चतुर्थ्यां सुद्रव्यप्रदो भवन्ति बहुवो गृहे ॥

पञ्चम्यां बहुवः पुत्रा जायन्ते कुर्वन्तां नृप ।

कुर्वन्तां नराः यष्टरां भवन्ति द्यूतभागिनः ॥

सप्तमीभागी भवेच्छाठं कुर्वन्तः सप्तमी नरः ।

अष्टम्यास्तु प्रकुर्वन्तो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥

नवम्यां कुर्वन्तः श्राद्धं भवत्येकगणं बहु ।

विश्वंस्ते तु दशमीं गावः श्रादानि कुर्वन्तः ॥

कुर्वन्तां भवेच्छ्राद्धं कुर्वन्तेकादशीं नृप ।

प्रद्वयवर्षादिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वैश्रमि ॥

द्वादशामोहमानस्य नित्यमेव प्रद्वयमेव ।

रजतं बहुविद्यया सुवर्षेण मनोरमम् ॥

ज्ञातोनाश्रमं भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं तयोदमीम् ।

चतुर्थां तु युवानोऽप्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन् यावत् चतुर्दशीम् ।

अमापस्यान्तु निवपन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तस्य वन्दिनः स्तावकाः स्युः सुख्यः स भवतीत्यर्थः । द्यूत-
भागिनो द्यूते जयभाज इत्यर्थः । कुर्वन् तान्त्रादिकं युषानः प्राशु-
त्पन्ना वा म्रियन्ते । अत्र युवस्य फलान्तरकामस्य त्रयोदश्या-
मधिकार इति कल्पतरुः । अपत्यमात्रार्थिनस्तन्मात्रदीपसहिष्णो-
रत्राधिकार इति याज्ञवल्क्यः । युद्धभागी युद्धे जयभागीत्यर्थः
शस्त्रहतपितृकस्यैव चतुर्दशीयादाधिकारो नान्येषाम् ।

यथा प्रतिपदादितिथिषु चतुर्दश्यफलान्युक्ता याज्ञवल्करः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेणैव हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

तथा कात्यायनः—

प्रातिपद्यैष्टं त्रयोदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते अश्वहतस्य चतु-
र्दश्यामिति ।

सर्वान् कामान् पूर्वोक्तानित्यर्थः । अत्र सर्वशब्दस्य प्रकृत-
वाचित्वात् एकैकस्य काम्यत्वेन प्रकृतत्वादुक्तान्यतमफलस्य दर्शो
काम्याधिकारः । एकस्मै कामायान्ये सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा-
विति वत् ।

छत्तिकादिनचक्षेपु यथाक्रमं फलान्याह याज्ञवल्करः—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजय क्षेत्रं शौच्यं बलं तथा ।

पुत्रान् त्रैष्टयञ्च सौभाग्यं समृद्धिं सुख्यतां सत्ताम् ॥

प्रवृत्तचक्रतां कौत्तिं * वाणिज्यं प्रभुतां तथा ।
 भरोगित्वं यगो धीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं विद्यां भिषक्मिहिं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुय विधिवद् यः यावत् संप्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान् प्राप्नुयादिमान् ।
 स्वर्गः सुखं प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताभ्रता ।

सप्तसु वारेषु काम्यग्राहमाह विष्णुः—

आदित्येऽङ्गि यावत् कुर्वन्मारीभ्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्द्रे
 समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् धीधे विद्यामभीष्टां जैधे धनं
 शीक्रे चिरजीवितं ग्रमेयरे ।

पद्मपुराणे—

शुक्राङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।
 अथवा यावत्कहिमी न प्रेतो जायते नरः ॥
 अङ्गारको मङ्गलवारः ॥

अथानावश्यकग्राहकालाः ।

विष्णुः—

आदित्यसंक्रमणं विषुवद्वयं विमेषेपायनद्वयं ध्यतोपातो
 जन्मर्धमभ्युदययेति ।

एतांस्तु आह्निकालान् वै काम्यानाह प्रजापतिः ।

आहमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवलीवर्धन्यायाह्निपुष्यायनयोस्तु फला-
तिशयः ।

संक्रान्तियावच्च पिण्डरहितं कार्यं—

अयनद्वितये आह्नं विपुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तिषु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणादृते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्त्तिकस्य च ।

आह्नं कार्यञ्च शक्तायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

अयोदश्यां भाद्रपदे भागे चन्द्रचयेऽहनि ।

आह्नं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतरविधिनेत्यर्थः ।

न चैतेषां वचनानामनाकरत्वाग्रह्य ब्रह्मपुराणाग्निपुराणयो-
र्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदौषाद्यनेकसंग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

अन्ये तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्रावमेकीद्विष्टं सृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पी
दाने तु फलातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तत्रैव मत्स्यपुराणे—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु लेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात् त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य मत्स्यपुराण-
वचनस्य त्रयः पिण्डाः पितरो यचेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रैपुरुषिकं
आहमिति व्याख्यानात् । अतएव एकोद्दिष्टं श्रुताहनीत्यनेन
श्रुताहे एकपुरुषिकोपसंहारः कृतः । व्यतीपातसु सूर्याचन्द्रमसोः
क्रान्तिसाम्ये भवति ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

विपरीतायनगतौ चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तकाः * ।

समास्तादा व्यतीपातो भगणार्कौ तयोर्युतौ ॥

तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रहरादृतात् ।

तादृक्क्रोधोद्भवी बह्निर्लोकभावाय जायते ॥

व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञामिदं वैदृतिः ।

ज्ञानं दानं तथा श्राद्धं जपहोमादिकर्म च ॥

तत्राप्य शुभदृष्टेयः कार्यमानन्त्यमिच्छताम् ।

अन्ये तु—

ः श्रवणाश्लिघनिष्ठार्द्राणागदैवतमस्तके ।

अमा वै रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्तिथिनक्षत्रवाराणां योगविशेषमाहुः ।

नागदैवतमन्त्रेणा एषां मस्तके आदिपादे इत्यर्थः । अभ्युदयः
पुत्रजन्म ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम्—

नैमित्तिकमघो वक्ष्ये त्राहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्त्तृसमं नरैः ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु त्राहमवयसुष्यते ।

विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्त्तिकशुक्लपक्षे ।

नमस्यमासस्य तमिष्यपक्षे

त्रयोदशो पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुष्पास्तिथयस्तस्रः ।

पानीयमप्यत्र तिर्लैर्विमिश्रं

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

आहं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र तमिष्यपक्षानुसङ्गात्माघे पञ्चदशी अभावस्या न तु पूर्ण-

मासी अन्यथा वैयर्थ्यात् ।

न च—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु द्दत्तोयायां कृतं युगम् ।

कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥

तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्याश्च द्वापरम् ।

भागे च पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥ .

इति ब्रह्मपुराणविरोधाच्च तमिष्यपक्षानुपपन्न इति वाच्यं
अग्निपुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुपपन्नस्यैव न्याय्यत्वात् ।

यथाग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।

त्रेता सितद्वितीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥

दर्शे तु भावमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।

कृष्णे कलिर्द्विसप्ताय प्रेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे—

दर्शे तु भावमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् । .

कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे—

त्रयोदश्यां भाद्रपदे भागे चन्द्रचयेऽहनि ।

इति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वे शक्ते द्वे तथा कृष्णे युगाय परिकीर्तिते ।

शक्ते पूर्वार्द्धे चैव कृष्णे चैवापरार्द्धे ॥

ब्रह्मपुराणस्य तु केचित् माघे पञ्चदश्यामिति पाठं वदन्ति ।

अन्ये तु कल्पभेदेन व्यवस्थामाहुः ।

तस्मत्तेऽपि विष्णुपुराणे चकारस्य वैद्यर्थ्यभिध्याऽनुपपन्नस्यावश्यक-
त्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य परागर इत्यग्निपुराणाद्विष्णु-
पुराणीयपञ्चस्यैवास्मिन् वर्त्तमानवराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात्
अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव युक्तेति । माघभाद्रमासौ पौर्ण-
मास्यन्तावेव सर्व्वे तथैव तिथिसत्त्वेऽभिधानात् ।

युगान्तानाह ब्रह्मपुराणे—

सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः क्षतयुगस्य तु ।

तथा हृदिकसंक्रान्त्यामन्तस्त्रेतायुगस्य च ॥

ज्ञेयस्य वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तस्य संज्ञया ।

तथाच कुम्भसंक्रान्त्यां कलैरन्तः प्रकीर्त्तितः ॥

तथा मन्वन्तरादौ च श्राव्हं ज्ञेयं विजानता ।

अश्वयुक्शुक्लनयमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ॥

तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ।

फाल्गुनस्याप्यभावस्याः पौषस्यैकादशी तथा ॥

आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।

श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथापाद्री च पूर्णिमा ॥

कार्त्तिकी फाल्गुनी चैवौ ज्यैष्ठो पञ्चदशी सिता ।

मन्वन्तरादयस्त्रेता दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

अभावस्याष्टमीश्चतिरिक्ता द्वादशतिथयः शुक्ला मन्तव्याः ।

पुनःपुनस्तयोपादानात् । दत्तस्याचयकारिका इत्यर्थवादिकी
पितृत्वमिति फलम् ।

याज्ञवल्करः—

आहं प्रति वचिषेवं आहकालाः प्रकीर्त्तिताः ।

यदेव आहोच्छा भवति तदैवेति नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
काम्यं फलन्तु पितृत्वमिति ।

अथ आहवेला ।

तत्र पर्युदस्तकालानाह मनुः—

रात्रौ आहं न कुर्वीति राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥

तत्र दत्तद्रव्यस्य राक्षसप्राप्तिहेतुत्वेन राक्षसीति निन्दा सूर्ये
चैवाचिरोदिते इति दियसस्य प्रथममुद्गर्त्तं इत्यर्थः ।

न चाद्यमुद्गर्त्तद्वय इति योदत्तव्याख्यानं युक्तं मुद्गर्त्तद्वय-
निषेधे सति ब्रह्मपुराणे प्रातर्बृद्धिनिमित्तकमित्यनेन मुद्गर्त्तत्रये
बृद्ध्याहविधानमभङ्गत्वं स्यात् ततोयमुद्गर्त्तमात्रे मुख्यकाले
बृद्ध्याहकरणासम्भवादिति ।

अवाचिरोदिते सूर्ये आहं न कुर्वीतित्वमुपहासाहस्येव
प्रतिषेधो न न स्यात्तदेवाहोदीनासश्रुत्वात् । नाप्युपलक्षणं
प्रमाणाभावात् ।

अतएव यमः—

स्नानं सन्ध्या जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

दिवसस्यादिमे भागे सर्वमेतत् समाचरेत् ॥

रात्रादिषु तु वचनान्तरात् प्रतिषेधः ।

यथा यमः—

स्नानं दानं जपः आहुमनस्तं राहुदर्शने ।

आसुरो रात्रिरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांशून् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र आह्नं न कारयेत् ।

रात्रौ नाम सा पैता गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

अह्नो मुहूर्त्ता विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तस्मादह्नो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः श्रुतः ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तवारम्भी विशिष्यते ॥

तावदेव मुहूर्त्तत्रयमित्यर्थः ततः परं त्रिमुहूर्त्तोऽपराह्ण इत्यर्थः । सर्वकर्मसु स्नानादिष्वपीत्यर्थः । अतएव पञ्चधाविभागा-

दिवसे पञ्चदशमुहूर्त्ताः स्युः । एतेन मुहूर्त्तसंज्ञाप्युक्ता ।

तथाच ष्योतिषे—

अह्नः पञ्चदशांशो रात्रेऽयं मुहूर्त्तसंज्ञः स्यात् ।

मध्याह्न इति—अह्नो मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्त्या मध्याह्नेऽह्न-

एकाहे द्वादशाथ वेति द्वादशाहे सर्वमासिकादेर्विधान-
मसङ्गतं स्यात् मध्याह्ने सर्वमासिककरणासम्भवात् ।

किञ्च , विहिततियौ मध्याह्नादयत्नामे आह्निकलोपापत्तिस्तदा च
याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधः स्यात् वीष्णावाधापत्तेः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

मृताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासश्च वत्सरम् ।

प्रतिसेवत्सरश्चैव आह्निकेकादयेऽहनि ॥

विष्णुपुराणे—

मासिमास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नराधिप ।

तस्मान्मध्याह्नादिकाक्तानां प्राशस्यपरतथैवोपपत्त्या भार्या-
न्तरेऽपि याज्ञप्रयत्नी राज्यादिपर्युदासात् याज्ञवल्क्यादिविरोध-
परीक्षारः । ; ,

अथ च पर्युदास एव न तु निषेधविधिः ।

तथाहि सामान्यशास्त्रप्रामुख्यव्यतिरिक्तं हि निषेधविधिर्वाच्यः ।
अन्यथा विध्यभावादेव निषेधप्राप्ते अप्राप्तिप्राप्त्यनुरूपं विधित्वं
निषेधस्य न स्यात् तद्विधीपक्षीत्यविधिबाध एव दोषः ।

किञ्च अमावास्यादिविधे रात्र्यादौ तात्पर्यमस्ति न वा ।
आद्ये वचनग्रन्थेनापि तत्र निषेधं न शक्यते विधेस्तात्र तात्पर्य-
बाधात् ।

द्वितीये विधित्वव्याहृतिर्निषेधस्य सतः सिद्धत्वात् । अत्र
सत्यपि विधेस्तात्पर्ये निषेधवलादेव विवाहो भविष्यतीति चेत्तथा-
प्यंगती बाधादुपजीव्यबाधः सिद्ध एव ।

किञ्च प्रेमावस्थादौ निषिद्धेतरं दद्यादपि निषिद्धे तु रात्र्यादौ दद्यान्नदद्याच्च इति विधिवैषम्येण वाक्यभेदापत्तिः, ततश्चोपजीव्यवाधाद्वाक्यभेदभिर्या च पर्युदासलक्षणैव च श्रेयसी । दृष्टा च यजतिषु येयनामहं कुर्यान्नानुयाजेऽप्यित्यत्र वाक्यभेदमप्यात्पर्युदासलक्षणा ।

अतएव गङ्गाद्योपादौ चैकवाक्यतानुरोधेन लक्षणा स्वीकृता अन्यथा पदान्तराध्याहारस्य वाक्यभेदमात्रस्य मुख्यार्थसम्भवात् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र तु द्वयोरेव विध्योः सामान्यविशेषभावामावेन पर्युदसनीयस्याभावादनन्वगत्वा निषेधविधित्वसद्भावादिकल्प एव । तस्मादभावस्यादिविधेः विशेषभूततया रात्र्यादिपर्युदासो व्यवतिष्ठते । रात्र्यादिभिर्चेऽभावस्यादौ आहं कुर्यादित्यर्थः ।

एवञ्च सामान्यशास्त्रप्राप्तोपजीविनिषेधे पर्युदास एव रागप्राप्तकलङ्कभक्षणादौ तु निषेधविधिरेव रागतः शास्त्रस्य बलवत्त्वात् ततश्च रात्र्यादिपर्युदस्तेतरो भाग एव आहकालः । तत्र आहविशेषे प्रशस्तकालमाह ब्रह्मपुराणम्—

पूर्वाह्णे मातृकं आहमपराह्णे तु पैतृकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हविर्मिमिक्षकम् ॥

यद्यपि मातृप्रधानं आहं मातृकमिति व्युत्पत्त्याऽन्वष्टकायाहं

* च पुस्तके गृह्णाति अतिरात्रे षोडशिनमित्यधिकं पाठः ।

† च पुस्तके विशेषविध्योः ।

‡ ग पुस्तके येनोभूततया ।

हृदिशब्दोच्यते तथापि प्रातर्हृदिनिमित्तकमिति पृथक्-
वचनात् मातृकमत्वान्वष्टकाश्रयम् ।

यथा शब्दः—

पित्रादितयपत्नीषु भोव्याः मातृः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्यान्मातृयादमिदोच्यते ॥

पित्रादितयपत्नीः मातृः प्रत्युद्दिश्येत्यर्थः द्वितीयार्थे सप्तमी
आर्षप्रयोगात् पित्रादितयपत्नीस्त्विति श्रौदक्षकृतः पाठः ।

पूर्वाह्णे श्रुत्युक्ते दिनस्य तृतीयभागे ।

यथा श्रुतिः—

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-
मिति ।

न च

आवर्त्तनास्तु पूर्वाह्णे अपराह्णस्ततः परम् ।

इति स्कन्दपुराणात् द्विधाविभक्तकालः कथं न गृह्यते
इति वाच्यम् ।

श्रुतेर्बलवत्त्वात् त्रिधाविभक्तकाल एव शक्तेः स्कन्दपुराण-
वचनस्यानङ्गत्वात्सार्थलक्षणाप्युपपत्तेः । न च सङ्गवपरतया
पूर्वाह्णपदव्याख्यानं केषांचिद्युक्तं शक्त्यभावात् लक्षणावीजा-
भावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य धृयगुपादानमेव लक्षणावीजमिति
वाच्यम् ।

प्रातः-पूर्वाह्नपदयोर्व्याप्य-व्यापक-भावेनार्थभेदादिपय-भेदाच्च विरोधाभावात् ।

एकोद्दिष्टमाद्यथादादि मध्याह्नापराह्नपदद्वयमतं ब्रह्मपुरा-
णीक-पञ्चधाविभक्त पारिभाषिक-मध्याह्नापराह्न-त्रिपर्यं प्रातःपद-
समभिव्याहारात् ।

यत्तु—

पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

इति शातातपवचनं तत् प्रातरग्नौ पूर्वाह्नविधि-विधायकम् ।

यथा भविष्ये—

सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं पूर्वाह्ने तूपवीतिना ।

पैष्टकमिति क्षणपक्षपार्व्वणविषयम् ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

क्षणपक्षापराह्ने तु रौहिणस्तु न लक्षयेत् ॥

यत्र युगाद्याष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकालो नोक्तः तद्विषय-
मिदं वचनं एकोद्दिष्टहृदयान्वष्टकास्तु तु पूर्वोक्त एव त्रिगुणः ।

तथा नित्यश्राद्धे—

पञ्चमे च ततो भागे सन्विभक्तौ यथाहंतः ।

इति दक्षेण दिवापञ्चभागो विशिष्योक्तः ।

एवञ्च—

शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्वण्यार्द्धं पूर्वाह्ने श्रुतुक्तद्वितीयभागे
 कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु पैतृकमिति पूर्वोक्तवचनेकवाक्यतया ब्रह्मपुरा-
 णोक्तपञ्चधाविभक्तेऽपराह्णकाले कर्त्तव्यम् ।

यच्च शुक्लकृष्णपुरस्कारेण विहितं यादमिति कैचिदुक्तं तन्मदं
 साम्निकर्त्तव्यपार्ष्वविधिकं सांवत्सरिकयाचे आमण्यपौर्णमास्यादौ
 च कृष्णशुक्लपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् कालव्यवस्था न स्यात् ।
 अस्मभ्यते तु पक्षभेदादस्ति पूर्व्याह्णपराह्णव्यवस्थितिः ।

अथतौ तु पूर्व्याह्णोत्तरावधिमपराह्णस्य पूर्वावधिश्चाह
 रौहिणमिति ।

रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवममुहूर्त्ते ज्योतिःशास्त्रसिद्धं
 पूर्व्याह्णयादकर्त्ता न सङ्गयेत् न त्यजेत् रौहिणमभिध्याप्यैव कुर्यात्
 तत्परकालस्याप्रशस्तत्वात् एवमपराह्णयादकर्त्ता रौहिणं न
 सङ्गयेत् रौहिणात् प्रभृत्यैव कुर्यात् तत्पूर्वकालस्याप्रशस्तत्वादित्यर्थः ।
 तेन शुक्लपक्षे प्रथममुहूर्त्तादूर्ध्वं यावत्प्रशस्तः कालस्तन्मध्ये
 पञ्चममुहूर्त्तं यावदतिप्रशस्तः कृष्णपक्षेऽष्टममुहूर्त्तादूर्ध्वं मुहूर्त्त-
 चतुष्टयं प्रशस्तं नवममुहूर्त्तात्परं मुहूर्त्तत्रयमतिप्रशस्तमिति ।

नच रौहिणमित्यस्यैकोद्दिष्टविषयता एतद्वचनानुपात्तत्वेनैकी-
 दिष्टस्याप्रकृतत्वात् ।

यत्तु मत्स्यपुराणादावष्टममुहूर्त्तस्यापि प्राशस्त्यमुक्तं तन्निषिद्ध-
 रावगादौतरसामान्यकालापेक्षया भन्तव्यं रौहिणापेक्षया तु
 तस्याप्रकृतत्वमेव ।

यथा मत्स्यपुराणे -

अपराहे च संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।

यदत्र दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम् ॥

अभिजिदष्टममुहूर्तः ।

तथा दर्शयादमधिसूत्र्य ब्रह्मपुराणे—

यतिस्त्रिदण्डी कर्षण राजतं पात्रमेव च ।

दौहित्रं कुतपः कालम्हागः क्षण्याग्निं तथा ॥

सर्पिः क्षण्याः सिता रक्तास्तद्वैव ऋचिविधास्तिलाः ।

पितृणां हृतये दृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥

यतिरेकदण्डी कुतपोऽष्टममुहूर्तः ।

पार्व्येण यावन्नकरणे हारीतः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ॥

वायुपुराणे—

जहं मुहूर्तात् कुतपायमुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं चापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

अत्र कुतपमादाय मुहूर्तपञ्चकं वेत्तुतम् ।

न च कुतपादूर्ध्वं मुहूर्तपञ्चकं वेति ध्यात्वा न युक्तं उक्तमाप्त्य-
पुराणादिवचनेकवाक्यतया कुतपादिमुहूर्तपञ्चकस्यैव शुभ्यमान-
त्वात् ।

किञ्च उक्तरोत्या मन्त्रवति गत्यन्तरे मायाष्टत्वेन निषिद्धस्य
तपोदशमुहूर्तस्य वचनबलाद्वचनमन्यायमेव ।

न च रीहिषन्तु न लङ्घयेदित्यनेन कुतपस्यापि निषिद्धत्व-
मिति वाच्यम् ।

न लङ्घयेदित्यनेन रीहिषापराह्वयोः प्राशस्यकथनमुखेन
तदपेक्षया कुतपस्यापकर्षकयनात् रात्रिसायाह्नादीतरस्यैव आश्व-
कालत्वप्रसङ्गात् ।

अथ वचनान्तराक्षर्यापीति चेदूर्ध्वं सुहर्त्तात् कुतपादित्यस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गः-अव्यावर्तकत्वात् ।

केचित्तु—

अपराह्णो मुख्यः कल्पः, रीहिषोऽनुकल्पः, कुतप आपत्कल्पः,
निषिद्धेतरभागोऽत्यन्तापत्कल्प इत्युक्त्वा प्रभुः प्रथमकल्पस्य इति
मनुवचनान्मुख्यकालत्वाभे शक्तस्यान्यत्र फलं नास्त्येव इत्याहुः ।
तदयुक्तं—

रात्र्यादिपर्युदासेन तदितरस्य आश्वयोग्यकालत्वात् प्राशस्य-
परतयैवोपपत्तेः । मन्वादिवचनेष्वपराह्णस्य प्राशस्यकथनादन्यथा
कल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।

मनुः—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिशिष्यते ।

तथा आश्वस्य पूर्व्याह्नादपराह्णो विशिष्यते ॥

मातातपः—

दर्श्याहन्तु यत्प्रोक्तं पार्वणं तदुदाहृतम् ।

अपराह्णे पितृणान्तु तत्र दानं विशिष्यते ॥

आपस्तम्बः—

भासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः त्रेयानिति ।

एवञ्च—यस्मिन् दिने प्रशस्तकान्तप्राप्तिस्तदैवञ्च त्रायं निर्वि-
घादमेव प्रशस्तलाभेऽप्रशस्तस्यान्याय्यत्वात् ।

यत्र तृभयदिनएकापराह्णलाभस्तत्राह ऋद्धपरिशिष्टम्—

ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराह्णो हि स्वयं दत्तः स्वयम्भुवा ॥

एतच्च कृष्णपक्षपार्श्वेष्वविययमेव अपराह्नः स्वयं दत्तः स्वय-
म्भुवेति हेतुमन्निगदात् ।

उभयदिनेऽपराह्णलाभे तु परदिन एव पूर्वदिने निषिद्ध-
सायाह्नमात्रप्राप्तेः ।

अभावस्याव्यवस्था तु पृथक् वक्ष्यते । पूर्वाह्नमध्याह्नविहित-
पितृकृत्ये तु उभयदिने पूर्वाह्नमध्याह्नयोरलाभे लाभे वा देवम-
पचनादेव व्यवस्था ।

यथा—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया चानदानप्रतादिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया चानदानप्रतादिषु ॥

अत्रादिपदेन वैदिककर्ममात्रस्य ग्रहणात् पित्रृकृत्यस्यापि
ग्रहणं प्रकरणव्यभादेन महोत्तरे प्रमाणभावात् ।

न च तयाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नक्षत्रं देवदेवेश तिथिर्गार्हविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तथा कर्माणि कुर्वीत ज्ञासहस्री न कारणम् ॥

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः

तथा कर्माणि कुर्वीत ज्ञासहस्री न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्गार्हा यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षरपक्षे तिथिर्गार्हा यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेऽशुक्लक्षरपक्षभेदेन व्यवसादशनात्तदुत्प-
त्तेन देवनवचनद्वयेऽपि संग्रहे शुक्लक्षरभिदाहुदयास्तसम्बन्धेन
व्यवस्थानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनेकयाकृतया देवनवचनस्यापि दैव-
ज्ञत्यपरत्वमस्ति इति वाच्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य दैवज्ञत्वमादायैकदेशकोर्त्तनपरत्वेन
देवनवचने षादिपदसहोचे प्रमाणाभावात् ययादां सञ्चिता
यातीति शब्दपरिशिष्टेनाप्येकदेशकोर्त्तनपरतया देवनवचनस्य
क्षणपक्षोपपिच्छकृते अहमितत्वाच्च । तिथिद्वये पिच्छकृत्यसंग्रहे
विशेषात्प्रवृत्तादैवज्ञत्ववत्त्वमस्याया व्याप्यत्वाच्च ।

तथाच नियमपरिशिष्टम्—

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिहजगादौ वृद्धिक्लासेण चोदना ॥

चन्द्रस्य वृद्धिक्लासेण शुक्लकृष्णपक्षभेदेन चोदना विधिरित्यर्थः ।

तथा पितृकृत्यं प्रकृत्य बोधायनः—

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः क्षयं याति तदा स्यादस्तकातिको ॥

एतेन पितृकृत्यसंशये कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यद्दृष्ट्याच्छुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव श्राद्धमिति मैथिलीनां
निरस्तम् ।

मध्याह्ने पितृकृत्ये त्वयं विशेषः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥

इति शातातपवचनात्—

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः । *

विधिक्षी विधिनास्याय रौहिणन्तु न लब्धयेत् ॥

इति गोतमवचनात् ।

यत्र दिने कुतपरौहिणयोर्विशेषतो लाभस्तद्दिन एकोद्दिष्टम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदस्तत्तारम्भो विशिष्यते ।

अङ्गी मध्यं मध्याह्न इत्यर्थः । यस्मादिति मन्त्रे सवितर्यैचयं
भवतीति श्रुतिरत्र हेतुरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः—

मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कथं प्रकुर्वीत ऋषिहवी न कारणम् ॥

उभयदिने कुतपरीहिषयोर्त्ताभेऽलाभे वा शुक्लकृष्णपक्षभेदादु-
दयास्तसम्यग्नेकोद्दिष्टमित्युक्तमेव ।

नचेतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यम् ।

त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्गा च बध्नचैः ।

इत्यनेन पितृकृत्यसुपक्रम्य हारीतेनोक्तत्वात् ।

संगये युग्मवचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्येत्यादिना च देवकृत्यस्य
यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेवपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदम् । देवकृत्ये युग्मवचनाविषये खगडातिथौ पितृकृत्ये
त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षविहितपार्व्ये च उभयदिने पूर्वाह्नादिनामि
मध्याह्नयोगिन्यामेव त्रिथौ कार्यम् । उभयदिने तु मध्याह्न-
योगितिथिनामे शुक्लकृष्णपक्षभेदादुदयास्तमयमग्न्यन्धेन व्यवस्थे-
त्याहुः ।

यत्र तु पूर्वदिने आहनिर्णये मति देवास्तत्राकरणं तत्र
परदिने मध्याह्नादिनामेऽपि न आहम् । वचनेन पूर्वंदिनस्यैव
आहकान्तत्वेन निर्णयात् परदिनव्याहृतेः ।

किन्त्येकोद्दिष्टं क्षणैकादश्यामनुष्ठेयं विघ्नपतितत्वात् अष्ट-
कादिपार्व्यणानान्तु बाध एवेति ।

सपिण्डीकरणन्तु यद्यपि प्रेतांश्च एकोद्दिष्टं पितृंश्च च पार्व्यण-
मिति नरसिंहाकारं तथापि प्रेतोपाधिना पितृयाज्ञकरणादेको-
द्दिष्टमेव प्रधानमिति तत्रापि मध्याह्न एव प्रशस्त इति याज्ञ-
चिन्तामणिः । तत्रादम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्यणभुक् भवेत् ।

इति मत्स्यपुराणात्

ततः प्रभृति वै प्रेतः प्रिच्छसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतवचनाच्च

प्रेतस्य पार्व्यणभागित्वफलतया पार्व्यणस्यैव प्राधान्यादप-
राह्न एव सपिण्डनकालः ।

अतएव याज्ञविके अपराह्णे सपिण्डनमित्युक्तम् ।

अथवा किमत्र काकदस्तान्वेपथेन गरुडपुराणमेवात्र
प्रमाणम् ।

यथा तत्र—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णोऽव्दे तत्क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे तु पूर्व्ववत् ॥

पूर्व्ववत् पार्व्यणवदित्यर्थः ।

युगाद्यात्रीहिषाकादि सावकाशयाज्ञेषु पर्णुदासमाह भारते—

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेच्चरः ।

न प्रीष्ठपदयोः कार्यं तथाम्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्नरौ च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

प्रौढपदयोरिति पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य हितारकत्वाद्विवर्जनं
आग्नेयं सतिष्ठा ।

दारुणमुक्तं ज्योतिषे—

दारुणं चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥

चौरगमन्त्रेण रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैर्ऋतं मूला ।

उपनक्षत्रपरतया व्याख्यानन्तु न युक्तं—

नक्षत्राणि तथैवार्द्रादारुणोन्मादि वर्जयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे भेदेनोपादानात् ।

उपानक्षत्राणि ज्योतिषे—उग्राणि पूर्वार्द्रय मघान्तका इति ।

प्रत्यरिः पापतारेत्वष्टः । ज्योतिषे यानि निषिद्धतया प्रोक्तानि
नन्दादीनि तानि वर्जयेत् ।

यथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजम्बानि ।

अस्य आहं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

त्रिजम्बानि तिष्ठतु जन्मतारास्त्रितयैः ।

एतच्च न प्रेतपोदुग्मश्राद्धाभावस्याष्टकादिनिरयकामश्राद्ध-
विषयं तेषां नैयतकालिकत्वेन तद्दिनाकरणे प्रत्यवायात् । किन्तु
मायकामश्राद्धविषयम् । यस्य तद्दिनाकरणे प्रत्यवायाभावस्तत्
मायकामं—नवावागम-शंक्रान्ति—शुभाद्यादिश्राद्धं काम्यतिथि-

यादृशं तयोपनयनाद्यङ्गभूतहृदियादृशं । अङ्गिनां सावकाश-
त्वेनाङ्गस्यापि सावकाशत्वात् ।

अत्र केचित्—

(निषेधोऽयं प्रधानस्याहविषयो नाङ्गभूतहृदियाहविषय इति
वदन्ति । तन्मार्ग—

(सङ्कोचे प्रमाणाभावात् विनिगमनाविरहेण सावकाशमात्र-
परत्वात् ।

नचाङ्गबाधे प्रधानस्य बाधः ५[इति न्यायात् प्रधानप्रवृत्तौ
तदङ्गानामपि प्रवृत्त्या निरवकाशत्वाच्च नन्दादिनिषेध इति
वाच्यम् । यत्र नियमेन प्रधानप्रवृत्तिस्तत्रैवाङ्गबाधे प्रधान-
बाधः ।]

यथाऽमाद्यस्यादिनियमन्यादेऽप्युक्तत्वादिना निमित्तत्वगन्धवस्त्रा-
द्यङ्गबाधे प्रधानस्याहस्य बाधः यत्र तु प्रधानप्रवृत्तिरनियता
अङ्गस्य बाधितं यत्र च साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् प्रधानमेव न
प्रवर्त्तते यथा काम्यतिथिश्चादादौ गन्धवस्त्राद्यङ्गायतौ तस्मिन्
दिने प्रधानमेव न प्रवर्त्तते तथेहापि प्रधानप्रवृत्तिरनियतत्वे-
नाङ्गभूतस्याहस्य सावकाशतया नन्दादिनिषेधात्तदाधे साङ्गस्यैव
फलजनकत्वेन तस्मिन् दिने प्रधानमेवोपनयनादिकं न प्रवर्त्तते
कृती हृदियाहस्य निरवकाशत्वमिति ।

अत्र च यत्र यत्र तत्तच्छब्दीच्चारणेन विशेषविधिरस्ति तत्र
तद्विधिवैयर्थ्यभयान्नायं निषेधः प्रवर्त्तते ।

यथा—

कुर्यात्पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सुभद्रे तिथौ ।

इति नन्दाद्यां पुंसवनविधिः ।

यथा च सिधेन्दुजीवदिवस इति शुक्रवारेऽप्यवप्राशनविधिः ।
यथाच भूलानुराधामघेति वचनात् दारुणोद्यमशस्त्रेण निषिद्धयो-
रपि सधामूलयोर्विवाहे विशेषविधिः । एवमन्यत्राप्युक्तम् ।
अत्र च तत्तद्विधिवैयर्थ्यमिया प्रधानप्रवृत्तौ वृद्धिश्चाहमपि प्रवर्तते
इति ।

अत्र मैथिलाः—

उत्तराद्रितय पूर्वरोहिणी

सार्धं पित्रा भरणीषु चाग्निभे ।

चौरकथं सकलं विवर्जयेत्

प्रेतकार्यमपि बुद्धिमाधरः ॥

इति ज्योतिषवचनात् सपिण्डनापकर्षी निषिद्धनक्षत्रादौ न
कार्यः कालान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादित्याहुः । तत्र—

आनन्द्यात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इत्यादि निमित्तसहावेऽपकर्षणावश्यकत्वेन निरवकाशत्वात्
ज्योतिषवचनस्य तु सकलमाद्यचौरं नित्यचौरश्च तथा प्रेत-
निमित्तकं कार्यमशौचान्तविहितचौरमपि वर्जयेदित्यर्थः । अत-
एव सावकाशयादविहितानामुत्तरातयरोहिणीनां वर्जनं भवति
इति ।

अन्ये तु प्रेतस्येच्छायाहं धर्जयेदिति व्याचक्षते ।

मलमासे पर्युदासमाह हारीतः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आदिकं भवेत् ।

१६८ वाऽप्यथवा पूर्त्तं तच्च कुर्यान्मलिनमुचे ॥

आहमेव आदिकं स्वार्धे इकन् । मलमासविवेचनन्तु विशेष-
पतः शुद्धिकौमुद्यां छतमस्ति विस्तरभयाद्देह प्रसूयते तत्रैव
तद्दृष्टव्यमिति ।

अथामावस्या ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डान्वाहार्यकं याहं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसम्ब्यासमीपतः ॥

दिवसस्य तृतीयभागे ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्याह्निं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणा-
मिति श्रुत्युक्तापराह्णे दशममुहूर्त्तादूर्ध्वं क्षीणे राजनि चन्द्रे पिण्डा-
न्वाहार्यकं अमावस्याविहितं याहं शस्यते प्रशस्तमित्यर्थः ।

तेन यदा चतुर्दश्यैव दिनं समाप्यते परदिने च पराह्णे क्षीय-
माणामावस्याष्टमयामलाभस्तदा तत्र चन्द्रचयामावेऽपि केवला-
मावस्यायामेव आहम् ।

अथवापराह्णभागे तु चन्द्रचयवगात् पूर्वदिन एव चन्द्रचयस्य

प्रागस्येन न्याय्यत्वात् यदि चेन्दुचयः आहनिमित्तं स्यात् तदीक-
स्ये चयात्तामे आहलोपात् प्रतिमासविधिबाधः स्यात् ।

नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपमेकस्मिन् * [सुहर्त्तं
कदापि न कर्त्तव्यं यद्यपि सन्ध्यासन्निहितसुहर्त्तद्वयं निषिद्धं
तथापि वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधेनापद्यपि निषिद्धमपि] सुहर्त्तद्वय-
मनुज्ञातं अतिशब्दबलात् अन्यथा वैफल्यात् द्विसुहर्त्तापि कर्त्तव्येति
वक्ष्यमाणलघुहरोतप्रचणात् ।

• अत्र मैथिलाः—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

आहं साधारणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्योऽपि नित्यशः ।

भूद्रोऽप्यमन्त्रयत् कुर्यादग्नेन विधिना पुनः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् साग्निरग्निसाधारणं आह-
निमित्तममापस्या इत्युक्तं ततः सिद्धम् । साग्नी कर्त्तरि चन्द्रस्य-
विशिष्टामावस्या निमित्तं यथा मनुः—

पिण्डान्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम् ।

तथा अथ—

पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदुर्विधाः ।

इति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । पिण्डानां
पिण्डपितृयज्ञानां अनु पद्यान्मासिकं आहमाहार्यमित्यर्थः ।

यतः पिण्डान्वाहार्यकपदेन साम्निकर्त्तृकयादमुच्यते तेन
साम्नेरेवेन्दुक्षयनिमित्तेन व्यवस्था ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चक्षम् ।

इत्यनेनान्ते पक्षादिचरावुपसंहाराच्च ।

निरग्नेषु—

कृष्णपक्षापराद्धे तु रौचिषं तु न लक्षयेत् ।

इति वचनात् सामान्यकृष्णपक्षविहितव्यवस्थैवेत्याहुः । ०

गौडियायु—

अमावास्यामात्रं सर्वेषां श्राद्धनिमित्तं साम्निनिरग्निसाधा-
रण्यो चन्द्रक्षयप्रामाण्यानुरोधेन व्यवस्था । मशुवचनस्य साम्नि-
पक्षे पिण्डपिष्टयज्ञानन्तर्यविधायकत्वेनोपपत्तेः ।

न च समाख्याविवचनात् पिण्डान्वाहार्यकपदेन साम्नि-
कर्त्तव्ययाज्ञोक्तेः परिशिष्टवचने क्षीणे राज्ञनोतिं स्रग्निपरमिति
वाच्यम् ।

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंघ्रां तु लेभिरे ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डसंघ्रां तु लेभिरे ।

एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंघ्रिताः ॥

समन्ते सततं पूजां हृषाकपिवचो यथा ॥

इति वचनाच्च ।

पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यमिति मनुवचने पिण्डानां
पितृणां मासिकं मासैकद्वयमिजनकमन्वाहार्यं पुनः पुनराहार्यं
आहममावास्याविहितमिति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्त्या नि-
रतिपक्षेऽपि संज्ञाप्रवृत्तेः । अन्यथा पितृणां पिण्डसंज्ञाविधान-
वैफल्यं स्यात् ।

किञ्च यदि पिण्डपितृयज्ञानन्तरकर्मव्यमिति व्युत्पत्तिः स्यात्
तदा मनुवचने पिण्डान्वाहार्यकपदेनैव प्राप्तेः पितृयज्ञस्य
निर्वर्त्येत्यनर्थकं स्यात् ।

तथा मत्स्यपुराणेऽप्यन्यथान्वयी दर्शितः ।

यस्मादन्वाहता माता भक्षयन्ति द्विजातयः ।

पिण्डान्वाहार्यमित्युक्तं तस्माच्च अचन्द्रसंचये ॥

बहुवानो पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनं तत्र पिण्डेभ्यो
ऽन्वाहता माता अल्पभागान् विप्रा भक्षयन्ति अस्मिन् आह,
तस्मात् पिण्डान्वाहार्यकममावास्यायादसुक्तम् । पिण्डाना-
मप्यवृणुं द्विजेभ्य आहरणीयमत्रेति व्युत्पत्तेः ।

तथा मनुः—

पिण्डेभ्यः सस्त्रिकां मातां समादायानुपूर्वगः ।

तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्वमागयेत् ॥

इति ।

तच्चाभावात्स्यायादमिन्दुचये साग्निभिर्निरग्निभिः साधारणं
कार्यमित्यर्थः । अन्यथा मुनीनामेतादृशव्युत्पत्तिकथनमनर्थकं
स्यात् ।

तथा साग्निनिरग्निसाधारणं प्रकृत्य मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं श्राद्धमभावात्स्यां मासि मास्युदुपचये ।

तथादिपुराणे—

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुचये मासि मासि प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥

अत्र प्रमीतपितृकमात्रस्यैव इन्दुचयनिमित्तेन श्राद्धावगमः ।

मदनपारिजाते तु अग्निमानित्युपलक्षणं व्याख्यातम् ।

न च वासरस्य तृतीयांश इत्यनेन दशममुहूर्त्तत्यागस्य
पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वावगमात् साग्निपरत्वमेव निर्णयित इति
वाच्यम् ।

साग्नेर्दशममुहूर्त्तस्य पिण्डपितृयज्ञावरुहत्वेन वासरतृतीयांश-
स्यान्वयप्राप्तौ वासरतृतीयांशविधानं निरग्नेर्दशममुहूर्त्तत्यागार्थ-
मेवेति ।

यत्तु कालविवेके—

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्म्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम्—

यश्च—

सिनोवाली द्विजैर्प्राज्ञा साम्बिकैः श्रावकैर्मणि ।

कुहः शूद्रैस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति बृहदारदीयनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तत्कामधेन्याश्चलिखितत्वादभूलमेव स्त्रीणां दर्शनादेऽनधि-
काराच्च साम्नेरपि वर्तमानामावस्थापक्षे कुह्वग्रहस्याच्च ।

समूलत्वाभिमाने तु उभयदिने कालप्राप्तौ सांवत्सरिकश्राव-
विषयं वचनद्वयम् ।

यश्च—

भूतविहाय्यमावस्था प्रतिपन्निश्चितापि वा ।

पितृकर्मणि विद्वद्भिः प्राज्ञा कुतपकालिकौ ॥

इति ज्ञातोत्तनाम्ना वचनं

यश्च—

सिनोवाली कुह्वरेव श्रुत्युक्ते पितृकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तुः मध्याह्ने श्रादादिः स्यात् कार्यं तदा ॥

तिथिचये सिनोवाली तिथिहस्तौ कुह्वर्मता ।

शाम्येऽपि च कुह्वरेऽपि वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रवेतोनाम्ना वचनं पठन्ति तदप्यभूलमेव । वेदवेदाङ्ग-
वेदिभिरित्वभिधानात् ।

समूलत्वाभिमाने तु अमावस्यामृतभ्रातादीनामेकोद्विष्ट-
विषयं मन्तव्यमित्यास्तां विस्तृतः प्रस्तुतमभिधीयते ।

तिथिस्त्रिप्रकारा भवति क्षीयमाणा स्तम्भिता वर्धमाना च
तत्र पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽल्पकालव्यापिनी क्षीयमाणा तुल्यकाल-
व्यापिनी स्तम्भिता अधिककालव्यापिनी वर्धमाना ।

तत्र क्षीयमाणामाश्वस्यायामुभयदिने . चासरदृतीयांशलाभे
चन्द्रक्षयातुरोधेन व्यवस्थामाह कात्यायनः—

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
क्षीयमाणायमावस्था तदैव आहमिष्यते ॥
यद्युक्तं यदहस्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत् क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥
यद्योक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्दिषेत् * ॥
अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ॥
आग्रहायण्यमावस्था तथा ज्येष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां भुवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अचन्द्रराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति छत्स-
मेवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥

* स प्रसक्ते अमावस्याया उभय—दृतीयांशे क्षाभे ।

† स प्रसक्ते निर्दिषेत् ।

यस्मिन्नब्दे द्वादशैकय यथ-

स्तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।

एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा

क्षीये तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

सन्धिया या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् कचित् ।

खर्वितां तां विजानीयादुपेक्ष्यमिति चापरे ॥

वर्हमानाममावस्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीमधिकां वापि पिष्टयन्नस्ततो भवेत् ॥

यदा चतुर्दशोत्तमेतपूर्वदिनस्य चतुर्थे प्रहरममावस्या पूरयेत्
प्रहरयथापिनी चतुर्दशोत्तमः, ततःपरं द्वादशमुत्तमैःपराह्णे
अमावस्या अपरदिनेऽपि तृतीयांशे पूर्वतिथ्यपेक्षया क्षीयमाणा-
मावस्या लभ्यते तदा पूर्वदिन एव यावद् । तृतीयांशालाभे तु
सुतरामेव पूर्वदिने परदिने विहितकान्तालाभादिति ।

अथ तृतीयमनुपूर्वेदित्यपराह्णप्रातःपक्षक्षयमन्वया किञ्चि-
द्भूमाधिकंतुरोपयामपूर्वे कोटयो व्यवस्था स्यात् ।

न च पूर्ववचने चन्द्रक्षये यावद्विधानाहचनमिदमनर्घक-
मिति यावत् ।

एतदधनाभावे चन्द्रक्षयप्रागम्यं किं स्तस्मिन्नाविषयं किं वा
क्षीयमाणाविषयमिच्छनिर्णयः स्यात् । तिष्ठत्यस्मिन् वचने चन्द्र-
क्षयस्य क्षीयमाणोपमंकारात् पारिगेष्यात् सन्धिर्येतिवचने
स्तस्मिन्नाविषयमिति तत्र इत्यदोषः ।

अतएवोदिने यावे दंतुमाह यदुत्रमिति यदहमेव चन्द्रमा

न दृश्यते ताममावस्यां कुर्वीतिति यद्गोभिलेनोक्तं तत्तद्यामि-
प्रायेण ज्ञेयं यच्चित्रहनि चन्द्रचयो भवतीति सूत्रार्थः ।

लक्षणावीजन्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वी-
तेति पूर्वसूत्रेण सह पीनरुक्त्यापत्तिरित्यस्माभिरपि क्षीणे
राजनि गत्यत इत्युक्तं चन्द्रचयस्तुर्दृष्टमयामात्मभृत्यमावास्या-
सप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यति अतश्चन्द्रचयानुरोधात् पूर्वदिन
एव आह्नमिति तात्पर्यार्थः ।

यत्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीतिति
गोभिलपूर्वसूत्रं तद्वर्द्धमानापेक्षया ज्ञेयम् ।

॥ न च यदा चतुर्दशीति सूत्रेण सह यदहस्त्वैव चन्द्रमा
न दृश्येतेति] श्रुतिस्मृतिविरोधमाशङ्क्य परिहरति यदुक्तमिति
कल्पतरुतां युक्तम् ।

दुर्बलस्मृतिविरोधे बलवत्यां श्रुतौ चयलक्षणाया अयोगात्
श्रुतिलु वर्द्धमानापक्षे योजनीयेति ।

ननु तर्हि दृश्यमानेव्येकदेति गोभिलापरस्त्वमनर्थकम् ।
क्षिणौवालोत्वेन पूर्वदिने दृश्यमाने चन्द्रमसि चयपुरस्कारेण
आह्नस्योक्तत्वात् पीनरुक्त्यापत्तेरित्यत आह यच्चोक्तं दृश्यमाने-
ऽपीति पूर्वसूत्रममावस्यापदीपादानाह्चन्द्रचयविशिष्टमावास्या-
विषयं इदन्तु चन्द्रचयविशिष्टचतुर्दशीविषयमिति नानर्थकम् ।

ततश्च व्यवस्थितौ विकल्प इत्याह अभावस्यामिति यदि हादश-
मुहूर्तव्यापिन्धमावस्था लभ्यते तदा आहार्यमभावस्यां प्रतीक्षेत
यदा चतुर्दशीयाममिति वचनात् । यदा च हादशमुहूर्तस्य
किञ्चिन्मात्रव्यापितया अभावस्थायाः आद्ययोग्यता नास्ति
सायाङ्कमात्रव्यापिनौ वामावस्था तदा परदिनापराह्णेऽभावस्थाया
क्षामेऽक्षामे वा उभयथापि तदन्ते चन्द्रक्षयातुरीधात् निर्वपेत्
दृश्यमानेऽप्येकदेति सूत्रानुसारात् ।

अयमभावः—चतुर्दश्यन्ते आहमारभ्य किञ्चिच्छेषं सायाङ्क-
प्रथममुहूर्तस्यमावस्थायां समापयेत् समीपत इत्युक्तत्वात् ।

न चाभावस्थायां पिण्डस्यो दंश्यादिति विधिविरोधात् तथा
मावस्थायां पिण्डपित्तयत्नेनाचरन्तीति* श्रुतिविरोधाच्च आह

तत् प्राक्कर्त्तव्यपिण्डपित्तयत्नस्य कथं चतुर्दश्यामिति वाच्यम् ।

वचनात्कालान्तरविधिरयमिति न दोषः ।

अन्यत्वमावस्थापदस्य चन्द्रक्षयपरतया समादधति । तद्वशात्
भावस्याष्टमयामे चन्द्रक्षयमावात् आद्यपित्तयत्नयोर्लोपप्रसङ्गात् ।

चन्द्रक्षयकालमाह अष्टमेऽंशे इति—अष्टमेऽंशे अष्टमयामे
चतुर्वभागीनकलावशिष्टता च क्षेप्तं वक्ष्यमाणवचनात् ।

एवञ्च चतुर्दश्याष्टमयाममारभ्याभावस्यासप्तमयामं यापश्चन्द्र-
क्षयोऽप्यगम्यते—†

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

* च इत्यनेन वचनेन चरन्तीति ।

† य इत्यनेन भवति ।

इति चन्द्रस्य पुनरनुरूपोत्पत्त्यभिधानात्तत्र चयाभावात् ।
एवञ्चाभावस्यासप्तमयामान्ते कृतस्रचयः प्रतीयते ततश्चतुर्थभागो-
नान्त्यकलाया अवयवविनाशोत्पत्तिरेव चयशब्दार्थ इति ।

न चाष्टमयामेऽनुरूपत्वाच्चन्द्रमसः चयोऽस्तीति कस्यचिन्मत-
मादरणीयम् । तदा

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

इत्यभिधानमसङ्गतं स्यात् ।

अभावस्याष्टमे यामे चयाभावप्रतिपादनार्थमेव हि तदभि-
धानमन्यथा वैफल्यात् ।

किञ्च अभावस्यायाच्चन्द्रस्यव्यभिचारे तस्याः चयविशेषित-
त्वेन विधानमफलं स्यात् ।

यथा गोभिलः—

यदहस्त्वैव चन्द्रमा न दृश्येत तामभावस्यां कुर्वीत ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं यावदमभावस्या मासि मास्युदुपचये ।

विशेषमाह आग्रहायणमावस्येति—

अत्रायहायणज्येष्ठी पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयेति परिशिष्ट-
प्रकाशः । सौरमासे तत्प्राप्तेरवश्यभावात् चन्द्रचारविदो ज्योति-
र्विदः । चन्द्रगतिवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अत्रेति अनयोरभावस्ययोरित्यर्थः, आद्ये ग्रहरे न तु
मासान्तरवत्तुष्टमयामे चतुर्थभागोनकलावशिष्टः क्षीणः
सन्नवतिष्ठते इत्यर्थः । तदन्ते अभावस्यान्ते कृतस्रचयमेति ततो-

ऽवामावस्याप्रथमयाममारभ्य अमावस्यासमाप्तिं यावत् चयः
प्रतिपत्प्रथमे पुनरनुरूपचन्द्रोत्पत्तिरिति ।

अयथावतः—[तयोर्मासयोर्यद्यपि पूर्वदिनापराह्णेऽप्यमावस्या-
प्रथमयामे चन्द्रचयो सम्पत्ते तथापि परदिनापराह्ण एव आश्विनं
चयमाहुष्यानुरोधादिति ।]

यदा तु तयोर्मासयोरभयदिनापराह्णयोरमावस्या न लभ्यते
तदा परदिन एव कृतपरीहिण्योः आश्विनं न तु पूर्वदिने चतु-
र्दश्यष्टमयामे चन्द्रचयाभावाद्दृश्यमानेऽप्येकदेति वचनाविषयत्वा-
दिति ध्येयम् ।

अत्रापि विशेषान्तरमाह यस्मिन्निति—

ज्योतिषे चैत्रादिगणनया चान्द्रवर्षनियमाच्चैत्रमासादिके
यस्मिन्वर्षे द्वादशैको यथो मासः अधिमासपातात्रयोदशमासाः
स्युरित्वर्थः ।

तद्वन्मध्ये ज्यैष्ठ्यायुष्यमासस्य प्रथमप्रहरे तृतीयया
मात्रया भागेन परिहृश्यो न जायते चतुर्थभागेनकलायश्चिष्टो
न भवति किन्तु मासान्तरवचतुर्दश्यष्टमयाम एव चतुर्थभागेन-
कलावशिष्टत्वरूपात् चैत्रात् प्रथमयामे ततोऽप्यधिकं क्षोणत्व-
मिति । ततश्च मासान्तरवचयोरेषि व्यवस्येति ।

उभयत्रापराह्णनामे स्तुम्भितायां व्यवस्थामाह सन्धिरेति
पूर्वतिथेस्तुल्यकालव्यापिनो याऽमावस्या चतुर्दशीमिया पूर्वदिन-
सम्पत्तिनी तां पश्चिंतां नोचां निन्दिताश्च केचिदाहुः ।

अपरे तु—उपेक्ष्य आश्रमं तामुपगच्छत इति मन्यन्ते । अथ न व्यवस्थितो विकल्प इत्याह लघुहारीतः—

त्रिसुहर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बहुचैः ।

कुहरध्वर्युभिः कार्या यथेष्टं सामग्रीतिभिः ॥

दशैत्यार्षे स्त्रीलिङ्गं बहुचैः पूर्वा पूर्वदिनसम्बन्धिनी चतुर्दशी-
मित्राऽमावस्या सायाह्नात्मकसुहर्त्तव्यापिन्यपि कर्त्तव्या आश्रमं
प्राप्नोत्यर्थः ।

अपराहस्य किञ्चिन्मात्रेऽमावस्यालाभे तत्रारभ्य सायाह्नेऽपि
समापयेदिति भावः ।

नातिसन्ध्यासमीपत इत्युक्तत्वाच्च । यत्पूर्वेदिमिसु परदिना-
पराह एव कार्या सामग्रीतिभिश्चन्द्रीयैसु यथेष्टं पूर्वदिने
परदिने चेत्यर्थः । यथेष्टं सामग्रीतिभिरित्यभिधानात् स्तम्भिता-
विषयमिदं वचनं क्षीयमाणान्बर्हमानापचयोः परिशिष्टकृता
विशिष्य व्यवस्थापितत्वात् स्तम्भितापचौ च नियमानभिधानात् ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिनेऽपराह्णेऽमावस्यालाभस्तदा तत्रैव
निःसंशयं आश्रमं तिथिद्वैधाभावाच्च तत्र व्यवस्थाभेदः ।

उभयत्रापराह्णलाभे बर्हमानायां व्यवस्थामाह बर्हमाना-
मिति—बर्हमाना पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽधिककालव्यापिनीत्यर्थः, तदेव
विहस्योति यामांस्त्रीनधिकान् वेति ।

तथा हृद्वारदीये—

अपराह्णद्वयगामिन्यमावस्या तिथिर्यदि ।

चथे पूर्वा तु कर्त्तव्या हृदी कार्या तिथेस्तदा ॥

ततश्चापरदिन एवाधराह्णे चन्द्रक्षयालाभेऽपि वचनादेव श्राद्ध-
मिति ।

इति पार्वणकाण्डं समाप्तम् ।

अथैकोद्दिष्टम् ।

अतः परं हृदि न्यस्य श्रीगोविन्दपदाम्बुजम् ।

प्रेतश्राद्धक्रियाकाण्डं घणामति विचिन्त्यते ॥

प्रेतश्राद्धे एकोद्दिष्टपदं मुख्यम् ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्यं एकं पवित्रमित्यभिधाय एतत् प्रेतश्राद्ध-
मिति गोभिलेभोक्तास्वात् ।

आदिपुराणेष्वपि—

नान्दौमुखास्त्वमूर्ताः शुभूर्त्तिमन्तोऽस्य पार्वणे ।

एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितृणां निर्णयस्त्रिधा ॥

इति प्रेतदेवतश्राद्धमेकोद्दिष्टमिति व्यक्तमुक्तम् ।

अतएव—

अन्नादिः सत्कान्ते तु भोजयेदयुतो दिशान् ।

दितोयेऽग्निं पुनस्तददेकोद्दिष्टं भमाचरेत् ॥

इति मत्स्यपुराणे एकादगाहपादगाहश्राद्धयोरेकोद्दिष्टस्य-
मुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहयाज्ञमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च यथाक्रमम् ॥

यत्तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डभाचरेऽह्नाहमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सांवत्सरिके एकोद्दिष्टपदं तत्तौर्णं तद्वर्ण-
प्राप्त्यर्थम् ।

न चैकमुद्दिश्य यद्दीयते इति व्युत्पत्त्या 'तत्रापि मुख्यमिति
वाच्यम् ।

प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकोद्दिष्टविधानतः ।

इति विष्णुपुराणे एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात्

यस्मिन्मन्त्रे पुराणे वा दिग्भेदे देवा न लेभिरे ।

इत्याश्वलायनवचनात् बहुचकर्त्तव्ये सदैवके नवयाज्ञसंश्ले-
एकादशयाज्ञादावव्याप्तेषु देवानामभ्युद्दिश्यत्वात् ।

न च देवयाज्ञस्याहत्वान्न मुख्योद्दिश्यत्वमिति वाच्यम् ।

एकपुष्टमिकपार्श्वेऽतिव्याप्तेषु ।

एवञ्चैकोद्दिष्टविधिना सांवत्सरिकयाज्ञमहं करिष्ये इति
सांवत्सरिकयाज्ञवाक्यम् ।

एकोद्दिष्टकालमाह कन्दोगपरिशिष्टम्—

याज्ञमग्निमतः कार्यं द्वादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं पाण्मासिके तथा ।

अपिण्डीकरणश्चैव इत्येतद्द्वादशीदशम् ॥

एकाहेन तु पण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां पाण्मासिके तदा ॥

अग्निमतः यौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आद्यं तत्प्रभृति
तस्याशीचविधानात् । आर्त्ताग्निमतो निरग्नेय मरणादेकादशाहं
आद्यं तयोर्मरणावधिरशीचविधानात् ।

यथा शङ्खः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमशीचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अत्राग्निपदं वैतानिकग्रहणात् यौताग्निपरं वितानं यौतो
हीमः । एकादशेऽहनीत्यशीचान्ताद्वितीयदिनोपलक्षकं ताना-
सुतिवचनैकवाक्यतावशात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते गृहयादमीकोद्दिष्टं प्रवक्षते ।

अवान्तयद्दः समीपवचनः ।

भक्त्यपुराणे—

सूतकान्ताद्वितीयेऽह्नि गव्या दद्याद्विषयाम् ।

इत्युपक्रम्याद्यथाविधानात् ।

तथादिपुराणे—

मातामहानां दीहिवाः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥

मित्राणां तदप्रत्यानां श्रोत्रियाणां शूरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेष्वप्यहनि ॥

आहं कार्यञ्च प्रथमे ज्ञात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ।

अत्र ब्रह्मगोचिनां मातामहादीनां मित्रादीनाञ्चैकाह-
गोचिनां मित्रापत्यादीनाञ्च सद्यःगोचिनां सर्वेष्वपि द्वागोचान्तात्
द्वितीयेऽहनि आहं बोधयति । प्रथमेऽगोचान्तद्वितीयदिनात्
पूर्वाह्णेऽगोचान्तदिने इत्यर्थः । जलक्रियां तर्पणपिण्डदान-
क्रियाम् ।

तथा च ब्रह्मगार्ग्यः—

तस्य त्रिरात्रमग्रीचं द्वितीये त्वस्त्रिमध्यः ।

तृतीये सुदृक् दत्ता चतुर्थे आहमिष्यते ॥

तथा विष्णुः—

अग्रीचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपादः स्वाचान्तान् पुग्ना-
सुदक्षुणान् ब्राह्मणान् गन्धमास्तादिभिः पूजितान् भोजयेत् ।

अत्राग्रीचव्यपगमपदं पूर्वोक्तमत्स्यपुराणादिवचनैकवाक्यतया
अग्रीचान्ताहद्वितीयदिनपरं अन्यथा यावत्कालमग्रीचव्यपगम-
सत्त्वादतिप्रसङ्गात् । तेन सगृहेकाहसद्यःगोचादिखलेऽप्यग्रीचा-
न्ताहद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वम् ।

दादग प्रतिमास्यानि आद्यं पाश्चात्तिके तथा ।

अपिगङ्गीकरणश्चैव इत्येतच्छाहपोदशम् ॥

एकाहेन तु पश्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां पाश्चात्तिके तदा ॥

अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आहं तत्प्रभृति
तस्यागौचविधानात् । आर्त्ताग्निमतो निरग्नेय मरणादेकादशाहं
आहं तयोर्मरणापधेरगौचविधानात् ।

यथा बहः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमगौचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अवाग्निपदं वैतानिकयज्ञात् श्रौताग्निपरं वितानं श्रौती
होमः । एकादशेऽहनीत्यगौचान्ताऽद्वितीयदिनोपनक्षकं नाना-
मुनिवचनैकयाक्यतावयात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

श्रुतकान्ते बृहत्यादमेकीदिष्टं प्रवक्षते ।

अत्रान्तब्रह्मः समीपवचनः ।

मत्स्यपुराणे—

श्रुतकान्ताद्वितीयेऽष्टि शय्यां दद्याद्विषयाम् ।

इत्युपक्रम्याद्यथाहविधानात् ।

दशाह इत्यशीचोपसन्नकं द्वादशिकं द्वादशाहेन गतेन निर्वृत्तं तयोदशाहविधेयमित्यर्थः । रात्रौ द्वादशाहशीचविधानात्, एवं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

ध्रुवाणीति अपराख्यपि ध्रुवाणि नित्यानि याहानि प्रमीता-
हनि मृततियौ कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि ध्रुवाणि
षोडश्याहानि गणयति ।

द्वादश प्रतिमास्थानोति अत्र मासपदं चान्द्रमामपरं मृताहं
प्रतिमासं कुर्यादिति विष्णुादिवचनात् । अन्यथा सायनपरत्वे
सौरपरत्वे वा तिथिहृत्वा मृततिप्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अहःपदं तिथिपरं—

तिथिनैकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदृर्गन्तः सावनस्तिंगता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

इति मध्यमिहान्तादिविगेपवचनदर्शनात् “ऐन्दवस्तिथिभि-
स्तद्वत्” इति सामान्यस्य सूर्यमिहान्तवचनस्य विगेपपरत्वावधार-
णात् शुक्लप्रतिपदादिदृर्गन्तो चिंयत्तिथिप्रचये चान्द्रमामो
मुच्यते ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिप्यस्तरूप्यन्ते चिंय-

ततश्चाग्नौ चत्वार्यणमविहितं श्राद्धं करिष्ये इत्याधुनिकोक्त-
वाक्यं हेयमेव किन्त्वग्नौ चान्ताद्द्वितीयदिनविहितमाद्यैकीहिष्ट-
श्राद्धं करिष्ये इति वाक्यम् ।

विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तथा मातुले—

तत्र एकादशाहं तु विज्ञानेकादशैव तु ।

चत्वारिः सप्तकान्ते तु भोजयेदयुजो विज्ञान् ॥

द्वितीयेऽह्नि पुनस्तद्देकोहिष्टं समाचरेत् ।

अत्रैकादशाह इति ब्राह्मणानामग्नौ चान्ताद्द्वितीयदिनोपलक्षण-
मेकादशब्राह्मणभोजनन्तु फलातिशयार्थम् ।

न केवलं ब्राह्मणानामग्नौ चान्ताद्द्वितीयदिने श्राद्धमित्याह
चत्वारिरिति अतो यस्य यावदग्नौ चं तद्द्वितीयदिने सर्वत्रैव
वर्णैः सम्भूनीयैकादशाग्नौ च सद्यः शौच्यादिभिराश्वश्राद्धं कार्यम् ।

एकादशाह इति । द्वितीयेऽह्नेति आद्यश्राद्धदिनद्वितीये-
ऽह्नीत्यर्थः ।

तेनाग्नौ चान्ताद्द्वितीयदिनविहितमेकीहिष्टश्राद्धं करिष्ये इति
तत्र वाक्यम् । एवञ्च मध्यमाणवचनेष्वप्येकादशाह इति द्वितीय-
दिनपरं द्वादशपदश्चाग्नौ चान्ताद्द्वितीयदिनपरं मन्तव्यम् ।

अतएव रामायणे—

समंतीते दद्याहे तु सप्तगोघो विधानतः ।

अत्रैकादशिकं श्राद्धं चतुर्दशिकमेव च ॥

दशाह इत्यशीचोपलक्षकं द्वादशिकं द्वादशाहेन गतेन निर्वृत्तं त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थः । रात्रौ द्वादशाह्याशीचविधानात्, एवं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

ध्रुवाणीति अपराह्यपि ध्रुवाणि नित्यानि श्राद्धानि प्रमीता-
हनि मृततियो कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि ध्रुवाणि
षोडश्यादानि गणयति ।

द्वादश प्रतिमास्यानोति अत्र मासपदं चान्द्रमासपरं मृताहे
प्रतिमासं कुर्यादिति विष्णुादिवचनात् । अन्यथा सावनपरत्वे
सौरपरत्वे वा तिथिबृहदा मृततिथ्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अहःपदं तिथिपरं—

तिथिनैकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकीर्तितः ।

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशी रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तादिविशेषवचनदर्शनात् “ऐन्दवस्तिथिभि-
स्तदहत्” इति सामान्यस्य सूर्यसिद्धान्तवचनस्य विशेषपरत्वावधार-
णात् शुक्लप्रतिपदादिदृशान्ते त्रिंशत्तिथिप्रचये चान्द्रमासो
मुख्यः ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिथ्यन्तरपथ्यन्ते त्रिंश-

सिद्धिप्रचये मासशब्दो गौणः पौर्णमास्यन्तवदिति । एतच्च
शुद्धिकौमुद्यां विस्तृतमस्माभिः ।

ततश्च मासेऽभवं मासमिति व्युत्पत्त्या मासान्ते स्रततिथौ
श्राद्धमिति । एवं त्रैपञ्चिकसांवत्सरिकयोरपि ।

अतएव एकाहिनं तु वक्षसा इति वचनान्मृताहपूर्वतिथौ
पायसासिकयादम् । तथा संवत्सरान्ते द्वेतायेति विष्णुवचना-
त्संवत्सरान्ते स्रताहे सपिण्डीकरणश्च सिद्धम् ।

अन्ये तु—

स्रततिथिमादाय त्रिंशत्सिद्धिप्रचयस्य मासत्वमङ्गीकृत्य मासेन
निमित्तेनानन्तरतिथौ क्रियते इति व्युत्पत्तिं वदन्ति । तस्मिन्

स्रताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासश्च वक्षरम् ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव आद्यमेकादयेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्क्यवचने संवत्सरं व्याप्य प्रतिमासविधिमाधः
स्यात् । अन्यस्रताहस्य संवत्सरबहिर्भूतत्वात् तद्वत्सराभ्यन्तरे
द्वादशमासिष्ठासम्भवात् प्रथममासे स्रताहाप्राप्तेः । आद्यमगौ-
चान्तद्वितीयाहविहितयादम् । श्राद्धपौर्णमसिमिति श्राद्धानां
पौर्णमसं समाह्वारार्थं तु द्विगुः ।

यस्तु—

नृणान्तु त्वत्तदेष्टानां श्राद्धाः पौर्णमस्य सर्वदा ।

चतुर्थे पक्षमे चैव नवमेकादमे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः यादा द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तच्छास्त्रिविशेषव्यवस्थितम् । यादा
इति पुंलिङ्गं छान्दसम् ।

यादचिन्तामणिलु—

सपिण्डानामधिकारिविषयमित्याह । तच्छन्दम् ।

यानि पञ्चदशाद्यानीति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् ।

पाश्चात्तिकद्वयस्य कालमाह एकाह्नेन त्विति ।

एकाह्नेन न्यूनाः पश्मासा एकाहावशिष्टा यस्मिन् काले
स्युर्त्यर्थः ।

एतेन सृततिथेः प्राक्तिथौ ० प्राक्चतुर्यतियौ वा कार्यम् ।

तत्राहःशब्दस्तिथिपरी नाहोरात्रपरः चान्द्रमाससम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्याहःपदस्य तिथिपरत्वनियमात् सृताहसाहचर्यात् ।

यथा विष्णुधर्म—

तिथिनैकेन दिवसस्यान्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

अन्यथा मुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् तैर्नैकस्मिन्
दिने मध्याह्ने तिथिद्वयलाभे पाश्चात्तिकपक्षमासिकश्च यादद्वयं
कार्यम् ।

तत्र प्रथमपश्मासमध्येऽधिमासपाते यादाधिमासि^१ कवत्

यद्याक्तमगणनया पष्टे मास्येकाद्वन्धूने पाश्चात्तिकं न तु मलमासं
विहाय पष्टे मासीति प्रमाणाभावात् ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिमुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेत्याहं तथैव च ॥

इति वृहस्पतिना मलमासे प्रेत्याहविधानात् मासान्तर-
यत्तस्यापि प्रकृतत्वाच्च । तर्हि द्वितीयपाष्माधिकेऽपि तथेति चेन्न
न्यूनः संवत्सरश्चेति संवत्सरान्ते विधानात् मलमासप्राप्ते तु त्रयो-
दशमासाः संवत्सर इति । अन्यथा न्यूनः संवत्सरश्चैव इत्यनर्थकं
स्यात् एतदर्थमेव हि पुनस्तद्विधानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते षट्शत्राहमेकोद्दिष्टं प्रवक्षते ।

द्वादशाहनि मासे च त्रिपक्षे च ततःपरम् ॥

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत् संवत्सरं द्विजाः ॥

द्वादशार्द्धिकं त्रैपक्षिकञ्च कार्म्यं नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
पूर्वेषामगोचाभ्यन्तरक्रियमाणानां श्रादानां बह्विधविधानादगौच-
परभाविनाञ्च षट्शे क्रियमाणत्वात् षट्शत्राहव्यपदेशः ।

न च त्रैपरीत्यागद्वयं चकरणे प्रत्युवायकम्यनायां गौरवात्
चकरणस्याश्रुतत्वात् ।

यत्तस्य यत्तनादेकादश्यां द्वादश्यां वा श्राद्धकर्त्तव्येति बोधा-
यनवचने वागशः समुपगम्यार्थो न तु विकल्पार्थो द्वितीयेऽङ्गि
पुनश्चाहदिति वचनाच्च ।

त्रिपक्ष इत्यत्र पक्षपदं चान्द्रमाससाहचर्यात् पञ्चदशतिथ्या-
त्मकचान्द्रपक्षपरं नतु पञ्चदशाहोरात्रात्मकसाधारणपक्षपरम् ।

तेन सृताह्लादवधेः * पक्षत्रयान्ते भरणपक्षेतरपक्षीयतिथौ
श्राद्धं कार्यम् ।

यमः—

चतुर्थे पक्षमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तत्रवशाद्मुच्यते ॥

चतुर्थाहश्राद्धमस्मिन्नक्षयनाश्रुं पक्षमनवमयोः श्राद्धं प्रेतोप-
कारार्थमावश्यकं नवश्राद्धसंज्ञा तु प्रायश्चित्तायह्वया ।

यथा शङ्खः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छः स्यात् परमासे कृच्छ एव हि ॥

आश्विके पादकृच्छः स्यादेकाहः पुनराश्विके ।

पाण्ड्यासिके न्यूनपाण्ड्यासिकद्वये आश्विके सपिण्डीकरणे
तस्य च पार्व्यणैकोद्दिष्टांशतया दशात्मकत्वात् पार्व्यणपाचप्रति-
ग्रहेऽपि पादकृच्छं पुनराश्विके सपिण्डनानन्तरं क्रियमाणे प्रथम-
सांवत्सरिके । एतच्च पञ्चादिवेद्ययिष्यते । भुवाणि तु प्रकुर्वीतिति
परिशिष्टवचनात् पोड्यश्राद्धानां नित्यत्वमुक्तमेव ।

तथा—

ततःप्रमृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं सृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सपिण्डनानन्तरमेव पार्व्याधिकार-
विधानादरक्तमेव षोडशग्राहानां नित्यत्वं तेन काम्यत्वमेव षोडश-
ग्राहानामिति पायात्वमतमपास्तम् ।

सपिण्डनकाशमाह विशुः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय दैवपूर्व्यान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

संवत्सरान्ताययवदिने मृताहे इत्यर्थः ।

यथा गृहपुराणे—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णेऽप्ये तत् क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे च पूर्व्ववत् ॥

ततयात्र पूर्व्वपदं ईषदसमाप्तपरम्—

शूद्रस्य दशमः पिण्डी मासे पूर्णेऽङ्गि दीयते ।

इतिवत् ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणम्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता हि प्रेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

इति प्रातातपवचने संवत्सरस्याधिकरणत्वेनाहत्याधारणाच्च ।

साधुहारीतः—

सपिण्डीकरणं यावन्नेतयाहानि षोडश ।

पृथक् जैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतमन्त्रारकर्मणि यानि ग्राहानि षोडश ।

यथाकामन्तु कार्यानि नान्यथा मुष्यते ततः ॥

सपिण्डीकरणान्तानि षोडशश्राव्यानि पृथक्धना अपि पृथक्
न कुर्युर्मिलित्वा एकं श्रावं कुर्युरित्यर्थः । अत्र ज्येष्ठस्य साक्षात्-
कर्तृत्वमन्येषां द्रव्यार्पणानुमनित्वादेवेति वक्ष्यते ।

षोडशपदोपादानादम्बुघटश्रावं पृथगपि पुत्रैः कार्यमिति
केचित् । तत्र मुख्यपुराणे एकोद्दिष्टसभिधायाम्बुघटविधानात्
समानकर्तृकत्वावगमात् ।

किञ्च—

अर्ध्वीक् संवत्सरात् ज्येष्ठः श्रावं कुर्यात् समित्य च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्व्वं कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

इति व्यासवचनं परार्द्धवैयर्थ्यात् यावदब्दं सर्व्वेषां श्राव्याना-
मपृथक्करणं बोधयति । अन्यथा चतुर्याह द्वादशाह-त्रैपक्षिकाणा-
मपि पृथक्करणप्रसङ्गः स्यात् ।

प्रेतसंस्कारकश्चापीति यथाकालमेकादशाह द्वादशाहपक्षास-
संवत्सरित्वित्यर्थः । अन्यथा अयथाकालकरणे प्रेतत्वान्न सुच्यते
मुख्यकालकर्त्तव्यत्वसम्भवे आनुकल्पिककालस्यान्यायत्वात् ।

अयम्भावः—मुख्यकालात् यथाकालकरणमुत्तमैः पूर्व्वकाल-
करणमपकर्षः उत्कर्षापकर्षौ निमित्तं विना स्वेच्छया न कार्य्यौ
निमित्तसङ्गावे तु कार्य्यविव विधानात् ।

यथा भरीचिः—

मुख्यं श्रावं मासि मासि अपर्याप्तावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादिकाहे द्वादशाथवा ॥

भासि भासि आहं कुर्यादिति मुख्यः कल्पः, अपर्याप्तावसा-
मर्थे ऋतुं प्रति अत्र चान्द्रमासद्वये ऋतुपदं गौणं द्वौ मासावर्कजा-
द्वतुरिति विष्णुपुराणादिवचनात् सौरमासद्वय एव ऋतुपदस्य
सहेतादिति दिक् विस्तरस्तु शब्दिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तेन प्रतिमासं आहकरणासामर्थ्ये प्रतिमासद्वयान्ते द्वे भासिहे
कसंख्ये एतेन पक्षां भासिकानां भुक्त्वा दर्शितः । अस्मिन् कक्षे
पञ्चदशमासिकयोः प्राग् तद्दिन एव पाश्चात्मासिकद्वयं कार्यम् ।
अष्टातपञ्चमैकादशमासिकस्य प्राग्दिनेऽनधिकारात् ।

न च सत्त्वापि न्याये एकाङ्गेन तु पञ्चासा इति वचनात् पूर्व-
दिने पाश्चात्मासिकमिति वाच्यम् ।

वचनस्य मुख्यस्थले परितार्थत्वेन त्रैधवाधाद्यमत्वात् ।

तत्राप्यशक्तावपकर्षमाह द्वादशाहेन चेति ।

तथाच विष्णुः—

भासिकार्धवत् द्वादशाहं आहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपि-
ण्डनं कुर्यात् मन्त्रवर्णं शूद्राणाम् ।

त्रयोदशेऽङ्गोति संवत्सराम्यन्तरे यदाधिमासको भविष्यदा
भासिकार्धे दिनमेकं वर्धयेत् । भासिकार्धवत् भासिकाप्रयोजनं
प्रेताप्यायनादि तेन युक्तं आहमित्यर्थः ।

आद्यथाहमगौचापरदिने कृत्वा तत्परेषु द्वादशदिनेषु द्वादश
भासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनम् । अस्मिन् पक्षे पञ्चमैकादशा-

* अ इ ए ओ ऋ ।

† अ इ ए ओ ऋ ऋ ।

इयोः पाण्मासिकत्वं पष्ठदादशमासिकयोः प्राक्त्तियिकर्त्तव्य-
त्वात् ।

शूद्राणां त्रयोचपरदिने सृताहे कृताद्यथादप्रथममासिकत्वेन
तत्परेष्वेकादशदिनेषु एकादशमासिकानि चतुर्थदशाहयोः
पाण्मासिकद्वयं द्वादशेऽङ्गि सपिण्डनम् ।

यदि संवत्सरमध्येऽधिमासः स्यात्तदा यावदिनमेकं वर्धयेत्
ततश्च द्विजानां त्रयोदशदिनेषु त्रयोदश यावानि कृत्वा चतुर्दशाहे
सपिण्डनं शूद्राणां त्रयोदशाह इति ।

अत्रायं विशेषो यथा—समयप्रकाशहतकुशुमिः—

अद्मस्युघटं दद्यादध्वामिषसंयुतम् ॥

संवत्सरे विहृष्टेऽपि प्रतिमासश्च मासिकम् ॥

संवत्सरस्य त्रयोदशमासैः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे यावत् न कुर्यादिन्दुसंक्षये ।

अमावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि न तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैवेत्यर्थः । तेनामावस्यामृतस्यापकर्षे दिन-
मेकं न वर्धयेत् ।

सत्यव्रतः—

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकः ।

तदा त्रयोदशं यावत् कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुधर्म—

मध्ये चेदधिमासः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

अत्र मध्यपदयवणाव्याधिमामविषयास्तेतानि वचनानि
आद्याधिमामेऽप्येवं त्रयोदशमास्येव मृतमासीयमृताहप्राप्तिं युक्ति-
तौल्यात् ।

अन्त्याधिमामे तु द्वादशमास्येव सपिण्डनं न तत्र मासिक-
वृद्धिः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रवमं नरैः ।

तत्रैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतवचनात् ।

एकाहे द्वादशायवा इति-द्वादशदिनेष्वयस्त्री एकाहेऽग्रीचात्त-
त्तृतीयदिने द्वादशमासिकानि सपिण्डनञ्च कार्यम् अस्मिन् पक्षे
पष्ठद्वादशमासिकयोः पूर्वं प्राग्मासिकद्वयम् ।

अन्ये त्वग्रीचात्परं यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने प्रथममासमध्ये
कार्यं तत्रैव द्वादशमासिकापकर्षसम्भवादित्याहुः । तन्मन्दं

व्याघ्रवचनैकयावतावशात् द्वादशाहीनियमात् ।

यवा व्याघ्रः—

आनन्दाकुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुयः क्षयात् ।

अस्तित्वे शरीरस्य द्वादशाहः प्रयस्यते ॥

अथ द्वादशाहपदं सर्ववर्षानामग्रीचान्तात्तृतीयदिनोपलक्षणं
निमित्तमाह कुलधर्मः कुलाचारः, ज्योतिरागमादिभिरायुःक्षय-
ज्ञानं परचक्रमयादिभिर्विदेशमनादिना शरीरस्यैकव्यवस्थान-
नियमाभावः, एतच्चाशक्त्युपलक्षणम् ।

एवञ्चैकाहे द्वादशाहवचनान्मासिकाद्यप्येव सिद्धे सपिण्डना-

पक्षे मासिकापकर्षो नास्ति यथाकालन्तु कार्याणीति
पचनादिति जिकनादीनां मतमपास्तम् ।

यथाकालनियामकवचनन्तु निमित्तं विना स्वेच्छापकर्ष-
निषेधकमिति प्रागुक्तम् । अन्यथा सपिण्डनस्यापि षोडशान्त-
र्भूतत्वेन यथाकालकर्त्तव्यत्वनियमात्तस्याप्यपकर्षाभावप्रसङ्गः ।

किञ्च—एकादशाहत्यादस्याद्यत्वात् तत्परतो मासिकानाञ्च
क्रमकर्त्तव्यत्वनियमात् ।

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति शातातपेन प्रेतोद्देश्यकक्रियायाः सपिण्डनान्तत्व-
बोधनाच्च ।

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं विज्ञाः ।

ततः परन्तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकणं क्रमात् ॥

इति ब्रह्मपुराणे क्रमादित्यनेन क्रमिकाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

बृहस्पतिसवेनेद्वा सोमेन यजेतेतिवत् तदादितदन्तग्यायेना-
धिकारस्य क्रमिकात्वात् सपिण्डनापक्षे मासिकापकर्षोऽपि सिद्ध
एव ।

किञ्च—

अर्ध्वाक् संवत्सराद्दृष्टौ पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रियाः ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्माद्द्वे विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये भक्ष्येभ्यो नियोजिताः ।

प्रेतत्वाच्चेद निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ॥

इति आतातपेनापकृत्य सपिण्डोक्तरणपक्षे पृथक्क्रिया एको-
द्विष्टक्रिया प्रत्याब्धिकव्यतिरिक्ता निषिध्यते ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव एकोद्विष्टं मृताहनि ।

इति याज्ञवल्कावचनविरोधात् ।

कार्यं वा मासिकानपकर्षे तत्कारण्यः प्रेतत्वनिस्तारः तदभावे वा
कार्यं हृदयार्थापकर्षे छते नाम्दीमुखे पिण्डपदप्रयोगः ।

एवञ्च स्त्रियाः सपिण्डनानधिकारिकर्षव्यपसदश्रयावाना-
मपि वृद्धादिनिमित्तेनापकर्षः कार्यः ।

न च “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्णां हृदिराप-
द्येत” इति सपिण्डनस्यैवापकर्षो विहितो न तु मासिकानामिति
वाच्यम् ।

आवश्यकहृदापगतौ वा सपिण्डनवन्मासिकापकर्षोऽपि अत-
स्तोष्णादेकाहे दादशमयवेति मरीचिना मासिकापकर्षविधानाच्च ।
यस्तु—

यितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

इति कात्यायनवचनं तदर्थश्रावविषयम् ।

यच्च—

सपिण्डोक्तरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्विष्टविधानेन दद्यादित्याह शौनकः ॥

इति परिशिष्टवचनं तस्माद्यमर्थः—

अग्निक्रियतापकर्षे प्रेतत्वपरोक्षारस्याच्चातत्वात् प्रतिमासिकं
दर्शयानं वक्ष्यमाणं न दद्यात् ।

शौनकसु—अथमध्ये एकोद्दिष्टविधिना दर्शयाहं दद्यादि-
त्याह तच्च परिशिष्टकृतो न सख्यतम् ।

हविनिमित्तकापकर्षे तु पार्व्यविधिकं दर्शयाहमव्याहृतमेव
सद्य एव तच्च पितृत्वग्राप्तेर्जातत्वात् ।

यच्च—

यस्य संवत्सरस्य प्राक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकचोदकुम्भश्च दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥

इति लोकाश्विनाम्ना वचनं यदि साकरं स्यात् तदप्येतद्विषय-
मेवेति ।

अपकर्षस्य कालान्तरमाह पैठीनसिः—

मासि मासि सृतस्य याहं कुर्यात् संवत्सरान्ते विसर्जनं
नवममास्यमित्येके ।

विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवममासे सपिण्डनमयस्तद्विषयम् ।

गोमिलः—

पूर्णे संवत्सरे यस्यासे त्रिपचे वा यदहर्वा हविरापद्येत
तदहयत्वार्युदकपात्राणि त्रीणि पितृशामेकं प्रेतस्य ।

पूर्णसंवत्सरे इति मुख्यः क्रस्यः, तदग्रतो नवमे मासि पैठी-
'नस्युते, तदग्रतो षष्ठे मासि, तत्राप्यग्रतो त्रिपचे, तत्राप्यग्रतो
अग्रीचापगमे एकादशाहे आष्वयाहं कृत्वा द्वादशभिर्द्रिर्नैर्द्वादश
मासिकानि विधाय त्रयोदशाहे सपिण्डनम् । तत्राप्यग्रताव-
शौचान्तत्वात्तीयाहे पञ्चदशयाहापकर्षे इति सङ्केपः ।

साम्नेः पुनस्तु तदाद्यथाह्यत्परमनन्तरदर्शात् पूर्वं पिण्ड-
पितृयज्ञनिमित्तकमावश्यकमपकर्षमाह जावालः—

नासपिण्डाग्निमान् पुनः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा क्षोपजायते ॥

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शेऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णे त्वष्टे तथेतरः ॥

अकरणे निन्दां वदन् पितृयज्ञस्यावश्यकत्वमाह पापी भवतीति
तस्यावश्यकत्वादपकर्षस्याप्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।

तस्य कासमाह सपिण्डीकरणमिति प्रथमदर्शमध्य एव
तत्पूर्वतो दशरात्रस्यागौचाहस्य परतः कुर्यात् तत्राप्याद्यथाह्यत्
पर एव ।

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाक् दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुनो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

एतेन दर्शदिन एव सपिण्डनमिति आहचिन्तामणिमत-
मपास्तम् ।

तत्रापि यथाद्यथाह्यत् परं द्वादशानामङ्गां मध्ये दर्शो लभ्यते
तदाद्यथाह्यत् परदिन एव । अन्यथा द्वादशदिनेषु द्वादशमासि-
कानि कृत्वा त्रयोदशाहे सपिण्डनम् ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवा ।

इति वचनेकवाक्यत्वात् ।

ः पूर्णोऽद्ये त्विति—इतरोऽनग्निः । यदहवेति यस्मिन् दिने
हृदिरापद्येत सन्निहिता भवति हृदयव्यवहितपूर्वदिने इत्यर्थः ।
न तु हृदिदिने हृदियाहस्य प्रातर्विधानात् घृष्टादिवृद्धीनाश्च
आवर्त्तनादङ्ग इति गोभिलवचनाद्विषाप्रयमार्गविधानात् सपिण्डन-
स्यापराङ्गक्रियमाणत्वेन हृदेः प्राक्करणाभवात् ।

कल्पतरौ तु—उत्तरस्मिन् मासि हृदी नियितायाम् वि-
पचादिकाल इत्युक्तम् ।

तन्मन्त्र—

त्रिपथे वा यदहवेत्युभयत्रैव वाकारादिकस्यावगमात् हृदीष्ट-
कालत्रेपामहिष्णुतयावध्यक्रियमाणवृत्ति(कर्माण्य?)भवां नापकर्ष-
निमित्तं

यथाकालन्तु कार्याणि मान्यथा मुच्यते ततः ।

इति वचनामुत्पन्नकालकर्तव्यत्वमद्वाये आनुकस्मिककाल-
निषेधात् ।

एतद्वक्तुमाह तत्पुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्री वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सपिण्डादिक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

तथैव काम्यं यत्काम्यं वक्ष्यात् प्रयमाहते ।

प्रयमवागन्तः पुत्रसमुचयार्थः सपिण्ड इत्यनेनैव भ्रातौ
भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पृथगुपादानममद्वाये अग्रेषां सपिण्डनाधि-
कारस्यापत्त्यर्थम् अभ्युदयः घृष्टाकरणादिः ।

यत्तु काम्यमनायादयं मन्त्रप्रवक्तव्यमभ्युदयार्थं नर-

त्तरात् प्रयमाद्वते प्रयमाद्वाह्निरिव कार्यम् । न तु तदर्थमपकर्षः
कार्य इत्यर्थः । अन्येषां काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

आह्निकविवेकस्तु—यत्किञ्चित् आह्निकमनावश्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तद्याप्यभि-
मतसिद्धिः ।

तेन आह्निकप्रादीनामावश्यकैऽभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्त्तव्य एव ।

अत्र केचित्—सप्तपुत्रस्यावश्यकैऽभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुल्यस्यायादित्याहुः । तदयुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काङ्क्षायामपकर्षविधायकं वचनमिदम् ।

न च भ्रातृभ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तथा महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वमाह—

देवीपुराणे—

प्रसीतो पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पैवं यावत् पूर्णं न वस्तरः ॥

कान्तिकापुराणे—

महागुरुनिपाते तु कार्यं किञ्चित् चाचरेत् ।

आर्त्विजं वधायज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥

आर्त्विजं याजनं देवयुतं आहं मृताहविहिततरं सदैवक-
थाहम् ।

तथा पितुः सपिण्डनमभिधाय मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूहे प्रेतः पार्वणशुभमेव ।

हृदोष्ठापूर्तयोम्यद्य रट्टस्थस्य ततो भवेत् ॥

अथ ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्वं हृदयोम्यता नास्तीत्यायातम् । हृदयोम्यता च तदपत्यस्य संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव महागुरो प्रेतीभूते आवश्यकवृद्धार्थमपकर्षो न त्वन्यस्येति ।

तेन आहुरनन्तरं पितृमरणे आहृपुत्रादेर्हृदिनिमित्तं हयो-
रप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठआहृकर्तव्यस्वपुत्रकन्यापृषी ण्येष्टेन पितुः
सपिण्डनापकर्षः कार्यो न्यायतोऽस्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति क्लान्तिर्हेयात् समानकर्तृक-
वृद्धावेवापकर्ष इति याच्यम् ।

कनिष्ठआहुरपि महागुरोः प्रेतीभावात् कर्त्तव्येति तत्पुत्र-
स्यावश्यकवृद्धिः कर्त्तव्यादिति विरोधतादवस्यतां न्यायतोऽनेन
तदर्थापकर्षस्यावश्यकत्वे सति समानकर्तृकत्वस्यानुपद्विकत्वेना-
किञ्चित्करत्वात् ।

अथन्याया यत् पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा ॥

कन्याप्रदः पूर्वभावे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

इति पुत्रस्याप्यप्येकं विवाहं का गतिः ।

स्वरात् प्रयमाहते प्रयमाद्याद्विरेव कार्यम् । न तु तदयमपकर्षः
कार्ये इत्यर्थः । अन्तेष्वन्तु काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

आश्रमविवेकस्तु—यत्किञ्चित् आश्रमनावश्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तयाप्यभि-
मतसिद्धिः ।

तेन भ्रातृपुत्रादीनामावश्यकैऽभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्तव्य एव ।

अत्र केचित्—स्वपुत्रस्यावश्यकैऽभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुल्यन्वायादित्याहुः । तदमुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काङ्क्षामपकर्षविधायको षष्ठमिदम् ।

न च भ्रातृभ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तया महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वमाह—

देवीपुराणे—

प्रसीती पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

कालिकापुराणे—

महागुरोनिषाते तु काम्यं किञ्चित् चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं वक्ष्यन्त्यश्च यावत् देवयुतञ्च यत् ॥

आर्त्विज्यं याजनं देवयुतं यावत् श्रुताद्विहितेतरं सदैवक-
आहम् ।

तथा पितुः सपिण्डनसमिधाय मत्स्यपुराणे—

सपिण्डोकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणमुग्रभवेत् ।

हृदोष्ठापूर्त्तयोम्यय गृह्णस्वय ततो भवेत् ॥

अथ ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्वं हृदयोम्यता नास्तीत्यायातम् । हृदयोम्यता च तदपत्यस्य संस्कारम्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव महागुरोः प्रेतीभूते प्रावश्यकवृद्धार्थमपकर्षो न त्वन्यस्येति ।

तेन भ्रातुरनन्तरं पितृमरणे भ्रातृपुत्रादेर्हृदिनिमित्तं ह्यो-
रप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठभ्रातृकर्तव्यस्यपुत्रकन्यापुत्री ज्येष्ठेन पितुः
सपिण्डनापकर्षः कार्यो न्यायतोऽप्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति ज्ञानिर्हेमात् समानकर्तृक-
वृद्धादेवापकर्ष इति वाच्यम् ।

कनिष्ठभ्रातुरपि महागुरोः प्रेतोभावात् कर्तव्यमस्तीति तापुत्र-
स्यापश्यकवृद्धिः कथं स्यादिति विरोधतादवस्थानं न्यायतोऽप्येन
तदर्थपकर्षस्यावगच्छत्वे मति समानकर्तृकत्वस्यानुपपत्तिकत्वेना-
किञ्चित्करत्वात् ।

० अन्यथा यत् पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामही भ्राता बहुली जननी तथा ॥

कन्दामटः पूर्वाभावे प्रकृतिभ्यः परः परः ॥

इति पुत्रभ्रातृकं विवाहं का गतिः ।

एवञ्च मातुरपि महागुरुत्वात्तन्मरणे तत्पुत्रकन्ययोर्वृद्धि-
कर्म्मनिर्हत्वे तदर्थे तत्सपिण्डनापकर्षः सिद्धः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

एकादशाहं निर्यत्यै अर्वाग्दम्याद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति पित्र्यश्राद्धं मातुरपि सपिण्डनापकर्ष उक्तः । वृद्धिस्तु
शरीरसंस्कारकं कर्म संस्काराय निषेकाद्या विवाहास्ता द्रष्टव्या ।

यथाङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्मुक्तश्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते विज्ञेयो ब्राह्मणद्वयः ॥

परिशिष्टम्—

सपित्र्यभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्प्रमात् ॥

विष्णुः—स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

याज्ञवल्काः—

गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्पन्दनात् पुरा ।

षष्ठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

षष्ठेऽत्रिंशद्वर्षे मासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे ब्रह्मे ब्राह्मणखोपनायनम् ।

रात्रामेकादशे मैत्रे विश्रामेके यथाकुलम् ॥

एवमेव ग्रामं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

अत्र तु पुंसवनसीमन्तोचयननामकरणनिक्रमणाप्रप्राशन-
घुहोपनयनानि विवाहान्तान्येवापकर्षनिमित्तं न तु गर्भाधानम् ।

विदेशगमनश्चैव तीर्थयात्राश्च मैथुनम् ।

महागुरुनिपाते तु यज्जयेद्देवदर्शनम् ॥

इति कूर्मपुराणे मैथुननिषेधात् ।

अन्यथा प्रतिभासस्तुफाले गर्भाधानस्यावश्यकत्वेन सर्व-
देवापकर्षप्रसङ्गे मैथुननिषेधस्य व्यर्थः स्यादिति ।

तथा बृहद्विपूर्वदिनेऽपकर्षविधानात् तद्दिने च पुत्रजन्म-
नियमाभावात् जातकर्षार्थं नापकर्षः किन्तु निरयकामत्वात्
पुत्रजन्मानन्तरमेव जातकर्षं कार्यम् । अन्यथा संस्कारलोपात्
जातयादलोप एव काम्यत्वात् । ततथाष्टसु तत्त्वसम्भवात्
कालान्तरकेषु संस्कार्यसंस्कारकयोर्भातिपित्तोः सपिण्डनापकर्ष
इति निर्गमितार्थः ।

एवञ्च बृहद्विनिमित्तेनापकर्षे कृते संवत्सरमध्ये काव्यमपि कर्त्तव्य-
मेव तथा पार्वणत्यादमपि अविशिषेय सपिण्डनान्तरकर्त्तव्यत्वेन
बोधितत्वात् प्रेतत्वपरीक्षारपूर्वकपितृत्वप्राप्तेर्भातित्वात् ।

यथा हारीतः—

ततः प्रवृत्तिं ये प्रेतः पितृमामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पितृनोकञ्च ततः यावत् प्रवर्तते ॥

मात्स्ये—

मातातपः—

अर्वाक् संवत्सरादृद्धी पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानञ्च तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैश्च नियोजिताः ॥

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

•[अत्र बृहस्पतेः सपिण्डमेऽपि प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्व-
प्राप्तिरभिहिता ततश्च विष्णुधर्माग्निपुराणयोर्वचनद्वयं बृद्धिं
विना अशक्तिकृतापकर्षविषयं भवत्यर्थम् ।

यथा विष्णुधर्म—

कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं समन्यते ॥

संवत्सरात्परमित्युपादानादपकर्षविषयमिदं यचनमन्यया
तदनर्थकं स्वात् ।

अग्निपुराणे—

अर्वाक् संवत्सरात् यश्च सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

एवञ्चाशक्तिकृतापकर्षे वत्सरमध्ये दर्शादित्याहं काम्यकर्म-
च न कर्त्तव्यमेव । साग्निना पितृयज्ञार्थमपकर्षात् सदाः पितृत्व-
प्राप्तेर्दर्शयादादिकं कर्त्तव्यमेव ।

अत्र केचित् —

अशक्तिकृतापकर्षे पितुः प्रेतीभावसत्त्वे दैवादवस्थानुष्ठेयवृद्धाप-
स्थितौ पुनर्वृद्धावैमपकर्षं कृत्वा वृद्धिः कार्येत्याहुः । तत्र—

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपकर्ष कृतत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् स्वकालप्राप्तस्याहःपूर्वकालकरणमपकर्षः ।

वस्तुतस्तु—स एवापकर्षः पितृत्वप्रापककालं प्राप्य प्रेतत्व-
परिहारं पितृत्वञ्च जनयति स च यथा संवत्सरान्तस्तथा वृद्धि-
सन्निहितोऽपि, उभयोरेव कालयोः पितृत्वप्राप्तिविधानात् ।

यच्च—ज्ञेयं संवत्सरं वृषेत्यग्निपुराणे संवत्सरपदं तत्पितृत्व-
प्रापककालपूर्वकालपरम् । ततयाशक्तिकृतापकर्षेणैव संवत्सरान्त-
मिव वृद्धिसन्निहितकालमाप्ताय पितुःपितृत्वजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काम्यनैमित्तिकानि सर्वाण्येव कार्माण्यनुष्ठेयानि ।

अत्र च वृद्धिनिश्चयं कृत्वा कृतेऽपकर्षे दैवाद्वृद्धासिद्धावपि पुनः
सपिण्डनं न कार्ये वृद्धिनिश्चयमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
क्षणादेव पितृत्वप्राप्तिर्जातत्वेन पुनःसपिण्डनवैयर्थ्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु—यद्यपि वृद्धिनिश्चयो निमित्तं तथापि—

यद्यमासे त्रिपथे वा यदहर्षा वृद्धिरापद्येत तदहयस्तार्थ्यदकः
पात्राणि ।

इति गोभिलेन वृद्धाव्यवहितपूर्वदिनस्याधिकरणताप्रति-
पादनात् वृद्धाभावे तद्दिनस्य वृद्धाव्यवहितपूर्वत्वाभावादविहित-

काले कृतस्य कर्मणोऽकृतकल्पतया फलान्नजनकत्वात् पुनः
सपिण्डनं कार्यमेव ।

योऽङ्गश्राद्धफलमाह यमः—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्राद्धानि योऽङ्ग ।

पितृश्राद्धं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

सपिण्डनस्य तु फलान्तरमपि—यथा सपिण्डनः [मभिधाय
श्रातातपः—प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्मवेत् ।]

सपिण्डनानन्तरं हारोतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

पितृसामान्यं पितृभिः सह पार्व्वणश्राद्धभोग्मत्वमित्यर्थः । तेन
पञ्चदशश्राद्धानां प्रेतत्वपरोहारः फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरो-
हारः पितृलोकप्राप्तिः पितृभिः सह पार्व्वणभोग्मत्वञ्च फलत्रय-
मिति ।

यत्र च सपिण्डननिषेधस्तत्र पञ्चदशभिरेव श्राद्धैः प्रेतत्व-
परोहारः पितृलोकप्राप्तिश्च मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।

यथा—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकीदृष्टं नरैः स्त्रियाः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यददिहोदितम् ॥

नृणां पुंसां सपिण्डनाधिकारिगूणानां यदत् सपिण्डनं
विनाप्येकीदृष्टं विहितं तद्वत् सपिण्डनं विनापि स्त्रियाः सांवत्-
सरिकं कार्यम् अत्र सांवत्सरिकविधानादेव पितृत्वप्राप्तिरवगम्यते ।

अन्यथा—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात्

विन्दते पितृलोकश्च ततः यावत् प्रवर्त्तते ।

इति हारीतवचनाच्च पितृत्वप्राप्त्यनन्तरमेवोत्तरक्रियाविधान-
नियमात् वचनमिदमसङ्गतं स्यात् ।

तेन सपिण्डनानधिकारिकर्त्तव्यपञ्चदशब्राह्मणां प्रेतत्वपरी-
हारपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डनाधिकारिकर्त्तव्यानां तु
पञ्चदशानां प्रेतत्वपरीहारमात्रं फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरीहारः
पितृत्वप्राप्तयेति सर्व्वं समञ्चसम् ।

ननु कथं पुत्रादिकर्त्तृकश्राद्धस्य पित्रादिगतफलजनकता
षट्पट्टद्वारा हि कर्मणां फलजनकत्वं निर्णीतम् षट्पट्टं क्रिया-
जन्यत्वात् कर्त्तृनिष्ठमेव जायते तत्कथमन्यनिष्ठमष्टमन्यनिष्ठं फलं
जनयतीति ।

अत्र केचित्—

अन्यनिष्ठफलस्यैव कर्त्ता कर्मभिः स्वनिष्ठमदृष्टमुत्पाद्योत्तर-
कालमन्यस्मै प्रयच्छतीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रयच्छतीत्यस्य समर्पणं दानं वायं परलोकगतस्यासन्निहित-
त्वेन स्त्रीकाराभावेन धीमयोरेवासम्भवः ।

किञ्च—दृष्टस्य चट्विगादेः सद्ध्येन कर्मणामकरणात्तन्निष्ठ-
मदृष्टं न जायते तत् कथं तस्य दानं समर्पणं वेति ।

किञ्च यत्र गयात्र्याहादावुभयनिष्ठं फलं श्रूयते तत्र कर्त्तुरदृष्टस्य
दाने समर्पणे वा सति स्वगतं फलं कथं जायेत ।

अत्रोच्यते—अदृष्टं कर्त्तृनिष्ठमेवेति नास्ति नियमः फलान्यथा-
नुपपत्त्या दृष्टं कल्पयति फलस्य च वेदैकबोधत्वात् यन्निष्ठं फलं
श्रूयते क्रियापि तन्निष्ठमदृष्टं जनयतीति कल्पना न्याया ।

अन्यथा प्रतिनिधिकल्पनोच्छेदापत्तिः । दृश्यते च लोके
पाकादौ क्रियाफलयोरन्यनिष्ठता । न च कश्चित् कर्त्तृनिष्ठत्वेन
कचिदन्यनिष्ठत्वेनादृष्टकल्पनायामननुगम इति वाच्यम् ।

सद्ध्येननिष्ठत्वेनानुगमात् सद्ध्येनत्वस्य फलान्ययत्नेन वेदबोधि-
तत्वं तस्य कचिदात्मनः कचिद्विषयस्य श्रवणानुरूपमेवेति ।

ननु—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो येयं केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये समरे हताः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनात् यन्नमीलादीनां गङ्गाकाश्यादि-
मृतानाञ्चाप्राप्तप्रेतभावानां कथं योद्धुमशक्यमिति । सत्यं—

नित्यत्वेनापश्यत्वादन्यथा प्रत्यवायात् । तर्हि कथं प्रेतत्व-
विमुक्तिः फलं भोक्तुं कर्म नित्यं काम्यश्च भवितुमर्हति अधि-
कारिभेदेन कर्मभेदात् कामिनः कर्तुरभावे कर्मणामनुष्ठाने
प्रत्यवायप्रसङ्गाच्च ।

न च फलश्रुतेरन्यथानुपपत्त्या काम्यमपि पृथगेव योद्धुमशक्य-
मस्ति किञ्च तयोर्नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेण सकृदनुष्ठानमिति वाच्यम् ।
नित्यं तन्त्रेणानुष्ठाने काम्यस्याननुष्ठानान्त्यक्षणाप्रामाण्यापत्तेः श्रुति-
द्वयकल्पनागौरवाच्च । सत्यम् । नित्येऽपि फलसिद्धिरानुपपन्नौ
‘पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादिमत् ।

तथा च भविष्यपुराणम्—

अयं केचिदुपासस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥

नित्यक्रियां तथा चान्ये द्युपपन्नफलां श्रुतिम् ।

अनुत्पत्तिमिति विधिलक्षणेनैव पापजननसामग्री कर्मणा
तद्विघटनमात्रं क्रियते कस्यचनभक्षणवत् प्रत्यवायात्त्वस्ताभावोऽतः
सिद्ध एवास्ति यत्तु कर्म न क्रियते तत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या
तन्नागभावोऽनुमीयते ।

नित्यक्रियामिति नित्यक्रियाप्रतिपादिकां श्रुतिम् अनुप-

फलामाहुः, शानुपङ्क्तिकं० फलं फलप्रतिपादनं यस्यास्ताम्
चक्ष्यन्तु प्रत्यवायपरीहार एवेत्यर्थः ।

न च नित्येऽपि फलप्रसङ्गेऽनिर्गोचप्रसङ्गः फलस्यावश्यं भोगा-
दिति वाच्यम् ।

फलस्य वैयधिकरण्यात् क्वचिद्वैदिकत्वाच्च ययामावस्योपराग-
शब्दादौ स्वगतप्रत्यवायपरीहारः पितृगतदृष्टिविभेदस्यानुपङ्क्तिकं
फलम् । यथा च—पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादि पञ्चमपञ्चयाचे धन-
पुत्रादि चेति ।

यदि तु नित्येऽपि क्वचित् पारलौकिकं स्वर्गादि स्वगतं श्रूयते
तत् स्तुतिमात्रं प्रावर्त्तकमेवेति ध्येयम् ।

ननु यज्ञशीलादीनां गङ्गाकाश्यादिभूतानाश्चाप्राप्तमेतभावानां
कथं प्रेतपदेन श्राद्धमसमवेतार्थत्वात्, सत्यम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति
गोभिलेन प्रेतोद्देश्यत्वाभिधानात् ।

असृपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

इति विधिवाक्याच्च

जबुः सुस्रुदितं विप्राः प्रेतायाश्चथमस्त्विति ।

ब्रह्मपुराणोक्ताभिलाषाच्च

चत्वार्युदकपात्राणि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येति गोभिलेन
सपिण्डने मेदनिर्देशाच्च

दत्त्वात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणामिमुखस्थितः ।

इत्यादिपुराणे प्रेताय प्रेतमुद्दिश्येत्यभिधानाच्च

अन्नं कुशाञ्च दातव्यं प्रेतनिर्देशधर्मतः ।

इति हारीतवचनाच्च प्रेतपदवर्णेनैव देवतात्वावगमादापोऽया-
दसमेवेतार्थेनापि प्रेतपदेन आहं कार्यम् ।

एवञ्च प्रेतपिटपदयोस्तत्तल्लोकप्राप्तापाधिना न प्रयोगनियमः-
अप्राप्तप्रेतभावस्यापि प्रेतपदेनैव. पोऽग्न्याह्ननियमात् ह्यतीत्यपि
पोऽग्न्याह्नेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वसत्त्वेऽपि काग्नादिमरणा-
न्मोक्षप्राप्तावपि सपिण्डनोत्तरयाह्वानां पिटपदेनैव कर्तव्यत्वात् ।

किन्तु—कर्म्मविशेषे प्रयोगनियमः

: सपिण्डनप्राग्विहितानां कर्म्मणां सपिण्डनस्य च प्रेतपदत्वेन
देवतात्वं तत्परविहितानाञ्च सम्बन्धार्पकपदवत्त्वेनेति ।

अतएव—

असंस्कृतौ न संस्कार्यां पूर्वौ पीतप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिगिटवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह
सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोत्तेखेनैव पितामहयाहं न तु
प्रेतपदेन । अत्र च एतद्दः पितर इत्यादिमन्त्रीऽपि सङ्गच्छते
इति ।

अथवा प्रेतयाह्नेषु सर्वत्रैव प्रकर्षेण इतो गत इति द्युत्पत्त्या
०[प्रेतवाचिसमवेतार्थप्रेतपदप्रयोगनियमः तदितरयाह्नेषु मन्त्रा-
र्पकपदप्रयोगः । दृश्यते च मृतपात्रपरता प्रेतगन्धस्य ।

यथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणद्वयं] प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् । इति ।

अद्विराः—

अनतीतद्विषयसु प्रेतो यथापि दह्यते ।

तथाचामरकोपे—

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृत इति ।

यत्तु—

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ।

इति यच्चनं तत्प्रेतयोनिप्राप्तानां कलकथनमात्रं तथा मन्त्रे विधौ च पार्वणयाद्दार्हलोपाधिना षट्पुरुषेषु पितृपदप्रयोगः सर्वत्र मन्त्रव्यः ।

अर्हता च उद्देश्यतया विधिबोधितत्वं तच्चासपिण्डीकृतस्य स्तेपभागिनां आत्मादीनाञ्च नास्ति निषेधात् ।

एवञ्च संवत्सरमध्ये हविर्निमित्तकापकर्षेण पितृत्वप्राप्तावपि याज्ञवल्करवचनाद्वर्ममनुष्यद्वयादे क्रियमाणे प्रेतपदेनैव आहं निवृत्तम् । अतएव अत्र कुम्भश्च विधाय प्रेतनिर्हंगधर्मेतः ।

इति हारीतेन प्रेतपदोपेक्षेनैव आहमुक्तमन्यथा प्रेतदैवते प्रेतपदमात्रं प्रेतपदमनर्थकं स्यात् ।

यथा याज्ञवल्करः—

अध्यांक् संवत्सरादस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्याप्ययं मोटकुम्भं दद्यात् संवत्सरं हिते ॥

मचेतद्वर्णनमगतिमपिण्डनविषयं न तु हदार्धमपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । अहोरे प्रमाणाभावात् ।

किञ्चारब्धकर्षणां समापनस्यावश्यकत्वात्—

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति श्रुतातपवचनाच्च

सपिण्डनान्तप्रेतयादापकर्षेऽम्बुघटस्थापकर्मप्राप्तौ तदपवादफं
वचनमिदं तच्चाशङ्काविव हृद्वावपीति ।

अतएव वक्ष्यमाणस्वगताश्वमेधफलं सङ्गच्छते इति ।

अत्र मैथिलाः—

सर्वत्र प्रेतयादौ असुकगोत्र पितरसुक प्रेत इदमन्नं ते मया
दीयते तवोपतिष्ठतामिति वाक्यं वर्णयन्ति ।

तत्र सम्बन्धकीर्तनं प्रेतपदस्य परनिपातनं शस्त्रादिपदराहित्यं
त्यागवाचक दीयत इत्यादियदानोत्पत्तिकम् ।

अत्र च तेषामियं युक्तिः—

गोत्रसम्बन्धनामानि यथापत्यतिपादयेत् ।

इति प्रकृतौ पार्व्ये प्राप्तस्य सम्बन्धोपेक्षस्य द्वाधितत्वा-
भावात् ।

न चैतन्प्रेतयादमिति गोभिलेन प्रेतयादविधानात् सम्बन्ध-
पदबाधः । एतस्य प्रेतपदमात्रप्रक्षेपबोधकत्वेन सामान्यप्राप्त-
सम्बन्धपदबाधासम्भवात् ।

अन्यथा हृदो नान्दीमुखपददर्शनात् सम्बन्धबोधकपदबाध-
प्रसङ्गः ।

तथा नाग्यहीतविशेषणा न्यायाद्यद्यपि प्रेतपदस्य पूर्वनिपात
एव युज्यते तथापि—

प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रेतान्तत्वविधानात् धरत एव प्रयोगो
वचनाद्व्यायस्य दुर्बलत्वादिति ।

अथ यद्यपि उपतिष्ठतामित्येतावन्मात्रं श्रूयते तथापि तस्य
त्यागबोधकत्वाभावात् पिष्टत्वाभावेन स्वधापदप्रयोगाभावाच्च
त्यागाभिनापस्ते भया दीयते इत्येवं रूपो वाच्यः ।

तथा तवेति च वाच्यमुपतिष्ठतामित्वनेनाकाङ्क्षितत्वात् ।

शर्मादिपदप्रयोगाभावश्च—

मपिण्डीकरणं यावत्प्रेतः प्रेत इति श्रुतः ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वं शर्मवर्मादिशब्दभाक् ॥

इति वचनात् । तच्चिन्त्यम् ।

उक्तरीत्या एकीद्दिष्टे प्रेतपदत्वेन देवतात्वे सिद्धेऽतिदेशप्राप्तस्य
पिष्टपदपक्षेन ट्रेतात्वस्य परावृत्तत्वात् ।

सर्वप्रेयोत्सर्गपाप्मे मत्वे च पिष्टपदस्थाने प्रेतपदप्रयोगः ।

एतश्चायन्नूनकमेवाग्रन्थायनवचनम्—

एकीद्दिष्टस्य पिण्डे तु अन्नगण्डो न युज्यते ।

पिष्टगण्ड न युज्येत पिष्टश्च चोपजायते ॥

न चेतद्वचनं मन्त्रभावाविषयमिति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्
विनिगमनाविरहचोभयपक्षेवाविशिष्टत्वात् ।

सांवत्सरिकेऽप्यतिदेशान्मन्त्रे पितृपदप्रयोगनिषेधापत्तेय ।

अस्मन्मते तु वचनस्य न्यायमूलत्वात् सपिण्डनोत्तरे सांवत्सरिके प्रेतपदत्वेन देवतात्वाभावात् पितृपदप्रयोगः सिद्ध एव ।
एवञ्च प्रेतपिण्डेऽपि पितृपदनिवृत्तिः सिद्धा ।

अतएव विष्णुना—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्याद्युक्तम् ।

न तु पित्रे तत्पित्रे इत्यादि ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ऊचुः सुस्मदितं विप्राः प्रेतायाचय्यमस्त्विति ।

प्रेतपदमात्रमुक्तम् ।

तथा, एकोद्दिष्टे उच्छिष्टमग्निधौ एकमेव तन्नामगीवाभ्यां
पिण्डं निर्वपेदिति विष्णुसूत्रे नामगीवाभ्यामित्यनेन सम्बन्ध-
वाचकपदनिवृत्तिर्दर्शिता ।

दृष्टान्ते तु

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेन्मयतो गृही ।

इति विधौ नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखाः
पितरः पितामहाः प्रपितामहाश्च प्रोयन्तामित्याद्यभिन्नापवाक्येषु
च नान्दीमुखपदस्य विभेदत्वान्न्युतेन पित्रादिपदवाधः ।

यश्च प्रेतपदस्य परनिपात इत्युक्तं तदप्युक्तं प्रेतान्तनाम-
गीवाभ्यामिति ब्रह्मपुराणवचने न घणत्वादुद्गीर्हिममामाहृति-
तेऽपदस्य पठोत्तमपुरुषस्याभ्यहितत्वात् नागृहीतविभेदस्याप्यायात्

पूर्वनिपातस्यैवोचितत्वात् उक्तरीत्या पितृपदस्थाने प्रेतपद-
विधानाच्च ।

यत्तु—

गोत्रनामाद्यवादादि तर्पयामीति चोत्तरम् ।

इति छन्दोगानां तर्पणविधायकपरिशिष्टवचनयोगीन्द्रनाम-
न्ययणात् सम्प्रत्यवाचकपदनिवृत्तौ प्रामाण्यमवगम्यत इति ।

यच्च—

सपिण्डीकरणं यावदित्यादिवचनं शर्मादिपदनिषेधे प्रमाण-
सुक्तं तत्कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादमूलमेवेति मैथिलहैत-
निर्णय एव लिखितम् ।

यद्योपतिष्ठतामित्यत्र ब्रह्मपुराणवचनं प्रमाणमभिहितं तत्
तर्पणप्रकरणपठितत्वेन आहविषयत्वाभावादतिदेशप्राप्तस्वधा-
पदस्य न बाधकम् ।

अतएव रामायणे—

एतत्तौ नृपयार्हून् विमनं तीयमुत्तमम् ।

परन्तीकेषु यानीयं महत्तमुपतिष्ठताम् ॥

इति तर्पण एवोपतिष्ठतामिति प्रयोग उक्तः ।

न च पितृनोकप्राप्तस्यैव हविर्दाने 'स्वधाप्रयोगनियम इति
वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ।

न च

देवानां नमसा कार्यं पितृणाञ्च स्वधेति च ।

इति वचनादाद्यम् ।

एतद्वचनस्य परिसंख्याबोधकत्वाभावात् ।

किञ्च—

अथैतन्मनुः आह्वयं कर्त्तुं प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र
पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचनात् पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति
मन्वादिवचनाच्च पितृपदस्यात्र सृतमात्रपरत्वमन्यथा काश्यादि-
सृतानां प्राप्तमीक्षत्वेनाप्राप्तपितृलोकानां बलवत्तरपापवशादत्यक्त
प्रेतभावानाञ्च सपिण्डनोत्तरयाहेऽपि स्वधामयोगो न स्यात् ।
कथं वा पद्याकृतेन प्रेतीभूतेन पितामहेन सह सपिण्डने
क्रियमाणे तच्छ्राद्धे स्वधामयोग इति ।

किञ्च—

यज्ञगीलपूजितकेशवादीनां मध्यःप्राप्तपितृलोकानां स्वधामपदेन
आहमव्याहतमेव ।

किञ्च—

न स्वधाम प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दगाहिके ।

भाषेतैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पुरकम् ॥

इति अथश्रुतवचने दगाहिकपदोपादानादेकादगाहादि-
याहेषु स्वधामप्रयोगोऽस्तीत्यवगम्यते ।

पन्थया दगाहिकपदं व्यर्हमेवेति गरुडपुराणे प्रेतार्घदानादि-
वाक्ये स्वधामप्रयोगदर्शनात् ।

यच्च—

प्रेतग्राहेषु सर्वेषु न स्वधा नामिरम्यताम् ।

इत्याश्वलायनपरिशिष्टवचनं तत् स्वधावाचननिषेधपर-
माद्यग्राहे स्वधोच्यतामिति वाच्यं विसृज्येदाश्वलायनगृहीतस्यैवा-
श्वलायनपरिशिष्टकृता प्रेतग्राहेषु सर्वेष्वित्यादिना विवृतत्वात् ।

अन्यथा स्वधावाचनवदेकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् सांवत्सरिके
स्वधाप्रयोगो दुरुपपादनोयः ।

एवञ्च स्वधापदप्रयोगे सिद्धे ते मया दीयते इति सुतरां
निरस्तमिव ।

ततश्च अमुकगोत्र प्रेतामुक्तशर्मांश्चेतत्तेऽत्र स्वधेत्यादि प्रयोगोऽ-
निरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां प्रामाणिकानां सम्यक्तः सिद्ध एवेति ।

एवञ्चात्र प्रेतपदवत्त्वेनैव देवतात्वात्तन्त्रेऽपि पितृपदस्थाने
प्रेतपदोद्घः कार्यः पितृपदस्याममवेतार्थत्वात् ।

अयमाशयः—द्विविधा हि मन्त्रे पितृपदप्रवृत्तिः ।

कृषिर्जनकत्वोपाधिना उत्पादकमात्रे यथा शुन्यन्तां पितरः
शुन्यन्तां प्रपितामहा इत्याश्वलायनोक्तेऽवनीजनमन्त्रे ।

ऊचिस्तु पार्श्वेणग्राहार्हत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु यथा—
अमीमटन्त पितर इत्यादीं तत्र एतत् प्रेतग्राहमित्यादि-
वचनादुक्तरीत्या प्रेतपदवत्त्वेन देवतात्वावगमात् सम्प्रत्ययाचक-
पदस्थाने प्रेतपदविधानाज्जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति मन्त्रे
प्रेतपदं निश्चयेन पार्श्वेणार्हत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति तु मन्त्रे
तत्त्वेन देवतात्वस्य प्रेतग्राहे बाधितत्वात् भूतवाचिना समवेतार्थ-

नैव प्रेतपदेनोहः । अथ च ऊहो न्यायानुसारादेव कार्यः ।
न्यायस्तु प्रकृतौ दृष्टार्थकस्य । पदस्य विकृतावसमवेतार्थतया
पदान्तरप्रक्षेपेण समवेतार्थकरणम् । . . .
यथा—

अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामीति मन्त्रे, सौर्यचरौ सूर्यपदप्रक्षेपः ।

स ओहः क्वचित् प्रकृतेः क्वचिद्वचनस्य क्वचिदुभयोः, क्वचित्
प्रकृतावसमवेतार्थस्य डुँफड़ादिवददृष्टार्थमाश्रित्वादिक्तावपि
नोहः । तत्र प्रकृते र्यथा—

एतदः पितरो वास इत्यत्र पार्व्वणोद्देश्यत्वोपाधिप्रयुक्ते पित्र-
शब्दे प्रेतशब्दमात्रोहः । क्वचिद्वचनस्य तु

एतदः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति ब्रह्मपुराणे प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावगर्थकत्वात्नोहः ।

अतएव सांवत्सरिके पित्रशब्दस्य समवेतार्थतया मन्त्रोऽय-
मविज्ञात एव गठनीयः ।

तथा तिलोऽसीति मन्त्रे—हे तिल त्वं स्वधर्मा स्वधाकारेण
पुक्तः सम्बद्धः सन् नोऽस्माकं पितॄन् पार्व्वणोद्देशान् लोकान्
जनान् प्रोणाहि इत्यर्थवशात् प्रेतशब्दोऽसम्बद्धार्थेऽपि पित्रशब्दस्थाने
प्रेतशब्दोहो बहुवचनस्य तु नोहः । एकैकस्मिन् तिमागावपि
तिलोऽसीति पारस्करमोभिलवचनात्—

विकिरितेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावगर्थकत्वात् ॥

वचनस्य यथा सांवत्सरिके अमीमदन्तेत्यत्र अमीमदत पिता
यथाभागमाहुपायिष्टेलेकवचनोहः ।

यथा चात्र पितर इत्यत्र अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाहुपा-
यस्त्रेति नमो वः पितर इत्यत्र नमस्त्रे पितरिति स्त्रधास्य तर्पयत
मै पितृनित्यत्र पितरमिति ।

प्रेतश्राद्धे तु एवैव मन्त्रेषु द्वयोरेव प्रकृतिवचनयोक्तृहः । यथा
अमीमदत प्रेतो यथाभागमाहुपायिष्ट इत्यादि । देवताभ्यः
पितृभ्य इत्यादि मन्त्रे तु नोहः अग्निश्चात्तादिपितृगणनमस्कार-
रूपार्थस्य प्रेतश्राद्धेऽप्यवाभितत्वात् । एवं ये समाना इति
सपिण्डनमपि ।

एतद्व्यायमूनकमेव विष्णुवचनं एकावन्मन्त्रानुहेतैषोऽष्टि
इति । मन्त्रानयोऽहुवचनान्तानेकवदेकवचनवत् यथा स्यात्
उहेत विहृतान् कुर्यादित्यर्थः ।

एकस्मिन् बहुवचनस्यासमवेतार्थतया प्रकृतौ द्व्यर्थस्य मन्त्रस्य
विहृतौ बहुवचनस्थाने एकावचनोह इति न्यायसिद्ध एवेति ।

अतएव पितादितृकस्य आदमभिधाय विष्णुः—

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन ययान्थायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

शुश्रून्तां पितरः शुश्रून्तां पितामहाः शुश्रून्तां प्रपितामहा
इत्यत्र जनकलोपाधिप्रयुक्तपित्रादिपदेषु मातामहादिपदोहो
बहुवचनस्य तु नोहः प्रकृतावनर्थकत्वात् ।

नमो वः पितर इत्यादौ न मातामहादिपदोहः कार्यः

पार्वणाहंतीपाधिप्रयुक्तस्य पित्रपदस्य मातामहादिव्यपि सम-
वेतार्थत्वात् ।

न च पितरेतत्तेऽर्घ्यं पितामहैतत्तेऽर्घ्यमित्यादौ न माता-
महादिपदोह इति केनचिदुक्तमुपादेयम् ।

एतस्याभिलापमात्रत्वेन मन्त्रत्वाभावात् मन्त्रत्वे च शेषाणां
मन्त्रवर्जितमिति भ्रात्रादित्यादे उक्तगवाकस्यापि वर्जित-
प्रसङ्गात् ।

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

इति वराहपुराणात् शूद्रस्योत्सर्गयाक्यनियेधापत्तेः । तस्माद-
पीरुपेयग्रन्थविशेष एव मन्त्रगन्धो सुख्योऽन्यत्र गौणः ।

तथाच—

मन्त्रो वेदश्रुतवादे इत्यमरकोपः ।

नन्वेवं न्यायानुसारात् भ्रात्रादीनामपि आदे मन्त्रोही भवतु
इत्याशयः शेषाणां मन्त्रवर्जितमिति शेषाणां विष्णुव्यतिरिक्तानां
मातृभ्रातृपितृपदमातृसादीनां आदे उच्योऽप्यपि पदवन्मन्त्रो
न प्रयोज्य एव न पुनरुही न तु पित्रपदरहितोऽप्यप्रयोज्यो
ऽप्रकृतत्वात् ।

अत्र केचित्—

स्त्रीणाममन्त्रकं आहं तथा शूद्रासुतस्य च ।

विजातेरात्रताऽदेगात्ते च कुर्युस्तथैव च ॥

इति वचनात् स्त्रीणां सकलश्राद्ध एव सकलमन्त्रपाठो नास्तीति
वदन्ति । तद्यन्तं वचनसामूलत्वात् सकलसंग्रहेष्वदृष्टत्वात्—

नैनं व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

इति मनुनाऽनुपनीतस्य श्राद्धे मन्त्रपाठविधानविरोधाच्च ।

शूद्राद्युतस्य ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धनिषेधाच्च ।

यथादिपुराणि—

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाक्षोभात् भयात् स्नेहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोः नयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।

समाता कुर्वते तेषां तैऽपि तस्याश्च कुर्वते ॥

वृहद्वान्वटकादौ तु मातृपक्षे उह्ययोग्यमन्त्रस्यैव निषेधात् सुतरां
नोह एव आवाहनमन्त्रस्यापि तत्पक्षे बाधः ।

यच्च कैशिकमार्कण्डेयपुराणि—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इति वचनं पूर्वोक्तमाशङ्क्य

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

इति वचने एवमेवामन्त्रकमिति व्याख्याय स्त्रीदेवतैकोद्दिष्ट-
मन्त्रपाठो नास्तीत्युक्तम् ।

तत्पुराणस्य पूर्वोक्तमनालोच्य प्रमादकृतमेव ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

नृतादनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
 दैवहीनं तथा कार्यं तथा चेकपवित्तकम् ॥
 आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नीकरणवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकश्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
 अभिरम्यतां विसर्गं स्याद्भूयुस्तोऽभिरताः सा ह ।
 सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि विधिहृष्यति ॥
 गन्धोदकतिलैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ।
 कुर्यात् पितॄणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ॥
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यश्चैव प्रसेचयेत् ।
 ये समाना इति जपन् श्रेयं पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 श्लोणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥
 प्रतिसंवासरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
 नृतादनि यथान्वायं नृणां यददिष्टोदितम् ॥
 पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे सहोदकाः ।
 कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥
 सञ्जाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्त्तृणाममश्वकम् ।
 तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिणाम् ।
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दादाद्याः सकन्नाः क्रियाः ॥

पात्रत्रये पितॄणामिति श्रेयः पूर्व्ववत् पार्श्वगमत् श्रेयं पितॄणां
 माचरेत् ।

एवमेवोक्तरीत्या श्लोणामप्येकोद्दिष्टं कार्यं किन्तु तासां

स्त्रीणां पुत्राभावे सपिण्डनं नास्तीति पुत्राभाव इत्यत्र पत्यभावो
बोद्धव्यो वक्ष्यमाणपैठीनसिवचनात् । एतं दाह्यादिकं कार्यं
विधिं सपिण्डसहोदकाभावे आत्मनः पुत्रस्य च सुतायाः सुता
दौहित्राः कुर्युः ।

तेन पुत्रपत्नीदुहितृणामभावे दौहित्राधिकार इत्याहुनि-
कोक्तं हेयमेवेति शुद्धिकौमुद्यां विवृतमस्माभिः ।

सर्वभाष इति स्त्रियोऽत्रासवर्णाः सजातीयैर्मृतजातीयै-
रित्यर्थः ।

एकोद्दिष्ट्याश्च सामिपेण कर्त्तव्यं यथा भविये—

सपिण्डीकरणं यावत् याहं प्रेतस्य तृप्तिदम् ।

पक्षाग्नेनैव कर्त्तव्यं सामिपेण द्विजातिभिः ॥

अथैकोद्दिष्टपरिमात्रे ।

बराहपुराणे—

श्वः करिष्य इति श्रुत्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ।

अस्तङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रस्य मन्दिरम् ॥

दत्त्वा पादाश्च विधिवन्धमस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितस्तपयः ॥

मगसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगेन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

पादम्रचणं तैलेन० विप्रस्य हितकाम्यया ।

प्रभातायाश्च शर्व्वर्ष्यामुदिते च दिवाकरे ॥

श्मश्रुकर्म कारयित्वा नखछेदमतःपरम् ।

स्नपनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधिपूर्व्वकम् ॥

ज्ञात्वा नियमित्यर्थः । अत्र विप्र इत्येकवचनं विप्रमन्दिर-
गमनापेक्षया एकस्यैव सम्भवात् देगद्रव्यविप्राद्यभावाद्वा त्रैयं
पार्व्वर्ष्यातिदेगप्राप्तयथागतव्युत्पन्नाङ्गणबाधे प्रमाणाभावात् ।

एतेन वराहपुराणे—विप्र इत्येकवचनादेकोद्दिष्टे एकस्यैव
विप्रस्य निमग्नणम् ।

अग्नौचव्यपगमेऽयुग्मान् त्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति विष्णुवचनन्तु वद्भुचविषयमिति मैथिलमतधपास्तम् ।

अतएव पारस्करगोभिली—

अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः स्म इत्यपरे ।

याज्ञवल्क्योऽपि—ब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ॥ ४ ।

अविधे—

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तस्मैमित्तिकमुच्यते ।

तदप्यदैवतं ॥ कार्य्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—

नैवान्नीकरणं तत्र तत्रावाहनवर्जितम् ।

अपसव्यश्च तत्रापि भोजयेयुजो द्विजान् ॥

० न इत्येव वारी वच्यते ।

१ य इत्येव तदवदैव वच्यते ।

ब्रह्मपुराणे —

भवद्भिः स्वदितं कच्चिदिति चामन्तयेद्विजान् ।

वराहपुराणे—

प्रागतश्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ।

अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन साधवि ॥

आसनञ्चोपकल्पेत भन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।

अत्रासने देवराजाम्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजवर्यानुपहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्य पूर्तं

ज्ञानाग्निगुह्येन करेण विप्र ॥

आतपार्थं ततः सूत्रं ब्राह्मणाय प्रदीयते ।

पश्चादुपानही दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतप्तवातुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।

सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानही ।

तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मनः* ।

नामगोत्रमुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥

भौममाहाययेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतसे ।

ब्रह्मलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ॥

अर्घ्यं पूजार्हद्रथं दूर्वाक्षतगन्धपुष्पादि हृष्टतुष्टेन मनसा
आसनं कल्पयेदित्यन्वयः । साधवीति पृथिवीसम्बोधनम् ।

ब्राह्मणीपवेशनमन्त्रमाह—

अत्रासने इति—तत आसन इति आसनदानात् परमर्घ-
दानात् प्राक् छत्रमुपानहौ ब्राह्मणाय दद्यात् न तु प्रेताय
ब्राह्मणाय प्रदीयते इत्यभिधानात् । अतएवार्घ्यदाने—नामगोत्र-
सुदाहृत्य प्रेताय तदस्यामित्युक्तम् ।

अत्र च यादप्रयोगमध्येऽपि वचनादानक्रिया तच्च प्रेतस्यातप-
धारणकामनया छत्रदानमुपानहान्तु सुतप्तबालुकासिकण्टकित-
भूदुर्गमन्तरणकामनया सदक्षिणं याद्व्यब्राह्मणाय कार्यम् ।
तिलोपधारमर्घ्यं विप्रस्य हस्ते नियतात्मना एकाग्रमनसा प्रेताय
प्रेतमुद्दिश्य कृत्वेत्यन्वयः । भूमौति पृथिवीमस्मोधनं भूतले
दर्भहस्तौ दर्भोपरिनिहितहस्त इत्यर्थः । मन्त्रमाह इहलोक-
मिति आवाहननियुक्तस्यास्य प्रकृतायाद्वगप्रकाशनाभावात्
अदृष्टार्थमात्रतया स्त्रीपक्षेऽपि न लिङ्गोद्घः कार्य इति याद-
चिन्तामणिः ।

एतच्च भूमौ दर्भेषु प्रेतावाहनं गतोऽसि दिव्यलोकं त्वमित्या-
दिना प्रागुक्तम् ।

निमग्न्यणदिने विप्राङ्गे प्रेतावाहनं अत्रामन इत्यादिना विप्रो-
वेशनं छत्रोपानहानं वक्ष्यमाणप्रेतोपयुक्तगम्यामनाद्यर्पणश्चाद्य-
याद एव नेतरप्रेतयाहि आद्ययादमधिलभ्य विहितत्वात् पारस्पर-
गोभिन्नादिभिः प्रेतैकोद्दिष्टेऽनुक्तत्वाच्च ।

अन्ते तु—

पारस्करादिभिरनुकृत्वा हराहपुराणीकं शाखिविशेषव्यव-
स्थितमाहुः । तत्र

गृह्णाविरुद्धस्य पौराणिकधर्मस्य सर्वशाखिसाधारणत्वात् ।

बृहस्पतिः—

वस्त्रालङ्कारशय्याल्यं पितुर्यदाहनायुधम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आहभोक्त्रे निवेदयेत् ॥

भोजनस्थानेकविधेऽपि कारयेद्द्वज्जनानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहीमादिकन्तथा ॥

श्रीत्रिया भोजनीयाश्च नव सप्त तयोदश ।

घ्रातयो बान्धवा निस्त्रास्तथैवातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्याद्दक्षिणा तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

गन्धमाख्यैरित्यनेन वस्त्रादिदानानन्तरं पितुरुपभुक्तवस्त्रादि-
प्रतिपादनमुक्तम् ।

भोजनञ्चेति वस्त्रमाणाश्रीत्रियादिभोजनार्थं गृहान्तरे प्रभूत-
मन्वादिकं कारयेत् ।

यथाशक्तीति, गोभूहीमादिदानमपि मृतगतकालोद्देशेन
कुर्यात् ।

यथा रामायणे—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो घनं ददौ ।

महार्हाणि च खत्रानि गाय वाहनमेव च ॥

* य पुस्तके अत्रत्याह्नविद्याह ।

† य पुस्तके भोजनस्थाने विविधम् ।

यानानि दासीर्दासांश्च वैश्यानि सुमहान्ति च ।

भूयशानि च मुख्यानि राज्ञस्तस्यैर्ददेहिके ॥

श्रोत्रिया भोजनोया इत्यन्नदानमुक्तम् । नव सप्त चयोदशेति विकल्पो फलभूमापेक्षः प्रदद्याद्विष्णामित्यनेन श्रोत्रियादिभोजन-
दक्षिणोक्ता ।

पारस्करगोभिलौ—

अथैकोद्दिष्टमेकीऽर्थ्य एकं पवित्रं एकः पिण्डो नावाहनं
नागनीकरणं नात्र विष्टेदेवाः स्रदितमिति हस्तिप्रश्नः सुखदित-
मित्यनुष्ठानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्याग्रे चभिरस्यतामिति विसर्गो-
ऽभिरताः स्म इत्यपरे ।

पार्व्यविष्णुतिथेर्गार्थपट्कप्राप्तावेककरणसाध्ये एकीद्दिष्टा-
पूर्व्य एककरणधर्माकाङ्क्षायामेकस्यैव प्राप्तिरिति न्यायमूलमर्थ्य-
माह एकीऽर्थ्य इत्यादि ।

न तु तथाप्यर्थ्यैकादेवातिदेशागतपवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्र-
मिति व्यर्थम् ।

अथ सैयिताः—

श्रुतिप्राप्तेऽर्धे प्रकरणादीनामनवकाशादेकं पवित्रमिति
सार्थकमेव अन्यथा एकीद्दिष्टत्वादेवैकार्थ्यप्राप्तावेकीऽर्थ्य इत्याद्यपि
व्यर्थमापद्येत । तन्नन्दम्—

श्रुतिनिङ्गवाच्चप्रकरणस्यानसमाप्त्यानां पारदौर्ध्वद्वयमर्थे विप्र ०

कर्पादिति न्यायात् श्रुतिप्राप्तार्थेन प्रकरणादिप्राप्तमर्थान्तरं
वाध्यते ।

यत्र तु प्रकरणादिप्राप्त एवार्थे श्रुतिस्तत्र श्रुतिस्तन्मूलकत्व-
मेव इत्येकोहिष्टत्वादेव सत्ययोरर्घ्यं क्वपि गृह्येययोः श्रुतिन्यायमूलाऽसु
पवित्रैस्ते तु न तथा पवित्रस्यार्थपदार्थघटिततया एकोऽर्घ्य इति
श्रुत्यैव पवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्रमिति व्यर्थमेवेति ।

आधुनिकासु—

आतोऽधिकारो भवति देवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये होमे च विधिचोदिते ॥

इति विशुवचने पवित्रशब्दस्य मन्त्रवाचकत्वदर्शनादत्रापि
पवित्रपदेन मन्त्र उच्यते ततश्च एकवचनवन्मन्त्रानूहित इति
विशुवचनसमानार्थकत्वमेकं पवित्रमित्यस्येति सार्थकत्वमाहुः ।

तन्मन्दम्—

एकपदेनैकसंख्यावाचिका विभक्तिर्लक्ष्यते तथा च तद्वत्पदं
तेन च तद्वान् मन्त्र इति परम्परासम्यग्मेन सत्त्वतात्पर्यम् ।
ततश्च वक्ष्यमाणरीत्या पवित्रपदे दलमात्रलक्षणेवोपपत्तावास्ता-
मनेकलक्षणोपहसनीयः पक्षः ।

न चास्मन्मते १[श्रुतिभेददोष आशङ्कनीयः पार्व्वणाद्विशेष-
विधिः प्रकृतत्वादूहन्यायापवादकत्वे हि वैयर्थ्याप्रसङ्गात् ।

यद्युतसु अतएव वैयर्थ्यमयात् पवित्रशब्दे स्वावयवभूतदन-

मात्रलक्षणा ।] न च स्वाधीने वाचकशब्दप्रयोगे सति पुराण-
संहितादिषु सर्वेषां मुनीनामेकमत्या पवित्रपदे लक्षणाप्रयोगो-
ऽप्यवेय इति वाच्यम् ।

विधौ मन्त्रे च सर्वत्र पवित्रशब्दस्य दत्तमात्रे प्रयोगात्
शुक्लादिशब्दवन्निरुद्धलक्षणायम् ।

∴ तथा वाचकशब्दवदसङ्ख्यितप्रयोग एव । उक्तञ्च निरुद्धलक्षणा
शक्तितुल्येति सर्वपिष्टाधिकरणे ।

यथा गोभिलः—

वर्जितः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते शोषधिमन्तर्धाय किमिति
न मन्त्रेण पवित्रे स्यो वैष्णव्यौ तथैव चन्द्रिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मन्त्रा
पूते स्य इति ।

अत्र विधौ मन्त्रे च द्विवचनानुपपत्तेः प्रादेशविधानानर्थक्याच्च
दत्तमात्रपरता पवित्रशब्दस्य ।

पारस्कारोऽपि—

अथर्ववेदासाद्य पवित्रे कर्तव्येति ।

दर्भपरतैव कुतो न भवतीति चेत् वर्जित इति यद्यप्यथर्ववेदा-
व्यवसम्बन्धप्रतीतिः । [अन्तर्गर्भत्वादयस्तु परिमिष्टवचनास्तथ्यन्ते ।]
आहविवेकेऽप्येवम् ।

मिताक्षरायामपि—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनव्याख्याने दत्तलक्षणा निमित्ता ।

अनिरुद्धलायुधयोरपि मतमेतत् ।

अपिपाले पारिजाते च महाभारतनाम्ना वचनं लिखितम्—

पार्श्वेषु तु सर्वेषु पवित्रं दिदनं स्मृतम् ।

नैकोद्दिष्टे तु तन्मोक्षं पवित्रं दिदनं नृप ॥

अत्रातिदेशप्राप्तयोः पवित्रच्छेदनप्रोक्षणमन्ययोर्द्विवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात्—ॐ पवित्रासि वैष्णवी विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यूहः ।

व्याख्यातव्यायं मन्त्रः प्रकृतौ सायनभाष्यकृता—

हे पवित्रे युवां वैष्णव्यौ विष्णुदेवते स्वः स्त्रीनिष्ठत्वं
छान्दसमिति अतएव न तस्योहः प्रकृतावसमवेतार्थत्वादित्या-
धुनिकाः ।

वस्तुतस्तु भाष्यकृतैवं व्याख्यातमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति
किन्त्वनिरुद्धादीनां प्राचा निखनानुसारात् हे वैष्णव्यौ कुशौ
युवां प्रादेशप्रमाणाच्छेदनेन पवित्ररूपे भवथ इत्यर्थात् पवित्रमसि
वैष्णवोत्यूह एव साधीयानिति प्रतीमः ।

एवं वैष्णव्यादित्यत्र लिङ्गं छान्दसमिति परिहृतं भवति ।

अत्र च न्युजीकरणं न कार्यं प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति गौनवासत्वात् पिधानन्युजीकरणयोः समान-
कर्तृकत्वावगमात् पितृभ्यः स्थानमसीति न्युजं पात्रं करोत्यध-
इति याज्ञवल्क्योऽधःस्थितं पितृपात्रं न्युजं करोतीत्यन्वयादूर्ध्वस्थित-
पिधानपात्राच्चेपात् तदभावे न्युजीकरणवाचात् ।

न्युजीकरणवाधे च संस्तवप्रकरणवाधः प्रयोजनभावात्

अतएवाग्निवसरे अपहता इत्यावाहनाद्भूततिलविकरण-
मपि कियते ।

अत्रानिरुद्धेन सामगानां पिण्डे प्रेतावाहनम्—एहि प्रेतिलोक-
वचनेन यद्विहितं तदपि प्रमादकृतमेव अविशिष्टेण निवेधात्
विनिगमनाविरहात् ।

नचैकः पिण्डो नापाहनं नाग्नीकरणमिति गोमिलसूत्रादग्नी-
करणपूर्वकालीनमावाहनं निषिध्यते न तु परकालीनमिति
वाच्यम् ।

एकः पिण्ड इत्यस्य परतोऽभिधानात् पिण्डावाहनस्यैव
निषेध इति विपरोतोत्तरस्य दुर्निवारत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मपुराणे—

तद्यापि देवरहितमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

गैवाग्नीकरणं तत्र तज्जावाहनवर्जितम् ॥

इत्यनेनाग्नीकरणस्य पश्चादावाहननिषेध उक्तस्तस्माद्विनि-
गमनाविरहादावाहनमात्रस्यैव निषेधः ।

एतच्च कल्पतरु-श्रीदत्तप्रभृतीनां शूलपाणि-हलायुधादीनाञ्च
सम्मतम् ।

नाग्नीकरणमिति—अग्नीकरणनिषेधात् पाचालम्बनबाध
इति प्रागेव अक्षयव्याख्यावसरे विवृतम् । स्वदितमितीति
पार्व्यणि भोजनानन्तरं दत्ताः स्त्र इति यः प्रशस्तत्वात्
स्वदितमिति वाच्यम् ।

ब्राह्मपुराणे—

भवद्भिः स्वदितं कश्चिदिति चामन्त्रयेद्विजान् ।

जबुः सुस्वदितं विप्राः प्रेतायाचयन्मस्त्विति ॥

अचयन्मस्त्विति शास्त्रान्तरीयम् । अत्र शेषान्द्रप्रश्नो न कार्यः
तद्भोजनप्रतिषेधात् ।

यथा शातातपः—

प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥

उच्छिष्टं श्राद्धावशिष्टं पाकपात्रस्थं ग्रहे चन्द्रसूर्योपरागे
दम्पत्योर्गृहस्थामिनोर्भोजनानन्तरं यदवशिष्टं पाकस्थालीस्थम् ।

किञ्च—

एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

पथात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम् ॥

इति देवलेन ब्राह्मणेभ्यः प्रेतश्राद्धशेषदानविधानात् स्वयं
तु मङ्गलभोजनविधानेन प्रेतश्राद्धशेषस्यामाङ्गलिकत्वकथनाच्च
तद्भोजननिषेध उक्तः ।

केचित्तु—पुनःश्राद्धादेकोद्दिष्टशेषं प्राश्य पुनः पाकान्तरेण
मङ्गलभोजनं कुर्यादित्यवगमात् शेषप्रश्नोऽपि कार्य इत्याहुः ।

तत्र—

शातातपवचनविरोधेन तदेकवाक्यतया पुनःश्राद्धस्य भिन्न-

क्रमार्थत्वायधारणात् पूर्वार्धे ब्राह्मणेभ्यः शेषदानविधानाच्च
स्वयन्तु मङ्गलभोजनमेव कुर्याच्च तु प्रेतशेषभोजनमित्यर्थः ।

अतएव भुञ्जीत पितृसेवितमिति याज्ञवल्क्योक्तशेषं न तु
आह्वयेपमिति । सांवत्सरिके तु शेषप्रत्यस्तभोजनश्च कर्त्तव्यं प्रेत-
आह्वयेपस्यैवामाङ्गलिकत्वेन निषेधात् सांवत्सरिकशेषस्य तु
माङ्गलिकत्वात् ।

अतया पिण्डास्तरणकुम्भमूलेन लेपभागिभ्यः करप्रोक्षणं
न कार्यम् ।

ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अग्निप्राप्तादिमध्यात्तु प्राप्नोत्यगृतमुत्तमम् ॥

इति मत्स्यपुराणादग्निप्राप्तादिमध्यप्रविष्टानां हृदप्रपिता-
महानां प्रेतावशिष्टलेपभागित्वासम्भवात् ।

तर्हि सांवत्सरिकयाज्ञे का गतिरिति चेत् सत्यम्—

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिप्लुतेन भवति पिण्डहा चोपजायते ॥

इति प्रातातपेन पृथक्पिण्डेन कृतसपिण्डीकरणानां योजन-
निषेधात् । अन्यथा—

अर्ध्याक् संवत्सरादृद्धौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ॥

इति प्राग्वचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डीनीक्तेनिरग्निविषये
मृताद्वैतरस्यले एकोद्दिष्टनिषेधान्मृताहे त्वेकोद्दिष्टप्राप्तेः--

यः सपिण्डीकृतमित्युत्तरवचनमनर्थकं स्यात् ।

तेन * प्रेतयाहे सांवत्सरिके च करमोच्छर्नं मैथिलसिखितं
हेयमेव ।

उपतिष्ठतामितीति—अक्षय्यस्थाने इति निर्देशादक्षय्यमुप-
तिष्ठतामिति केवाच्चिद्रूपो हेय एव ।

तथा मात्स्ये—

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डी विधीयते ।

उपतिष्ठतामिति तदा देयं पश्चात्तिलोदकम् ॥

पिण्डदानस्य पश्चादित्यर्थः ।

अभिरम्यतामितीति--विसर्गो विसर्जनं वाजे वाजे इति
मन्त्रस्थानेऽभिरम्यतामिति वाच्यमित्यर्थः । अपरे भोक्तृब्राह्मणा
ब्रूयुरिति शेषः ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्—

प्रेतयाहेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्यसु विसृजेद्देवं सकृत् प्रणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युज्येत पितृहा चोपजायते ॥

न स्वधेति स्वधावाचननिषेधो न तु वाक्ये स्वधापदप्रयोग-

निषेध इति प्रागेव विवृतम् । नाभिरस्यतामिति बद्धव्यविषयम् ।
तेषामेव प्राप्तत्वेन निषेधोपपत्तेः ।

यथा पार्वत्ये हारीतः—

अभिरस्यतामित्येक इति । हृन्दोगयाजसनेयिनोर्गोभिल-
पारस्कराभ्यामेकोद्दिष्टेऽभिरस्यतामिति विसर्ग इत्यभिधानाच्च ।
न चाश्लेषाद्यनवचनं प्रेतैकोद्दिष्टविषयं पारस्करादिवचनं सां-
त्तरिकविषयमिति कल्पतरुतां युक्तम् ।

अभिरस्यतामिति विसर्ग इत्यभिधाय एतत् प्रेतग्राहमिति
गोभिलविरोधात् । स्वस्यस्त्विति विसर्जनं बद्धव्यमात्रेव ।

यद्यन्यत्र प्रेतग्राहेषु सर्वेष्वित्यभिधानं तथाप्यतिदेशात्
सांत्तरिकेऽपि स्वधावाचननिषेध इति ।

अनुशब्दो ये चान्न त्वेत्यादिमन्त्रोपलक्षकः तस्य च निषेधः
सामग्यविषय एव तेषामेव तत्प्राप्तेः, पिष्टशब्दमिति प्रागेव
व्याख्यातम् ।

अत्रोज्जमिति द्वितीयजलाज्जलिसेको न कार्यः स्वधावाचन-
निवृत्त्या तन्निवृत्तेः ।

तथाहि स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तूरीयं स्वधां वाचयिष्ये इति
पृच्छति वाच्यतामनुज्ञातः पिष्टभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
स्वधीच्यतामस्तु स्वधा इत्युच्यमाने एवमपि निषिञ्चति ।

इति पारस्करे स्वधावाचनार्थमास्तृतेषु दर्भेष्वेव सेकविधानात्
तदभावे तदर्भायः सिद्ध एव ।

तथा गोभिलेऽपि दर्भान् सपवित्रानास्तूरीयं स्वधां वाचयिष्ये

इति पृच्छतीत्यादिकमुक्त्वा अमुं स्वधेलुच्यमाने स्वधानिनयने धारां
दद्यादूर्जं वहन्तीरित्यनेन स्वधावाचनार्थं पिण्डोपर्यास्तृतदर्भं
एव जलधारादानमुक्तम् ।

आशौःप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव अतिदेशागतस्याबाधात् ।

यत्तु--न पात्रमालभ्य जपति नाग्निः प्रार्थयेदिति प्रचेती-
नाम्ना वचनं पठन्ति । तदमूलमेव सर्व्वसङ्ग्रहेष्वदृष्टत्वात् ।

अन्यथा सांवत्सरिके कथमाशौःप्राप्तिरिति ।

यदन्यद्वराहपुराणे—

आद्यश्चाक्षरश्चेष्टयिवीस्तवादिकमुक्तम् । तच्चावश्यकम् ।

यथा तत्र—

शुचिर्भूत्वा तु विधिवत् कृत्वा शान्त्युदकानि च ।

प्रणम्य शिरसा देवं निवापस्थानमागतः ॥

स्तोतव्यानि च मन्त्राणि मम भक्त्या व्यवस्थितः ।

नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि

भर्वि महि शैलगिरिधारिणि नमः ।

धरणि काश्यपि जगन्प्रतिष्ठे

वसुधे नमोऽस्तु वैष्णवि भूतधात्रि नमः ।

नमोऽस्तु ते सर्व्वसंप्रतिष्ठे

निवापनावीचि नमो नमोऽस्तु ते ॥

एवं मुक्त्वा ह्यभ्युदयं तव भक्त्या च सुन्दरि ।

दद्यात्तिलोदकं तस्य नामगीत्रमुदाहरन् ॥

अथ च याद्वान्ते यदस्त्रनकङ्कतिकादिदानं ब्राह्मणादीनां
तदपि नावश्यकमिति न विस्तृतम् ।

अथाम्बुघटश्राद्धम् ।

पारस्करः—

अहरहरक्षमसौ ब्राह्मणायोदकुम्भश्च दद्यात् पिण्डमप्येके
निघृण्वन्ति ।

असौ प्रेताय प्रेतसुहिष्य ब्राह्मणाय दद्यात् प्रतिपादयेत् ।
अतएव श्राद्धमिदं तत्राकरणपाठात् कश्चित्पिण्डान्वयाच्च ।

अत्राहरहरिति सावनदिनपरं न तु तिथिपरं निरुपाधि-
प्रयुक्तस्याहःशब्दस्य दिवापरत्वात् तत्रैव शक्तेः ।

किञ्च—सूतकान्तादितीयदिनमारभ्य कर्त्तव्यताऽस्य वक्ष्यते
तस्य च सावनत्वात् तत्रैव न्याय्यत्वम् ।

अतएव चतुर्थे प्रत्यहं तत्रेति पक्ष्यमाणवचनमपि सङ्गच्छते ।
अत्र च पक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्रात्रस्योदकुम्भस्य च स्वातन्त्र्ये-
णोपादानादेतदत्रमेव उदकुम्भः स्वधेति स्वतन्त्रयोरेयोत्सर्गवाक्ये
ऽभिनिवेशः कर्त्तव्यः ।

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनादस्य नित्यत्वे सति—

नित्यश्राद्धमदैवं श्राद्धार्थपिण्डविवर्जितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् पिण्डनिषेधे प्राप्ते केचिच्छास्त्रविशेषाः
पिण्डमपि निवृण्वन्ति ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्करगोभिलयो-
रसम्मतम् ।

तथा होमादिनिषेधमाह भविष्ये—

नित्ययाहमहोमं स्वाहाहभोक्तृव्रतोन्मितम् ।

दातुर्भोक्तुश्च यच्छ्राद्धं व्रतम् नियमः पूर्वदिने एकभक्तादि
याहदिने पुनर्भोजनाध्वगमनवर्जनादि तद्रहितमित्यर्थः ।

तथा काशीखण्डे—

नित्ययाहं दैवहोमं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोन्मितं तथा ॥

एतच्च संवत्सरपर्यन्तं प्रेतपदेन कार्यम् ।

हारीतः—

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् ।

अन्नं कुम्भश्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

पिण्डदानं शाख्यन्तरीयमित्युक्तमेव । प्रेतनिर्देशधर्मतः प्रेत-
पदोक्तेखेनेत्यर्थः ।

अत्र यद्यसपिण्डीकृतस्य प्रेतपदत्वेन देवतात्वात् प्रेतपदप्राप्ति-
स्तथापि प्रेतनिर्देशधर्मत इत्युपादानं वृत्त्यर्थं कृते सपिण्डनापकर्षे
अर्वाक् सपिण्डीकरणमित्यादि पूर्वोक्तवाच्यवत्कारवचनादब्दपर्यन्तं
क्रियमाणेऽम्बुवट्यादे पिष्टत्वप्राप्तावपि प्रेतपदोक्तेखेनेव कार्यम् ।
न तु पिष्टपदोक्तेखेनेति व्यावर्त्तनार्थमिति प्रागुक्तम् ।

इत्यञ्च प्रेतायावसमायुक्तमिति वक्ष्यमाणमत्स्यपुराणवचनमपि
सङ्गच्छते नान्यथेति ।

एतच्चाद्यथाददिनादारभ्य कार्यं तत्पूर्वमशीरेऽनधिकारात् ।

मत्स्यपुराणे—सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्गीत्युपक्रम्य—

यावदब्दश्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्तरः ।

प्रेतायावसमायुक्तं सोऽग्नमेधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानाच्च ।

अतएवात्राब्दपदं किञ्चिन्नूनाब्दपरं एवमशीचान्तरपातेऽपि
न देयमनधिकारात् । अचिभूतेनापि पतितं न देयं द्वादशाह-
श्राद्धवदावश्यकश्राद्धस्येवाशीचान्ते देयत्वात् ।

काम्यश्चेतत् फलवचनात् यथा मार्कण्डेये—

प्रेतलोके च यस्तर्पिणं वर्षं प्रकीर्त्तिता ।

क्षुत्पिष्टे प्रत्यहं तत्र भवती भृगुनन्दन ।

तदर्धमिह दातव्यं जलमन्नञ्च वस्त्रम् ॥

अत्र प्रत्यहं प्रेतस्यान्नोदकुम्भोपस्थितिः फलमुक्तं स्वगतमप्यश्व-
मेधतुल्यफलं मत्स्यपुराणोक्तं यावदब्दकरणसाध्यम् ।

एतच्चैकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

शाबालः—

पिष्टयज्ञानु निर्वर्त्य मासिके आद एव च ।

आहं प्रतिरक्षौ चैव सातापिचोर्मृताहनि ।

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

पिष्टयज्ञं तर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे आहुते अहरहः क्रियमाणे
अम्बुघटयाहुते इत्यर्थः । तथा मातापित्रोर्मृताहनि मृताहविहित-
मासिकयाहुते तथा संवत्सरमध्ये आहुतकरणेच्छायाम्—

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

अन्ये तु पिण्डपिष्टयज्ञं निर्वर्त्य क्रियमाणे मासिकी दयंयाहुते
इति यावदिति आचक्षते ।

एतन्मते प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिनाऽभावस्यायावत्कल्पने भूतभूत-
श्रुतिकल्पमागीरवं दोष इति ।

तदयं संक्षेपः—गायत्रीदेवताजपानुज्ञासनदानगन्धादिदाना-
न्नोदकुम्भोत्सर्गाद्यध्याग्नोः प्रार्थनाविसर्जनानीति ।

अथाद्वैकोद्दिष्ट्याहुप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सङ्गहुक्ता रात्रौ विप्रगृहं गत्वा पादौ
मृचास्थाचम्य गोमयोपलितस्थाने प्राचीनावीती पातितवामजातु-
र्दक्षिणामुखो दर्भपाषिराचान्तमुदङ्मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य दक्षिण-
जामु धृत्वा—

ॐ अश्वेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशस्यैव चाद्वैकोद्दिष्ट-
याहुं श्वः कर्तुं त्वाहं निमन्त्रये निमन्त्रितोऽस्मीति प्रति-
वचनानन्तरम् ।

ॐ गतोऽसि दिव्यलोके त्वं कृतान्तविहितात्मयः ।

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥

पूजयिष्यामि भोगिनेति विप्रदेहे प्रेतमावाह्य मर्त्यायामेति

नियमान् श्रावयेत् । निमन्त्रितश्च यद्यविघ्नेन रजनो याति तदा सर्वमेतत् करिष्य इति वदेत् ।

प्रेतावाहनत्वाद्यथाह एव नान्यत्र ।

ततः परदिने सूर्योदयसमये कृतमज्जनो यथाविधि तर्पण-
वर्जं स्नानं सम्याक् निर्दलं स्वशास्त्रोक्तविधिना शान्तिं कृत्वा
प्रेतोद्देशेन यथाशक्ति दानानि कृत्वा आह्वयब्राह्मणस्य श्मश्रु-
नखादि कर्त्तनं कारयित्वा सुगन्धितैलोद्घर्षनादि ताम्रपात्रे कृत्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततो मध्याह्ने सुस्नातं विप्रं प्राङ्गणे शुचिः शुक्लवासा दर्भेषु
तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् ।

सुस्वागतमिति तेनोक्ते स्वयमेव विप्रपादौ प्रक्षाल्य आचमनीयं
दृष्यान्नत गन्धपुष्पाणि दद्यात् ।

पूर्वदिने निमन्त्रणाशक्नो तदैव पूर्ववत् निमन्त्रयेत् । किन्तु
सर्वथायामखने अक्रोधनेरिति नियमश्चायत्तं शुभब्राह्मणे तु
स्वागतप्रश्नपाद्यादिदाननिमन्त्रणाना बाधः ।

ततो द्विजपुरःमरो गृहं प्रविश्य पार्वणवज्रावदेशं संस्मृत्वा-
आद्यभिप्रायेण मिहमित्युक्ता दक्षिणाग्रैकदर्शयुक्ते दक्षिणामुखे
आसने विप्रं दक्षिणकरे गृहीत्वा—

ॐ अत्रामने देवराजाम्यनुजातो

वियम्यतां द्विजवर्यामुपहाय च ।

प्रमादये त्वाप्तनं गृहं पूतं

शानान्निगृहेन करेण विप्रः ॥

इति मन्त्रेण इदमासनमवाप्तमिति युक्ता चदशुखमुपवेष्टयेत्
विप्रपादाधः कुशानास्तरेत् ।

आद्ययाद एव अवासने इति पाठो नान्यत्र विप्रभावे तु
केवलमासने कुशब्राह्मणस्थापनमासनसमीपे दीपं दद्यात् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तेति पठित्वा
अपहता इति अर्घ्यं तस्मिन् सितान् सर्पपांशुः पिकीर्य श्रीविष्णुः
श्रीगुण्डरीकायः श्रीहरिरिति श्रुत्वा रघार्यजलं ब्राह्मणसमीपे
स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुवाकः
प्रणवव्याहृतिसंहितां गायत्रीं जप्त्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
क्षताक्षलिः—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण्य
आद्यैकोद्दिष्ट्याहं प्रकाशेन सष्टताद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इत्येव यदेत् कुरुष्वेति
प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणेनेव कार्यम् ।

ततः सप्तव्याधेति पठित्वा मृज्जलेन सर्व्वरखवादीनि
प्रीक्षयेत् । ततः करचालनाय द्विजकरे जलदानं कुशविप्रे
तदाधः ।

ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मणवेतत्ते दर्मासनं स्वधेति द्विगुण-
मुनकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासंगोपरि दद्यात् ।

तत उपवीती कृतं तद्देवतां ब्राह्मणस्य सम्पूज्य जलेन प्रोक्ष्य
कुशतिलजलान्यादाय—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-
शर्मणो मरणागोचान्तादुद्धितोयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुकशर्भेण श्रातपवारणकाम इदं कृत्वमुत्तानाङ्गिरोद्देवत-
मर्चितममुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
दिजकरे कुशजलं दद्यात् स्वस्तीति द्विजोत्तरम् ।

ॐ अथेत्यादि कृतैतच्छ्रवदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चन-
मग्निदेवतममुकगोत्रायामुकशर्भेण ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । ग्रहीता स्वस्तीत्युक्त्वा कृचं दण्डे धृत्वा
गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् ।

एवमेव प्रेतस्य सुतप्तवालुकासिक्कण्डकितभूमिदुर्गमस्तरण-
काम उत्तानाङ्गिरोद्देवते उपानहौ दद्यात् । ग्रहीता चोपानहा-
वारोहेत् । एतच्च कृत्रोपानहानमाद्यद्याह एव नान्यत्र ।

ततः प्राचीनावोती दक्षिणायकुशोपरि पात्रमेकं संस्थाप्य
कुशस्यैकं दलं गृह्येत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखयतिरेकेण
क्षित्वा ॐ विष्णोर्मंगसा मृतमसीत्यभ्युक्ष्य चर्मपात्रे दक्षिणार्धं
निधाय शम्भोदेवीति जलं दत्वा ॐ तिलोऽसीति मन्त्रेण पितृनिति
स्थाने प्रेतानित्युद्दिष्टेन तिलान् दत्वा तूर्णार्थं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशास्तरेणाच्छाद्य अष्टिद्रोऽयमर्घ्योऽस्तु इत्युक्त्वा दर्भमुद्राप्य
हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थपुष्पं पवित्रञ्चोत्तरार्धं
पिप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्वा ॐ या, दिव्या इति पठित्वा ॐ
अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्भं देव तेऽर्घ्यः स्वधेत्युक्त्यन्य विप्रकरे पवित्रो-
परि तिलोदकं दद्यात् ।

भामगानान्तु एतत्ते तिनोदकमर्घ्ये स्वर्धति प्रयोगः किन्तु
मन्त्रत्रेय ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

ततो ब्राह्मणसमीपभूमौ कुशानास्तीर्थं तदुपरि हस्तं दत्वा

ॐ इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

इति प्रेतमावाहयेत् ।

एतच्चाद्यथाह एव नान्यत्र ।

ततो गन्धपुष्पादिकमुपनीय ॐ असुकगोत्र प्रेतासुक-
शर्मप्रेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युत्सृज्य प्रत्येकं
ब्राह्मणायार्पयेत् ।

अस्मिन्नवसरे यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं दद्यात् ततः प्रेतोपभुक्ता-
वस्त्रग्रथ्यासनभूषणवाहनादीनि आहभोक्ते समर्पयेत् । एतच्चाद्य-
थाहे नान्यत्र ।

ततश्चतुष्कोणमण्डलेः पात्रं पातयित्वा परिवेषणादिकं कृत्वा
पात्रोपलभनवर्जं वाजसनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पार्व्वणवत्
प्रेतोद्देशेनावीक्ष्य कुर्यात् ।

किन्त्वत्र तृप्ताः स्य इति स्थाने स्वदितमिति प्रश्नः सुखदित-
मिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु प्रश्नबाधः शेषावप्रश्नोऽपि प्रेतयाहे
न कार्य्य एव ।

ततः पिण्डमर्हं करिष्य इति वृद्धा कुरुष्वेति विप्रेणीक्ते
दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि मण्डलिकामारम्य पार्व्वणवत् वाज-
सनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पिण्डदानं मन्त्रीहेण कार्य्यम् ।

मन्त्रोद्गी यथा—

ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्व ।

ॐ अमीमदत प्रेतो यथाभागमावृषायिष्ट ।

ॐ नमस्ते प्रेत शुषाय नमस्ते प्रेत तपसे नमस्ते प्रेत यक्षीव-
न्तस्मै नमस्ते प्रेत रसरय । नमस्ते प्रेत घोराय मन्यवे स्वधायै ते
प्रेताय नमः । इति यजुर्वेदिनां षडङ्गश्लिषकरणम् ।

सामगानान्तु नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं गृहीत्वा
गृह्णाव प्रेत देहीति गृहबोक्षणं सदस्ते प्रेत देव इति पिण्ड-
बोक्षणम् ।

तत ॐ एतद्दः प्रेत वास इति सूत्रदानम् ।

ऊर्जं वहन्तीरद्यतं दृतं

पयः कीसालं परिश्रुतम् ।

स्रपास्य तर्पयत मे प्रेतम् ।

सामगैः पिण्डचालनमात्रं यजुर्वेदिनां पिण्डोक्तोत्तरं कृत्वा
गिरा आपः सन्धित्वादिना जलपुष्पाचतानि दद्यात् । सन्धिति
विप्रोत्तरम् ।

ॐ असुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगोत्रेणः सर्वं दत्तमिदमन्न-
पादादिकमुपतिष्ठतामिति तिलोदकं दद्यात् ।

उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततः प्राप्नुष्व उपवीती ॐ अघोरः प्रेतोऽसु । अश्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं ज्ञो वर्हतां वर्हतामित्युत्तरम् ।

यजुर्वेदी तु—ॐ दातारो नोऽमिबर्हन्तामित्यादिनाशिवः प्रति
गृह्य प्राचीनावीती—रवतप्रधानदक्षिणां दद्यात् ।

सामगल दक्षिणामुखी दक्षिणां दत्वा ब्राह्मण उपवीती ॐ
दातार इत्यादिना आशिवः प्रतिगृह्णीयात् ।

ततो दक्षिणामुखः—देवताभ्यः पिष्टभ्ययेति चिर्जपित्वा ॐ
अभिरम्यतामिति विष्टव्य अभिरतोऽस्मीति विष्टेयीते भवताहं
क्षतार्थीक्षत इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्ष्मं पाणिं गृहीत्वा विम्र-
मुत्याय उदपात्रं गृहीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनु-
ब्रज्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाच्य तेनानुज्ञातो गृहं
प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा ओविष्णुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य
पाणी प्रादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशविप्रपद्ये तु—प्रियवचन—पाणिग्रहणीत्यापनामावाज-
स्येत्यनुब्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः ।

पिण्डश्च गोऽजविष्टेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा ।

कुशत्राद्वरणपद्ये तु आह्वानं ब्राह्मणाय दद्यात् अग्नीं जले वा
क्षिपेत् भूमौ निखनेना ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
एवमेव प्रतिभासिकादिकं कार्यम् ।

शूद्रेण त्वामाग्नेन स्वर्धास्थाने नमःपदेन ब्राह्मणपठितमन्त्रेणैव-
मेव कार्यम् ।

एवमेव सांवत्सरिकम्—प्रेतपदस्थाने सम्यन्वार्यैकपदप्रयोगेण
कार्यम् ।

मन्त्रेषु तु पितृपदे एकवचनोऽहो यथायीस्यं कार्य्यः सति
सम्भारेः शेषानुज्ञापनं कार्य्यम् ।

अथ सांवत्सरिकयाह्नप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामियं सकृदुक्त्वा रात्रौ विप्रगृहं गत्वा
पादक्षालनाक्रमेण कृत्वा गोमयोपलिप्तस्थाने दक्षिणासुखः
प्राचीनावीती दर्भपाणिः पातितवामजानुराचान्तं ब्राह्मणमुपवेश्य
दक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्भणः श्वः सांव-
त्सरिकयाह्नं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये, निमन्त्रितोऽस्मीति उत्त-
रम् । सर्व्यायासेति नियमं श्रावयेत् ।

यद्यपिनेन रजनौ याति सर्व्वमेतत् करिष्य इति विप्रोत्तरम् ।
पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तौ तस्यां रात्रौ योयित्वसङ्गनिवारणाय सजा-
तीयद्वारा श्वः याह्नं करिष्ये तत्रभवान् निमन्त्रयितव्य इति निवे-
दनं कृत्वा याह्नदिने प्रातः श्वःपदपरोहारेण पूर्व्वेवनिमन्त्रयेत् ।

तदगत्तौ याहारभक्षमग्र एव । तदहर्निमन्त्रणपक्षे अन्नोपभो-
गरिति नियमश्रावणम् ।

याह्नकर्त्ता हतप्रातःस्नानः हतनित्यक्रियो मध्याह्ने हतपुनः—

स्नानः शुक्लवस्त्रद्वयपरीधानः पद्मीद्वारा स्वयं वा पाकं कृत्वा
आह्नभूमिं दक्षिणानतां गौरमृत्तिकाया गोमवेनोपलिप्य पञ्चगव्येन
सम्प्रोक्ष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संशोध्य वेष्टयित्वा सर्वतश्चागात्
वध्नीयात् । तिलान् सर्पपांशुं ॐ अपहृता इति विकीरेत् ।

यदि परकीयभूमौ आह्नं चिकीर्षति तदा तद्भूमिस्थामिष्टिभ्यः
आह्नियाग्रभागमुत्सृज्य दद्यात् जीवतां मूल्यं वा किञ्चित् ।

ततो मध्याह्नप्रवेगे तैलोदत्तनादिद्यानीयं ताम्रपात्रे कृत्वा
आह्नियुग्राहणाय स्वयं दद्यात् ।

कृत्वा निवृत्तश्च द्विजं शुचिराचान्तो गोमयीपलितप्राह्वयि
कृताञ्जलिर्दमेणुं तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् । सुस्वागतमिति
प्रत्युत्तरं स्वयं विप्रपादौ प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
दत्वा स्वयमाचम्य पूर्व्यदिननिमन्त्रणागच्छी तदैव निगम्यणं कृत्वा
ग्राह्यपुरःसरो गृहं प्रविश्य अथाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
दक्षिणाग्रदर्भैकयुक्ते आसने उदण्डं ग्राह्यमिदमासनमथावध-
मित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् ।

तत्पादयोरधस्तात् कुशानाम्भरेत् । कुशग्राह्ये तु आगत-
प्रशपाद्यादिदानमिमन्त्रणानां बाधः केवमं दक्षिणाग्रैकदर्भयुक्ते
आसने संस्थाप्य गन्धपुष्पाद्यैरर्चयेत् ० ।

आसनमग्रीये एतेन तैमेन वा आह्नमभिमं यावदीयं स्याद-
येत् । ततः शालग्रामशिलादिकं सविधीकृत्य तत्र युक्तेगरमभ्यर्चय

यज्ञेश्वरो ह्येत्यादि मन्त्रं पठित्वा अण्डतां इति तिलान् सर्पपांशु
विकीर्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षाये
जलं ब्राह्मणसमीपे स्थापयेत् ।

ततः प्राचीनाचीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो गायत्री-
जपमहं करिष्य इति विप्रं पृष्ट्वा कुरुष्वेति सेनोक्ते प्रणवव्याहृति-
सहिता गायत्रीं जपित्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिजंघ्रि-
कृताञ्जलिः— सुखः

ॐ अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्मणः सां-
पवेत्य
याहमन्नेन सृष्टाद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये, कुरुष्वेत्यु

कुशब्राह्मणे तु त्वयीति स्थाने कुशब्राह्मण इति : सां-
कुरुष्वेत्युत्तरं तत्तु सन्निधापितब्राह्मणैरेव कार्यं त उक्त-
सर्वेष्वेतादीनि सम्मोक्ष ॐ समव्याधा दशार्णवित्

ततो रक्षार्णं द्विजकरे जलदानं कुशब्राह्मणे तु प्रोत्तरम् ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मणवेतस्ते दर्भासनं स्रजे सजा-
भुग्नकुशासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् । ति निवे-

ततो दक्षिणायकुशोपरि पात्रमेकं स्थापयित्वा कुम्भे ।
गृहीत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखव्यतिरेकेण हित्वा नै-
विण्योर्मनसा पूतमसीत्यभ्युच्चार्यपात्रे निधाय ॐ शनो देवी
जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति तिलान् दत्त्वा नृषीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुशासरेणाच्छाद्य अग्निहोत्रमर्घ्योऽस्त्वित्युक्त्वा दर्भमुद्गाह

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रञ्चो-
त्तरायं विप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्वा ॐ या दिव्येति पठित्वा
ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्माक्षेप तेऽर्घ्यं स्वधा । सामगानान्तु
एतत्ते तिलोदकमर्घं स्वधेति प्रयोगः ।

ततो गन्धादिकमुपनीय अमुकगोत्र पितरमुकशर्माक्षेतानि ते
आह्निक्यपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेतुस्तृण्य एष ते गन्ध इत्यादि-
तत् निवेदयेत् ।

आह्निक्यज्ञां स्वयं ब्राह्मणेनोपवीतिना गन्धानुलेपनं कार्यं माण्यश्च
आत्वा शिरसि धार्यम् ।

कृताञ्जलिर्दक्षवसरे फलार्घिना यज्ञोपवीतताम्बूलप्रियफलादिकं
प्रत्युत्तरं स्वयंदानमष्टिद्रमस्त्विति वदेत् । अस्त्वित्युत्तरम् ।

दत्वा स्वयमाध्वारचूर्णैर्गौरैरुत्तिकयाऽसम्भवे वारिणापि ब्राह्मण-
ब्राह्मणपुरःसंस्त्रमण्डलं कृत्वा तत्र पात्रं घातयित्वा उष्णमिष्टमर्घं
दक्षिणायदमर्पयेत् । तत्समीपभूमावेव व्यञ्जनादीन्युपकरणानि
मित्युक्त्वा दक्षित्वा स्थापयेत् ।

तत्पर्यं तत्तत् दद्यात् यथा क्षयतीति । ततो भूमिदहनं कुर्वन्
मन्त्रपाठं पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं कारयित्वा वामहस्तेन पात्रं धृत्वा
आह्निक्यं कथ्यमिदं रक्षेत्त्वभ्युक्ष्य—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो कथ्यं
रक्षेति मन्त्रद्वयेनाधोमुखदिगाद्गुहं दिजामावे व्याद्गुहं निधाय
ये ॐ अषष्टता इति तिनान् विकीर्य विप्रहस्ते जलं दत्वा
इदमवमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानीति मर्घ-

द्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य ॐ अमुकगोत्र पितरमुकग्रन्थे तत्तेऽन्नं
धृताद्युपकरणसहितसोदकं* स्तब्धेत्युज्जेत् ।

गूढस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याह्नितिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति वृचं मध्विति
त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिचारयेत् ।

सामगानान्तु पूर्ववदङ्गुष्ठनिवेशनान्तं सर्व्वं कृत्वा अपङ्गता
इति तिस्रान् विकीर्य द्विकरे जलं दत्वा सव्याह्नितिकां गायत्रीं
जपित्वा मधुवातेति वृचेन मध्विति त्रिकेण चार्ज्जं मधुमयं कृत्वा
इदमन्नं इदं हविरिमा आपः इदं मधुरमेतानि सर्वाण्युपकरणा-
नीति सर्व्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकग्रन्थे तत्तेऽन्नं धृताद्युपकरणसहितं
स्तब्धेत्युज्जेदिति विशेषः ।

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्ववेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा—

यथासुखं वाग्यतो जुषश्च भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपोशान-
जलं दद्यात् । द्विजाभावेऽस्य बाधः । ब्राह्मणश्च हविर्दीपगुणाव-
कीर्त्तयन् वाग्यतो हासत्पराक्रोधफुल्लारादिगन्धमकुर्व्वन्तर्जानुः
प्रसन्नमनाः द्विवासा आसनादवरोपितपादो दातारमयाचमानी
मुञ्चते ।

त्राडकर्त्ता तु पितृब्राह्मणाभिसुखो दमैश्चासीनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकक्ष पितृसंहितां
पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णमन्यानि च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि यथाशक्ति
मन्वादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधादिकं च
पितृस्तोत्रं पठित्वा पितृरूपं ब्राह्मणं ध्यात्वा ॐ यज्ञेन्द्रो हव्येति
पठित्वा वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणं सन्तोषयेत् ।

व्रतेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसविधौ भूमौ दर्भान्तास्तीर्थं सर्व-
प्रकारमयं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धायेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य
क्षताञ्जलिः—

येषां न माता न पितेति पठित्वा आचम्य तदगस्तौ दक्षिण-
कर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय पुनरापोमानं जलगण्डूपं दत्वा
प्रणवव्याहृतिसंहितां सावित्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकक्ष
जपित्वा ह्रदितमिति ब्राह्मणं पृच्छेत् । सुह्रदितमिति
प्रत्युत्तरम् । अत्राह्मणकथाहेऽस्य बाधः । शेषमयमस्त्विति पृच्छेत्
इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति ब्राह्मणोत्तरम् ।

सामगानान्तु—

व्रतेषु ब्राह्मणेषु ह्रदितमिति प्रश्नः । सुह्रदितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । अत्राह्मणकथाहे प्रश्नबाधः । उच्छिष्टसविधौ दर्भान्ता-
स्तीर्थं सर्वप्रकारमयं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धायेति जलेन
सह विकीर्य क्षताञ्जलिः—येषां न मातेति पठित्वाचम्य तदगस्तौ
दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा द्विजकरे जलगण्डूपं दत्वा शेषमय-
मप्यस्तीति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति द्विजोत्तरमिति विज्ञेयः ।

ततः पिण्डमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेति अनुज्ञात उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निह-
न्नीति मण्डलं तद्विद्यतुरस्त्रं कृत्वा एकदर्भमूलेन दक्षिणहस्तेन—

सामगस्तु प्रादेशप्रमाणकुशपत्रद्वयाभिकां पिञ्जलीं वाम-
हस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनादाय उमाभ्यां हस्ताभ्यां—

ॐ अपहता इति निहन्नीत्यनेन च दक्षिणायां रेखासुप्तिस्थ
जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि तं दर्भं दर्भपिञ्जलीञ्च त्वजेत् ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा ॐ अमुकगोत्र
पितरमुकगर्भवेतत्ते जलमवनेनिष्कृत् स्वधेति मण्डलमध्येऽवनेजनं
दत्त्वा दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखायामासुरेत् ।

सामगस्तु—रेखायां कुशानास्तीर्थं तदुपरि तिलान् विकीर्य
प्रोक्तपरिपाठ्याऽवनेजनं दद्यात् । ततो देवताभ्यः पितृभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः मर्त्यग्राह्याद्वेगोपात् किञ्चित् समुहृत्य घृतमधुतिलैः
संयोज्य विस्वफनोपमं पिण्डं कृत्वा दक्षिणहस्तेन भुग्नकुशत्रय-
महितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ अमुकगोत्र
पितरमुकगर्भवेतत्ते पिण्डं स्वधेति कुशोपरि पिण्डं दद्यात् ।

सामगस्तु—उक्तपरिपाठ्या पिण्डं गृहीत्वा मधुं यातेति शृणुं
प्रथममीमदन्तेति च पठित्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ
अमुकगोत्र पितरमुकगर्भवेतत्ते तं पिण्डः स्वधेति प्रयोगः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डगोपं विकीर्य पिण्डपात्रे करं प्रक्षाल्या-
चम्य हरिं श्रजेत् । आपमनागच्छौ दक्षिणत्रयणं श्रुतेत् ।

यजुर्वेदी तु अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाह्वयिष्ट इति जपित्वा पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशस्त्रेवेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्ष्व स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा नीधीं विस्त्रंस्य द्विराचम्य अग्रहौ दक्षिणकर्णे स्पृष्ट्वा—

ॐ नमस्ते पितः शुभाय ॐ नमस्ते पितस्तपसे नमस्ते पित-
र्यज्जीवन्तस्मै नमस्ते पिता रसाय नमस्ते पितर्घोराय मन्थवे
स्वधायै ते पितर्नमः । इति षडङ्गलीन् कुर्यात् । .

सामगस्तु—पिण्डशेषविकारणपात्रक्षान्तनाचमनहरिस्मरणानि
कृत्वा पात्रप्रक्षालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशस्त्रेवेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्ष्व
स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा—छताञ्जलिः—

ॐ अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाह्वयिष्येति जपित्वा
वामावर्त्तनीदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अग्रहौ श्वासं
विधृत्य—

ॐ वसन्ताय इति ऋतून् नमस्कृत्य पितरं भास्करमूर्त्तिकं
ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन पिता यथाभागमाह्वयिष्टेति जपन् तेनेव
पथा प्रत्याहृत्य श्वासं मुञ्चत्वा ॐ नमस्ते पितर्नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं
कृत्वा ॐ गृहायः पितर्देहीति गृह्योचनं कृत्वा ॐ मदग्रे
पितर्देव इति पिण्डं पश्येत् ।

ततः श्वेतवस्त्रमवदद्या असम्भये सूत्रमात्रं नेपथ्येमानि वा
वामहस्ते गृहीत्वा एतद्दः पितरो वास इति मन्त्रं पठित्वा ॐ
यमुकगोत्र पितरमुकशब्देनैतत्ते वासः स्त्रधेत्युत्सृज्य दक्षिण-
हस्तेन दद्यात् ।

पितृनिवृत्त पितरमित्युद्धृतेन जर्जरी वद्धन्तीरिति हस्तद्वयेन
जलाञ्जलिमित्यनुधारां दद्यात् ।

ततः तूष्णीं गन्ध-पुष्प-धूप-दीप-ताम्बूल-जल-घृत-मधुभिरष्टभि-
र्द्रव्यैः पिण्डं सम्पूज्य पितरं भास्कररूपं ध्यात्वा—

यजुर्वेदो पिण्डं सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमित्यनुज्ञातो
हस्ताभ्यां पिण्डमुत्तोल्य किञ्चिन्नम्रीभूयाधाय च पात्रे स्थापयेत् ।

साममस्तु—पिण्डः सम्पन्न इति पृष्ट्वा सुसम्पन्नोऽस्त्वित्यनु-
ज्ञातः पिण्डं किञ्चिन्नासयेत् ।

ततो विप्रायाचमनार्थमुदकादिकं दद्यात् कुशब्राह्मणपत्रे तु
तद्वाधः ।

ततः स्रयमाचम्य सुसुप्तोचितमस्त्विति विप्रायभूमिमभि-
षिञ्च—

ॐ यथां मध्ये स्थिता देवा अस्तु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपः उन्वित्यनेन वा द्विजकरे जलं
दद्यात् सन्धिलुत्तरम् ।

ॐ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसती सदा गोष्ठे सीमनस्थं सदाऽस्तु मे ॥

इति मन्त्रेण सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा पुण्यं दद्यात् अस्त्वित्युत्तरम् ।

अक्षतश्चासु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदसु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ॐ अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात्, अस्त्विति ब्राह्मणप्रतिवचनम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणः सर्वं दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति विजकरे तिलोदकं दद्यात् ।
उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततो यजुर्वेदी—

दातारो नो विषर्हन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा ध्यगमद्भु देयश्च नोऽस्त्विति ॥

असश्च नो षड् भवेदतिथीय नभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु मा च याचिष कश्चन ॥

एताः सत्याग्निपः सन्तु इत्युक्ते विप्रेण सन्त्वित्येकदैव प्रत्युक्तो
दक्षिणामुखः प्राचीनावीती रजतदक्षिणां दद्यात् ।

सामगस्तु दक्षिणामुखः प्राचीनावीती रजतदक्षिणां दत्त्वा
प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिगं कटाक्षेणावन्लोकयन्—

ॐ दातारो नो विषर्हन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा ध्यगमद्भु देयश्च नोऽस्त्विति ॥

असश्च नो षड् भवेदतिथीय नभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु मा च याचिष कश्चन ॥

अन्नं प्रवर्त्ततां नित्यं दाना शतं जीवतु ।

येभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तेषां दत्तिरक्षया भवतु ॥

एताः सत्या आश्रितः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्येकदैव
प्रत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखी देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा अभिरभ्यता-
मिति विदुष्य अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं कृतार्थोक्त
इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृहीत्वा विप्रमुत्थाप्य
उदपात्रं गृहीत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनुब्रज्य वारि-
धारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा यीविण्यं क्षृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य पाणौ प्रादौ च
प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु प्रियवचनपाणिप्रक्षणीत्यापनामावाजस्ये-
त्यनुब्रजनप्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां वाचः । पिण्डश्च गोऽज-
विप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा क्षिपेत् । कुशब्राह्मणपक्षे तु
आवात्रं ब्राह्मणाय दद्यादग्नीं जले वा क्षिपेत् भूमौ वा निखनेत् ।

विप्रविसर्जनानन्तरं उच्छिष्टापनयनं कार्यं दिवापर्यन्त-
स्थापनन्तु पितृप्रीत्यतिशयार्थम् ।

अस्तङ्गते सूर्ये भोजनपात्रस्थाधोमुखस्याग्निसि प्रक्षेपः ।

ततो वैश्वदेववसि—नित्यश्राद्धानि कृत्वा यथाशक्ति विप्रान्
भोजयेत् सति श्रेये आहशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

अथ सपिण्डनयाहम् ।

तत्र पारस्करगीमिली—

चत्वार्युदकापात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रेष्वसिञ्चति ये समाना इति हाभ्यामितेन पिण्डो व्याख्यात इति ।

अत्र चत्वारौत्यनेन पितामहादित्रिक—प्रेतयोरेवीकृतत्वात् मातामहादीनामनुप्रवेशः ।

तथा—

सपिण्डीकरणयाहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेयागयेत्तत्र पुनः प्रेतश्च निर्दिशेत् ॥

इति शातातपवचनेनैवकारेण मातामहपक्षं व्याहृत्य पुनः प्रेतश्च निर्दिशेदित्यनेन प्रेतयाहमात्रमुक्तम् ।

त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य इति—अत्र पाठक्रमादनुष्ठानक्रमोऽपि कल्पः ।

तथा—

पितृनेयागयेत्तत्र पुनः प्रेतश्च निर्दिशेत् ।

इति शातातपेन पुनः शब्दात् पितृदानानन्तरं प्रेतपक्षे दद्यादित्यभिहितम् ।

ततः प्रथमं देवपक्षे कृत्वा ततः पितामहादिपक्षे तापघातं प्रेतपक्षे कुर्यादिति क्रमः सिद्धः ।

मैथिनाम्—

सपिण्डीकरणग्राहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

इति वचनादादौ देवपक्षे कृत्वा प्रेतमपिण्डनार्थमेव पिता
महादित्यादिविधेः प्रेतग्राहस्य प्राधान्यात्तत्रादौ दत्त्वा पश्चात्
पितामहादिपक्षे दद्यात् ।

अतएव संवत्सरान्तो प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्यादि
विष्णुवचने चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति ।

तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पित्र्यः ।

इति वैजयापवचने च प्रेतायेत्यादावुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणिऽपि—

प्रेतविप्रस्य हस्तो तु चतुर्भागं जप्तं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तान्मैथ धृषक् धृषक् ।

इतिभ्यस्तुक्तमित्याहुः । तत्र

देवपक्षदाने पार्ष्वणस्योपक्रान्तत्वास्तत्राध्ये प्रेतैकोदिष्टस्या
न्याय्यत्वात् ।

पूर्वोक्तग्रातातपगोभिन्नपारस्करविरोधेन विष्णुवैजयापवच-
नयोः क्रमस्तरक्तकल्पनाया अगौचित्याच्च ।

किञ्च—भाव देवं नियोजयेत् प्रागेव देवेऽर्घमसाद्यच्च दत्त्वा
गन्धमाक्षैः पात्रमम्यर्घ्यं हुतमेवं पित्र्यः पानेषु दद्यादित्या-
भिलायनशृङ्गे देवदानानन्तरमेव पितामहादिदानमुक्तम् ।

अतएव पारस्करभाष्यकृता हरिश्चर्मणा नारायणोपाध्यायेनापि
पौराणिकवचनद्वयं लिखितम् ।

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य विदधीत सपिण्डताम् ।

तत्र पार्ष्णवत्पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम् ॥

सपिण्डीकरणे विप्रानाशयेत् पार्ष्णे यथा ।

पृथक् प्रकल्पयेदेकमेकोद्दिष्टविधानतः ॥

तथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्व्यं नियोजयेत् ।

पितृनुदीरयेत्तत्र पृथक् प्रेतसं निर्दिशेत् ॥

यत्तु ब्रह्मपुराणे—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु इत्यादिना प्रेतार्घदानमादावुक्तं तत्त-
स्यार्घस्य प्रेतस्नामिकत्वसम्पादनेन तस्मिन् श्राद्धं पितामहाद्यर्घ्यानां
दानविधेरन्यथानुपपत्त्या तस्मात्प्रविषयमेव ।

तत्राप्यादौ पार्ष्णविधिना पितामहाद्यर्घपात्राणि संस्थाप्य
पद्यादेकोद्दिष्टविधिना प्रेतपात्रं स्थाप्यं केवलं तद्दानमात्रे व्यत्ययः ।

अत्र च—नात्र देवं नियोजयेत्प्रागेव देवेऽर्घमन्वाद्यञ्च दत्त्वा
हुतशेषं पित्रभ्यः पानिपु० दद्यादिति दर्शनात्सपिण्डीकरणे काण्डानु-
शय एव न पदार्थानुशय इति कल्पतरुकारादयः ।

हलायुधस्तु—प्रेतसम्बन्धितया देवं न योजयेदिति व्याख्यात-
वान् । तस्मिन्—प्रेतश्राद्धस्यैकोद्दिष्टतया देवनिषेधस्य प्राप्तत्वात्
पुनर्निषेधवैयर्थ्यात् ।

प्रेतपात्रमिति प्रेताद्योक्तृष्व दानेन तदीयत्वं मम्याद्य
तदवशिष्टपात्रस्यार्घ्यजनमुक्तृष्टेषु पितामहाद्यर्घ्यामिष्टेदित्यर्थः ।

अन्यथा प्रेतार्घ्यजनमिष्टमिव पितृपात्रेष्वनुपपन्नं तत्स्वाम्या-
भावात् ।

एतद्व्रतमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चतुर्थ्यर्घ्यार्घ्यपात्रेभ्य एकां वामेन पाणिना ।

गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिमोदकम् ॥

संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति धारन् ।

प्रेतविग्रह्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।

ये समाना इति द्वाभ्यां तज्जनन्तु समर्पयेत् ॥

अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्ववत् ।

तेभ्यश्चाप्यै निविदौव एमाद्य स्त्रयमाचमेत् ॥

एकं प्रेतपात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा अनन्तरं उत्तमार्गे तिमोदकं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा अर्घ्यात्तेनीलकण्ठ संसृजतु त्वा पृथिवीति
मन्त्रविशेषं ये समाना इति मन्त्रद्वयञ्च धारन् पठन् प्रेतब्राह्मणहस्ते
प्रेतार्घ्यपात्रस्थं चतुर्थभागं जलं दद्यात् । अथ च प्रेतब्राह्मणहस्ते
अर्घ्यजलदाने संसृजतु त्वेतिमन्त्रप्राठः शार्ङ्गविशेषपञ्चवस्त्रितः ।

ततस्तदनन्तरं पितामहादिभ्यः पितामहादौतुद्दिश्य न्यव्लोपे
पञ्चमी तन्मन्त्रैर्यादिव्येत्यादिमन्त्रैः, बहुवचनन्तु पितामहादिविका-
पेभ्यश्च चकारादुक्तार्गवाक्त्रैरर्घ्यादुक्तृष्व ये समाना इति मन्त्रद्वयाभ्यां

तज्जलं प्रेतपात्रस्यभागवयजलं पृथक् पृथक् मन्त्रैः पितामहादि-
पात्रत्रये समर्पयेत् निचिपेत् ।

एवं प्रेतपात्रादर्थं तत्रस्थतिलमुष्पादि गृहीत्वा तेनैव विधिना
पृथक् पृथक् ये समाना इति मन्त्राभ्यां पूर्व्ववत् पितामहादि-
पात्रत्रये क्रमेण समर्पयेदिति पूर्व्वेणानुपङ्गः ।

ततश्च तेभ्यः पितामहादिभ्यस्तादृशमर्थं तदीयग्राह्यगृहस्यो
निर्देश निक्षिप्य तत्पद्यात् कर्त्तव्यं न्युत्तीकरणादिकं स्त्रयमाचरेत्
तत्र कोऽपि विशेषो नास्त्योत्तर्यः ।

एवञ्चोत्कृष्टं प्रेतजलमुत्कृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्थेषु मिश्रयेदि-
त्यायातमन्यथा उत्कृष्टस्य पुनरुत्कर्गप्रसङ्गः ।

अतएव—

निरुध्य.चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभज्जेत्तिथा ॥

एष एव विधिः पूर्व्वमर्घपात्रचतुष्टये ॥

इति गातातपेन दत्तपिष्टपिण्डेषु दत्तप्रेतपिण्डमिश्रणव्याति-
देगादुत्कृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्थेषु उत्कृष्टप्रेतार्घ्याभ्य मिश्रणमुक्तम् ।

पारस्तरगोभिनाभ्यामपि एतेन पिण्डो व्याख्यात इत्यनेनोक्त-
सृष्टार्घ्यां मिश्रणातिदेगो दत्तोभ्येव पिष्टेयुक्त इति ।

यत्तु—

पृथक् श्रुतिकल्पनाभिया पूर्वोक्तपारस्करगोभिलादिवचनैक-
वाक्यतया श्रातातपवचनस्य पिष्टपिण्डेषु आद्यं पिण्डं विभजेत्
विभज्य समर्पयेदित्यर्थः । कल्पनातो नचणैव श्रेयसीति न्यायात् ।

अतएव श्रातातपेन पिण्डमित्यणं पृथक् नोक्तमिति । इयञ्च
प्रेतोद्देशेनोक्तद्वयोरेवार्घ्यपिण्डयोर्मिथीकरणमवगम्यते ।

एतेन प्रेतार्घ्यपावजलं पिष्टपात्रेषु मिथीकृत्य पिष्टभ्यो दत्त्वा
पयात् प्रेतायावशिष्टं जलमुत्सृज्य दद्यादिति पिष्टदयिताकार-
मतम्—

तथा श्रीदत्तादीनां संस्त्रवज्जल एव प्रेतार्घ्यशेषजलमित्यण-
मिति मतञ्च निरस्तम् ।

एतेन पिण्डो व्याख्यात इति । दत्तेषु पिष्टपिण्डेषु दत्तं प्रेत-
पिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयेन मिथयेदित्यर्थः ।

यथा श्रातातपः—

निरूप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यञ्च विभजेत्त्रिधा ॥

आद्यं प्रेतपिण्डमित्यर्थः ।

व्यक्तमाह ब्रह्मपुराणे—

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।

पितुर्दत्त्वा च पिण्डन्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्व्ववत् ॥

दत्त्वा पिण्डमयाष्टाङ्गं ध्यात्वा तच्च सुभास्वरम् ।

सुवर्णरूप्यदर्भेय तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥

कृत्वा पितामहादिभ्यः पित्र्यभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।

सुवर्तुलांस्ततस्तांस्तु पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ॥

अर्घ्यापुण्येस्तथा धूपैर्दीपैर्गन्धानुलेपनैः ।

मुख्यन्तु पितरं कृत्वा पुनस्त्वन्धान् यथाक्रमम् ॥

मृते पितरि यस्याय विद्यते च पितामहः ।

तेन देयास्तयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ।

तेभ्यश्च पैत्र्यकाः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥

मातर्य्यश्च मृतायान्तु विद्यते च पितामही ।

प्रपितामहीपूर्वसु कार्य्यस्तत्राप्ययं विधिः ॥

तेनैव विधिना पितामहाद्यापनेजनविधिनेत्यर्थः पूर्ववत् पिता-
महादिपिण्डदानवदित्यर्थः । अत्रापि पितामहादिदानात्परं
प्रेताय दद्यादिति क्रमो व्यक्तसुक्तः ।

अष्टाङ्गमिति—

मधु चार्घ्यं जलं पुष्पं धूपं दीपं विलेपनम् ।

अलिङ्ग्य दद्यादिति वत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।

इति ब्रह्मपुराण एवोक्तम् ।

तस्मिन् पिण्डे स्वपितरं सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरूप्यदर्भैर्द्रव्यं
पिण्डं त्रिधा कृत्वा पितामहादिपिण्डेषु प्रेतपिण्डमर्पयेदित्यर्थः ।
मित्रगानन्तरमपि पुनः पूजामाह सुवर्तुलानिति । मृते पितरीति
अत्र पितामह इत्युपलक्षणं प्रपितामहेऽपि जीवति तं विहाय
तत्पूर्वेषां कर्त्तव्यम् । एवं पतितप्रव्रजितादावपि ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते दैवं येभ्य एव ददात्वसौ ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । व्युत्क्रमात् गन्तव्यगोदर-
भेदादिनेत्यर्थः पैष्टकः पिण्ड इति यस्याचिरप्रमीतस्यऽपि पिण्डनं
क्रियते तत्पिण्ड इत्यर्थः ।

एतेन यत्कैश्चित्कर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या प्रेतपदं चिर-
प्रमीतश्च प्रपितामहपरतया व्याख्याय तस्यैवार्धजलपिण्डयोः
पित्रार्धार्धजलपिण्डेषु समर्पणं नत्वचिरप्रमीतस्येत्युक्तं तच्चिरस्तम् ।

पैष्टकः पिण्डो नियोज्य इत्यभिधानात् प्रागपि पितुर्देत्वाथ
पिण्डेत्यनेन पिष्टपिण्डस्यैव त्रिधाविभक्तस्य पितामहादिपिण्डेषु
समर्पणाभिधानाच्च ।

किञ्च—चत्वार्युदकपात्राणि एकं मृतस्य खीणीतरिषां इत्या-
श्रनायनगृहो मृतशब्दादचिरप्रमीत एव प्रेतपदेनोच्यते ।

किञ्च—संवत्सरास्ते प्रेताश्च तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपिता-
महाय देवपूर्वान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति विरुद्धे प्रेतस्य पिष्ट
पितामहप्रपितामहानामवगमात् प्रेतशब्दादचिरप्रमीत एवाव-
गम्यते ।

न च न पिता यम्येति बहुव्रीहिः, तत्र नित्यं प्रत्ययविधानात्
तत्पितृकायेति स्यात् ।

यत्तु—

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ।
चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ॥
ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।
दग्निष्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्वमृतमुत्तमम् ॥
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मात् दीयते ।
पितृष्वेव तु दातव्योऽतपिण्डो येषु संस्थितः ॥

इति मत्स्यपुराणम् ।

तस्यायमर्थः—अधोगणनया आर्यं पितृपिण्डम् ।

ननु द्विधैव विभागो युक्तः पार्वणे द्वाभ्यां सहैव पिण्डदानात्कथं
त्रिधाविभाग इत्याह चतुर्थस्वेति यस्मात् द्वितीयभागमित्यणा-
चतुर्थस्य वृक्षप्रपितामहस्य आद्यादि कार्यं न कदापि
भवेदतस्तदर्थं त्रिधैव विभागः ।

ननु क्वते पिण्डमित्यने कथं पुनः कार्यं नाम्नीत्याह तत इति
पूर्वं पितृत्वं पार्वणभोक्तृत्वमापन्नः स चतुर्थः ततः पिण्डमित्यणा-
दग्निष्वात्तादिमध्यममृतमक्षरं प्राप्नोति ।

अतएव—

त्रिभिः सपिण्डीकरणैरासेकत्रितयं पिता ।
यदा प्राप्नोति कालेन तदा म्रियेत वन्धनात् ॥

• अ. ग. १ कालेन दातव्यम् ।

† अ. पुनरेव कदाचिदितरेतरः ।

इति तत्रैवोक्तम् ।

सपसंहरति सपिण्डीकरणादूर्ध्वमिति ।

तस्मै चतुर्थाय किन्तु पित्रादित्रिकेष्वेव दातव्यं येषु पित्रादि-
त्रिषु सम्प्रदानत्वेन विद्यमानेषु सत्सु तत्पिण्डी हृदप्रपितामहपिण्डः
संस्थितस्तदवधिक एव स्थितो निवृत्त इति यावदिति ।

अतएव विष्णुसूत्रे तत्पित्र इत्यादिना मृतस्य पित्रादिभिरेव
सपिण्डनाभिधानात् कदाचिन्मृतपिष्टकेश पितामहसपिण्डने
कर्तव्ये पितामहपित्रादिभिरेव सपिण्डनं कार्यम् न तु
स्वपित्रेति ध्येयम् ।

माहसपिण्डनमाह मातर्यथेति ।

पितामहोमरणे तु पितामह्यादिभिरिति बोद्धव्यम् ।

तथा च पैठीनसिः—

श्वशुरादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

अयं विधिः प्राशुक्तपिष्टपिण्डमिश्रीकरणविधिः । एतच्च
पितामह्यादिभिर्मातुः सपिण्डनं पितरि जीयति बोद्धव्यम् ।

मृते तु पितरि तदादित्रिकेष्वेव सहेति व्यक्तमाह—

समुद्गरीतः—

स्तेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यथाश्वरुमन्वाहुतिप्रतैः ॥

तस्मिन् मति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव तु ।

तस्याश्चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्रुति निययः ॥

अत्र स्वेन भर्ता पितामहा सहेति च भर्तादित्रिकपिता-
महादित्रिकोपलक्षणं एवकारद्वयन्तु पितामहादित्रिकभर्तृ-
पित्रादिपचयोः परस्परव्यावृत्त्यर्थम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

इति पैठौनसिवचनस्यैवकारवत् ।

अतएव याज्ञवल्क्येन—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पिष्टपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टे स्त्रिया अपीति
स्त्रीसपिण्डनमपि त्रिभिरुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

तीभ्यश्च पैठकः पिण्डो नियोज्यः पूर्य्यवत् ।

इति त्रिभिः पिष्टसपिण्डनमुक्ता—

प्रपितामहीपूर्व्वं तु श्रेयस्तत्राव्ययं विधिः ।

इत्युक्तम् ।

तथा—

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तदोचभागिनी ॥

इति हारीतेन पतिपितृणामेकमूर्त्तित्वफलं सपिण्डनलीलम् ।

इत्यायुध-कल्पतरु-श्रीदत्तादीनामपि मतमेतत् ।

नारायणोपाध्यायादयश्च भर्ता सहैवेति पितामहा

सहैवेत्येवकारश्रवणात्—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।

पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

इति शातातपवचने चैवकारश्रुतेः—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥

इति ऋग्वेदपरिशिष्टे पितामहीमात्रनिर्देशाच्च—

स्वेन भर्ता सह यावत् माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इति स्वस्वभर्तृयादांशभोक्तृत्वकथनेन तत्कारणतया स्वस्वभर्ता
सहैव सपिण्डनस्यावगमाच्च भर्ता सहैव पिण्डजलमित्रणं न तु
पित्रादित्येकपितामह्यादित्येकाभ्यामिति ।

तथाच वृथाः पठन्ति—

पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि नीतैव्यं चक्षुमन्वाहुतिव्रतैः ॥

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या सादं विधीयते ।

यस्मात् पतिव्रतानान्तु सैव सङ्गतिरिष्यते ॥

यत्तु—

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरिः प्रियभावे तु तेनैवोपरते सति ॥

इति पांगणिकवचनम् ।

यच्च—

अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इति पैठीनसिखचनं तत्पूर्वजीवनापेक्षया वर्णनीयम् ।

तस्याच्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रून् इति नियमः ।

इति हारीतवचनसमानार्थम् ।

न च—पितामहप्रपितामहयोस्तथा प्रपितामहोद्वहप्रपिता-
महोः कथं तर्हि सपिण्डनयाऽन्तर्भाव इति याच्यम् ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति
याज्ञवल्क्ये एतदित्यनेन पात्रचतुष्टयातिदेयात् यद्योक्तेनैव कल्पे-
नेति छन्दोगपरिशिष्टकृतगोभिलोक्त—चत्वार्युदकपात्राणीत्यति-
देयाच्चेति तैत्तिरीयिकं आहं कार्यमेवेति वदन्ति ।

पतिते प्रव्रजिते वा पितरि पितामहादिभिः सहैव सपिण्डनं
मन्तव्यम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् ।

इति परिशिष्टादिभिः सामान्यतोऽभिधानात्

स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

तस्मिन् मति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव च ॥

इति हारीतवचने तस्मिन् मतीति आह्वययोग्यमर्चुद-
मन्तव्यत्वात् ।

अन्ये तु—

भर्तृपिण्डांगलाभस्य सपिण्डनफलस्थाभावात् सपिण्डनमेव नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रत्यवायपरीहारः प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृलोकप्राप्तार्थश्च सपिण्डनस्यावश्यकर्तव्यत्वात् । अन्यथा अन्वष्टकाहृदिग्राह्यादौ कार्यमातुः पार्व्यणमिति । एवं पितरि जीवति पितामह्याः पतितत्वे प्रपितामहादिभिः सह सपिण्डनं कार्यम् ।

तस्याश्चैव तु जीवत्यामित्यत्र आह्वयोम्यपितामह्युपलक्षणात् ।

अत्र कैचित्—

प्रथमं पितामह्या सह सपिण्डने कृते पयान्मृते पितरि तेनापि सह सपिण्डनं पुनः कार्यम् । अन्यथा भर्तृपिण्डांगहस्ताशुपपत्त्या सर्वत्र मातृवश्चनापत्तेः तस्य च भर्तृपिण्डमिन्द्र्यफलत्वादित्याहुः । तन्नन्दम् ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ।

इत्यनेन भर्ता सह सपिण्डनस्य स्थाने पितामह्या सह विधानात् साधनात्तरविधिरयं न तु कर्मान्तरविधिः, तदा च पितृलोकप्राप्ति-भर्तृपिण्डांगहस्ताशुपपत्त्यौ तत्फलद्वये को विरोधः । अदृष्टफलत्वेन बाधकाभावात् । अन्यथा जीवति पितामहे प्रपितामहादिना पितुः सपिण्डने कृते पयान्मृते तस्मिन् पार्व्यणे पितृस्तप्तदंभोक्तृत्वफलार्थं सपिण्डनाहतिः स्यादिति ।

ब्राह्म-देवार्प-प्राजापत्य-वैधविवाहपरिणीताया भर्तृगोत्रेणैव
सर्वं कर्म । गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचनिन्दितविवाहोदायाः सपि-
ण्डनान्तं पित्रगोत्रेण आहं तदूर्ध्वं भर्तृगोत्रेणैव ।

यथा वृहस्पतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतेः ।
पाणिग्रहणिका मन्त्राः पित्रगोत्रापहारकाः ॥
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

हारीतः—

संस्थितायान्तु भाव्यायां सपिण्डीकरणस्तिकम् ।
पैत्रकं भजते गोत्रमूर्धन्तु पतिपैत्रकम् ॥
एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे क्षते ।
पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिणी ॥

सपिण्डनान्तं कर्म तस्याः पैत्रकं गोत्रं भजते पित्रगोत्रेण
स्त्रीणां सपिण्डनान्तं कर्म कार्यम् सपिण्डनादूर्ध्वन्तु पतिगोत्रेणेति
हेतुमाह एकमूर्त्तित्वमिति ।

पुत्रिकापुत्रस्य मातृसपिण्डनमाहोयनाः—

पितुः पितामहे यद्वत् पूर्वं संवत्सरं सुतेः ।
मातुर्मातामहे वददेषा कार्या सपिण्डता ॥

मातामह इति मातामहादिविक इत्यर्थः ।

जीवति तु मातामहे मातामहादिभिः सपिण्डनमिति
यादचित्तामणिः । प्रमातामहादिविकेणेति वृथाः ।

आदी मृतस्य पितुः पश्यान्मृताभ्यां पितामह-प्रपितामहाभ्यां
प्रेतीभूताभ्यामपि सपिण्डनमाह छन्दोगपरिमिटम्—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुयादिति कात्यायनोऽप्रधीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतायवा ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिययः ॥

असंस्कृतौ अकृतमपिण्डनौ पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ
पौत्रैः प्रपौत्रकैश्चैव नापकृत्य सपिण्डनीयौ किन्तु प्रेतीभूताभ्यामिव
ताभ्यां पितरं सपिण्डयेदिति कात्यायनवचनम् ।

ननु कथमसंस्कृताभ्यां सह पितुः प्रेतस्य सपिण्डनेन शुद्धि-
रित्याह पापिष्ठमपीति ।

पापिष्ठमकृतमपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डनेनापि वा
॥ [पापकृता अकृतमपिण्डनेनापि] शुद्धं कुर्यात् सपिण्डयेदिति
शास्त्रीयो निययः । ततश्च शास्त्रबोधितेऽर्थे वा अनुपपत्तिरिति ।

एवञ्च—पश्यान्मृतेन भर्ता प्रेतीभूतेनापि सह सातुः सपिण्डनं
पापिष्ठमपि शुद्धेनेत्यनेन तुल्यव्यायात् सिद्धम् ।

अत्र आहविवेकः—

प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह पितुः सपिण्डने कृते तेनैव
प्रेतीभूतेन सह पार्व्यणमपि कार्यम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पितामहः पितुः पशत्यञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धपोद्गमम् ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांयेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

एतत् पितामहस्य षोडश्याहं सति पितृव्ये पौत्रेण न कार्यं
किन्तु पितृव्य एव तत्राधिकारीति ।

तर्हि पौत्रेण क्रियमात्रे पार्वणे प्रेतीभूतपितामहस्याह-
प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत्राह पितुरिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वैव प्रेती-
भूतस्यापि पितामहस्य मासानुमासिकं प्रतिमासविहितं पार्वण्यं
पौत्रः कुर्यात् न तु तस्य सपिण्डनापेक्षा कार्या वचनात् ।

मासानुमासिकमिति सपिण्डनोत्तरस्याहोपलक्षणम् ।

न चैतद्वचनं पितुः पार्वण्योपदेशकतया अन्यथासिद्धमिति
वाच्यम् । प्रेतीभूतपितामहस्याहप्रकरणादिति ।

...वसुतसु—सति पितृव्ये यथा पितामहस्य प्रेतक्रियायां
पौत्रस्य नाधिकारस्तथा तत्पार्वणेऽपि नाधिकारोऽसु तुल्ययुक्ते-
रित्यत्राह पितुः सपिण्डतामिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वैव पौत्रः
पितामहस्य पितृवत् पार्वण्यं कुर्यात् दयोरिव तुल्याधिकार
इत्यर्थः । पितामहप्रेतोभावदशायान्तु ।

तं विहाय तत्पूर्वपुरुषयोः कार्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वण्यभुञ्जवेत् ।

विन्दते पितृलोकश्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ।

इति मत्स्यपुराण हारीतादिभिः प्रेतस्य पार्व्वणनिषेधात् ।

न चैकपुरुषिकं पार्व्वणमिति वाच्यम् ।

मपिगङ्गीकरणादूर्द्ध्वं यत्नं यच्च प्रदीयते ।

तत्र तत्र तत्रं कुर्याद्विज्ञेयित्वा मृताहमि ॥

इति गङ्गादिभिस्तैपुरुषिकविधानात्

पितामहे सजीवे वै पितर्येव समापयेत् ॥

इति हारीतादिभिर्विहितोऽपि पितामहे ऐकपुरुषिकविधानाच्च ।

न च

ब्राह्मणादिभ्यो ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति वचनाविषयत्वात् कथं प्रेतमतिकस्य तत्पूर्व्वयोः आहमिति वाच्यम् ।

पार्व्वणानर्हपितृकेण कथं पार्व्वणे कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणादीति वचनं तथात्रापि तुल्याकाङ्क्षायां तुल्यव्याप्यात् प्रवर्त्तत एव पतितादिपदानां पार्व्वणानर्हलोपलक्षकत्वात्* ।

अथवा जीवत्पितृकेण पौत्रेण स्वपुत्रस्यावश्यकचूडादावनु-
ष्ठेयमाने प्रेतस्य पार्व्वणनिषेधात् प्रेतीभूतं पितामहं विहाय
तत्पूर्व्वेषां हृदिश्रावमसङ्गतं स्यात् ।

एवञ्च वचनात् प्रेतीभूतेन पितामहेन सह पितुः स्तरेऽपि

सपिण्डने प्रेतपितामहं विहाय तत्पूर्वयोः पार्वणं कार्यं प्रेतस्य
पार्वणनिषेधात् मानाभावाच्चेति ।

नारायणोपाध्यायस्वाप्ययं स्वरसः ।

अथ च प्रेतोभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने कृते बृहत्प्रपिता-
महस्य लेपभागित्वात् कथं तेन सह पुनः पार्वणमिति नाशङ्कनीयं
लेपभागित्वस्याजातत्वात् ।

तथाहि—

द्विभिः सपिण्डोक्तव्यैरासेकचित्तयं पिता ।

यदा प्राप्नोति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्जनात् ॥

इति मत्स्यपुराणात् यदीयपुरुषत्रयसपिण्डने यस्यासेकत्रय-
प्राप्तिर्वृत्ता तस्यैव तदीयलेपभागित्वं तस्य च पितृप्रपितामहयोः
सपिण्डने चासेकद्वयमात्रं भूतं तृतीयस्वासेकः पितामहसपिण्डने
भावोति ।

ननु जीवति पितामहे प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने
कृतीति बृहत्प्रपितामहस्यासेकत्रयप्राप्ताया लेपित्वे सति कथं तेन सह
पश्चात्पितामहसपिण्डनं लेपिनां यादवनिषेधात् ।

अत्र प्राञ्चः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्प्रपितामहाय
इति चोपि पितृणामेकं प्रेतस्येत्यादि विष्णुगोमित्रादिवचनबला-
देव लेपावापत्याहमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु—

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥

इति भस्मपुराणादिनिषेधात् सपिण्डने लेपिनोऽनुप्रवेशो नास्त्येव किन्तु द्वाभ्यां सहैव तत्र सपिण्डनं विष्णूदिवचनान्तु यथासम्भवपरं मन्तव्यम् ।

यत्र तु प्रेतीभूतपितामहेन पितुः सपिण्डनं कृतं तत्रातिवृद्ध-
प्रपितामहस्यासिकनिश्चयात्तामेन लेपित्वाभावात्तेन सह पश्चात्
पितामहसपिण्डनं च निर्विवादमेव किन्तु तत्परं द्वयोरैकदैव
लेपित्वलाभ इति ।

एव स्त्रीशुद्राभ्यां भस्मवर्जं सपिण्डनं कार्यम् ।

भट्टटार्थसिद्धितु नमोमन्त्रजपात् दृष्टार्थप्रकाशनान्तु
भस्मवर्जं तु शुद्धस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति वचनात् ब्राह्मणपठितमन्त्रादेवेति प्राशुक्तम् ।

आधुनिकान्तु—

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रवेशयेत् ।

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ॥

इति मविष्णुपुराणान्मन्त्रद्वयस्य प्रधानंशरीरघटकत्वावधारणा-
न्तर्वाधिकारबोधकविधिर्नैव स्त्रीशुद्रयोर्पि समाना इति मन्त्रद्वय-
पाठोऽधिकारः कल्प्यते ।

अतएव अनयैवोत्सृजेरिति पारस्करे एवकारेण वाक्यान्तर-

निरासात् हृषीकेशं एनं युवानमिति मन्त्रपाठे, शूद्राधिकार
इत्याहुः । तच्चन्दम्—

वर्षाषु रथकार आदधीत इत्यत्र, लाघवात् कृत्वा
प्रतीतेजातिविशेषरूपार्थान्यथानुपपत्त्या (१) अग्न्याधानसाधनी-
भूतमन्त्रे, सुतस्याधिकारकल्पनाऽसु हृषीकेशंऽपि त्यागवाक्यतया
नियमिनाभिधानात्तथासु इह तु तथाविधनियमाभावाच्चमस्कारो-
ऽस्य विहितो मन्त्र इत्यापस्तम्बवचनात् नमोमन्त्रेणैव सपिण्डी-
करणजन्यादृष्टसिद्धेः, दृष्टार्यप्रकाशस्य च ब्राह्मणपठितमन्त्रादे-
रजातत्वात् । त्रैवर्णिकगोचरतया तु विधेयवितार्थत्वात् ये समाना
इति मन्त्रे शूद्रस्याधिकारकल्पनाया अन्यायत्वात् ।

किञ्च—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यापिण्डविवर्जितम् ।

इति हारौतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् श्राद्धेऽप्रोक्तं एव प्रधानमित्यत्र सर्वेषामविवादात् सपि-
ण्डनश्राद्धस्य च त्यागविशेषत्वात् पिण्डजलमित्यवश्यं तु त्याग-
त्वाभावात् प्रधानत्वमेवानुपपन्नं पिण्डार्घ्यादानयोरङ्गत्वेनोपाङ्ग-
त्वाच्च ।

किन्तु पाङ्गान्तरापेक्षया अतिशयितत्वं मित्यीकरणस्थिति
; कुतस्तत्साधनीभूतमन्त्रे शूद्राधिकारग्रन्थाया ।

भविष्यपुराणे—द्वादशविधश्राद्धमुपक्रम्य । वैदिकधर्ममात्रमुप-

न्यस्तम् ।

किञ्च द्वादशाहं यावानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपिण्डनं
कुर्यात् मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि ।

इति विष्णुना शूद्राणां सपिण्डनममन्त्रकमेव विहितमिति
सर्वदेशविरुद्धमाधुनिकमतं हेयमेव ।

यच्चाप्यदुहं तैः—सपिण्डनदिने तत्पश्चादभ्युपगच्छत्याहं पितृ-
पदेन कार्येमिति नदपि मन्दम्—

सपिण्डनस्वापराहः कालः, अभ्युपगच्छत्येकोद्दिष्टातिदेशा-
न्मध्याह्नः कालः कृतः सपिण्डनात्परकर्तव्यताऽभ्युपगच्छत्याहस्य ।

न च नित्ययादत्त्वात् पार्व्व्यात् पूर्व्वमप्रसक्तमिति बाध्यम् ।

यैश्चैवपरकर्तव्यस्य महायज्ञान्तर्गतस्यैव नित्ययादस्य
स्वभोज्यापाद्येन विधानात् सर्व्वपयात् कर्तव्यता ।

यत्तु—यादानामथ सर्व्वेषां पश्चादभ्युपगच्छं कृतम् ।

इति पठन्ति तदमूलम् ।

समूलत्वेऽपि धोषमन्यादापकर्षे कृते तत्परतोऽभ्युपगच्छं विद-
धातोति ।

सपिण्डनात्परं तद्दिने सांवत्सरिकं पितृपदेन कार्य्यम् ।

तथा लघुहोरोतः—

प्रत्यहं द्वादशे मासि कार्य्या पिण्डक्रिया युधैः ।

कचिन्नयोदशे मासि श्रापं मुक्ता ॥ यत्नरम् ॥

चक्रवत्परिवर्त्तते सूर्यः कान्तवशाद्यतः ।

यतः सांवत्सरं यावत् कर्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नं कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यमेव हि ।

यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्तितः ॥

असङ्गान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरैः ।

तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणेन तथा ॥

गर्भे बार्हस्पिके कृत्वे मृतानां पिण्डकर्मसु ।

सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

मृताहे प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यनेन मृताहविहितं सांवत्सरिकयाहं “मृताह्वाद्यधर्ममृताहपर्यन्तं मासः” इति व्यवस्थया द्वादशे मासि प्रत्यब्दं कार्यमित्युक्तम् । कश्चित्तु वत्सरे द्वादशे वा मासे तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपाते त्रयोदशमासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ॥

आद्यन्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विहाय द्वादशे मलमास एव सपिण्डनानन्तरं कार्यं सांवत्सरिकविधेः सपिण्डनोत्तरकालप्राप्तत्वात् ।

यच्च—

जातकर्मणि यच्छ्राद्धं नवग्रहं तथैव च ।

प्रतिसंवत्सरयाहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यवचनं तदेतद्वचनविरोधादाद्यवत्सरेऽन्याधिमास-
विषयमाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यस्य समानार्थम् ।

मध्याधिमासे तु त्रयोदशमासेव याहं तत्रैव मृतमासीय-
तिथिलाभादिति प्रागुक्तम् ।

ननु सौरवयोदशमासस्य सौरवृतमासेतरत्वात् कथं तत्र
आह्निकमित्याह चक्रवत्परिवर्त्ततेति चक्रवत्परिभ्रमणवशेन गते-
र्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्ते आह्न-
संगयात् कदाचिन्मृततिथ्यलाभे आह्नलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
कुर्यादिति विधिबाधापत्तेः सोरं मासविज्ञं विहाय पौषमाघादि-
चान्द्रमासविज्ञितं सांवत्सरिकयज्ञं कार्यम् ।

यतस्तत्र सांवत्सरिकयागे विधानेन ग्राह्येण स माघादि-
विज्ञितयान्द्रो मासः कीर्तितः । माघादिपदमाच्यता तु चान्द्र-
मासस्यैवेति शुद्धिकोमुद्या विवेचितमस्ति ।

आद्य मुक्ता तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति ।

असकान्तेऽप्येति असकान्ते मलमासे प्रथममाह्निकं सपिण्डना-
न्तरविहितं प्रथमसावत्सरिकं तथा सपिण्डनात् पूर्वं मासिकं
द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणस्य प्रकृतमुत्तरमासं विहाय कर्त्तव्यं
प्रथमविशेषणायमलमासे द्वितीयमावत्सरिकमुदासः । गर्भ इति
गर्भकृत्वे गर्भाधानपसवनादौ सपिण्डीकरणे सपिण्डीकरणापकर्षं
इत्यर्थः ।

अत्राधुनिकाः—

आह्निकं द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डनानन्तरं
क्रियमाणं सांवत्सरिकयागमनादृत्याचारो दुराचार एव इति
वदन्ति । तदशङ्कम्—

यथाह प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति वीष्माविधिबाधापत्तेः ।
आद्य मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन प्रकृतं अयोदशे मासि निरस्य द्वादशे-

एव मलभासे प्रत्यङ्गविहितस्य सांवत्सरिकयादस्य प्रथमसंवत्सरे दर्शितत्वाच्च ।

अतः सांवत्सरं यादमित्यनेन प्रत्यङ्गविहितयादभ्युप-
संहाराच्च ।

तथैव मामिकं पूर्वं मपिण्डीकरणन्याया ।

इत्यनेन द्वादशमासिकमपिण्डीकरणयोः पृथक् प्रतिप्रसवाच्च ।

आदिकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च सृताहे प्रति-
संवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांवत्सरिकस्य प्रथमद्विती-
यादिव्यवहारो युज्यते न तु द्वादशमासिकस्येति ।

न च द्वादशमासिकमेव प्रतिसांवत्सरिकयादमिति वाच्यम् ।

सृताहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासश्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्केन प्रतिमासविहितस्य द्वादशमासिकस्य
प्रतिसांवत्सरविध्यगोचरत्वात् ।

यथान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासस्तु वत्सरं प्रतिप्रवत्सरश्चैव इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायात् पदाद्वक्तव्यवत् प्रथमाप्तेतरप्रत्यप्ते विधीयमानं कथं
प्रथमाप्ते प्रसज्यतेति, तदतीवायहम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनियमात् अन्यथाप्रसङ्गात् ।

न चात्र प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिमेरकारश्च कुर्यादिति
विधिद्वयस्यैकविषयकताऽपि । अन्यथा समावप्यायां पितृभ्यो

दद्यादित्यपेक्ष्य मृताग्ने [प्रति]संवत्सरं कुर्यादित्यस्य सामान्य-
विशेषन्यायादभावस्येतरत्वमस्य ।

न च वत्सराधिकरणतामादायैकविषयता याच्या, मासिक-
यादिविधेर्वत्सरान्तर्गतमासा एवाधिकरणानि प्रत्यब्दविधेस्तु वत्सरा
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च प्रत्यब्दप्रतिमासविध्योर्थाप्यव्यापकभावाभावेन स्नात-
न्मगात् सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः । उभयोरेव विशेष-
त्वात् ।

किञ्च—आद्यं भुक्त्वा तु वत्सरमित्यनेन द्वारीतेन प्रकृतत्रयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मसमासे प्रथमाब्दे कार्यं प्रत्याब्दिक-
त्वात् विहितम् ।

यच्च—ज्ञातृणां हवि दोषतां तर्कं कौण्डिन्याय इतिवत्
प्रतिमासश्च वत्सरं प्रतिषंवत्सरश्चेत्यत्रोक्तिवाधया प्रथमसंवत्सरैतर-
परत्वं प्रतिषंवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदतोऽयं मन्दम्—

उक्तिवाधया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चेन्नो भुङ्क्ते मैत्रो व्रजनीत्यत्र नोक्तिवाधा ।

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेष-
विधिप्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिर्लुक्किवाधाविषयः स्यात् ।

न च प्रत्यब्दविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्य-
विशेषभावो व्याप्यव्यापकभावाभावात् । न च प्रत्यब्दविधिः पूर्वः

प्रत्युत याज्ञवल्करवचने प्रत्यष्टविधिः परत एव श्रूयते इत्युक्ति-
बाधायाः कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारीतस्य प्रथमाष्टेऽपि सांवत्सरिकयाज्ञविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकयाज्ञे तत्केणैव सांवत्सरिकं सिद्धमिति
वाच्यम् ।

वाक्ये उभयोस्त्रेखप्रसङ्गात् द्वादशमासिके प्रेतपदत्वेन देव-
तात्वं सांवत्सरिकेऽपि पिष्टपदवत्त्वेनेति देवताभेदेन तन्त्रत्वा-
भावाच्च फलभेदेन प्रयोगाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरीहारः फलं
सांवत्सरिकस्य तु पिष्टत्वमिति ।

एतेनानुपपन्ने निरस्तः प्रतिसंवत्सरविधेः सपिण्डनोत्तर-
कालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनयाज्ञमेव सांवत्सरिकयाज्ञमिति वाच्यम् ।
विधिभेदेन कालभेदेन च याज्ञोदात् सपिण्डनस्य पार्श्वणैकी-
द्विष्टतया द्वादशकत्वेन० सांवत्सरिकेतरत्वाच्च हारीतेन पुनर्य-
विहितत्वाच्च ।

अतएवापराह्नकियमाणसपिण्डनानन्तरमपराह्न एव गृताह्निं
सांवत्सरिकं प्राच्यः कुर्वन्ति रात्रिसायाज्ञेतरस्यैव याज्ञयोग्य-
कालत्वादिति ।

अस्यैव याज्ञस्य प्रतिपद्यै एकाहः पुनराह्निक इति यदनेन

प्रायश्चित्तमुपदिश्यते अष्टे क्रियमाणस्य सपिण्डनस्य यथात् क्रियते
इति पुनराद्भिकं प्रथमसांवत्सरिकमित्यर्थः ।

यत्तु—पूर्वद्युर्वायिकं ग्राहं परेद्युः प्रथमाद्भिकम् ।

इति गृह्णान्ता वचनं पठन्ति ।

तदमूलं तत्संहितायामदृष्टत्वात् समूनत्वेऽपि पूर्वदिने
ऽपराह्णानुरोधेन कृते सपिण्डोकरणे परदिने यदि मृततिथेर्मध्याह्ने
लाभः तदा परेद्युरेव पुनराद्भिकं कार्यं ॥ तु सपिण्डन-
साहचर्यात् पूर्वदिन एवेति वचनार्थः । अतः प्रथमसांवत्सरिकेऽपि
सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।

ततयापकृत्य कृते सपिण्डने सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं संवत्सरं तदवश्यं कार्यम् ।

यतीनां निषेधमाह ब्रह्मपुराणे—

अथाणामाश्रमाणाश्च कुर्याद्वाह्यदिकां क्रियाम् ।

यतः किञ्चित् कर्त्तव्यं न चाग्रेषां करोति सः ॥

परिमिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमात्तु मृते देवं येभ्य एष ददात्यसौ ॥

सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते अथ च सकलकर्मानिषेध एकदण्डिना-
मेव यतीनां विदण्डिनान्तु एकादशाहग्राहं प्रत्याद्भिकग्राहश्च
पार्श्वविधिना कार्यं नान्यत् किञ्चिदित्याह उग्रनाः—

एकोद्विष्टं न कुर्वीति न्यासिनाश्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्श्वेन विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमग्रीचं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्याद्दार्पिकादन्याहंघ्रभूता हि ते घृताः ॥

अथ सपिण्डनप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामियं सकुडुञ्जा पार्वणार्थं ब्राह्मणत्रयं एको-
द्दिष्टार्थं ब्राह्मणनैकां निमन्त्रयेत् ।

प्रातः स्नात्वा मध्याह्ने कृतदादशमासिकः पितृर्थं प्रेतार्थञ्च
पाकद्वयं धृत्य कृत्वाऽपराह्णे विप्रानानीय स्वागतप्रश-पाद्यार्घ्या-
चमनीयदानानि कृत्वा पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवे प्राङ्गणे
प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयमुदमुखं पितामहादिब्राह्मणत्रितयं वाम-
क्षमिणोपवेश्य तदक्षिणि प्रेतब्राह्मणक्षीदङ्मुखमुपवेश्य निमन्त्रयेत् ।

ॐ अयेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगण्येणः सपिण्डी-
करणार्थार्थं अमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकगण्येण एवं प्रपिता-
महस्य एवं हृदप्रपितामहस्य पार्वणविधिकया हि पुरोरथीमाद्रवमो-
र्विज्ञेयां देवानां यादं कर्त्तुं त्वामहं० निमन्त्रये ।

ततो दक्षिणामुखः—ॐ अयेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुकगर्भः सपिण्डीकरणयादयं अमुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य एवं वृद्धप्रपितामहस्य पार्वणविधिकयाहं कर्तुं
शुभानहं निमन्त्रये ।

ॐ पद्येत्प्रादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकगर्भः सपिण्डने-
कोद्दिष्टयाहं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

सर्व्वत्र निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरम् । अक्तोधनैरिति नियम-
आवणञ्च कुम्भब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्न [पाद्यादिदाननिमन्त्रणानां]०
वाचः ।

तत आचम्य तैः सह गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्ध-
मित्युक्त्वा पूर्वाग्रदर्मद्वययुक्ते आसनद्वये प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं
दक्षिणाग्रदर्भकयुक्तेष्व्वासनेषु पितामहादिब्राह्मणत्रयमुदङ्मुखं
तद्दक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्च यथाक्रममासनं स्थान् प्रत्येकमिदमासन-
मत्रासध्वमित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् । तेषां पादयो-
रधः कुमानास्तरेत् । न त्वेवैकं सर्व्वेषां काममन्त्राद्य इत्यापस्तम्ब-
वचनात् सपिण्डीकरणे पितामहादिब्राह्मणोपवेशने तन्त्रता
नास्तीति ।

ततः प्रत्येकमासनसमोपे दीपं ज्वालयेत् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरमिति पठित्वा द्वारदेशे गृहा-
न्तरे च सर्व्वतस्त्रिलसर्पपानपद्धता इति विकीर्य्य श्रीविष्णुः
श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रघायं जले प्रतिब्राह्मण-
समोपे स्थाप्यम् ।

ततो गायत्रीजपं देवतास्य इति विर्जपञ्च कृत्वा उदङ्मुख
उपवीतो—ॐ अद्येत्यादि असुक्तगोत्रस्य प्रेतस्यासुक्तशर्मणः
सपिण्डोक्त्याहार्यं असुक्तगोत्रस्य पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य
एवं हवप्रपितामहस्य पार्ष्वणविधिकयाहमेन पुरोरवोमाद्वसो-
विर्जेषां देवानां श्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युवयीरहं करिष्ये इति
कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचोनावीती—

ॐ अद्येत्यादि असुक्तगोत्रस्य प्रेतस्यासुक्तशर्मणः सपिण्डनाथं
असुक्तगोत्रस्य पितामहस्यासुक्तशर्मणः एवं प्रपितामहस्य एवं हव-
प्रपितामहस्य पार्ष्वणविधिकयाहमन्त्रेण सोपकरणेन युवयीरहं
करिष्ये कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशमयब्राह्मणे तु युवयोरहं प्रयोगो न कार्यः किन्तु कुशमय-
ब्राह्मणेऽहं करिष्ये इति प्रत्युत्तरम् सविधापितब्राह्मणेन
कार्यम् ।

प्रेतपक्षे—ॐ अद्येत्यादि ततः—असुक्तगोत्रस्य प्रेतस्यासुक्त-
शर्मणः सपिण्डनैकीहिष्टयाहमन्त्रेणेत्यादि पूर्व्ववत् ।

अत्र च दैवपक्षे कृत्वा पितामहादिपक्षे कार्यम् ।

ततश्च प्रेतपक्ष इति क्रमः ।

तत्र च श्राद्धस्य काण्डस्य गत्यादिदानान्तमेकं काण्डं
द्वितीयमशोक्तम् तृतीयं पिण्डदानादि ।

अथ सपिण्डीकरणे देवकाण्डं समाप्यैष पितृकाण्डारम्भः
कार्यो न तु पदार्थानुययः स च देवे एकैकपदार्थे कृत्वा पित्रादिषु
तत्तत्पदार्थं कुर्यादित्येवं रूपः ।

ततश्च देवे गन्धादिदानान्तं समाप्य पितामहादिषु प्रेतक्रमेण^१
पश्चात् कार्यम् । मृज्जलेन मर्त्याणि दृष्ट्याणि प्रोक्ष्य देवे सुगाम-
नावाहनाघरदानगन्धादिदानानि कृत्वा † [पितामहादिपक्षे
प्रेतपक्षे च क्रमात् कुशासनमुत्सृज्य जलं स्पृष्ट्वा पितामहादिपक्षे
आवाहनं कृत्वा पार्श्वेणवत् पवित्रजलतिलादिना अर्घ्यापात्रद्वयं
संस्थाप्य प्रेतपक्षे चैकोद्दिष्टवर्धरपात्रमपरं संस्थाप्य प्रेतार्घ्यपात्रं
पूर्ववदुत्सृज्य तच्चतुर्थभागजलं प्रेतविप्रकरे दत्त्वा] अपरभागवय-
सानीय पितामहार्घ्या पार्श्वेणवदुत्सृज्य—

ॐ ये समाना समनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं सप्ताः ॥

इति मन्त्रद्वयेन प्रेतार्घ्यभागवयस्य मार्गमेकं तत्रस्थतिल-
पुष्पादि च तत्र मिश्रयित्वा पितामहादिविप्रकरेऽर्पयेत् । एवं
प्रपितामहं तद्वप्रपितामहयोरप्यर्घ्यामुत्सृज्य ये समाना इति मन्त्र-
द्वयेन प्रेतार्घ्यजलं तिलपुष्पादि च मिश्रोक्त्य तद्विप्रकरयोरर्पयेत् ।

• अ. प्रेताश्च ऋषेयः ।

† अ. प्रसवे [] चिह्नितानि पठितानि ।

पितामहादिपञ्चे संस्त्रवं गृहीत्वा ब्राह्मणवामे संस्थाप्य
गन्धादिकं दत्त्वा प्रेतगन्धादिकं दद्यात् ।

ततोऽग्नौकरणहोमं कृत्वा तच्छेषं देवादिक्रमेण प्रेतपात्रं
विना सर्वत्र दत्त्वा चत्वादिकं परिवेष्य देवेऽसौत्तर्गकाण्डं समाप्य
पितामहादिभ्यः पार्व्वणवत् प्रेतपञ्चे वैकोहिदृष्टवदसौत्तर्गः कार्य्यः ।
अंश शेषस्यापनं शेषप्रश्नोऽपि न कार्य्यः । पिण्डत्रयं प्रेताय वैको-
हिदृष्टवत् पिण्डमेकं दत्त्वा अर्ज्जमिति जप्त्वा अक्षिदानान्तं समाप्य
गन्धादिभिरभ्यर्च्य पितरश्च सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरजतदर्भैः
प्रेतपिण्डं विधा कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयेन पितामहादि-
पिण्डत्रयमेकैकभागे मित्ययित्वा तान् पिण्डान् सुवर्तुलान् कृत्वा
पितरं सुख्यं ध्यात्वा गन्धपुष्पादिभिः पुनः सर्वानर्चयेत् ।

ततो विमानाचम्य सुसुप्रोक्षितमशु शिवा आपः सन्तु इत्या-
द्यज्य्यामीःप्रार्थनस्वधावाचनपुनर्जलसेकन्युजोत्यानदक्षिणा--विश्व-
वाचन-देवताजप-विसर्जनानि पार्व्वणवत् कार्याणि प्रेतपञ्चेऽपि
स्वधावाचनं विना सर्वं कार्य्यम् । आहोत्तरकर्मणि सर्वान्पि
पूर्व्ववदेव ।

अथाधिकारिणः ।

मरीचिः—

मृते पितरि पुत्रेण क्रिया कार्य्या विधानतः ।

बहवः स्युर्यदा पुत्राः पितुरेकश्चवाचिनः ॥

सर्वेषाम्पु मृतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तिन सर्वेरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेणेत्यविशेषात् सर्वेषामधिकारः, एकवचनमविप्रक्षितं सर्वेरेव कृतं भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रमोतस्य पितुः पुत्रैः याजं देयं प्रयद्यतः ।

इति हजस्यतिवचनाच्च सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्राप्तावाप्तवद्भवः स्युरिति ।

ज्येष्ठश्चात्र सर्वोपेक्षयाऽप्रोत्पन्नो याज्ञः तस्य च पित्रार्घ्यपरिशोधकत्वेन सर्वोत्तमत्वान् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणयैव स तस्मात्तद्धुमर्हति ॥

एवभूतज्येष्ठाभावेऽप्यष्टयगेव याजम् ।

चारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि आवाणि योद्धवः ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किन्वापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्यादिति प्राप्तः ।

कर्तुरनियम इति यावद्विवेकः । एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते द्रव्येण चाविभक्तेनेति यज्ञस्यात् विभक्तधनानामपि पुनः कृतसंक्षेपणादविभक्तेन याद्व्यद्रव्येणापृथगेव याज्ञ दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यापेक्षानुमतिभ्यां ज्येष्ठद्वारा याज्ञसम्प्रादनेन सर्वेरेव याज्ञ कृत भवेत् प्रत्यवायपरीक्षारादिफलसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

सर्वेषां सत्यधिकारे वचनान्न पृथगनुष्ठानम् ।

एवञ्च यत्र देशान्तरादावेनुमतिद्रव्यापेक्षयोरभावस्तत्र पृथगेव सर्वैकस्मानुष्ठानं अन्यथा प्रत्यवायपरोक्षारो न स्यात् ।

अत्र पूरकपिण्डदानं पुनर्नान्वर्त्तनीयमिति शारसताकारः ।

वस्तुतस्तु पुत्राणां नियताधिकारादकरणे प्रत्यवायात् द्रव्या-
पेक्षानुमत्यसम्भवे कनिष्ठेनापि पिण्डदानमारभ्य 'सर्व' कर्म
कार्यम् ।

यत्तु—

असंगोत्रः संगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनं तस्य प्रथमपिण्डदातां दशाहं समापयेद्वेत्यर्थो
ऽवगम्यते तत्त्वन्वो न दद्यादिति वचनार्थः ।

एवञ्च

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतावासीदके द्विजः ।

यत्रान्नवस्तु चान्येषु स एव प्रददात्यपि ॥

इत्यादिपुण्यवचन एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्यादेवेत्यर्थः ।

अन्यथाऽपिशब्दो व्यर्थः स्यात् । अतएव वशिष्ठमहर्षिणाऽ-
धिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे योरामेण पुनः पिण्डो दत्त
इति रामायणे वाल्मीकिमहर्षिर्वर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा,—

ऐह्यदं यदरोच्यते पिण्डाकं दर्मसंस्तरे ।

नृप्य रामः स दुःखार्त्तं हृदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्ते महाराज इष्टद्वीफलमिच्छितम् ।

यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नाः पिष्टदेवताः ॥

वाचस्पतिमित्रादीनामपि मतमेतत् ।

एवञ्च स्नेहस्याप्यपाटवाद्यग्रहौ देवान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकरणे प्रत्यवायात् कृते आदि
द्रव्यार्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरिहारस्याजातत्वात्
पाटवादौ भूते ज्येष्ठेन सर्वे कर्तव्यमेव ।

ह्यस्तु—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठद्वारापि कार्यम् । ततः पद्यात् पाटवे सति
पुनर्नावर्त्तनीयमित्याहुः ।

एतच्चाष्टयगनुष्ठानं सपिण्डनपर्यन्तं तत्परन्तु विभक्तानाम-
विभक्तानाञ्च पृथगेव सांवत्सरिकं आर्घ्यं कार्यम् ।

यथा ध्यातः—

अर्घ्याक् संवत्सराज्येष्ठः आर्घ्यं कुर्यात् समेत्य च ।

जहं सपिण्डीकरणात् सर्वं कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छाहं ज्येष्ठः समेत्य कुर्यात् तन्मृताहसम्भित्राहं सपिण्ड-
नात् परं सर्वं अविभक्ता विभक्ता अपि पृथक् कुर्युरित्यर्थः ।

अमावस्यादिकन्तु अविभक्तानामपृथगेव विभक्तानान्तु
पृथगेव ।

यथा हजम्यतिः—

एकपार्श्वेन वसतां पिष्टदेवद्विजार्चनम् ।

एवं भवेद्विभक्तानां तद्वेष स्याद्दृष्टे गृष्टे ॥

तथाच शङ्कः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः आहमदैवेतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

‘अदैवेतम् सांवत्सरिकं आहं मघाआहञ्च पृथगेवं सर्वं कुर्युः ।
‘अतोऽत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां नाधि-
कारः किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगेवेत्यर्थः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं याकेनैव सदा स्वयम् ।

इति क्षत्रहारीतेन स्वयमेवेत्यनेनान्यद्वारा निषेधाच्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः आहोवन्धेयु विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादमृतपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव
युक्तत्वाच्च आहचिन्तामणि-निर्णयामृतादीनामपि मतमेवम् ।
शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

आहविषेके तु—

सपिण्डनोत्तरकाले सकलआहानां विभक्तस्य पृथगनुष्ठान-
नियमः । अविभक्तानामनियमः किन्तु पृथगनुष्ठाने फलान्तिमय
इत्युक्तम् ।

ऋथशृङ्गः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अत्राविशिष्टात् बहुवचनाच्च दादगविधपुत्राणामेवाधिकारः ।

तथा धातवत्करः—

धौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेणैतरेण वा ॥
 गृहे प्रच्छन्न उत्पत्तौ गूढजसु सुतः स्मृतः ।
 कानौनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ।
 पक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्री दत्तकी भवेत् ।
 क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ॥
 दत्तात्मा तु भयं दत्तो गरविष्णुः सङ्कोठजः ।
 उन्मृष्टो गृह्यते यस्य सोऽपवित्रो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽग्नहरयैषां पूज्याभाये परः परः ॥
 सजातोयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।
 धर्मपत्न्यां स्वयमुत्पादित धौरसः ।

विशुः—

अस्तेने स्वयमुत्पादितः प्रथमः ।

अत्र परिणीतस्त्रियावैग्यागूढाणामौरसत्वेऽपि नाधिकारः ।

सजार्तायेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारात् ।

यशु— पुत्राः कुत्र्यन्ति विषाद्य चत्रविट्गूढयोनयः ।

इत्यादिपुराणवचनं तत्सविण्डाद्यभावेऽत्यन्तापदिपद्यम् ।

तत्सम इति—

अप्या यो जायते पुत्रः स न पुत्रो भवेत् ।

इति वाचाभिसन्धिना वा नियम्य वा दत्ता सा पुत्रिका
तत्पुत्र श्रीरससम इत्यर्थः ।

अथ पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोद्धव्यम् ।

वृद्धस्यतिः—

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकीरसयोर्विना ॥

मनुः—तीन मातामहपीवीति—

गुर्वाज्ञया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजनितः स क्षेत्रजः ।

मातामहसुत इति बोद्धुरपि पुत्रान्तरासत्त्वे स एव पुत्रः ।

मद्यपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः भवर्णेन पितुर्मृहे ।

स कानौनः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

सतयोन्वामसतयोन्वा वा पुनरुदायां जातः धीनर्भवो जनक-
पुत्रः । ताभ्यां मातापितृभ्यां क्रेतुः पुत्रार्थं विक्रीतः ।

यथा मनुः—

श्रीणीयाजमवपत्वाद्ये मातापितोर्धर्मस्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य महगोऽमहगोऽपि वा ।

दत्तामेति—मनुः—

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्वादकारणात् ।

आत्मानं मर्गयेद्यशु धनं दत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण महोदायास्तर्ह्यजातः महोदजः ।

एषां सजातीयानामेव पुत्राणां मातादधिकारे एव क्रमः

द्रव्यापेक्षानुमतिद्वारा तु सर्वेषां युगपदधिकारोऽस्यैव हृदयस्थि-
यवने कृत्तृशृङ्गवचने च पुत्रत्वाविशेषेण प्रतिपादनाद्भवचनाच्च ।

यस्तु—औरसः क्षेत्रज्ञस्यैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादि नारदादिवचनं तद्वचनामात्रपरं न क्रमपरं एवाम-
भावे पौत्रप्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति
पक्षमात्रविशुद्धवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्यात्तदभावे महीदरः ॥

अत्र अपुत्राया बान्धवदेशान्तरितपुत्रायाश्च द्वयोः पत्नयोः मद्भावे
अपुत्राया एवाधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्त्वपि भर्त्सरि ।

दद्यात् पिण्डं जनश्चैव जनमावन्तु पुत्रिणी ॥

तदभावे महीदर इति अत्र दुहितृभावेऽपि इति बोद्धव्यम् ।

पत्नी दुहितरस्यैव इति याज्ञवल्क्येन पत्न्यनन्तरं दुहितुर्धनाधि-
कारप्रतिपादनात् तस्य शोषकारकत्वव्याप्यत्वात् पिण्डदानादिक-
शोषकारः ।

मनुरपि—

अत्रादशात्मभवति पुत्रवत् दुहिता नृणाम् ।

तस्यामात्यनि निहन्ता कथमन्यो दग्धनम् ॥

भरद्वाजः—

दुहिता पुत्रवत्कुर्यात् मातापित्रोस्तु संस्कृता । . . .

अत्र च अदत्तायाः सगोत्रत्वात्तदभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

कथित्तु—दुहित्वनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्ष्वणपिण्डदाह-
त्वेन भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तत्र—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे महोदकाः ।

कुर्युरेतं विधिं यस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयपुराणे च पुत्रस्यात्मनः सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभावादौहित्राधिकार-
प्रतिपादनात् ।

गोत्ररिक्त्यानुमः पिण्डः, इति मनुवचनात् संगये गोत्रस्यैव
पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

श्राद्धचित्तामणौ च—

स्वकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्ष्वणपिण्डदानस्य पत्नी-
दुहित्ववदकिञ्चित्करत्वेन स्वकुल्यतया समन्वयापकयादित्युक्तम् ।

श्राद्धविवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचने मातामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात्
स्वकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यतीतः ।

नातृजस्य तथाग्रजः, इति कृन्दोमपरिशिष्टवचनं कनिष्ठभ्रातृ-
सङ्गावविषयम् ।

आदिपुराणे,—

भ्रातुर्भ्राता स्वयं चक्रे तद्भार्या चेन्न विद्यते ।

तस्य भ्रातृसुतश्चक्रे यस्य नास्ति सहीदरः ॥

एव सहीदराभावे तत्सुतस्याधिकारक्येनात् तदभाव एव
सपत्न्यभ्रातृतत्पुत्रयोः क्रमेणधिकारः । तयोरेपि भ्रातृभ्रातृपुत्र-
मर्थार्थत्वात् । भ्रातृपुत्राभावे पिता—

पुत्रो भ्राता पितरावापोति प्रचेतोवचनात् ।

तुल्यन्यायान्भ्रातापि—

सर्वाः पित्रपत्न्यो भ्रातर इति स्मरणात् विमातापि ।

न पुत्रस्य पिता कुर्यादिति परिशिष्टवचनं पत्न्यादि-
सङ्गावविषयम् ।

ततः पित्रतुल्यन्यायात् पितामहः ततः मृत्यादेः क्षुपा चैवेति
शङ्कवचनात् । तदभावे सम्बन्धसन्निकर्षेणैव सपिण्डाः तदभावे
भ्रमानीदकाः तदभावे दौहित्र इति प्रागुक्तं तदभावे भ्रातृ-
सपिण्डाः ।

यथा गीतमः—

पुत्राभावे सपिण्डाः समानीदका भ्रातृसपिण्डा वा शिष्याय
दत्तुः तदभावे कृत्स्निगार्ह्या इति ।

यत्र भ्रातृसपिण्डेष्वपि सम्बन्धसन्निकर्षोऽपेक्षणीयः प्रथमं

मातामहः ततो मातुलः ततोऽन्ये मातृषपिण्डोः तदभावे मातृ-
समानोदका वक्ष्यमाणाः ततो जामातृश्वशुरयोः परस्परम् ।

आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्वन्स्तेषां तेषु च संयताः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियार्णां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरैऽहनि ॥

अपरैऽहनीति यद्य यावदशौचं तस्य द्वितीयदिने श्राद्धं कार्यं-
मित्यर्थः ।

स्त्रियास्तु—पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या ।

दुहिता पुत्रवत्पुत्र्यात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धनग्रहणाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा मनुः—

वत्सो नामैकपत्न्यो नामैका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वैस्तासौ न पुत्रेण ब्राह्म पुत्रवतीर्मनुः ॥

तदभावे पतिस्तदभावे सुप्रा ।

शङ्खः—

भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात् सर्वे भार्या तथैव च ।

अथादेव सुप्रा चेत् तदभावे द्विजोत्तमः ॥

आदिग्रहणात् श्वशुरस्य च ।

न भार्यायाः पतिर्दद्यात् इति कात्यायनवचनं दृष्ट-
मपत्नीपुत्रमश्रावविषयम् । सुप्राभावे पुंवन्पिण्डममानोदकादयः

सर्वाभावेऽसम्बन्धिद्विजोत्तमः कृपया कुर्व्यात् । एतच्च
सजातीयदिपयम् ।

आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्त्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाह्नोभादयश्चोद्धात् कृत्वा तज्जातितां प्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय सप्तविट्शूद्रयोनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।
स्वमाता कुरुते तेषां तेषां तस्याय कुर्वन्ते ॥

विष्णुपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्यादसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियार्हो नृप जायते ॥
एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जनेन वा ।
कुलद्वयेऽपि चोक्तचे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
संहतान्तर्गतेर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥
उक्तत्रयभुरिक्वादा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्व्याः क्रिया मध्यमाय तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
विप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ।
आदाह्वाय्यायुषादिभ्यर्गाद्यन्ताय याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मामि माम्येकोद्विष्टमञ्जिताः ।

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरादसु ।

क्रियन्ते याः क्रिया पितृणाः प्रोचन्ते, ता नृपोत्तराः ॥

पितृमातृसपिण्डैः समानसत्त्वैस्तथा ।

संहतान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।

पूर्व्याः क्रियासु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।

दौहित्रैर्वा नरयेष्ट कार्य्यस्तत्तनयैस्तथा ॥

सुताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।

प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो. वेति वागश्वः क्रमेणाधिकारप्राप्त्यर्थः दुहितृ-
पत्नीभ्रातृणामभावे भ्रातृसन्ततिरिति प्रागुक्तम् ।

एवं सपिण्डाभावे सपिण्डसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः ।

एवं समानोदकानामभावे समानोदकसन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः
तदभावे मातृपक्षस्य मातामहस्य पिण्डेन जलेन च सम्पन्नाः
मातामहसपिण्डा मातामहसमानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।

तदभावे असद्वर्णा परिणीता स्त्री तदभावे मिथ्यष्टत्विगाचार्या
गोतमीहताः ।

तदभावे वाणिज्यतीर्थादिकरणे मितित्वा गतानां संहताना-
मन्तर्गतः कश्चित् । तदभावे गृहोक्तः—धर्मस्योद्दिष्टोत्तमः ।

तदभावे उत्सवस्योर्ध्वनेनान्यद्वारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

तथाच मार्कण्डेये—

क्रियाभेदेनाधिकारमाह पूर्वाः क्रिया इति ।

दाहादवधेरशौचान्तादिने विहितजलायुधादिकस्यार्थान्ता
याः क्रियास्ताः पूर्वाः ।

मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डनान्तमेतत्क्रियोपलक्षणं
एतद्वाक्योक्त्येति प्रेते पिष्टत्वमापन्ने इति सपिण्डनोत्तराः पार्वण-
सांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः । पिष्टमाहसपिण्डादयः पूर्वोक्ताः
पूर्वा क्रियां अवश्यं कुर्युर्मध्यमायामनियमः । सांवत्सरिकं
विना उत्तरायां नाधिकारः । पुत्राद्यैरेवेत्येवकारेण व्यावर्तनात्
सांवत्सरिकस्य तु न व्युदासः तस्य श्लोकोक्तव्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभाये न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

मृताहनि ययान्धार्यं मृणां यद्वदिहोदितम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे अष्टपुत्रपुत्रदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधा-
नास तच्चानियतम् ।

पुत्राद्यैरिति पुत्रः पौत्रः प्रपौत्री वा इति वचनादौक्तैर्भावं
सन्ततिपर्यन्तेर्दोहिवैद्यः नियमनोत्तराः कार्यं एषां त्रिप्रकार-
क्रियासु नियताधिकार इत्यर्थः ।

तत्र आह भ्रातृपुत्राभ्यां सांवत्सरिकमेव कार्यं न तु पार्वणम्,
पितादिषट्पुरुषाणामेव पार्वणादिसपिण्डनस्य मध्यमायामन्त-

भावात् । न तत्र स्त्रीणामधिकारप्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तासामधि-
कारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इति याज्ञवल्क्येन
सपिण्डनैकोद्दिष्टयोः कर्त्तव्यतानियमाच्च ।

एवञ्च क्रमेणाधिकारनियमात् पुत्रसङ्ग्राहे ऋतपितृकपौत्रस्य
दुहितुर्दोहित्रस्य च नियताधिकाराभावादेष्वेकमेव सांवत्सरिका-
शुष्ठानमिति ध्येयम् ।

न च काम्याधिकारे किं मानमिति वाच्यम् ।

अनिषिद्धविषये कामनैव प्रमाणमिति । अतएव सर्वदेगीय-
गिष्टाचारोऽपि ।

तदयं संक्षेपः ।

पौरसः पुत्रिकापुत्रः सेवजो गृहजन्तवः ।

कामीनय पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयं कृतः ॥

स्वयं दत्तः सहोदोऽपवित्रो दादग्रधा सुताः ।

पिण्डदोऽगृहस्थेया पूर्वाभावे परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु विधिः भद्रा ।

पौत्रः प्रपौत्रः पत्नी स्यादपुत्रैव हि पुत्रिणो ॥

अदत्ता दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ।

वैमात्रेयोऽयं तत्पुत्रः पिता माता विमातरः ॥

पितामहः शुषा चैव सपिण्डाः सचिकर्षतः ।

अनुज्यगोत्री दोहित्रो मातामहोऽप्य मातुलः ॥

मातामहसपिण्डाश्च तत्समानोदकास्ततः ।
 भागिनेयोऽथ जामाता श्वशुरः शिष्यश्चत्विजौ ॥
 आचार्यश्चाप्युपाध्यायः सतीर्थश्च सखा ततः ।
 मंदताग्तर्गतः पाथित् छपायाश्च द्विजोत्तमः ॥
 सव्याभावे तु नृपतिः कारयेत् स्त्रकुटुम्बवत् ।
 अग्न्यक्रियाणां मंत्रोच्चाः क्रमादेतेऽधिकारिणः ॥
 श्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहिता ततः ।
 सपत्नीतनयः स्वामी स्रुपा पुंवत्परे स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

माकण्डे—

सपिण्डोत्तरं तासां पुत्राभावे न विधीते ।
 तासां श्रीणां पुत्राभाव इति पुत्रमिक्षाधिकारिणमुप-
 लक्षयति । तेन बालदेशान्तरितपुत्राया अन्येन सपिण्ड-
 कार्यम् ।
 हारीतः—

पुत्रेष्वेव तु कर्त्तव्यं सपिण्डोत्तरं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भाव्यपुत्रादयो मताः ॥
 पुत्रेष्वेवेत्येवकारः पतिं विनाऽन्यव्यासत्त्यर्थः ।
 अपुत्रायां स्मृत्यान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
 इति पेट्टोनमिवचनात् ।

तर्हि सपत्नीपुत्रस्य कथमधिकार इति चेत् सत्यम्—

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्य पुत्रवतीर्भूतुः ॥

इति मनुना पुत्रत्वमतिदिश्य पुत्रकार्यविधानात् सपिण्डनस्य च पुत्रकार्यत्वात् ।

अत्र केचित्—

बह्वनामेकजतानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणी भवन्मयीत् ॥

इति वचनात् पुत्रत्वातिदेशेन प्राप्ते सपिण्डनाधिकारे भ्रातृ-
पुत्रस्य यत् पुनर्विधानं तत्सपिण्डनातिदेशप्राप्ताधिकारनिरासार्थं
तेन सपत्नीपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो नास्तीत्याहुः । तन्नन्दं
भवेदेवं यद्येकेन मुनिना पुत्रत्वमतिदिश्य पुनर्विधीयते किन्तु
भ्रातृपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो मनुना पुत्रत्वातिदेशमुखेनोक्तः ।

हारीतेन तु साक्षादिति कथं पुनर्विधानं येन तद्वत्तादति-
देशप्राप्तं निरस्यते ।

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्री वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इत्यनेन हारीतेनैव प्राशुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् पिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्बह्वणाददत्तदुहित-पत्नी-
सुप्रादीनां पुंसः सपिण्डनाधिकारः, तेन समानोदक-दत्तदुहित-
दौहित्रादिभिः सपिण्डनं न कार्यम् ।

अथ केचित्—दौहित्यस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तत्र—

समुद्धारोत्तेन भ्रातृपुत्रादीनां नियमविधानादन्येषां पर्यु-
दस्तात्वात् ।

न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि स्त्रीणा-
मुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पितृत्वप्राप्त्यधीना सः च पञ्चदश-
व्याहरेण स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्राशस्त्यम् ।

न च—

यानि पञ्चदशाध्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योपितः ॥

इति परिशिष्टवचनविरोधः पुत्रीतरस्य पञ्चदशव्याहविधाना-
दिति वाच्यम् ।

भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये इति विशेषवचनदर्शनादपुत्रसपिण्डन-
निषेधकपरिशिष्टवचनेन तदितरपरत्वात् ।

इतराण्यपि एकस्यैव तु दातव्यमिति सामान्यविशेषभावे-
ऽन्तान्वयाद्दातव्यमित्येकवचनम् ।

अपुत्रस्येतराणि यानि वचनान्तरात् प्राप्तानि प्रत्याब्धिक-
यादयस्तद्वत्तापुत्रविषयाश्विनकृष्णपक्षचतुर्दशीत्याहानि तानि एक-
स्यैव एकोद्दिष्टविधिनाैव दातव्यानि नत्वमावस्यादिभरणनिमित्तेन
पार्वणविधिनेति ।

इतराणीति बहुवचनं व्यक्तिभेदेनेति न वां मुत्राणां हृदियादस्याप्येकोद्दिष्टविधिकत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

हृदियादत्वविधातात् न ह्येकोद्दिष्टविधिकत्वे सति हृदियादत्वं सम्भवति युग्महिजभोजनोपवीतित्वोदङ्मुखत्वमात्रादियादसदैवकत्वादिविधात् ।

अतएव कूर्मपुराणे—

अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

एकोद्दिष्टं विज्ञेयं हृदियादस्य पार्वण्यम् ॥

इति आहमेदा दर्शिताः ।

केचित्तु—

इतराण्यमावस्यादीन्यमुत्रस्यैकोद्दिष्टविधिना कार्याणीत्याहुः ।

तच्चिन्त्यम् ।

अस्य वचनस्य वचनान्तरप्राप्त्याहानुवादेनैकोद्दिष्टधर्मातिदेशकत्वात् अमुत्रगोचरतया अमावस्यादिविधौ तु कल्पनागौरवात् ।

विष्णुादिभिः पितादीनां यस्यामेव पार्वण्यविधाननियमात् ।

एतेन एकस्यैव एकोद्दिष्टविधिनैव यानि प्राप्तानि प्रत्यादिक-यादानि तान्येव दातव्यानि नामावस्यादीनीति यदन्यैर्थास्यातम् ।

तदपि निरस्तम् । अमावस्यादीनामप्राप्तत्वेन व्यावृत्त्यविषयत्वात् ।

किञ्चापुत्राणां हृदियादस्यापि व्याहृतिः प्रसज्येतेति ।

अथ केचित्—

पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति विष्णुपुराणे—

एवकारव्याहृत्या पुत्र-पौत्र-भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-दौहित्रेभ्योऽन्येषां
मांवत्सरिकेत्तरोत्तरक्रियानिवेधादपुत्रस्यापुत्रायाश्च पुत्रचूडादौ
कन्याविवाहे येन केनापि कन्यादात्रादिना हृदित्याहं न कर्त्तव्य-
मनधिकारादित्याहुः तच्चिन्त्यम् ।

मुख्येऽधिकारिणोऽहेऽधिकार इति नियमादृष्टाधिकारिणः
कर्त्ताङ्गीभूते हृदित्याहेऽधिकारस्य पुर्निवारत्वात् । एवकार-
व्याहृतिस्तु स्वतन्त्र एव पार्व्वर्षादाविति ।

अतएव गव्यायामपुत्रस्य पार्व्वर्षं नास्ति किन्तु पिण्डदानमात्रं
ततश्च मपिण्डश्रियमित्रादिना हृष्टाधिकारिणा वा सपुत्रस्यापुत्रस्य
वा पुंसस्तादृश्याः श्रियाश्च पुत्रकन्यासंस्कारि, कन्यादानाधिकारिणा
जनन्यापि स्वकन्याविवाहे हृदित्याहं कर्त्तव्यमेव वाच्यस्मृतिमित्रा-
दीनामपि मतमेतत् ।

अत्रामुकगोत्रस्यामुककर्त्रेणभ्युदयाये संस्कार्यस्यास्य पितुः
पितामहस्य प्रपितामहस्य हृदित्याहमहं करित्य इत्यनुज्ञावाक्यम् ।

इति ब्राह्मकोसुद्यां प्रेतक्रियाकाण्डं समाप्तम् ।

श्रीगोविन्दपदध्याननिर्मलीकृतचेतसा ।

मपिण्डभोत्तराहमत्र सम्यक् विविष्यते ॥

शातातपः—

प्रदानं यच्च यथेष्टं मपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्व्वर्षपण्डित्यं तेयमभ्युदयादने ॥

अर्वाक् संवत्सराद्दृष्टो पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥
 न पृथक्पिण्डदानन्तु तस्माद्दृष्टं विधीयते ॥
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रेण नियोजिताः ।
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पिष्टगणन्तु ते ॥
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पिष्टहा चोपजायते ॥

यत्र यवेति वीष्ठा सपिण्डनोत्तरस्याहव्यातायां एतच्च प्रत्या-
 द्धिकष्यतिरिक्तविषयम् उत्तरवचने पूर्वमवतरे सपिण्डगीर्तिर्निरग्नि-
 विषयोपसंहारात्तान्तेः प्रथमदर्शमध्यएव सपिण्डननियमात्पार्वण-
 वदिति त्रैपुरुषिकाद्यमावास्यायाहेतिकर्तव्यता दृश्यते ।०

अभ्युदयादृत इति हविर्वाहस्येतिकर्तव्यतावेनसप्त्यादित्यर्थः
 तेनाभ्युदययावे पार्वणविधिना याज्ञं करिष्य इत्यनुज्ञायायां
 केनचिदुक्तं हेयमेव ।

तर्हि वत्सरादर्वाक् सपिण्ठापकर्षे कृते अकालप्राप्तमामिकं
 तथा पूर्णेऽपि कृते सपिण्डने पतितमामिकञ्च कथं कर्तव्य-
 मित्यामहायामाह अर्वागिति अपकर्षणमे मामिकापकर्षोऽपि
 कार्यः पतितमस्ये ॥ सप्त्येकादग्नां सपिण्डनोत्तर्यः कार्यो न तु
 सपिण्डनात्परं मामिकमिति । पृथक्क्रिया एकोद्विष्टम् ।

अयं भावः—अर्वाक् संवत्सरादित्यनेन तदादितदन्तन्यायात् सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षोऽपि कार्य इत्युक्तम् ।

पूर्णे संवत्सर इत्यनेन सपिण्डनदिने पतितमासिकविधानाभावात् तदादितदन्तन्यायेनाकृतमासिकस्य सपिण्डनेऽधिकाराभावात् कृष्यैकादश्याश्च पतितमासिकविधानात्तदनुरोधेन सपिण्डनमपि कृष्यैकादश्यां पतितमासिकानन्तरं कार्यम् ।

एवञ्च मासिकमपि पतितपूर्वमासिकानुरोधात् कृष्यैकादश्यामेव न स्वकाले इति वक्ष्यते ।

तथा पूर्वदिनेऽपराह्णमात्रे श्रुताहप्राप्ती परदिने च मध्याह्नमात्रप्राप्ती क्रमानुरोधात् पूर्वदिन एवापराह्णे स्वकालप्राप्त-सपिण्डनात्पूर्वं हादशमासिकं कार्यम् ।

न च परदिने मासिकानुरोधात् मध्याह्ने इयं कार्यमिति भाव्यम् । सपिण्डनकालस्यापराह्णस्य प्रथमोपस्थितत्वात् विहायानुपस्थितस्य मध्याह्नस्य न्याय्यत्वात् एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णप्राप्ती परदिने च मध्याह्नापराह्णप्राप्ती परदिन एव स्वकालान्तानुरोधादुभयं कार्यम् । चमयदिनेऽपराह्णमात्रे परदिने मध्याह्ने इयं कार्यम् पूर्वदिने मायाह्ने निषेधादिति ध्येयम् ।

पृथक्क्रियानिषेधे हितमाह न पृथगिति प्रेतानां श्रुतानां तस्मादूर्ध्वं सपिण्डनादूर्ध्वं विधीयते शास्त्रेणेति शेषः ।

ननु मुख्यकाले सपिण्डनाभावात् कथं प्रेतत्वपरिहार इत्याह

ये मन्त्रैरिति ह्यर्थार्थपक्षे उक्त्यै च सद्यः प्रेतत्वनिस्तारो भवती-
त्यर्थः । न केवलं कृतसपिण्डानां पृथक्क्रिया न कार्या अपि तु
तेषां सपिनामपि सांख्यारिकैकोद्दिष्टपिण्डेन सह योजनं न
कार्यमित्याह यः सपिण्डीकृतमिति ।

मत्स्यपुराणे—

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्व्येन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

सदा सर्वत्र नृताड्डीपीत्यर्थः । अपाम्निमत्पदं जावालवचन-
विरोधात् सामान्यविशेषन्यायेन भीरसक्षेत्रजाग्निमत्परम् ।

यथा जावालः—

सपिण्डीकरणाद्द्वे त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

भीरसक्षेत्रजौ पुत्री विधिना पार्व्येन तु ।

प्रत्यक्षमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं सुता दग ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्व्येन यः समाचरेत् ।

सदैव पिण्डा स स्यान्नाहभाहविनागकः ॥

यत्तु—नृताड्डी पार्व्येन कुर्व्वसधोऽधो याति मानवः ।

इति मत्स्यपुराणवचनं तदग्निमता सदैवेति तदीय-
विशेषवचनविरोधाद्भीरसक्षेत्रजाग्निमदितरविषयं सामान्यविशेष-
न्यायात् ।

एवञ्च—

प्रतिसंवासरश्चैव एकोद्दिष्टं नृताड्डीनि ।

इति व्याघ्रादिवचनमेतज्जमानार्थम् ।

तथा—प्रदानं यत्र यत्रेति यातातपवचनमपि प्रत्याब्दिकाति-
रिक्तविषयम् ।

तदाच साम्निचेतजोरसेतरे ये साम्निदशविधपुताः सर्वे
निरग्नेयस्य ते मृताहं वर्जयित्वा सपिण्डनोत्तरं सर्वत्र पार्व्यं
कुर्युर्मृताहे त्वेकोद्दिष्टमित्यर्थः ।

तथाच शङ्खः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र तत्र कुर्यादूर्ध्वं यित्वा मृताहनि ॥

न च जावालवचनं निरग्निविषयम् अग्निमता सदेति सर्व-
माखिसाधारणमिति वाच्यम् ।

वाक्यभेदगौरवात् साम्निः सर्वे सर्वदेव पार्व्यं कुर्युः, तथा
निरग्नेयस्य चौरसचेतजाः सर्वत्र पार्व्यमितरे दशपुता निरग्नेयो
मृताहं विहायान्यत्र पार्व्यं मृताहे त्वेकोद्दिष्टमिति वाक्य-
चतुष्टयम् ।

अथान्ये तु चौरसचेतजाः साम्निः सर्वत्रैव पार्व्यमितरे
सर्वे मृताहं विहाय पार्व्यं मृताहे त्वेकोद्दिष्टं कुर्युरिति
वाक्यत्रयम् ।

किञ्च—ततः प्रभृति संक्रान्ताविति मत्स्यपुराण-शङ्खादिवचनं
किं निरग्निमात्रविषयं किं वा चौरस चेतजनिरग्निविषयम् अथवा
निरग्निदशविधपुत्रविषयम् आद्ये द्वितीये च जावालवचनविरोधः
द्वितीये निरग्नेयस्येतेषां मृताहेतरस्त्वलव्यवस्थानध्यवसायः ।

किञ्च-शङ्खादिवचनानां मुख्यपुत्रपरत्वं न स्यात् यवञ्च मृताहे

एकोद्दिष्टप्राप्तौ अमावस्याप्रौष्ठपदद्वैकक्षपक्षमरणनिमित्तं साम्नि-
दशपुत्रैर्निरग्निना च पार्वणविधिना पितुः प्रत्यादिकथाहं कार्य-
मित्वाह—

ग्रहः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा मृताहनि ॥

अमावस्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽप्यवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्वणो विधिः ॥

एवं नैपुरुषिकं कुर्यादित्यर्थः किन्तु मृताहविहितं प्रत्यादिकं
वर्जयित्वा मृताहं त्वेकोद्दिष्टमेव एकोद्दिष्टं मृताहनीति वचना-
दित्यर्थः ।

तत्रैव प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति अमावस्यायामित्यर्थः
प्रेतपक्षः प्रौष्ठपदानन्तरितक्षपक्षः ।

प्राहदृती यमः प्रेतान् पितुं याव यमालयात् ।

विसर्जयति मातुष्ये कृत्वा गृह्यं स्वर्गं पुरम् ॥

इति प्रौष्ठपदद्वैकक्षपक्षमधिष्ठित्य ब्रह्मपुराणात् ।

तेन भाद्रपदमासमरणे तस्याश्वयुक्क्षपक्षत्वाभावात्
आश्विनमलमासमरणे तस्य प्रौष्ठपदानन्तरितपक्षत्वाभावे एको-
द्दिष्टविधिर्नैव सांस्कारिकं न पार्वणविधिर्नेति मिदम् ।

अमावस्यायां प्रेतपक्षे वा यस्य चयः तस्य सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
मृताहप्रत्यादिकथाहं उक्तः प्रायुक्तमात्रं तत्र त्रयं कुर्यात्
इत्युक्तमविहितमपुरुषिकः पार्वणो विधिरेव न चाह मृताह-

वर्जनमित्यर्थः । तेनामावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहं वर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र त्रयं कुर्यादित्येक एव विधिः सम्पन्नः, कान्तोपस्थाप्यपराह एव न तु मध्याह्ने, एकोद्दिष्टत्वाभावेन एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति वचनाविषयत्वादपराहस्य पार्ष्वणसामान्यकालत्वाच्च ।

अथ पारिजातरत्नाकरथोद्गतादयः—

तस्योक्तः पार्ष्वणो विधिरिति तस्येत्येकवचनाद्यस्य मृताह-
स्तस्यैव पार्ष्वणविधानातिदेशात् पितामहमपितामहस्याहस्य च
प्रधानस्यानतिदेशादैकपुरुषिकमेव पार्ष्वणमिति वदन्ति ।

तन्मन्दं प्रतिप्रसवादन्वया वाक्यमेदात् । ततश्च सति प्रति-
प्रसवे कुतोऽतिदेशप्रसङ्गः । येनोच्यते प्रधानस्यानतिदेशादिति ।

तथा—त्रिपिण्डमाचरेष्टाहमिकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति मत्स्यपुराणेन शङ्खवचनेकवाक्यतयाऽमावास्याप्रेतपक्षेतर-
मृताहे एकोद्दिष्टं विधायान्यत्र सर्वत्र शुभाद्यादौ अमावास्याप्रेत-
पक्षमृताहे च त्रिपिण्डकं याहं विधीयते ।

जावालेनापि—सपिण्डोकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

इति सामान्यतोऽभिधायं शौरसूत्रेण जायित्वनेन साम्नीरससूत्र-
जयोस्तदेव प्राप्तं त्रैपुरुषिकं पार्ष्वणमनूदान्येषां साम्नीनानेकोद्दिष्टं
विधीयते ।

न च मृताहे मृतस्यैव याहं प्राप्तं नान्यस्येत्वाग्रहणीयं मृताहे
पितुः पितामहादिसहभावेन याहस्यौत्सर्गिकवचनबोधितत्वात् ।
तस्येत्येकवचनम् यत्ततोः सम्बन्धेनोपन्यस्तस्य मृतस्य पूर्ववचनस्य-
मृताहसम्भावेत्तया भक्त्यम् ।

अतएव .

कर्पुसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं यादयोदशम् ।

प्रत्यादिकञ्च त्रेपेपु पिण्डाः स्युः षड्विंशति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टेऽभावाद्यादिमरणनिमित्तं त्रैपुरूपिक-
यादौ प्राप्ते सत्येव—

पितरो यच्च पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ॥

इति मातामहादिविकापेक्षया षट्संख्याप्राप्तौ प्रत्यादिके
तन्निषेधः सार्थकः स्यात् ।

अन्यथा प्रत्यादिके एतस्यैव यादप्राप्तौ अन्येषां विधाना-
भावादेव निषेधात् षट्संख्याननिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतएव
त्रैतयादौ निषेधो नोक्त इति ध्येयम् ।

आह्निकविधेक-आह्निकविन्तामणि-निर्णयान्मृतादीनामप्येतन्मतम् ।
कर्पुसमन्वितमन्वष्टकायाह्नं षोडशानां पूरणं पार्श्वं चस्यादिभूतं
सपिण्डनमित्यर्थः ।

अतः सिद्धं पितुरभावाद्यादिमरणे सदैवतं त्रिपिण्डकं
त्रैपुरूपिकयाद्विमिति । अथेदृशमनुष्ठापयवम् ।

अथेत्यादि अनुकङ्गोदस्य पितुरनुकङ्गोदस्योऽभावाद्याद्यन्तस्य
पार्श्वविधिकसांवत्सरिकयाह्नं तन्निमित्तकञ्च अनुकङ्गोदस्य
पितामहस्यानुकङ्गोदस्य एवं प्रपितामहस्य पार्श्वविधिकयाह-
नञ्च करिष्ये ।

* [अधिकाङ्क्षानुष्ठानं न चात्र न्यूनाधिकाङ्क्षता अतः
पृथगेव श्राद्धद्वयं अन्यथा विकृतपार्वणस्य नित्यमनुष्ठानप्रसङ्गः ।

अत्र तुल्यकालप्राप्तयोः पार्वणयोर्विकृतपार्वणमादौ कार्य-
मित्याचारः ।

न च पार्वणविकृतपार्वणयोस्तन्त्रता । पार्वणस्य पाट्पुरु-
षिकत्वेन प्रयोगभेदात् ।

न च पार्वणेन विकृतपार्वणं प्रसङ्गाद्वैतार्थमिति वाच्यम् ।

पार्वणे षट्श्राद्धानामेव गतार्थत्वमिति वाच्यं न त्वन्येन ।
ततश्च तयोरेव षट्श्राद्धयोः समानम्] अभावस्यादिक्षयनिमित्तेन
मातुरपि पार्वणमाहापस्तम्बः—

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं श्रादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मिश्रवन्धुमपत्नीभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।

दद्यात्तु मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतोऽन्यथा ।

मृताहप्रकरणान्मृताह इत्यभिधानाच्च प्रत्यादिक्श्राद्धविषयं
वचनमिदं येषां प्रत्यादिक्के पार्वणं विहितं तेषामपुत्राणां मृताहे
पार्वणं निषिध्य एकोद्दिष्टं विधीयते । अतएव न पार्वण-
मित्युक्तम् ।

अतापुत्रा इति विशेषणोपादानं अपुत्रायाः पार्वणस्यनु-
ष्ठानार्थमन्यथा ज्ञेयत्वात् ।

तच्चान्यष्टकादर्शनान्माह त्रितयदैवतं सदैवकं कार्यम् अत्रापुत्रा
इति पुत्रभिन्नाधिकारिणमुपलक्षयति ।

तेन बालपुत्राया बालपुत्रस्य वा अभावस्यादिसृताहे भ्रात्रा-
दिना एकोद्दिष्टमेव कार्यं ततश्च पौत्रदौहित्रादिभिः पितामह-
मातामहादीनां एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः—

अभावस्यां प्रमौतस्य पौत्रः संवत्सरं प्रति ।

पितामहस्य चेद्दद्यादेकोद्दिष्टं न पार्ष्णम् ॥

न केवलमपुत्राणां सृताहे पार्ष्णं न देयम् अपि त्वभावस्या-
दावपौत्राह मित्रेत्यादि-मित्रं मातुलभागिनेयादि ।

बन्धुसौक्तो यथा—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मवाग्धवाः ॥

स्त्री पत्नी कुमारी अनूढा एतत् सर्वमपुत्रोपलक्षणम् एव
कारो भिन्नक्रमेणैभ्यः संवत्सरं व्याप्य यन्मासिकं तदैव दद्यात् ।
अतः परं संवत्सरात् परं मासिकमभावस्याविहितं पार्ष्णमन्यथा
न दद्यादित्यर्थः ।

सृताहाज्ञाने यादमाह प्रचेताः—

अविज्ञातमृतेऽभावस्यायां याददिवसे वा ।

मृतगृह्येऽत्र सृताहपरः अज्ञातमरणस्योद्वेदिकाभावात्
मासज्ञाने तिष्यज्ञाने तस्याप्रोयाभावस्या वक्ष्यमाणा या कृत्तैका-
दशी प्राज्ञा उभयोरज्ञाने यवणदिवसे इति व्यवस्था ।

एवञ्चामावस्यायां पर्जनरं दग्धाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा
श्रवणदिनादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाकर्म समाप्य
श्रवणदिवस एव सपिण्डनं प्रत्याद्विक्ष्व कार्यम् ।

श्रवणदिवसमवधारणदिनोपसत्तत्तणम् ।

तथा धृतिः—

मृतस्य न भवेद्दार्ता यावद्वादशवर्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥

संवत्सरविशेषज्ञाने मासाज्ञाने च तिथिमासाज्ञाने पर्जनरं
दग्धाऽशीचोत्तरमेकोद्दिष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवर्षिकञ्च
क्षणैकादश्यां कृत्वा प्रकृतमासिकं प्रकृतवर्षिकं वा तन्मासस्या-
मावस्यायां क्षणैकादश्यां वा कार्यम् ।

श्रवणदिवसाज्ञाने वाक्ये वा पित्रोर्मरणे व्यवस्थामाह ।

पञ्चपुराणे —

न जानाति दिनं यस्तु न मासं यस्तुधाधिप ।

तेन कार्यममावस्यां यावत् संवत्सरं चतु ॥

मार्गशीर्षे तथा माघे वैशाखे ज्येष्ठे एव वा ।

तिथिविशेषज्ञाने मासाज्ञानेऽप्येवम् ।

एवञ्चामावस्यायां पर्जनरदाहे कृते तत्र सांवत्सरिकयादमेको-
द्दिष्टमेव कार्यम् न तु पार्व्यणं “अमावस्यां चर्यो यस्य” इति
गङ्गवचनेन अमावस्यामरणनिमित्तमेव पार्व्यणविधानात् ।

ननुहारीतः—

आहविघ्ने समुत्पन्ने मृताहोऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत क्षणपक्षे विगेषतः ॥

आहपदमत्र मृताहसम्बन्धियाहस्य दाहावध्यशीचान्त-
द्वितीयदिनविहितत्वेन मृताहसम्बन्धित्वाभावात् ।

अर्थं तु—

मृताहसम्बन्धियाहसजातीयआहमिति विवक्ष्य साग्नेरप्या-
द्यैकीहिष्टे मृताहस्याहसजात्यसम्बन्धेवेति षदन्ति ।

तदपि मन्दम् ।

अभावस्यादिरुतस्य पार्ष्वणविधिकसांवत्सरिकसजातीयतया
अभावस्यादियाहोऽप्यतिप्रसङ्गात् ।

यस्तुतस्तु—सांवत्सरिकातिरिक्तमपि णोत्तरयाज्ञेतरयाहं वा
विवक्षितम् । तेन सर्व्वत्र निस्ताः ।

मृताह इति मृतमासौयतियविज्ञात इत्यर्थः ।

अत्र आहविन्तामणिः—

विगेषतःषदोपादानात् आदित्यमक्रमणं विगेषेणायनद्वय-
मिति वत् शुक्लैकादश्यामपि मृताहस्याहस्य कर्त्तव्यत्वं क्षणपक्षे तु
प्राशस्त्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यादित्याह ।

यस्तुतस्तु विगेषतो मृताहादपि भक्तियद्वाद्रव्याद्यतिगयेन
क्षणेकादश्यां कुर्वीत न ततोऽप्याहहानिः कर्त्तव्येत्यर्थः ।

अथवा अविज्ञातएतेऽभावस्यायां श्रवणदिवसे चेति प्रचेतो-
वचनोक्ताभावस्यायवणदिवसान्यामपि शुक्लैकादश्यां विगेषतः
याहं प्रगम्तम् ।

अत्र च यादविवेके—अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकी-
द्विमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासपाते न कर्त्तव्यं किन्तु मल-
मासाव्याप्तकृत्त्यैकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अस्यायमाशयः—

या तिथिरित्यत्र तिथिपदेन पूर्वोक्तयुक्त्या शुचिभावानन्तर-
दिनग्रहणे प्रशस्तकालोपलक्षितानन्तरतिथिग्रहणे वा तस्मिन्
दिने मलमासास्यविघ्ने सति रक्तपातादिवत् हारीतवचनात्
कृत्त्यैकादश्यामेवेति ।

समयप्रकाशकारणम्—

न त्वन्या वै कदाचन इति वचनात् मलमास एवाशौचपतित-
त्वात् कार्यमित्याह । तत्र समीचीनम्—

तस्मिन् प्रकृते मासि कुर्याच्छादं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकस्य सर्व्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्येव शादविधानात् ।

गर्हितः पितृदेवभ्यः सर्व्वकर्मसु तं त्यजेत् ।

इति मृच्छपरिशिष्टवचनात् ।

मणिप्रीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छादिकं भवेत् ।

इदं वाप्ययवा पूतं तत्र कुर्यान्मनिगुप्ते ॥

इति मधुहारीतेन यत्किञ्चिदित्यनेन सर्व्वेषां आहानां निषेधात् ।

न च—

नेहेताव विनेपेभ्यामन्यत्राप्यकादिभिः ।

इति गृह्यपरिशिष्टेनासम्भवत्कालान्तरकाणां प्रतिप्रसवात्
“न त्वन्या वै कदाचन” इत्यनेनास्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति
याच्यम् ।

विघ्नपतितयादस्य लण्येकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तर-
कत्वात् “न त्वन्या वै कदाचन” इति निषेधस्तु खेच्छया धन्य-
तिथ्यनुष्ठानविषयः ।

अन्यथा तन्निधौ रक्तादिपाते पचिष्वाद्यर्गोचस्यले राक्षो च
का गतिः ।

अन्ये तु—

अशौचानन्तरयोग्यकालप्रवृत्त्यात् रात्रादिनिषिद्धेतरस्यैव
योग्यत्वात् रात्रिवन्मलमासस्यापि निषिद्धत्वान्नमसामौत्तरतिथा-
धैव कार्यमित्याहुः । तन्मन्दम् ।

शुद्धदिनेऽचिरोदितसूर्यमुद्गते वाक्तादौ जाते तद्विमम्य
निषिद्धत्वेनायोग्यत्वात्तत्परदिने श्रावं प्रमज्जेतेति मंधेपः ।
विस्तारस्तु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ वृद्धिश्रावम् ।

तत्र गोभिन्ः—

मर्वांस्येषान्वाहार्यपन्ति ।

मर्वांसि प्रसृतानि गृह्योक्तकर्माण्येत्यर्थः ।

तथा शुद्धिदिने शुद्धिकालीनतिथेर्द्वित्रिमुहूर्तव्यापित्वे तन्मध्ये-
ऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । न च तथा सर्वदेशीयशिष्टाचारलोपात् ।

अत्र चाशौचोत्तरदिने रक्षपातादिना आदविघ्ने सति सधु-
हारीतवचनादनन्तररक्ष्यैकादश्यामेव कार्यं कपालाधिकरण-
न्यायादितिप्रसङ्गाच्च ।

ततश्च तत्रापि यद्यशौचान्तरं स्यात् तदा तदशौचे ध्यतीति
कार्यं पूर्ववचनात् विघ्नान्तरे त्वन्वस्थां कृष्यैकादश्यामेव इति ।

युद्धस्य तु त्रिंशद्विंशत्यशौचमध्ये मासिकयादप्राप्ती तच्छ्राव-
मनन्तररक्ष्यैकादश्यामेव कार्यं न त्वशौचान्तोत्तरदिने प्राचैको-
द्दिष्टादिसपिण्डनाम्नानां पोडुगयाद्यानां तदादितदन्तन्यायात्
छाताचैकोद्दिष्टस्यैव मासिकयादेऽधिकारादशौचोत्तरकर्तव्याद्य-
यादाकरणकृताधिकाराभावरूपविघ्नेनैव बाधितस्य प्रथममासिक-
स्याशौचमध्ये प्राप्तप्रभावेनाशौचबाधितत्वाभावादिति ध्येयम् ।

कृष्यैकादश्यामपि करणागती द्वितीयमासिकदिने प्रथम-
मासिकस्य विधानाभावात्तदादितदन्तन्यायेनाहतप्रथममासि-
कस्य द्वितीयमासिकेऽधिकाराभावात्मासिकद्वयमेव कृष्यैकादश्या-
मेकत्र कार्यमिति प्राचीनाचारः ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति भूर्लोकस्मितं वचनमुपहसनीयमेव । समूलत्वभ्रमे तु
तेनैव पतितमासिकेन गृह कृष्यैकादश्यां मासिकान्तरं कारयेदिति
तदादितदन्तन्यायभूतकं वचनमेवेति ।

तानि च हृन्दीगपरिशिष्टनिषिद्धेतराणि अन्यत्र वैदिके लौकिके वा तत्तद्वचनविशेषादेव आहं तच्च वक्ष्यते । सानसन्ध्ययोः निषेधाभावेऽपि आवाधिकारसम्पादकतया आचमनवन्न तत्र आहम् । आतोऽधिकारी भवतीति ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः, सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

इति पिण्यादिवचनात् काम्यज्ञानस्य गृह्यानुकूल्येन तत्र आहम् । अन्नयज्ञे तु वेदारम्भे स्मृतत्वाच्च पृथक् आहम् । अन्वाहार्यपदेन माहपूजादिभ्योऽनु पद्यादाह्रियते इति श्रुत्युत्पत्त्या हृद्विद्याहमुच्यते ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

यच्छाहं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

पिण्डपिष्टयन्नरूपस्याहाद्वितीयश्राद्धमित्यर्थः, अन्वाहार्यं यन्तीति नित्ययोगे मनुष्ये तेनास्य कर्माङ्गता दर्शिता ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

निषेककाले होमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

त्रेयं पुंसवने चैव आहं कर्माङ्गमिष्यते ॥

निषेककाले गर्भाधानदिने होमे चेति चकारादग्निष्टोमादि-मकमयज्ञानां यद्वचनं, तथाच मत्स्यपुराणे—यज्ञोद्वाहादिमन्त्र-इति । पुंसवने चेति चकारात् गृह्योक्तमकमकर्मणां यद्वचनम् ।

अत्र केचित्—निषेककाल इति सामगेतरपरम् ।

विवाहादिः कर्मणो य उक्तो

गर्भाधानं शशुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्या-

च्छाहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति परिशिष्टवचने अन्तगन्धस्यावयवार्थत्वेन विवाहादिषु
गर्भाधानावयवेषु कर्मसु एकमेव विवाहकाले आहं न प्रति-
कर्मादायिति निषेधस्य सामगमात्परत्वोपसंहारात्, अन्यथा
वचनद्वयविरोधात् ततश्च सामगानां गर्भाधाने आहं
नास्त्योस्याहुः । तन्मन्दम्—

नियेककाल इति वचनस्य सामनेतरपरतया मन्त्रोच्चे प्रमाणा-
भावात् परिशिष्टवचने दशाहान्ते पुनः क्रियेतिवदन्तगन्धस्य
समीपार्थतयैवोपपत्तेः ।

अन्यथा परिशिष्टवचनस्य सामगमात्परत्वे विवाहगर्भाधानयो-
र्मध्यपठितेषु चतुर्थोहोमादिषु सामनेतरयां आहनिषेधः कुतो
लभ्यत इति । तस्मात् सर्व्ययास्त्रिभिरेव गर्भाधाने आहं कार्यम् ।
आहचित्तामग्निसममप्येतत् आहविवेकस्मरमोऽप्येति ।

एतच्च कर्माद्वाहं कर्मादौ कार्यं “यच्छाहं कर्मेणामादा-
यिति गृहपरिशिष्टवचनात्” आहं नादौ कर्मणः आदिति
प्रागुक्तपरिशिष्टवचनात् ।

तथाच ग्रातातपः—

नानिहा तु पितुन् आहैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

वैदिकं वैदप्रमाप्तात्तगम्यम् अनिहा नारभेदित्वैवारभदित्यर्थः ।

यत्र गृह्योक्तेऽन्यत्र वैदिकेऽग्निष्टोमादियज्ञदेवप्रतिष्ठादौ तत्त-
द्विशेषवचनात् कर्मज्ञतया यादं प्राप्तं, तस्मिन्नेव वैदिके कर्मणि
तच्छादस्य प्राक् कर्त्तव्यतामात्रमनेन विधीयते । न तु वैदिकमात्रे
गङ्गास्नानदानदुर्गात्मवादी यादमपि उभयविधेर्गौरवात् ।

केचित्तु—वचनमिदं गृह्योक्तवैदिककर्मणि यादविधायक-
मिति व्याचक्षते । तन्मन्दम्—

यज्ञप्रतिष्ठादौ गृह्योक्तेतरस्मिन् यादस्य प्राक् कर्त्तव्यतानियमा-
भावात् परतः प्रसङ्गः स्यादिति ।

वैदिकविशेषणादवैदिके रागप्राप्ते गृह्यप्रवेशे यादस्य प्राक्-
कर्त्तव्यत्वनिरासः । तच्च नाहं वैदिकस्य लौकिककर्माङ्गत्वानुप-
पत्तेः, किन्तु नैमित्तिकमेव सत्तत्त्वं, यद्यपि निमित्तत्वं प्राक्
सिद्धस्य सत् एव प्रवेशक्रियायाम् चरविनाशित्वात्तथात्वाभाव-
स्तथाप्यगत्या बुद्धिस्यतया निमित्तत्वमुपचर्यते ।

निमित्तान्तरञ्च नैमित्तिकं, ततश्च तीर्थप्राप्त्यादिनिमित्तक-
यादवत् गृह्यप्रवेशानन्तरमेव यादं कार्यम् ।

न च रविसंक्रान्तिवत् भाविनोऽपि तस्य बुद्धिस्यतया निमित्तत्व-
मुपचर्यं प्रागपि कथं न क्रियत इति वाच्यम् ।

यद्यतिरेकेण न कार्यनिष्पत्तिस्तस्य सत्त्वं प्राक्सिद्धत्वोभयं
निमित्तताघटकं, तत्र चागत्या बुद्धिस्यतया संस्कारद्वारा सत्त्व-
मुपचर्यते, अथवा अधिकरणसत्त्वेन सत्त्वमुपचर्यते, द्रव्यसत्त्वेनैव
द्रव्यप्राप्तशब्देः ।

किन्तु प्राक्सिद्धत्वोपचारे को हेतुः, रविसंक्रान्तिस्थले तु

वचनात् कुत्रापि तथा (?) अन्यथा तीर्थ-द्रव्य-प्राप्ति-व्रीहिपाका-
दिनिमित्तकेषु याज्ञेषु तथात्वप्रसङ्गः ।

किञ्च गृहप्रवेशयाज्ञस्य देशाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद्गृहमेवाधि-
करणं, तीर्थप्राप्तिश्चाज्ञस्य तत्तीर्थवत् तच्च प्रवेशं विना न घटत
इति याज्ञस्य प्रवेशानन्तरत्वं सिद्धमेव ।

मदनपारिजाते च वचनं लिखितम्—

नवं गृहं प्रविश्यैव तन्मध्ये पूजयेच्छिष्यम् ।

हृदियाहं ततः कुर्याद्वाङ्मनसि तर्पयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नवयेऽमनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पित्रगणमर्चयेत् प्रयतो गृही ॥

अत्र नानिष्टा तु पितृनिवृत्त आश्रमत्यागात् समानकर्तृकत्वा-
वगमेऽपि कन्यापुत्रविवाहेष्विति वचनं विवाहास्त्वसंस्ताराद्भूते
याज्ञे पितुरधिकारमात्रं बोधयति, न तु पित्रकर्तृकं याज्ञान्तरमपि
गीरवात् ।

ततश्च कन्यापुत्रविवाहाद्वायाज्ञस्य वचनात्—भिर्यकर्तृकत्वे
मिहे नानिष्टेति वचनात्—कर्मादिषु सर्वेष्विति परिमिटवचनाय
प्राक्कर्तृकत्वमप्याहृतमेव । इत्यत्र बाधकस्य पितुरभावेऽपि
पितृश्रादिमन्त्रेषु पुत्रस्यैव विवाहे याज्ञाधिकारः सामान्य-
विधिवन्नात्, एवं पितरि विदेगस्योपोति चेदम् ।

अथ च पितुरधिकारः पुत्रस्य प्रथमविवाह एव ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्माणि ।

इति वचनात् ।

संस्कारत्वञ्च प्रथमविवाहस्य द्वितीयविवाहे तु स्वयं कार्यम्,
नानिद्वेति वचने क्ताप्रत्ययात् समानकर्तृकत्वावगमात् । न च
तत्र यावन्मैव ज्ञास्येति वाच्यम् । गृह्योक्ततया यावन्मातेः ।

उक्तवानन्दसन्ताने यत्रोदाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूजाः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तैव च ॥

इति मत्स्यपुराणे उदाहृतावप्युक्ताश्च । उक्तवि पुत्रजन्मनि ।
आनन्दसन्ताने गर्भाधान-पुंसवर्न-सीमन्तोदयनेषु यत्र ग्रह-
यज्ञाग्निष्टोमादौ ।

उदाहादीत्यादिशब्दांश्चात्मकरणनिष्क्रमणाद्यप्युक्तोपनय-
नानां ग्रहणम् ।

विश्वदेवानां यथात् पाठो मात्रादिषु त्रिषु गणेषु विश्वदेव-
ज्ञानार्थः । ब्रूडाकर्मादिक इति प्रकरणादादिशब्देन निष्क्रम-
णाद्यप्युक्तोपनयनदेदारभ्यसमावर्त्तनानि गृह्यन्ते ॥

अत्र केचित् नामकर्माणीति पुत्रमभिधानावात्मकरणब्रूडाकरण-
मधामूतयोर्निष्क्रमणाद्यप्युक्तयोः यावन् नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम् ।

सर्व्यास्तेषां हार्थवन्तीति गृह्योक्तकर्माभावे यावद्विधानात् ।

* य पुत्रके—द्वितीयविवाहे इत्यारभ्य वाच्यमित्यनोऽर्थः पतितः ।

* य पुत्रके—प्रकारार्थः ।

अतएव परिशिष्टकृता—

न शोष्यन्ती-जातकर्म-प्रोषितागतकर्मसु ।

इत्यादिना गृह्योक्तशोषस्यादिकर्मसु आहं निषिद्धान्येषु गृह्यो-
क्तेषु आहमावश्यकमिति दर्शितम् ।

ननु अन्नप्राशनस्य गोभिलगृह्याशुक्तत्वात्तत्र छन्दोगानां आहं
मा भवत्विति चेत् कथं तर्हि छन्दोगानामन्नप्राशनसामः ।

अथ पारस्करोक्तत्वेन परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

• तथा—

अह्नयेकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पठेन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकृतम् ॥

एवमेतः धर्मं याति बीजयर्भसमुद्भवम् ।

इति याज्ञवल्क्येन संस्कारमध्यपाठाच्च छन्दोगानामपि तस्मात्
इति चेत् ।

तर्हि गृह्योक्तत्वेन संस्कारत्वेन च कश्चाद्वाहनाभि कां
विरोधः ।

अतएव गोभिलभाष्यकृता यशोधरस-

शोमकवचनं लिखितम्—

सत्वाभ्युदयिकं आहं दधिमध्याह्नमयुतम् ।

अथच प्राग्यदिदवपत इत्यादिमन्यतः ॥

इति ।

एतेन भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन भौकिकत्वात् गृह्यप्रपञ्चपत्

परत एव ग्राहमिति यत् कैश्चिदुक्तं तदप्यपास्तं पितामहं प्राशये-
दिति निजर्घस्य वैदिकत्वात् ।

तथा राजमार्त्तश्ले भोजराजः—

पुत्रोत्पत्तौ भवेच्छादमवप्राग्ने च निष्क्रमे ।
चूडाकार्यं महादाने नान्ति पुंसवने व्रते ॥
पाणिग्राहप्रतिष्ठायां प्रवेगे नववेश्मनः ।
एतद्बृहिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥

निर्णयामृतेऽपि कूर्मपुराणवचनं लिखितम्—

अवप्राग्ने च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेगने ॥
सेतुहञ्जसादीनां प्रतिष्ठासु विद्येयतः ।
सीर्ययाग्राहयोक्तं गृहस्थस्य विधीयते ॥

अत्र प्रतिष्ठादीनां गृह्योक्तत्वाभावेऽपि वचनाच्छादम् ।

एवञ्च विष्णुपुराणे नामकर्मण्येति द्वयगुपादानमुपलक्षण-
सूचनपरमिवेति प्रतीमः ।

सीमन्तोच्चयने चेति चकारात् पुंसवनसर्माधानयोरुपसंग्रहः ।
पुत्रादिमुखदर्शनं इति पुत्रस्य प्रथममुखदर्शनं इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

पुत्राग्रो नरकाद्यक्षात् चायते पितरं सुतः ।

मुखसन्दर्शनेनास्य तदुत्पत्तौ यतेत सः ॥

इति हृहस्यतिवचनेनापि रागप्राप्तस्य पुत्रमुखदर्शनस्य नरकनिस्तारकारणतयोपन्यासादियमकसंन्यत्वावैदिकत्वं रागती नियमासम्भवात् गर्भाधानवत् ततश्च पुत्रमुखदर्शनात् प्राक् आहमित्याहुः ।

तदुत्पत्तम् । मन्वादिवचनैः पुत्रजन्ममात्रस्य पुत्रामनरकनिस्तार-
कत्वाभिधानात् तद्विरोधात् हृहस्यतिवचने मुखसन्दर्शनपदेन
मुखं सन्दर्शयतीति व्युत्पत्त्या जम्बोध्यते ।

यथा मनुः—

व्येष्टेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृण्यैव स तस्मात्पुत्रमर्हति ॥

जातमात्रेण पुत्रीभवति पुत्रामनरकात् जाती भवतीत्यर्थः ।

तथा—हरिर्धन्वे पृथुपास्यानि मृतस्य वेशस्य दक्षिणभुज-
मयनाज्जातेन पृथुना वेशसातः ।

यथा—

समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ।

घातः स पुत्रपेध्याघः पुत्राग्रो नरकात्तदा ॥

विष्णुपुराणे—

सत्पुत्रेण च जातेन विष्णोऽपि त्रिदिवं यंयो ।

पुत्राग्रो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥

एषश्च नियमविधित्वाभावात् पुत्रमुखदर्शनस्य लौकिकत्वे
 गृहप्रवेशवत्तन्निमित्तकयाचं पयादेवेति यदा तु पुत्रमुखदर्शनपुत्र-
 जन्मनिमित्तकयादयोर्योगपथं स्यात् तदा तन्त्रेण सकृदेवानुष्ठानं,
 अन्यथा पुनरेवेति ।

नान्दीमुखं पितृगणमित्यनेन नान्दीमुखविशेषणवतः
 पित्रादेरत्र देवतात्वं तस्य च नान्दीमुखपदस्य सम्बन्धिवाचक-
 पित्रादिपदात् प्राक् प्रयोगनियम इत्यपि दर्शितम् ।

तथाच कात्यायनः—

नान्दीमुखान् पितृनापाहयिष्ये इति पृच्छति ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादि ।

मातृमातामहादीनामपि तथात्वमाह ब्रह्मपुराणम्—

प्रपितामहसंज्ञाय नान्दीमुखस्य मातरः ।

मातामहैभ्यश्च तथा नान्दीषक्तेभ्य एव च ॥

अथ च मातृपदमपि* दर्शितम् ।

शातातपः—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च हृदौ यादवयं स्मृतम् ॥

एष च मत्स्यपुराण-कात्यायन-शातातप-विष्णुपुराणवचनेषु
 स्वमातृमातामहादीनामिव स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतिः तेभ्य
 एव याचं देयम् । तेन—

पिता पितामहयैव तथैव प्रपितामहः ।

चयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैपिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेत् विधिपूर्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाद्बृहप्रपितामहादीनामेव हृदिथादमिति

‘यत् कैचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । इति ।

पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आशदानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिपरिशिष्टवचनाच्च ।

ब्रह्मपुराणवचनान्तु पित्रादित्रिकस्य पतितपत्रजितत्वे बृह-
प्रपितामहादीनां आदविषयकम् ।

अतएव आदानर्हत्वात् पित्रादीनामशुमुखत्वं तत्परेषां
आदानर्हत्वेन प्रसन्नमुखत्वानान्दीमुखता दर्शिता । इति आद-
विवेकः । कस्यतरी तु पित्रादित्रिकविषयमित्युक्तम् ।

इनायुधेन ॥ शाखिविशेषश्चयस्यितमित्युक्तम् ।

आभ्युदयिके आभ्युदयमाधने अहयानादौ मङ्गल्यवति
पुंसवनादावित्यर्थः ।

ननुहारीतः—

मातृआदन्तु युग्मैः स्यात् मदैवं प्राङ्मुखैः पूयक् ।

युग्मेर्ग्राह्यैरित्यर्थः ।

पृथक् सदैवं कर्त्तव्यं मात्रार्थं देव्याहं पृथक् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

पृथक् देवकरणं फलानिगमार्थं तन्त्रेणापि सिद्धेः ।

अतएव—

वैश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

इति मार्कण्डेयपुराणे पृथक् वैश्वदेवनिषेध उक्तः ।

माह्व्याह्वञ्छन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योपिङ्गाः पृथक् दद्यादवसानदिनाहते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे निषेधात् ।

नचैतद्वचनं पार्व्वणे योपितां पित्रादिभिः सह पृथक् दान-
विधायकं पृथक्पदोपादानात् ततश्च सहदानविधानात् पार्व्वणे
सपत्नीकस्य देवतात्वमिति वाच्यम् ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्य इति हेतुमद्वचनार्हविरोधात् तस्या
अपि तद्दानात् ।

किञ्च—तस्यास्तृप्तिपिण्डत्वात् स्वभर्तृपिण्डेत्यनुपपन्नं स्वस्य
भर्तृश्च पिण्ड इति व्याख्याने तु हेतुत्वाशुपपत्तिरुत्तरार्धवैयर्थ्यञ्च
स्यात् । तर्हि पृथक्पदस्य का गतिरिति चेत् ।

अन्वष्टका-गया-हृदि-श्राद्धञ्चैव सताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यद्वेत् क्वचित् ॥

इति श्रद्धादिवचनादन्वष्टकादौ पृथक् प्राप्तं श्राद्धसमूह्य
छन्दोगमोक्षरत्या निषिध्यते ।

छन्दोगपरिशिष्टोक्तत्वात् ।

नच पाव्ये निषेधस्य चरितार्थत्वात् अन्वष्टकादौ सामान्यतो
विधायकवचनात् सामगानात्रपि माह्याहमिति मैथिलमत-
मुपादेयम् ।

पाव्ये माह्याहस्याप्राप्ततया निषेधस्य पथ्युदासस्य वा
असम्भवात् तयोः प्राप्तुपजीवित्वादन्यथा वैयर्थ्यात् ।

एतेन यदन्यत्तैरुक्तम् अयमानदिनपदेन विशेषविहितग्राह-
मुपलक्ष्यते अन्यथाद्यैकोद्दिष्टन्यूनपाणासिकादावनिस्तारात् ।

ततश्च अन्वष्टकादावपि विशेषविहितं माह्याहमायात-
मिति । तदपि निरस्तम् ।

अस्य वचनस्य प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरविषयत्वेमाद्यैको
द्दिष्टादेरविषयत्वात् । उपलक्ष्ये प्रमाणाभावात् ।

मातुः सपिण्डने पितामहौयाहं नतु पथ्युदस्यते परिशिष्टे-
नैव छन्दोगानां विशेषाभिधानात् । यथा—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् । इति ।

अतएव परिशिष्टे—

पद्भ्यः पिष्टभ्यस्तदनु याहदानमुपक्रमेत् ।

इति पट्मंस्थानियमो ह्यहो लतः । अन्यथा तदनर्थकं ष्यात् ।

तथा—

इति षट्पिण्डमात्रदानमुक्तम् ।

गोभिलेनापि हृदावन्वष्टकायाश्च मातृश्राद्धगन्धोऽपि न सूचितः ।

ततयान्वष्टकायां हृदौ गयायाश्च प्राप्तं मातृश्राद्धं छन्दोगितरैरेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्त्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धृतासेषां तस्याभावेऽपि तत्कृमात् ॥

वचनमिदं न आश्विनायकम् ।

सर्व्वाण्येवान्वाहार्थवन्तोति गोभिलवचनात् सामान्यतः प्राप्तेः ।

किन्तु संस्कारस्य पुत्रगोचरतया आश्वि तस्यैव पित्रादिमातामहादीनामौचित्यप्राप्तौ पितुरेव पित्रादिमातामहादीनां आश्वदेवतात्वं विदधाति ।

अतएव पुत्रमातामहादिव्यावर्तकः स्वग्रन्थो दत्तः ।

स्त्रपितृभ्य इत्यत्र पित्रपदमजहत्स्वार्थलक्षणया जनकादिषुदित्याहोदेष्योपलक्षकम् । तेन पितृर्मातृगणलाभः । अथवा परिशिष्टकृता छन्दोगाभिप्रायेण भोक्तृलोपाधिना षट्सु पुरुषेषु पित्रपदं प्रयुक्तम् । अथर्व्युरपि तुल्यन्यायात् स्वमातृभ्यो दद्यात् सुतसंस्कारकर्मस्त्रित्यनेन कन्यासंस्कारेषु आश्वं नास्तीति सूचितम् ।

कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यादि विष्णुपुराणवचने कन्याविवाहे

विशिष्टयाहमुक्ता अन्येषु कन्या-नामकरणादिमंस्कारेषु आहं
नास्तीति स्फुटमेवोक्तम् ।

अन्यथा चूडाकर्म्यादिक इत्यनेन विवाहस्यापि प्राप्तौ कन्या-
पुत्रविवाहेष्विति व्यर्थं स्यात् ।

किञ्च-गोभिलादिष्टहो पुत्रजन्मोपक्रम्य जातकर्म्यादिमंस्कार-
विधानात् कन्यासंस्कारस्य गृह्योक्तत्वाभात् कुतः आहमाप्तिः ।

अथ तर्हि कन्यायाः संस्कारप्राप्तिरिति चेत्—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्य समन्वयकः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

कन्याविवाहे तु आहं पितुः पितृणामेव—

नाम्दीमुत्तं पित्रगणमर्चयेत् प्रयतो गृही ।

इत्युक्तत्वात् ।

मंस्काराद्यान नामकरणाद्या विवाहान्ताः ।

जातकर्मणि आहनिषेधात् पुंमवन मोमन्तोचयमयोश्च न
पुत्रमंस्कारत्वमनिषेधात् किन्तु गर्भमंस्कारत्वमेव ।

अतएव—

इति राजमार्त्तण्डे प्रतिगर्भे पुंसवनमभिहितम् ।

तत् पुत्रकामस्यैव पुत्रेच्छुरित्वुपादानात् गर्भसंस्कारस्य प्रथमे-
नैव जातत्वात् ।

तत्रापि तस्मादेव विष्णुपुराणात् पितुः पितृणां यादवलाभः ।

तर्हि कथं पुंसवनसोमस्तोत्रयनकन्याविवाहेषु तस्याभावेऽपि
तत्क्रमादिति सङ्गच्छते । सत्यं, पुत्रसंस्कारे तथा दृष्टत्वेन एकत्र
दृष्टार्थन्यायात् तस्याभावेऽपि तत्क्रमादित्वस्यैवौचित्यात् ।

अथ उद्ब्रह्मात् इत्यभिविधावाङ् न मर्यादायै कन्यापुत्र-
विवाहेष्विति विष्णुपुराणवचनात् ।

अस्मादेव विष्णुपुराणात् पिण्डानित्यस्य सविधिक्रियाशेष-
सूचकता ।

तर्हि पितुर्मरणेऽन्येन संस्कर्त्वा कथं याजं देयमित्याह तेषा-
मिति तेषां पितुः पितृणामित्यर्थः ।

तत्क्रमादिति नात्र तस्य पितुः क्रमस्तत्क्रमः स एव वा
पूर्वोक्तः क्रमस्तत्क्रम इति । तेषां तस्याभावेऽपौत्र्यमेनैव
सिद्धेस्तत्क्रमादित्वस्य वैयर्थ्यापत्तेर्लेपभागिनां याज्ञनिषेधाच्च ।

किन्तु तमारम्य क्रमः तत्प्रधानक्रम इति वा मध्यपदलोपी
समास एव तत्रापि तेषां तत्क्रमादित्वेन लेपभागिनं पितुः
प्रपितामहं विद्वांस्य पितरमादाय तेषां पितुः पितृणां दद्यादित्यर्थे
सति पितुर्मातामहादीनां यादवमायातम् ।

कन्याविवाह-पुंसवन-सौमन्तोभयनेषु संस्कार्यक्रमासम्भवाच्च
तत्पदेन प्राधान्यात् पितुरेव प्रत्यवमर्पस्य न्याय्यत्वाच्च ।

तस्मात् पितुर्मातामहपञ्चः श्रीनारायणोपाध्यायमन्त्रत
एवोपादेयः ।

तथाच कृत्यचिन्तामणिलिखितं वचनम्—

अष्टौ संस्कारकर्मणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यादयान्योऽपि तस्याभावे तथैव च ॥

अष्टौ गर्भाधानविवाहौ विना तथैव पितुः प्रकारेण कुर्या-
दित्यर्थः । युज्यते हि पिष्टमरणेऽप्यन्यकर्तुरपि तत्प्रकारः ।

अतएव विदेशस्ये पितरि चायम्यकसंस्कारस्यान्यथानुपपत्त्या
कृतेनान्येन संस्कर्त्ता प्रतिनिधिवत् पितुः पिष्टगण-माष्टगण-
मातामहगणानां ग्राहं कर्त्तव्यं, एवञ्च संस्कार्यमाष्टमरणे पित्रा
यथा स्वमाष्टभ्य एव दीयते तथान्येनापि पिष्टमरणे पितुर्मातादिभ्य
एव देयं नतु संस्कार्यमातादिभ्य इति ।

यत्र तु पतितो प्रव्रजितो वा पिता गृहभूत न पित्रादिप्रमैण
ग्राहं तत्क्रमादित्यत्र तत्पदेन पार्ष्णाहंपिष्टयज्ञात् प्राङ्मणा-
दिहते तात इति तस्य ग्राहनिषेधात् । किन्तु पितुः प्रणितामहस्य
नेपभागित्वहेतुकग्राहनिषेध एव तत्क्रमादित्यस्य योजनं तदोपज्ञाभावे
च तत्क्रमादिति विधिर्निवृत्तिरेव अतएव जीवति पितरि तत्पुत्रेण
समुपमंस्कारे क्रियमाणे प्रेतीभूतपितामहे विज्ञाय प्रणितामहादि-
विकस्य क्रियते इति ।

अत्र केचित्—

तत्कमादित्यनेन संस्कार्यपिचादिक्रमोपदेशात् संस्कार्य-
मातामहादीनां प्राप्तिः ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भुवम् ।

इति वचनेर्यस्य पिचादित्त्रिकं तस्यैव मातामहादीनां ग्रहणा-
दित्याहुः । तत्र—

तेषामिति वचनादपिशब्दाच्च पित्रा येभ्यो दत्तं पितुर्मरणेऽपि
तेषां पितुः पितृषामिव दानम् ।

केवलं तत्कमादित्यनेन तत्रैव पितरमनुप्रवेश्य लेपभागि-
तया पितुः प्रपितामहो नियिध्यते अन्यथा तेषामित्युपादान-
मनर्थकं स्यात् बहुवचनानुपपत्तिरिति ।

अतएव—

दौहित्रैर्वा नरयेष्ट कार्यास्ताननयैस्तथा ।

इति विष्णुपुराणे दौहित्रतनयस्योत्तरक्रियायामधिकारकथन-
मप्युपपन्नम् ।

किञ्च गर्भसंस्कारयोः पुंसवनसोमन्तीसवनयोः संस्कार्य-
मातामहाग्रहणं विदुषामुपहमनीयमेव ।

यच्च—तस्य संस्कार्यस्य क्रमस्तत्क्रमः येन क्रमेण संस्कार्येण
यादं कर्त्तव्यं तत्कमादिति यादचिन्तामणानुक्तं तदप्यतीव
मन्दम् । पूर्वोक्तमर्थमदोषयमात्वात् ।

एवञ्च जीवति मृते वा पतितप्रव्रजिते पितरि तत्पुत्रसंस्कारे
तेभ्यः पितुर्मातामहादिभ्यो देयं इति सर्व्वे ममप्लसम् पुत्रजन्म-
निमित्तकन्तु आहं पित्रा स्वयमेव कार्य्यं नान्येन ।

तस्यैव पुत्रजननादस्यं प्रति तस्य निमित्तत्वाभावात् ।

तथाच विष्णुपुराणे—

जातस्य जातकभांदिक्क्रियाकाण्डमशेषतः ।

पुत्रस्य कुर्व्वीति पिता आहं चाभ्युदयात्मकम् ॥

संस्कारस्त्वन्येनापि कार्य्यं भावश्यकत्वात् पूर्व्वयचनाच्च ।

अभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनिमित्तकथाहमित्यर्थः ।

यथा मार्कण्डेयपुराणि—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये आहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकग्रन्थसमं नरैः ॥

पुत्रमुपदर्शननिमित्तकथाहं तु पृथगीयेति प्रागुक्तं तदपि
काम्यम् ।

मातातपः—

अज्ञत्वा माह्वयागन्तु यः आहं पन्निषेप्येत् ।

तस्य क्रोधममाविष्टा हिंसां कुर्व्वन्मि मातः ।

मातरो गोव्यादयो यन्ममाणाः, अत्र युगपन्मासयोर्माह्वयाग-
यात्रयोर्माह्वयागस्य प्राक्कर्त्तव्यता दर्शिता आहिन महाप्राप्ति-
चारण न तु याडाइता ।

अहमाह अन्दोगपरिमिटम्—

कर्मोद्विषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।

पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥

प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।

अपि वास्तवपुष्पेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः ॥

कुड्यलवणां वसीर्षाणां सप्तवारान् हृत्तेन तु ।

कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥

आमुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।

पङ्क्त्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

कर्मोद्विष्यत्यनेन मातृयागस्य कर्मोद्भूता दर्शिता कर्मपदमत्र
सुदिशादानं क्रमेदिककर्मपरम् । तेन शृङ्खलानुक्तेषु प्रतिष्ठादिष्वप्यादौ
मातृपूजनं वैदिकेतरस्थले तु शृङ्खलप्रवेशं पुत्रजन्मनि च—

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

इति वक्ष्यमाणवचनाग्राह्यपूजालाभः । यत्रापि मातातप-
वचनात् आहान् प्राक् मातृपूजेति परिशिष्टे-तदनु श्राद्धमित्यनेन
वसुधारापि आहान् प्रागेव ।

एवञ्च मातृपूजा-वसुधारा-सुदिशादानां क्रमकर्तव्यत्वे सिद्धे
युगपदुपस्थितत्वाभावात् केषाञ्चित् युगपद्व्यंकस्याचरणमनाचार
एवेति प्रतीतः ।

नर्षतेषु भङ्गस्य एव नास्तीति वाच्यं यत्कृतमुत्थमङ्कल्पस्य
पुंभोग्यमुत्थमाधनानामेवासुपरस्त्रकाङ्क्षानां पृथक् भङ्गस्यस्याव-
ग्यानुत्पत्त्यात् वाचाभिनयतीति हारीतेन नियमविधानात् ।

न च मुस्यमङ्गल एव आदौ कथं न क्रियते इति वाच्यम्—

नानिष्ठा तु पितृन् याज्ञैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनात् ।

सगणाधिप इत्यनेन विघ्नवारणाय ततोऽपि प्राक् गणेशपूजा कार्या आदौ विनायकः पूज्य इति वक्ष्यमाणवचनात् । प्रयत्नेन भक्तियुक्तातिशयेन पूजयन्ति अभ्युदयदानेन पूजकं प्रीणयन्तीत्यर्थः ।

शुभासु शुक्लासु स्फटिकादिमयीषु निम्बिता मातरः पूज्या प्रालिख्येषु वेत्यर्थः ।

पुञ्जेष्विति बहुवचनात् पृथक् पृथक् यवपुञ्जेषु वा पूजनीयाः ।

अत्र पूर्वं पूर्वं फलातिशयः न तु मुस्यकस्यानुकल्पेन व्यवस्था यत्त-
स्यान्यत्र फलाभावकल्पनागौरवात् पृथक्विधैर्नागाविधैः । अत्रापि
बहुवचनात् पृथक् नैवेद्यैरित्यर्थः ।

मातरयोक्ता नृपपरिशिष्टे—

गौरो यक्षा गची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्भृतिमुष्टिरामदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अस्ते च कुम्भदेवता ॥

मातरो लोकमातर इति मर्त्याणां विगोप्यमिति प्रायः ।

अन्ये तु नामगणमध्यपाठात् बहुवचनात्समं देवताद्वयमिति
वदन्ति । पिबदयिता-पशुपतिनिबन्धादिषु निष्पन्नात्—

शान्तिः पुष्टिर्भृतिमुष्टिर्गन्धे पाठ इति प्रायः ॥

अन्ये तु —

सामगोचरोऽयं पाठः यजुर्वेदिनान्तु घृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि
रिति वदन्ति । तन्मन्दम्—

एकेनेव गृह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् पाठद्वयस्यानौचित्यात् ।
न लोकासुनिना एकस्मिन् वचने पाठद्वयं कल्प्यते मातृणां पौङ्ग-
संख्यकत्वप्रसिद्धेश्च ।

एतेन मातरो लोकमातर इति श्रयक्देवताद्वयमिति मतं
निरस्तम् ।

श्रीदत्तस्तु—

घृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथैव कुलदेवता ।

इत्येतावन्मात्रं पठित्वा सर्व्यशाखिगोचरतया एताः पौङ्ग
मातर इत्याह ।

शुभं भित्तिर्यसुरत्रोद्देश्यचेदिराजः तस्य सम्यन्विनीं धारां
घृतेन दद्यादित्यर्थः ।

महाभारते मोक्षधर्मो वसुं प्रति देववाक्यम्—

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं ददाम नृपनन्दन ।

यामन्तं शापदोषेषु कालमासिष्यसेऽनघ ॥

भूमिर्विवरगो भूत्वा तावन्तं कालमापदि ।

यज्ञेषु शुद्धतां विमैर्वसो धारां महामभिः ॥

पाप्यमेऽम्नदनुष्यानाग्रा च त्वां ग्लानिरसृगत् ॥

न शुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेऽन्विद्रे भविष्यतः ॥

वसोर्धाराभिषीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।

स देवोऽस्यहरप्रोतो ब्रह्मलोकं नयिष्यति ॥

विप्रैः सह यज्ञेषु जुह्वतां यजमानानां सम्बन्धिनीं वसोर्धृतस्य धारामित्यर्थः ।

स देवो ब्रह्मा पञ्चवारानिति बहुवृत्तासंभवे इति केचित् ।
उद्देश्यगतप्रोत्यतिगयद्वारा समवारेषु फलातिशय इत्यभियुक्ताः ।

फलज्ञास्य हृदित्याहवत् प्रकृतकर्माणोऽभ्युदय एव । मन्वसु-
वसोः पवित्रमसीत्यादिर्वसुधाराप्रकाशको यजुर्वेदोक्त एव सर्व-
शास्त्रिणां परोक्तमविरोधि चेति वचनात् । अस्य सकृदेव पाठी
नत्वाहन्तिः प्रमाणाभावात् । मन्वान्तरे प्रमाणाभावात् ।
एतद्योपविश्यैव कर्त्तव्यम्—

प्रासीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नैदृगः ।

तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्नेन न तिष्ठता ॥

इति परिगिटवचनात् ।

प्रायुष्याणीति प्रायुषे हितानि प्रायुष्यं वर्धयमित्यादीनि
जप्यानि अर्थादमङ्गलग्नान्तये इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

पठेच्चकुनसूक्तं च स्तिष्ठत्तं शुभं तथा ।

तदन्विति क्रमविधानार्थं ब्रह्म इति मातृश्रावनिपेधार्थम् ।

चन्द्रया वैयर्थ्यादिति प्रागुक्तम् ।

जीवन्मात्रादितिकविषयमिति योदत्तः । तच्चिन्त्यम् ।

न योपिङ्ग इति सामान्येनः^४ हृन्दोगविषये निषेधात् ।

परिशिष्टे—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विज्ञेय इह यो भवेत् ।

वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिषः ॥

प्रातरामन्वितान् विप्रान् सुग्मानुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥

निपातो न हि भव्यस्य जातुनो विद्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृभक्ष्यं देववत्^५ ॥

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोषणामभिरामन्त्र्य पितृनर्घं प्रदापयेत् ॥

नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥

पार्व्येणे वसिष्ठेन यो विधिरुक्तः सीद्तामिषव्युदासेन बोद्धव्यः ।

अत्रामिषत्वातिदेशान्मधुनो निहस्तिरिति केचित् । तत्र—

शाल्वन्नं दधिमध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पिण्डे मध्वनुज्ञानेन आक्षेपि तदनुज्ञानात्

पिण्डस्य आदशेयद्रव्यकर्त्तव्यत्वात् ।

उक्तञ्च गोभिले—सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्येति ।

^४ क इत्यने—सामान्यहृन्दोगविषये ।

^५ ख इत्यने—देवते ।

किञ्च—

मधु मध्विति यस्तुवेति वचने मधुमन्तवर्जनाश्वधुनो निवृत्ति-
र्नास्त्येवगम्यते इति वक्ष्यते । प्रातरामन्वितानिति पूर्वदि-
नामन्वणनिषेधः ।

नचामन्वितान् विप्रान् प्रातरुपवेश्येत्यन्वयेन प्रातःकाल-
विधानादतिदेशप्राप्तस्य पूर्वदिनामन्वणस्य न बाध इति वाच्यम् ।

आमन्वितानित्यस्य वैयर्थ्यमिषा तस्य प्रातःपदसम्बन्धेन पूर्व-
दिननिमन्त्रणप्रतिषेधस्य दुर्निवारत्वात् । युग्मानिति पिशादि-
पक्षेऽयुग्मस्थानि युग्मविधिविषयः अन्यथा वैयर्थ्यात् देवे युग्मस्य
प्राप्तत्वात् ।

तथाच आतातपः—

मातृयादन्तु पूर्वं स्नात् पितृयान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां हवीं यादवयं स्मृतम् ॥

विष्वयेतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्वाङ्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणन्तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ॥

उभयतस्तुष्टेति उभयत उभयदिशि पार्ष्वणवत् दक्षिणे पितृ-
ब्राह्मणान् पश्चिमे देवब्राह्मणानुपवेश्य इत्यर्थः ।

नतु—

मातृयादन्तु युग्मैः[†] स्नात् सदेवं प्राङ्मुखः पुण्यम् ।

इति हारीतवचनात् पितृनम्रत्वं देवयदित्यतिदेशाच्च पश्चिमे
सामगानामपि पितृब्राह्मणोपवेशनम् ।

अतएवाश्वलायनगृह्ये—

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात्
उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दद्यात् । इति व्यवस्थितो विकल्प उक्तः ।

तत्र च सामगतेरेषां प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादिति ।

सामगानान्तु उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे—

संयोज्य यवकर्कशुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

इति पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वं धत्ते ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं पितृकार्यार्थसिद्धये ।

अथैव तथा ऋतुभिर्दक्षैः पूर्वामुखस्थितः ॥

किन्तु दक्षिणदिग्मेव पितृब्राह्मणवामे मातामहब्राह्मणोप-
वेशनं पार्वणादियरोतममेति । आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार
इति गौभिलवचनात् ।

नेषितु—

उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखं इति सामान्यतो विधानात् देव-
ब्राह्मणस्यापि दक्षिणस्यामुदङ्मुखोपवेशनमाहुः । तन्मन्दम् ।

पार्वणातिदेशप्राप्तं पितृादिब्राह्मणानामुदङ्मुखत्वमनूद्य
कर्तुः प्राङ्मुखत्वंमात्रविधानिनैवीपपत्तेर्देवब्राह्मणस्योदङ्मुखत्व-
विधानगौरवात् ।

पितृभ्य इति वक्ष्यमाणगोत्रनामामन्त्रप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुण्डेषु उपवेश्येत्यर्थः* । न केवलं पितृपरिचरणे अपि तु अर्घ्यपात्रपूरणपरिवेषणान्नविकरणादिव्यपि दैवपरिपाटीत्याह नात्रापसव्येत्यादि पार्वणवशात् प्राचीनावीतिकरणं न पितॄन् तीर्थ-
मिष्यत इत्यनेनैव प्राप्तौ दैवेनैव इत्येवकारः सामगानां त्रिण्य-
पुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थविकल्पव्ययहेदार्यः ।

यथा—

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राक्षुखोदक्षुखोऽपि वा ।

दैवतीर्षेण वै पिण्डं दद्यात् कायेन वा पुनः ॥

कार्यं प्राजापत्यम् । अतएव

नान्दीमुखानां कुर्वीति प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यश्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं न नियमपदं किन्तु कायतीर्थ-
विधायकम् ।

पारस्करः—

आभ्युदधिके प्रदक्षिणमुपचारः, पित्रामन्त्रधर्जं जपः, ऋजधो
दर्भाः यवैस्तिलार्घ्यः, सम्यक्प्रमिति दक्षिणश्रो दधिवदराक्षतमिश्राः
पिण्डा नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति† [नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यत्र स्थाने नान्दीमुखान् पितॄन्
वाचयिष्ये] वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीमुखाः पितरः पितामहाः

* ख पुस्तके—कुण्डेषूपवेश्येत्यर्थः ।

† ख पुस्तके—[] चिह्नितवाचः पतितः ।

प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तां
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेत् ।

आभ्युदयिके अभ्युदयसाधने आद्ये एतेनाभ्युदयोऽस्य आद्यस्य
फलमिति दर्शितं पित्रामन्वयवर्त्ममिति ब्राह्मणभोजनकाले पितृ-
प्रकाशमन्त्रं स्तुवं वा वर्जयित्वा पुरुषसूक्त—त्रिसुपर्णादिकं जपे-
दित्यर्थः ।

तथाच परिशिष्टे—

नचाग्रक्षु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

ऋजवी दर्भा इति द्विशुणभुग्नकुशनिषेधः समूला दर्भा इत्या-
श्रुत्यायनवचनादत्र समूला दर्भा ग्राह्याः । यवैस्तिलार्थे इति
तिलकार्ये यवविधिः । दधिवदरेत्यादिना हविष्याद्ये दध्यादीनां
प्राशस्त्यसुक्तम् । नान्दीमुखानिति नान्दीमुखविशेषणवत्तया पित्रा-
दीनामत्र देवतात्वं दर्शितम् । नान्दीमुखाः पितर इति अथयस्थाने
इत्यनेन पार्व्वणोक्ताचव्यदानवाक्यस्य नान्दीमुखे प्रकारान्तरविधि-
रयं न तु कर्मान्तरविधिः ।

एकोद्दिष्टे उपतिष्ठतामित्यधयस्थान इतिवत्तत्र पार्व्वणे-
ऽमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः सर्व्वं दत्तमिदमचमानादिकमचय्य-
मस्त्विति यथाक्रमं पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिचजनदानम् ।

सर्व्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति गरुड़पुराणादचय्यदानस्य
दत्तपानादीनामचय्यप्रशार्थत्वे सति तत्र प्राप्तानां पष्ठान्तगोत्र-

नान्नां प्रथमावहुवचनान्तता तथाचयमस्त्विति स्थाने प्रीयन्ता-
मिति विधीयते ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यचयस्थाने नान्दीमुखान्
पितॄन् वाचयिष्य इति पृच्छति ततश्च प्रीयन्तामिति क्रियान्वया-
तुरोधात्तत्रोक्तस्यान्नपानादिकमित्यस्य तृतीयान्ततया परिणामः ।
अतएव पितृपदस्य सम्बन्धापेक्षपदोपलक्षकत्वम् ।

तेनामुक्तगीत्वा नान्दीमुखाः पितरोऽमुकशर्माः सर्वेण दत्त-
नानेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति वाक्यं सम्पन्नम् । एवं पिता-
मह-प्रपितामह-भानादिविक-मातामहादिविकाशामन्त्र्ये बहु-
वचनान्तपितामहादिपदप्रत्ययः कार्यः ।

अर्धेऽचय्योदके चैव पिण्डदानेऽवर्जजनं ।

तन्मस्र विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥

इति परिगिष्टेन तन्मस्रानियेधादेकस्मिन् बहुवचनमदृष्टार्थ-
मेव स्वधावाचनवत् न बहुवचनात्तन्मस्राविधिरिति वाच्यम् ।
अन्यथा मिहस्य नियेधवाधाचमत्वात् पिष्टपदस्य यदुपलपिक-
परतया मात्रादिपक्षेऽनिस्ताराच्च ।

न च स्वधावाचनेऽपि गोधनामानुकीर्तनप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

प्रकृतौ तथाऽनुरुत्वादचय्ये तु प्रकृतौ तथोक्तत्वात् ।

यथा पारम्परः—

अर्धदानेऽयमंकम्ये पिण्डदाने तथाचये ।

गोत्रमस्वभनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

एतेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयस्तामित्येव सकृदेव वाच्य-
मित्याधुनिकानां मतमपास्तम् ।

अक्षय्यदानात् पृथगीव कर्मान्तरविधिरयमिति श्रीदत्तमत-
मपि तिरस्कृतम् । अ[सामगानान्तु गोमिलेन विशेषानुक्तत्वात्
पार्ष्णवत् पष्ठस्तेनैवाक्षय्यदानम् ।

एतदेव विवृतं छन्दोगपरिशिष्टे—]

अक्षय्योदकदानान्तु अर्घ्यदानवदित्यते ।

पष्ठैश्च नित्यं तत्कुर्याच्च चतुर्थ्यां कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति सर्वेषां ब्राह्मणानां करोपरि पंक्तिश्चेष्टस्य
करं कृत्वा यथाध्ये दीयते तथाक्षय्योदकमपि सर्वकरोपरि पंक्ति-
श्चेष्टकर एव देयम् न तु पार्ष्णवत् पृथक् पृथगिति ।

तत्त्वतानिष्ठत्तिसु अर्घ्येऽक्षय्योदके चेति वचनादस्त्वैवेति ।
पष्ठैश्चेति गोत्रनामान्ते सम्बुद्धिस्थाने पष्ठौविधानम् । न चतुर्थ्येति
चतुर्थ्यन्ततच्छब्दनिषेधः ।

एतेनामुकशर्मान्नक्षय्यमिदं तुभ्यमसु इति वाक्यम् निरस्यामुक-
शर्माणः सर्वम् दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षय्यमस्त्विति वाक्यम्
दर्शितम् ।

अतएव गोमिले शर्माणोऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् । नित्यमिति
न केवलं प्रकरणान्नान्दीमुखे पार्ष्णोऽपीत्यर्थः । अक्षय्यप्रशस्तेन
स्वशब्दनिषेधः ।

नचासुक्रंगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरसुकशमंशो दत्तेनानेनाद्र-
पानादिना नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति सामगानां वाक्यं
केपाञ्चिदादरणीयम् ।

गोभिस्ते परिशिष्टे च नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यश्रुत-
त्वात् । नित्यमित्यनेन पार्वण्यवत् नान्दीमुखेऽध्युक्तत्वाच्च ।

यत्तु—

अथाक्षयोदकस्थाने दद्यात् चीरययोदकम् ।

इति ब्रह्मपुराणं तत् फलान्तिशयार्थम् अक्षयोदकादानत्वेति
परिशिष्टवचनात् ।

स्वधावाचनवाक्यस्य पार्व्यणात् प्रकारान्तरमाह नान्दीमुखान्
पितृनिति अत्रापि बहुवचनमदृष्टार्थम् । अत्र चकारं कृत्वा
प्रत्येकेन क्रियान्वयदर्शनात् स्वधावाचने तन्त्रतानिर्देशाच्च पृथगीव
प्रत्येकं वाक्यम् न तु सकृदेवेति श्रौदक्षमत्तमादरणीयम् ।

एवञ्च मातादिपक्षे स्वधावाचनप्रकारापेक्षायां लाघवात्
पित्रादिदृष्टमेव वाक्यम् । नान्दीमुखो मातरः प्रीयन्तामिति
मन्तव्यम् । प्रतिवचनञ्च प्रीयन्तामिति सर्वत्रैव । सामगानान्तु
नान्दीमुखेभ्यः प्रीयन्तामिति प्रथमास्थाने चतुर्थी वाचनिकी ।

यथा गोभिः—

आभ्युदयिके शुम्भानागयेत् प्रदक्षिणमुपचारः । ऋजवो
दर्भा यवैस्तिनार्थः । सम्यग्रमिति दक्षिणप्रयो दधिवदराक्षत-
मित्राः पिष्टा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति देवे वाच-
यित्वा नान्दीमुखेभ्यः पिष्टेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत ।

अत्र नान्दीमुखः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा इति देवब्राह्मणे पिष्टप्रीतिवाचनं पार्व्वणादधिकं सामगाना-
मिवेति । स्वधावाचनप्रशस्तौ गोभिलेन नोक्तः नान्दीमुखान् पितृन्
वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञात इति पारस्करोक्त एव प्राज्ञः
परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

पारस्करे गोभिले च स्वधावाचने प्रकारसुज्ञा न स्वधां
प्रयुञ्जीतेत्यनेन मन्त्रे वाक्ये च स्वधाशब्दो निषिध्यते किन्तु सर्व्वत्र
मन्त्रे स्वधास्थाने पुष्टिपदप्रयोगः कार्य्यः । आश्वलायनगृह्ये-
तिलोसीति मन्त्रे यवपदीहं कृत्वा स्वधास्थाने पुष्टिपदनिर्दिष्टात् ।
यथा तत्र—

यन्नोदेवीरित्यभिमन्त्रितान् समयवानावपति ।

यवोऽसि सोमदेवत्यो गोपवी देवनिर्मितः प्रद्वमग्निः पृक्ताः

पुष्ट्या नान्दीमुखान् पितृन् लोकान् प्रीयाहि नः स्वाहा ।

इति ।

अतएव मन्त्रेऽपि सर्व्वत्र पिष्टपदे नान्दीमुखविशेषणं देयम् ।

एवञ्च मन्त्रे पुष्टिपददर्शनाद्वाक्येऽपि स्वधास्थाने पुष्टिपदं
केचिदाहुः तन्मन्त्रं तस्य त्यागवाचकत्वाभावात् । तद्योगे
चतुर्थ्यनुपपत्तेश्च किन्तु स्वधास्थाने नमःप्रयोग एव कार्य्यः—

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनम्र्यत्र देववत् ।

देवानां नमसा देयं पितृणाञ्च स्वधेति च ॥

इत्यतिदेगात् ।

देवनादिवचनात् देवदाने नमःपदं प्रागीव निर्णीतं ततश्च
स्वाहापदं श्रीदत्तेन वृद्धिवाचे लिखितं प्रमादकृतमेव ।

अन्दीगपरिशिष्टम्—

ज्येष्ठीत्तरकरान् युग्मान् कराग्रामपवित्रकान् ।

सुलार्थं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

नचाग्रस्तु जपेत् किञ्चित् कदाचित् पितृसंहितान् ।

अथ एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

यस्तस्य प्रकरीऽन्त्रस्य तिलवक्ष्यवक्ष्यवा ।

सच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र दत्तेषु विपरीतकः ॥

मम्यन्नमिति दत्ताः स्व-धनस्थाने विधीयते ।

सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते दीपमसं निवेदयेत् ॥

प्रागग्रेषु च दर्भेषु पाद्यभामन्त्रा पूर्ववत् ।

अपः त्रिपेग्नूलदेशेऽवनेनिच्छेति निक्षिप्ताः ॥

द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेगाग्रदेशयोः ।

मातामहमभर्तासु एतेपानेप वा भतः ॥

मज्जंष्मादभसुहृत्य यश्चनैरुपमिष्य च ।

संयोज्य ययककैन्दुदधिभिः प्राहुःसुसुप्ततः ॥

अवनेजनवात्यण्डान् स्रत्वा विस्त्रप्रमाणकाम् ।

तत्पातयाम्यनेकाय पुनरध्यवनेजयेत् ॥

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
 भवेदधश्चाचरणादधीऽधः॥ यादकर्मसु ॥
 तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु हृदिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्यायदेशेषु ईषत्सक्तांश्च निर्व्यपेत् ॥
 गन्धादौर्विधिपेक्षूर्णीं तत आचामयेत्पिण्डान् ।
 अन्धत्वाप्येव एव स्याद् यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवर्णे देगे दक्षिणाभिसुखेन तु ।
 दक्षिणाप्येषु दर्भेषु एयोऽन्यत्र धृतो विधिः ॥
 अथाप्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्रोक्षितमश्विति ।
 शिवा प्रायः सश्विति च शुग्मानेषोदकेन तु ॥
 सौमनस्यमश्विति च पुष्पदानमनन्तरम् ।
 अक्षतश्चारिष्टश्चाश्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 षष्ठैरप्य नित्यं तत्कुर्व्यात्र चतुर्थ्या कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते मर्त्यास्त्रिवृद्धिप्रोक्षणेः ।
 पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् मिञ्चेदुत्तानपात्रतः ॥
 शुग्मानेषु स्वस्ति वाच्यानद्रुष्टमर्घ्यं मदा ।
 हत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रथम्यानुप्रजेततः ॥

एवमर्थः—

षष्ठस्य प्रथमोपवेगितस्य कर उत्तरः प्रधानः करेषु देवा
 ते तथा सर्वेषां करोपरि षष्ठस्य करं हत्वेत्यर्थः । करादे पवि-

चाग्रं चेपां ते तथा ईदृशान् विप्रान् कृत्वा अर्घ्यं देयं हेतुमाह यतः
पार्व्वण्यदेकैकस्य नात्र दीयत इति ।

अत्र सर्व्वकरोपरिस्थिते पंक्तियेष्ठकर एव पवित्रार्घ्यदानं
पार्व्वण्यदधिकं विधीयते करग्रे पवित्रायकरणन्तु पार्व्वण्येऽपीति
नैकैकस्येत्युपसंहारात् पार्व्वण्ये विशेषानभिधानादिह दृष्टस्यैव
न्यायत्वाच्च अन्यत्राप्येव एव स्यादिति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र च भ्रातृपत्ने न्युजीकरणं न कार्य्यं सर्व्वत्र पितृपात्रस्यैव
न्युजीकरणाभिधानात् ।

यथा भाष्ये—

पितृपात्रे निधाय न्युजमुत्तरतो न्यवेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

यस्मिंस्तो संस्त्रयाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निवेदिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत् ॥

शौनकः—

पाहतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।

किञ्च पितृभ्यः स्नानमसीति मग्न्यादपि पश्चां पितृणामेव
न्युजीकरणं पार्व्वण्यार्घ्यलोपाधिना षट्पुरुषेष्वेव पितृपद-
प्रयोगात् ततश्च पितृमातामहादिद्विजानां वामपार्श्वे न्युजीकरण-
मिति प्रागुक्तम् ।

मधु मध्विति । मध्वगितुमिच्छतां ब्राह्मणानां न्यायत्वेन
मध्वरी मध्विति यस्मिन्नूपो गायत्रीपाठानन्तरं मधुयातेति मन्त्र-

सहितः पार्श्वे क्रियते सोऽत्र मध्विति विर्जपो मधुवातेति
मधुदानमन्त्रवर्जितः कार्यः । एवञ्च भोजनकाले मधुमन्त्रः
पठनीय एव तथागेव निषेधात् । मधुमन्त्रनिषेधाच्च मधुनो
निवृत्तिर्नास्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्यार्थसिद्धत्वान्निषेधविधे-
रसम्भवात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । गुण-
लोपेन मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मध्विति विर्जपाभ्यनुष्ठानञ्च न
स्यात् मध्वगितुमिच्छतामित्यनुवादाच्च ।

अन्येतु—मधु मधु मध्विति मन्त्रस्य मधुमध्विति एकदेग-
कीर्तनमात्रं अन्यथा षड्जपप्रसङ्गात् । न च तथा । पार्श्वे
गायत्रीं मधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकक्ष जपित्वेति गरुड-
पुराणादौ विर्जपविधानादित्याहुः ।

पिष्टमंदितामित्युपलक्षणं पिष्टप्रकाशकस्तदादिकमपीति
यस्तत्रेति योऽन्वस्य प्रकरोऽवविकरणं पार्श्वे चष्टिष्टमन्त्रिधौ
वृत्तेषु भुक्तवत्सु प्राज्ञेषु वृत्तिप्रशान्त्यन्तरं तिलपुच्छं यथा प्यासया
क्रियते । अथ नान्दीमुखे स विकिरो यवयुक्तं यथा प्यासया विप-
रीतः अष्टतेषु भुञ्जानेषु विषेषु वृत्तिप्रशान्तिं प्राक् कार्यं इत्यर्थः ।
एतच्च सामगमाचपरं यजुर्वेदिनां पार्श्वेऽपि वृत्तिप्रशान्तिं प्रागेवाप्त-
विकरणम् ।

न च पार्श्वे पेत्रघमेण नान्दीमुखे देवधर्म्येति वैपरीत्यं
कल्पतरुनां वृत्तेष्वित्यस्य वैयर्थ्यात् ।

नात्रापसव्यकरणं न पित्रं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥

इति पूर्ववचने सर्वत्रैव दैवधर्मप्राप्तेः पृथगुक्तिर्वैकल्याच्च ।

हस्तिप्रभोऽथ कीदृश इत्याह सम्प्रभमिति पितृपक्ष एवार्थ-
प्रभो न तु दैवे “हस्ताः स्थ स्थाने” इत्यभिधानात्, दैवे तु रुचित-
मेवेति । प्रागग्नेर्विति प्रागप्रत्वञ्च छन्दोगविषयम् ।

यत्तुर्वेदिनान्तु उदङ्मुखानामध्वर्यूषामुत्तरोत्तरक्रमेणोत्तराग्र-
दर्भेषु पिण्डदानस्योचितत्वात्, अर्घ्येष्वपि तथा दृष्टत्वाच्च । आद्य-
मिति आद्यं पुरुषं पूर्व्ववत् गोत्रनामभिरामन्त्येऽत्यर्थः । निस्तिलाः
किन्तु सयया अपो दर्भमूले क्षिपेत् यवेस्तिलार्थे इति वचनात् ।
यत्तु—

प्राङ्मुखेष्वथ दर्भेषु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् तत् फलातिशयायै प्रागग्रत्वं निस्तिलत्वञ्च
पार्व्व्यादिगीयः । द्वितीयं तृतीयं पुरुषमामन्तरं दर्भस्य मध्याग्र-
देश्योरपः क्षिपेदित्वन्वयः । एवं पिण्डस्थाने आवाहितानां
पितृादिव्रतानां प्रत्यङ्मुखानां वामे कर्त्तुर्दक्षिणे यथा दक्षिणी-
पक्षारो भवति मातामहादीनामग्न्या दर्भेष्वपः क्षिपेदिति
सम्बन्धः ।

एवमध्वर्यूषामण्युत्तराग्रमूनमध्याग्रेष्ववनेज्यं प्रथमं मातादीनां
पिण्डान् दत्त्वा तत्पूर्व्वदिशि कर्त्तुर्दक्षिणे पित्रादीनां तत्पूर्व्वदिशि
मातामहादीनां प्रदक्षिणीपक्षारणं पिण्डा देयाः । एवमध्वर्युमाम-
गयोर्गपादयमर्घ्यपात्रस्थापनपरिपाटी मन्तव्या ।

सर्वस्मात् प्रकृतादवादित्यर्थः, यवादिसंयोजनं फलाति-
ग्यार्थम् । अवनेजनवत् अवनेजनक्रमेण पिण्डान् दत्त्वा पुनरवने-
जयेदित्यन्वयः ।

उत्तरोत्तरदानेन दर्भमूलादिक्रमेण उपर्युपरिदानेन दाता-
प्यूर्ध्वगतिर्भवतीति श्रुतिः । विपरीतदानेनाधोगतिर्भवतीति निष्ठा
तूष्णीमिति गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । अन्यत्र पार्वणादौ यव-
दैवतीर्योपवीतदक्षिणोपचारग्रन्थो विधिरित्यर्थः ।

अप्रभूमिं ब्राह्मणस्येति शेषः प्रकृतत्वात्तस्य न तु पिण्डाप्र-
भूमिमिति व्याख्यानं युक्तं एषोऽन्यत्र धृतो विधिरित्यनेन पिण्ड-
कृत्यं समाप्य अथेत्यनेन कस्मान्तरविधानात् । शिवा इति युग्मान्
विप्रानेकैकमुदकेन हस्ते आसिद्धेदिति पूर्वेष्वाम्बयः । अक्षणीदक्ष-
दानमिति प्रागेव व्याख्यातम् ।

प्रार्थनास्विति-सुसुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिषु प्रतिप्रोक्षे चसु
मस्त्वित्यादिप्रतिवचने कृते अर्घ्यसम्बन्धिपवित्राच्छादितान् पिण्डान्
कृत्वा ऊर्जे बद्धस्तीरित्यनेन सिद्धेत् । पवित्रात्तर्हितानित्यनेन
स्वधावाचनं सूचितं तच्च पार्व्ये प्रागुक्तम् ।

नान्दीमुखे तु सामगानां गोभिलोक्ताध्वर्यूणाञ्च पारम्करोक्षी
विशेषः प्रागेव विवृतोऽस्ति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः ।

युग्मानिति सर्वान् युग्मदिजान् दक्षिणाभिः स्थितिं वाच्य
धूर्वस्य पंक्तिमूर्ध्वस्य अद्भुतपञ्चितपादेष्वङ्गनं संदा पार्व्ये नान्दी-
मुखे च कृत्वा प्रणम्यानुगच्छेत् ।

दक्षिणा च ब्रह्मपुराणे उक्ता—

शाल्यश्रं दधिमध्वतं वदराणि यवांस्तथा ।
 मिथीलतु चत्वारि पिण्डान् त्रीफलसम्भितान् ॥
 दद्यान्नान्दौमुखेभ्यश्च पितृभ्यो दधिपूर्वकम् ।
 अर्घ्यं पुष्पञ्च धूपञ्च प्रयस्तमनुलेपनम् ॥
 वासद्याप्याहुतं वस्त्रं देयञ्च सदृशं समम् ॥
 द्राघामसकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
 तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥

मध्वतं मधुमिश्रं दधौति मिलितमेकं तेन चत्वारौति, वासो
 वासःस्त्रमित्यर्थः । आहुतयस्तदानन्तु फलातिमयार्थम् ।

सममिति प्रतिपिण्डेषु तुल्यमेव वस्त्रं देयं, ननु विपसं कार्यं,
 मूलमाद्रकादि निवेदयेच्छास्त्रे इत्यर्थः ।

तान्येवेत्यनेन द्राघामसकमूलानां ग्रहणम् न तु यवस्य
 प्रत्यविभक्तिनिर्देशात् तानीति नपुंसकलिङ्गाच्च ।

अथ द्राघादीनां इन्द्रसमासात् समुदितानामेव दक्षिणात्वं
 मत्वेकैकस्य इति । एवकारो रजतादिदक्षिणान्तरव्याहृत्यर्थः ।
 द्राघादिदक्षिणा तु पितृपञ्च एव पूर्ववचनामान्दौमुखेभ्यः पितृभ्य
 इत्यनुपपन्नात्, देये तु काष्ठजदक्षिणा स्थितैवेति ।

विप्रेषु सर्वदेति यदुक्तं तद्वोधयति दिशामावे यादिशद्व्यस्य
 जनादिप्रक्षेपपक्षेऽपि आघ्रणायैव दक्षिणा न तु जलादी
 प्रक्षेप्येति ।

गृह्योक्तत्वात् सर्वत्र प्राप्तौ कर्मविशेषे आह्निकविधमाह—
छन्दोगपरिशिष्टम्—

असकृद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः आहमेव च ॥

प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरश्च यानि वैश्वदेवबलिकर्मादीनि
गर्भाधानदर्शपूर्णमासादीनि आबध्याप्रहायणादीनि च
कर्माणि क्रियन्ते तेषु प्रथमप्रयोग एव आहं मातृपूजा चकारात्
अपसुधारादानश्च नतु द्वितीयादिप्रयोगेषु ।

अन्याधानादिनवयज्ञान्तोऽष्टकर्मसु* प्रथमप्रयोगेऽपि आधान
एवैकं आहं नतु द्वयम्, किन्तु तत्रैव कृते सर्वेष्वेव कृतं
भवेदित्याह ।

“ आधानहोमयोर्धैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शं च पूर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञेषु यज्ञघ्ना वदन्तेऽयं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धमितेषु न द्वयम् द्वयम् ॥

होमयोः सायंप्रातर्होमयोः नवयज्ञो नवगच्छेष्टिः, निरग्निना
वैश्वदेवे कृते आहं बलिकर्माणि न कर्त्तव्यं तुभ्यन्यायात् ।

तथा—

मातृकारु भवेच्छ्राद्धम् न आह्ने आह्निकमित्ये ।

न ग्रीष्मर्तु-जातकर्म-प्रोपितागतकर्मेषु ॥

* अ पुलादे - कर्मकारा—

† अ पुलादे - चरुचर्म्म ।

न्ताभिर्ज्जगिर्दृश्यानां ग्रन्थीन् वध्नीतेति गोभिले दशायन्त्रिकाख्यं
कर्मीकृतम् । तथा मा भैषीर्मा मरिष्यसीति विषवता दष्टमञ्जि-
रभ्युत्तन् जपेदिति विषवदष्टकर्मीकृतम् । तथा हतस्तेऽत्रिणा
क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमञ्जिरभ्युत्तन् जपेदिति क्रिमिदष्ट-
चिकित्सोक्ता ।

तस्मिन् कर्मवये श्राहं नास्ति तथा एतदन्तरोक्तेषु श्रेयेषु भर्ह-
णीयानाष्टत्विगादीनां पादार्थविष्टरमधुपर्कादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्रावमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राहं तत्र तत्र च मातरः ।

एकजिह्वहनि वानुगमन-गोयज्ञ-हस्ताभियोग-चेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु समुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं श्रावश्च तन्मेष गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कर्मसंख्यानुसारेण धृक् पृथगिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । एवञ्च सामान्यतो विधानादेषा-
स्मिन् दिनेऽन्येकपुत्रसंस्कारेष्वपि सकृदेव श्राहं गणत्वादिशेषात् ।

यद्यप्यङ्गानामेकः [प्रकरणमात्रत्वेन बाह्यत्वात् कर्माङ्गाच्चमना-
दिष्वदक्षतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविध्युपमहारे सन्त्येव तत्त्वत्वं
तथाप्यत्र यचनादिति श्रावचित्तामणिः ।

वस्तुतस्तु अनेकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन सक्तदेवानुष्ठानं हि तत्त्वता नात्रैकप्रयोगविध्युपसंग्रहः कारणम् । किन्तुर्हि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सत्वगृह्यमाणविशेषतया लाघवमेव तद्वाङ्मेष्विव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तन्मानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यचेति मातृपूजनमुपलक्षणं यत्सुधारादानमपि ज्ञेयं पूर्व्वन्तु कर्मादिषु च सर्व्वेभित्यनेन वैदिककर्म्यादीं मातृपूजनं विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्यले गृह्यप्रयोगे पुत्रसुखदर्शने पुत्रजन्मनि च आहसाहचर्यान्मातृपूजादिकां विधीयते ।

अष्टकायागादी च यत्र यत्र आहं निषिद्धं तत्र मातृपूजनञ्च निषिध्यते इति ।

अत्र च यस्मिन् दिने प्रधानकर्म्मारम्भस्तस्मिन् दिने मातृपूजाह्निक्याद्यादिकं न तु प्रतिष्ठापनादीनामधियामदिने ।

नानिद्वा तु पितॄन् आहैः कर्म्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्म्मारम्भादव्यवहितप्राग्विधानात् । विशेषविधानं दिना चट्वानां प्रधानदेशकालकर्म्मव्यवस्थानियमात्रं ।

यथाधिवामदिनेऽधिवामरुणाद्याधिकारार्थं तक्षोजीभूतकाम्यप्रधानाधिकारसम्पादकः प्रधानाभिनायः कार्य्यः प्रधानाधिकारिणोऽङ्गेऽधिकारात् इति मैयिनैतनिर्णये निमित्तं तदप्ययुक्तम् ।

अहं हि द्विविधं भवति उपरश्चरसुपनायकञ्च पररश्चरीयकारकमुपरश्चकं चारादुपकारकन्तु उपनायकं तत्र पृथ्गटिने

न्ताभिर्ऋग्भिर्देशानां यज्वीन् वक्षीतेति गोभिले दशप्रत्ययकार्त्तम्,
कर्त्तव्यम् । तथा मा भैषीर्मा मरिष्यसीति विषयता दष्टमङ्गि-
रभ्युच्चन् जपेदिति विषयदष्टकर्त्तव्यम् । तथा हतस्तेऽङ्गिणा
क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युच्चन् जपेदिति क्रिमिदष्ट-
चिकित्सीता ।

तस्मिन् कश्चेन्नये आहं नास्ति तथा एतदन्तरीक्षेषु शेषेषु अहं-
पीयानामस्त्रिणादीनां पाठार्थविष्टरभ्युपकारादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणयः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्रावमादौ न पुनरादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्रावं तत्र तत्र च मातरः ।

एकचित्रहनि पाशुगमन-गोयज्ञ-हस्ताभियोग-वेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु ससुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं आह्वयं तन्त्रेण गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कस्यसंख्यानुसारेण पुनरु पुनरिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । एवञ्च सामान्यतो विधानादेक-
स्मिन् दिनेऽन्येष्वप्यवसंस्कारेष्वपि सकृदेव आहं गणत्वाविशेषात् ।

यद्यप्यङ्गानामेकः प्रकरणमात्रत्वेन वाच्यत्वात् कर्त्तव्यमात्रमात्र-
दिवदकतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविध्युपसंहारे सत्येव तन्त्रत्वं
तथाप्यत्र वचनादिति आहचिन्तामणिः ।

वस्तुतस्तु अनेकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन सहदेवानुष्ठानं हि तत्त्वता नातैकप्रयोगविधुपसंग्रहः कारणम् । किन्तु हि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सत्यगृह्यमाणविशेषतया लाघवमेव तस्याङ्गेष्वेव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तन्वानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यजेति मातृपूजनमुपलक्षणं वसुधारादानमपि तेयं पूज्यन्तु कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन वैदिककर्मादीं मातृपूजनं विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्यते गृह्यप्रवेगे पुत्रसुगर्दने पुत्रजन्मनि च यावत्साहचर्यान्मातृपूजादिकं विधीयते ।

अष्टकायागादी च यत्र यत्र आहं निषिद्धं तत्र मातृपूजनञ्च निषिध्यते इति ।

अथ च यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भस्तस्मिन्निवेव दिने मातृपूजासद्वित्याहदिकं न तु प्रतिष्ठायद्यादीनामधिवारमदिने ।

नानिहा तु पितृन् यावैः कर्मै वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्मारम्भादव्यवहितमाविधानात् । विशेषविधानं विना अङ्गानां प्रधानदेशकामकर्तृकत्वनिर्णयमात्रं ।

यथाधिवारमदिनेऽधिवाररूपाङ्गाधिकारायै तर्ह्यङ्गीभूतकाव्य-प्रधानाधिकारमप्यादकः प्रधानाभिनायः कार्यः प्रधानाधिकारि-णोऽङ्गीऽधिकारात् इति मैयिनहेतुनिर्णये निमित्तं तदप्ययुक्तम् ।

यद्वा हि द्विविधं भवति उपरम्भकमुपनायकञ्च परम्परोप-कारकमुपरम्भकं पारदुपकारकानु उपनायकं ततः पृथङ्नि-

देवतावाहनरूपस्याधिवासस्योपरञ्चकाङ्गस्याङ्गान्तरोपकरणमात्र-
त्वेन वाङ्मन्यात् कर्माङ्गाचमनादिवदकृतेऽपि प्रधानाभिलाषे तदनु-
ष्ठाने विरोधाभावात् । न वाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादको
नित्यकर्मणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा सहस्ययति वाचाभिलपति कर्मणा प्रतिपादय-
तीति हारीतवचनम् ।

मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा यथात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति धनपर्व्ववचनञ्च निमित्तनिययादिकरणकेनामुक्तकाम-
नया मयेदं कर्त्तव्यमिति निययरूपेण मनःसंकल्पेनेव सम्पादि-
तस्याधिकारस्यानन्तरं काव्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया
कर्त्तव्यत्वनियमं बोधयति ।

अतएव स्फाट्येवभक्तयारी निमित्तनिययाभावेनैव मनःसंकल्पा-
निययादधिकारविरहात् पूर्व्वेदिनेऽधिवास उक्तः ।

एवञ्च वाचाऽभिलपति कर्मणा प्रतिपादयतीति वचनेन
प्रधानाभिलाषानन्तरमेवाङ्गोपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठान-
नियमविधानादन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकथारदादीनामपि
तेत्परतः प्रसङ्गात् प्रधानाङ्गानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः ।

०[ततश्च यथा यावत्पूर्व्वेदिने कृतेऽपि प्रधानाभिलाषे
प्राप्त्यानुमतिरूपस्य निमित्तनियस्योपरञ्चकाङ्गस्यानुष्ठानम् ।

यथा च भारतीयेदुर्गापूजायां सप्तमीकर्त्तव्यप्रधानाभिलाषस्य ।]

पूर्वं बोधन-पत्नीस्त्रापनादीनामुपरस्त्रकाङ्गानामनुष्ठानं तदाधिवास-
स्वापीति ।

अथवा एष्वपि स्थानेषु निमग्नपादुपरस्त्रकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यादिति ।

नवाधिवासस्य पृथक् संकल्पः कुत इति वाच्यम् ।

अयोगे क्षेत्रधरणमसंकल्पे प्रतक्रिया ।

अग्न्यर्चयेत् चर्यां च चर्यं स्यात् शुभश्रितम् ।

इति हरिवंशे संकल्पं विना कर्त्तव्यनिषेधात् । अन्यथा मातृपूजा-
वसुधारादान-वृद्धिवाङ्मनां ग्राह्यदुर्गापूजायां बोधनादीनाञ्च
कथं पृथक् सङ्ख्य इति । विस्तारस्तु दानार्थीभ्यः द्रष्टव्यः ।

अथ प्रयोगः ।

अभ्युदयदिने कृतप्रातःस्नानमभ्यादिक्रीडभोष्टदेवतामभ्यर्च्य
कृतकर्माङ्गावमनो ग्राह्यपान् स्रष्टि वाचयित्वा—

ॐ असेत्यादि अमुककर्मस्थभ्युदयार्थं गगनेगमायपूजा-
कर्मोपार्थं करिष्ये इति संकल्पा प्रथमं घटे गणेशमावाप्त पाद्या-
दिभिरुपचारैरभ्यर्च्य रत्नतन्त्रटिकादिप्रतिमासु पटादीं वा गृह-
वर्गेन चित्रितासु पृथक् यवपुष्पेषु गोमयादिमातुः पृथक् पृथक्
महाव्याघ्रतिभिरावाप्त पृथक् पृथक् पाद्यादिभिर्गोमादि-
नैवेद्यैर्पार्थमेतत् ।

मातरो यथा—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्धृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

आदौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

ततः पूर्ववत् संकल्प्य गृहभित्तिलग्नान् पञ्चवारान् अभ्युदया-
धिव्यकामः सप्तवारान् वा नातिनीचां नवोद्धृतां वसोर्धारा-
शुपविष्टः प्राङ्मुखो वसोः पवित्रमसि इति मन्त्रेण हृत्तेन
दद्यात् ।

मन्त्रो यथा—

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं

वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवस्त्वा सविता पुनातु

वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्याः कामधुक्चः ॥

ततः आचाराद् वसुं सम्पूज्य आयुष्यमन्त्रं जपेत्—

ॐ आयुषं वर्षस्यं रायसोपमौद्भिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्षस्यं जैवायाविशतादुमाम् ।

न तद्रक्षांसि न पिशाचाः स्तवन्ति

देवानामोजः प्रथमं जज्ञेतत् ।

यो विभर्ति दातायणं हिरण्यं

स देवेषु कण्ठते दीर्घायुः

स मनुष्येषु कण्ठते दीर्घमायुः ।

अथवा—

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शक्रमुचरत् ।

पश्चेत् शरदः शतं जीवेत् शरदः शतं शृणुवाम शरदः शतम् ।*

इत्यादि शुभमस्थान् चशक्तीं सस्तिन इन्द्रो वृद्धश्रवा इत्यादि
वा जपेत् । अथ च मातृपूजादिप्रयोगः सर्वशास्त्रिसाधारणः
यावत्प्रयोगस्तु विभिन्न लिख्यते ।

अथाध्वर्यूणां प्रयोगः ।

प्रातःस्नानान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याद्वय स्वागतं दृष्ट्वा
पाद्यार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा पूर्वमत् संकल्प्य निमन्त्र्य च अना-
द्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकप्रीक्षितेषु प्रातःप्रदर्भद्वय-
युक्तेष्वासनेषु अन्नासध्वमिति प्राङ्मुखान् दुर्यन्त्राह्वणान्
प्रतीच्यामुपवेशयेत् ।

तत्रायं क्रमः—

आदौ देवब्राह्मणी तदुत्तरे मातृब्राह्मणी तदुत्तरे पितृब्राह्मणी
तदुत्तरे मातामहब्राह्मणाविति । कुम्भब्राह्मणे निमन्त्रणवाक्यः ।
प्रत्यासनमसीपे हृतेन तिलतैलेन वा यावत्समाप्तिस्त्रायिनो दीवान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामादौ यज्ञेऽग्निमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरो हव्येत्यादि

* य पुंलङ्—शृणुवाम शरदः शतमित्यर्थोवाचि ।

* य पुंलङ्—तैलेन वा इतिमात्रपाठः ।

म सञ्च पठित्वा—ॐ अपहृतेति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतो
 ववान् विकीर्य्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा
 रक्षायं जलं प्रतिद्विजसमीपे स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा कुरुष्वेति
 तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतिसंहितां गायत्रीं जपित्वा—

ॐ देवताभ्यः पित्रभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्टेऽस्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति विर्जयेत् ।

अत्र सर्व्वं कर्म्मोपवीतिना पातितदक्षिणजानुनोदङ्मुखेन
 सयवीदकेन ऋतुकुम्भयेण देवतीर्थेन नमःपदेन दैवपरिपाद्या
 कार्य्यं तिस्रकार्य्यं यवैः सम्पाद्यम् ।

दैवपत्रे—

ॐ अयेत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्त्रामुककर्म्मण्यमुदयार्थं
 अमुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरमुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
 प्रपितामह्या-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुकगर्म्मण एवं
 पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य
 मातामहस्यामुकगर्म्मण एवं प्रमातामहस्य एवं हृदप्रमातामहस्य
 हृदियादे कर्त्तव्ये वसुसत्ययोर्विज्जेपां देवानां हृदियादमवेन
 एताद्युपकरणमहितेन भोकदेन युवयोरहं करिष्ये ।

कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं कुगब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः
 किन्तु कुगब्राह्मणयोरहं करिष्ये इति । मन्विधापितब्राह्मणास्तु
 प्रत्युत्तरं दण्डः ।

ततो मातृपत्ने—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रंस्वामुकस्य अमुककर्मण्यभ्युदयार्थं-
ममुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरमुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या हृदित्याहमन्वेन सौपकरणेन युवयोरर्हं करिष्ये ।

एवं पित्रमातामहपत्नयोरपि । सृज्जलेन याद्वियद्रव्याणि
प्रीक्षयेत् । देवादिक्रमेण करच्छालनार्थं ब्राह्मणकंरेषु जलं दद्यात् ।
कुम्भवाह्मणे तु बाधः ।

ॐ वसुसंख्यौ विष्णवे देवा एतच्चः कुमासने नमः । षट्शुक्ल-
त्रयात्मकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् । ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि
मातुरमुकिदेवि एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एते ते कुमासने
नम इत्युत्सृज्य दद्यात् । एवं पित्रमातामहयोरपि । शूद्रस्य तु
एते तुभ्यं कुमासने नम इति प्रयोगः सर्वत्र प्रेयः ।

ततः कृताञ्जलिः—ॐ विष्णवे देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाद्गुहं गृहीत्वा ॐ विष्णवे देवाः स आगन्त-
व्यावाह ॐ अवहता इति श्वान् विकीर्य ॐ विष्णवे देवाः
ऋणेतममिति जपित्वा आगच्छन्तु महाभागा इति पठेत्
कुम्भदिजेऽद्गुहमहणवाधः ।

ततो नान्दीमुख्यान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः—

ॐ उगन्तव्या निधीमद्गुम्भः भूमिर्धोमहि ।

उगन्तव्य आवाह नान्दीमुख्यान् पितृन् इविषे चत्तये ।

इत्यावाह्य अपहतेति यवान् विकीर्य-
 ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखः पितरः-
 सौम्यासो अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः
 अस्मिन्यज्ञे पुष्टा मदन्तोऽधिबुवन्तु ते अवन्त्वस्मान् ।

इति जपेत् ।

शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् ।

ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तराग्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्त्री वैष्णव्याविति
 मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्य
 इत्यभ्युक्ष्यार्घ्यपात्रे निधाय शक्नो देवीति अपो दत्त्वा यवीऽसीति
 यधं दत्त्वा तूष्णीं गन्धमुष्पदूर्वा निक्षिप्य दर्भास्तरेणाच्छाद्य एवं
 मातृ-पितृ ब्राह्मणाग्रतो मातृणां तत्पूर्वं पितृणां तत्पूर्वं माता-
 महानां प्रत्येकं पात्रत्रयमुदग्रमुपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
 पवित्रच्छेदनादिकं कृत्वा ॐ [नवपवित्राणि यथाक्रमं दत्त्वा] शक्नो
 देवीति प्रत्येकमपः क्षिप्त्वा—

“ॐ यवीहि सोमदेवत्यी गोसवी देवनिश्चितः ।

प्रवमद्भिः पृक्तः पुष्टा नान्दीमुखान्

पितृण् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धमुष्पदूर्वा निधाय
 कुशास्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुष्ठा सर्व्वत्र
 दर्भानुष्टाद्य हस्ताभ्यां देवपात्रमुत्थाप्य ग्रामहस्ते कृत्वा तत्रमं

पुष्पं पवित्रञ्च प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा या
दिव्येति पठित्वा—

ॐ वसुसत्वौ विश्वे देवा एव वोऽर्घ्यौ नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरीपरि जलं दद्यात् ।

ततो मातुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पंक्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्येषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रं पूर्वाग्रं
कृत्वा कराग्रायकं यथा स्वात्तया निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरञ्च
दत्त्वा या दिव्या आप इति पठित्वा ॐ अमुक्तगोत्रे नान्दीमुखे
मातरमुक्ति देवि एव तेऽर्घ्यौ नम इति यवोदकं दद्यात् ।

एवं पितामहीप्रपितामहोरप्यर्घ्यं पङ्क्तिमूर्धन्यकरे दद्यात् ।
एवं पित्र-मातामहपक्षयोरपि तत्पङ्क्तिमूर्धन्यकर एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्य यव-पुष्प-जलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युक्तीकृत्य कुशीपरि सकल-
चाक्षियविप्रवामे उत्तरभागे स्थापयेत् । ततो देवादिक्रमेण
पार्वणवद्वाक्येन नान्दीमुखविशेषणवता गम्यादीनि नमःपदेन
दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधायाष्टौ पात्राणि देवादिक्रमेण पातयित्वा
पार्वणवदग्नौकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं धर्षपात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्घं
किञ्चिदवस्थाय अचव्यञ्जनादि देवादिक्रमेण परिवेषयेत् । अत्र
मिष्टद्रव्य दधिवदरमूलामलकयवानां प्रागश्वम् ।

अनेषु-प्रचुरहृतं दत्त्वा भूमिलम्बकुशेन पात्रत्राद्यणयोः स्वर्गं
कारयित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राणामभ्य—

ॐ पृथिवी त इति जपित्वा क्षणं हव्यमिदं रक्षेत्युक्त्वा,
अभ्युक्ष—

ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षसेति मन्त्रद्वयेनाधो-
मुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्नाङ्गुष्ठमपि निधाय अपहृता इति
यवान् विकीर्य इदमर्घं इदं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति
ब्राह्मणयोर्निवेद्य—

ॐ वसुसत्तौ विश्वे देवा एते वो अग्ने हुताद्युपकरणसहिते-
सोदके नम इत्युत्सृजेत् ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा ॐ मधु मधु मध्विति जपन्
मधुनाभिघार्य—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत् सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्दती जुषियामिति वदेत् । कुशब्राह्मणे-
ऽस्य बाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

एवं मातादिपक्षेऽपि दैवपरिपाद्या सर्वं कार्यं, कौवलमुत्सर्ग-
वाक्ये विशेषः । ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्तिदेयि
एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एतत्तेऽर्घं हुताद्युपकरणसहितं
सोदकं नमः । एवं पितृ मातामहपक्षयोरपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवावेति मृग्यं मध्विति त्रिकक्ष
यज्ञेऽतरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्ण-सोममोमादिकञ्च मन्त्रं
पितृप्रकाशमन्त्रस्तथावयवं पठेत् ।

वेणुवीणाध्वनिभिर्नादयन् सन्तोष्य, दृष्टेः नादयन्तेषु
उच्छिष्टसन्निधावुत्तराद्यदर्भानास्तोत्रं सयवानं गृह्यत्वा—

ॐ अग्निदग्धायेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न
भातेति पठित्वाचम्यांशस्त्री दक्षिणकर्षं स्पृष्ट्वा हरिं धृत्वा मात्रादि-
देवान्नादयन्तेषु आपोशानार्थं जलगच्छूयान् दत्त्वा प्रणवव्याहृति-
सावित्रीसहितां गायत्रीं मधुवातेति वृषचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा रुचितं भवद्विरिति देवे, पैत्रे सम्पन्नमिति वृच्छेत् ।

सुरचितं सुसम्पन्नमिति प्रत्युत्तरं कुशमोक्षणी दृष्टिमन्त्रवाधः ।
शेषमन्नमयस्तोति वृच्छेत् । इष्टैः सह मुञ्चेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डान्यहं करिष्य इति वृच्छेत् । सुरश्चेत्यनुष्ठातो
मातृपितृनादयन्तोः सम्मुखसमध्वभागे, उत्तरप्रवर्णां, वेदीं कृत्वा
जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निहन्तीति पठित्वा पंक्तित्रयेण नवमण्डलिका
उत्तराद्याः कार्याः ।

तत्र पश्चिमे मातृपंक्तिं मध्ये पितृपंक्तिं पूर्वे मातामहपंक्तिं
क्रमेण कृत्वा अपहता निहन्तीति च मन्त्रद्वयेनोत्तरार्धं रेखात्रयं
पंक्तित्रये एकदर्भमूलिन कृत्वा तं दर्भमूलं उत्तरस्यां प्रतिष्य—

ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते यवोदक-
मवनेनिष्ठ्य नमः । इति क्रमेणोत्सृज्य यथावयवं पंक्तित्रये मूलादि-
क्रमेण नवमण्डलिकोपरि यवोदकानि दद्यात् । चीरावनेजने
तु फलातिशयः ।

तत्र समूलान् दर्भानास्तोत्रं देवताभ्य इति त्रिजपित्वा
सर्व्वेष्वाच्छादयेपात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य घृत-मधु-दधि-यदर-

यवान्गौकरणशेषश्च दत्त्वा विस्वफलोपमान् नवपिण्डान् कृत्वा
दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशवयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थित-
जलप्रेक्षेपणं ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते
पिण्डं नम इति पिण्डं दर्भमूले दत्त्वा जलं स्पृशेत् ।

एवं दर्भमध्यापयोः पितामही—प्रपितामहोः पिण्डं
देयम् । तत्पूर्व्वपंक्तिद्वये क्रमेण पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च
पिण्डा देयाः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्य पितृपक्षास्तरण-
कुशमूलेन लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्पृज्य पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाप्य तज्जलं प्रत्यवनेजनायं स्थापयित्वा हिराचम्य हरिं स्मरेत् ।
आचमनाग्रतो दक्षिणकर्णस्पर्शः ।

ॐ अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं

यथाभागमाहुषायध्वम् ।

इति जपित्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अग्रतो यथाशक्ति श्वासं
विधृत्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन् भास्वरमूर्त्तिकान्
ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमाहुषायिपत ।

इति जपेत् ।

ततः पावघालनजलं वामहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रे
नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते जलं प्रत्यवनेनिधाय नम इति
मादपिण्डे दत्त्वा अन्येषामपि यथायथं दद्यात् ।

ततो नीवीं विस्त्रंस्थाचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा सर्वानुद्दिश्या-
अनिपट्टकं कुर्यात् ।

ॐ नमो वो नान्दीमुखाः पितरः शुषाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरस्तपसे ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो यज्जीवन्तस्तस्मै ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो रसाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो घोराय ।
 मन्थवे पुष्टैः त्वा नान्दीमुखाः पितरो नमो वः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवदद्याः सूचमाणं वा पूर्व्ववद्ववाक्येन
 मात्रादिभ्यो दत्त्वा ॐ एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वास इति
 जपित्वा प्रत्येकं पित्रादिभ्यः षड्भ्यः सूचं पूर्व्ववद्ववाक्येन
 दद्यात् ।

ततो मातृद्वयपिण्डान् तूष्णीमभिषिष्य पित्रादि-षट्पिण्डेषु—
 ॐ अर्ज्जं वहन्तीरसृतं दृतं पयः कौलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्व तर्पयत मे नान्दोमुखान् पितॄन् ॥
 इति जलधारां दद्यात् । एवं मातामहादिपिण्डेषु ।

ततो गन्धादिभिरष्टभिर्द्रव्यैस्तूष्णीं पिण्डानभ्यर्च्य पितॄन् भास्व-
 रान् ध्यात्वा पिण्डानि सम्पन्नानि सन्त्विति तेनोक्ते किञ्चि-
 त्कस्मीभूय पिण्डान्युत्तीत्याघ्राय पात्रे स्थापयेत् । तत आचमनार्थ-
 मुदकादिकं द्विजेभ्यो देयम् । कुशद्विजे तु जलादिदान-
 बाधः । स्वयमप्याचम्य सुसुप्रोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिषिष्य
 परार्द्धण्यद्देवादिक्रमेष शिवा चापः सन्त्वित्यादिना सर्व्वत्र जल-
 पुण्याक्षतानि दद्यात् । सन्त्विति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

तत ॐ अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातरोऽमुकीदेव्यः सर्व्वेण
 दत्तेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति यवोदकं दद्यात् । एवं
 पितामह्यादिभ्योऽष्टस्यः प्रत्येकं बहुवचनान्तप्रयोगिनास्त्यं कृत्वा—
 यद्योरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् । सन्त्विति
 प्रत्युत्तरम् ।

गोत्रं नो वदन्तामिति पृच्छेत् । वदन्तामिति प्रत्युत्तरम् ।

दातार इत्यादिना पार्व्वणवदाशिपः प्रतिगृह्य उत्तराग्रान्
 दर्भान् पवित्राणि चार्घ्यसम्यन्धीनि भूमावास्तीर्य्य नान्दीमुखान्
 पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छेत् वाच्यतामित्यनुज्ञातः—

ॐ नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः पितामह्यः
 प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः प्रपितामह्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण प्रत्येकं वदेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वत्र
 प्रत्युत्तरम् ।

पुनरुज्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेण जलधारया मेकः । ततो-
 ऽर्यपादमुत्तानीकृत्य दैवे काष्ठनदक्षिणां मात्रादिपुंश्चान्ना-
 मनक्षमूत्रानि तन्मूर्ध्वा दक्षिणां दत्वा विष्णे देवाः प्रीयन्ता-
 मिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवद्विजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् विष्णेदेवाः
 प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति विज्ञेयम् ।

ततो वाजं वाजं इति कुशादेण पितृन्मातामहान् देवांश्च
 पिण्डं भवद्विरष्टं कृतार्थोक्तं इति प्रियवचनमुक्त्वा पञ्चमूह्य-

स्नानद्वयं पाणिं गृहीत्वा मात्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुव्याप्य आमा-
वाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च गृहं प्रविश्याच्छिष्टं
कृत्वा विष्णुं स्मृत्वा दीपं निर्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य
हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य प्रकृतं कर्म कुर्यात् ।

अथ सामगानां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्यं स्वागतं पृष्ट्वा
पादार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा ब्राह्मणान् निमग्नान् आश्रयान् गत्वा
अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवीदकप्रोक्षिते प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तासनद्वये अन्नासध्वमिति ग्राह्मुष्णं देवब्राह्मणद्वयं पयिमे
उपवेश्य दक्षिणस्यामुत्तराग्रदर्भैकयुक्तेषु उत्तरायासनेषु उदङ्-
मुखान् पिण्डमातामहपत्नयोर्युग्मब्राह्मणानुपवेशयेत् ।

तत्र पूर्वभागे पिण्डब्राह्मणौ तद्वामे मातामहब्राह्मणौ
प्रदक्षिणक्रमेणोपवेशयेत् । कुशब्राह्मणे निमग्नवन्धः । प्रत्यासन-
समीपे घृतेन तिलतैलेन वा आश्रयमासिस्थायिनो दीपान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामशिलादी यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो-ह्य-
त्यादि पठित्वा ॐ अथ हतंति हारदेगे गृहाभ्यन्तरे च मर्च्यतो
यथान् विकीर्य—त्रीविष्णुः त्रीपुण्डरीकाक्षः त्रीहरिरिति षूत्वा
रक्षार्थं जलं प्रतिद्विजसमीपे म्यापयेत् ।

ॐ उशन्तस्त्वानिधीमधुशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आबह नान्दीमुखान् पितॄन् हविषे अत्तवे ॥

ॐ आयातु नो नान्दीमुखाः पितरः सौम्यासो

अग्नि-वाक्ताः पविभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिवृन्तु तेऽथन्यमान् ॥

इत्यावाह्य अपहृतेतिति यवान् विकिरेत् ।

ततो देववाह्यणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घपात्रमुत्तरायं
सस्याप्य—ॐ पविने स्वी वैष्णव्यौ इति प्रादेशप्रमाणं पवित्रं
क्षित्वा —

ॐ विशोमंनसा पूते स्व इत्यभुक्षार्घ्यपात्रे निधाय गन्धोदेवी
रित्पपो दत्वा यवोऽसीति श्वान् दत्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा
निक्षिप्य दर्भान्तरिणाच्छाद्य अहिद्रुमिदमर्घ्यपात्रमक्षिति यदेत् ।

ततः पिष्टवाह्यणायतः पूर्व्यायकुशोपरि पिष्टपात्रत्रयमुपर्यु-
परिक्रमेण पूर्व्याग्रं स्थापयित्वा तदक्षिणे मातामहपात्रत्रयं पूर्व्याग्र-
कुशोपरि पूर्व्याग्रं कृत्वा उपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
पवित्रकंदनादिक कृत्वा यद् पवित्राणि यथाक्रम दत्वा गन्धोदेवी
रिति प्रत्येकमपः क्षित्वा—

ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्गन्धतः ।

प्रदमद्भिः पुष्टाः पुष्ट्या नान्दीमुखान् ।

पितॄन् लोकान् प्रोणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्वा गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य

कुशान्तरेणाच्छाद्य अहिद्रुमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति प्रत्येकमुद्गाद्य
हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रं प्रागर्थं
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च दत्त्वा या दिव्या आप
इति पठित्वा—

ॐ वसुसन्तौ विश्वे देवा एतदोऽर्घ्यं नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रवारोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पङ्क्ति-
मूर्धन्यास्य करमन्येषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रमुत्तरार्धं
कृत्वा कराग्राग्रकं यथा स्वात्तया निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरं
पुष्पा०न्तरञ्च दत्त्वा या दिव्या आप इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुकधर्मन् एतत्ते सयवोदक-
मर्घ्यं “ये चात्र त्वामगु यांच त्वमगु तद्यै ते नमः” इति ययोदकं
दद्यात् । एवं पितामहप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं पञ्चमूर्धन्यकर
एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्थयवपुष्पजलानि पिष्ट-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युधीकृत्य कुम्भोपरि
मातामहवाद्यवामे देवत्राक्षपदक्षिणे स्थापयेत् ।

ततो देवादिक्रमेण पार्वणवद्वाक्येन नान्दीमुखविशेषणपता
गन्धादीनि नमःपदेन दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधाय देवादिक्रमेण षट्पात्राणि पात-

यित्वा पार्श्ववदग्नीकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदपस्याप्यन्नव्यञ्जनादि दैवादिप्रसीणं परिवेपयेत् ।

पत्र मिष्टद्रव्य-दधि-वदर-मूलासक्तं यवानां प्राशस्यम् ।
अन्नेषु प्रचुरहृतं दत्त्वा भूमिस्तन्मनुजेन पात्रत्राघ्राणयोः स्पर्शं कार-
यित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्य ॐ पुष्टिर्वी ते
इति जपित्वा—

सद्यः कव्यमिदं रचेत्युक्त्वा अभ्युक्ष्य ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति
मन्त्रधयेनाधोमुखविजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि निधाय
अपहृता इति यवान् विकीर्य—

इदमन्नं इदं हविरिमा प्राप एतान्युपकरणानीति ब्राह्मण-
हस्तौ जतं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा मधुमन्त्रवर्जं मधु
मधु मध्विति जपन् मधुमयमन्नं कृत्वा ॐ वसुसत्तव्यौ विश्वेदेवा
एतद्वीऽन्नं एतान्युपकरणसहितं सोदकं नम इत्युत्सृजेत् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञयेत् ।

तत्सर्वमष्टिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं पाग्न्यतौ जुषेथामिति वदेत् ।

ब्राह्मणाभावेऽस्य वाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा प्रापो-
यानजनं दद्यात् । एवं पित्रादिपक्षेऽपि दैवपदिपाद्या सर्वं कार्यं
केवलमुत्सर्गवाक्ये विशेषः ।

अमुकगोच नान्दोमुख पितरमुकशर्मान् एवं पितामह एवं

प्रपितामह एतत्तेऽन्नं दृताद्युपकरणसहितं सोदकं ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः सव्याह्निकां गायत्रीं मधुवातेति वृत्तं मध्विति त्रिकक्ष यज्ञेऽखरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्ण-सोमसामादिकक्ष मङ्गल्यः॥
पितृप्रकायकमन्त्रस्तववर्जं पठेत् । वेशुबीणाध्वनिभिर्वाह्मणान्
सन्तोष्य भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ पूर्वोपदर्भान्गास्तीर्थं
सर्वप्रकारमन्नं सयवं गृहीत्वा ॐ अग्निदग्धाद्येति जलेनाप्लाव्य
विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न मातेति पठित्वाचम्याग्रस्तौ दक्षिण-
क्षणे स्पृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ।

ततो भुक्तवत्स ब्राह्मणेषु वचितं भवन्निरिति दैवे पेने
सम्पन्नमिति पृच्छेत् । सुवचितं सुसम्पन्नमित्युत्तरं कुशब्राह्मणे
दक्षिप्रश्नबाधः ।

ततः पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूयान् दत्त्वा श्रेयमन्न-
मप्यप्नोति पृच्छेत् इष्टेः सह भुङ्क्ष्येत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डदानमहं करिष्ये इति पृच्छेत् कुशलेत्युक्तः पितृ-
समुखभागे उच्छिष्टसन्निधौ पूर्वप्रवर्णां वेदीं कृत्वा जलेनाभ्युष्य
निहसीति पठित्वा पंक्तिद्वये पण्ण्डलिकाः पूर्वाद्याः कार्य्याः ।

उत्तरे पितृपंक्तिं तदक्षिणे मातामहपंक्तिं प्रदक्षिणक्रमेण कृत्वा
सायकुशयुच्छन्नयातिकां प्रादेगप्रमाणां पिण्डसौ वामहस्तेन
गृहीत्वा तां दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां धृत्वा—

ॐ अपहृता निहन्मीति च मन्त्रद्वयेन पूर्वार्घ्यं रेखाद्वयं पंक्ति-
द्वये कृत्वा तां पिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि त्यक्त्वा जलेनाभ्युक्षेत् ।

ततो रेखायां सप्तदाह्मिन्वान् समूलान् पूर्वार्घ्यान्दर्भानास्तीर्थं
ॐ एत नान्दीमुखः पितरः सौम्यास इति मन्त्रेण पितृनावाह्यं
तिलान् विकीर्य सयवपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा—ओं असुक-
गोत्र नान्दीमुख पितरसुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिक्षेप्ये चात्र
त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति कुशमूले अवनेजनं दत्वा
जलं स्पृशेत् ।

एवं पितामह प्रपितामहयोः कुशमध्याग्रयोर्दद्यात् एवं माता-
महादीनामपि यवीदकं दद्यात् क्षीरावनेजने तु फलातिथयः ।

ततो देवताभ्य इति त्रिजपित्वा सर्व्वस्त्राष्टादशेद्रात् किञ्चि-
दुद्धं दृत मधु-दधि-वदर यवानग्नीकरणयोग्यं दत्वा विष्वक्लोप-
मान् षट् पिण्डान् दत्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशत्रयसहितं पिण्डं
गृहीत्वा मधुवातेति त्राचं

ॐ अचक्षमीमदन्त यवप्रिया अधूपत

अस्तीषत स्वभागवो विप्रा-

नविष्टया मती योजान्विन्दते हरी ॥

इति जपित्वा वामहस्तस्रजस्रप्रक्षेपेण—

ॐ असुकगोत्र नान्दीमुख पितरसुकशर्मन्नेष ते पिण्डो ये
चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति दर्भमूले पिण्डं दत्वा
जलं स्पृशेत् एवं दर्भमध्याग्रयोः पितामहप्रपितामहयोः पिण्डद्वयं
देयं एवं तद्दिने मातामहादीनां पिण्डा देयाः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डग्रेपं विकीर्य पिष्टपक्षास्तरणकुशमूलेन
ॐ सेपभुजः प्रीयतामिति इमं सम्भार्य पिण्डपात्रे करं
प्रक्षालय्य हरिं अरेत् प्राचमनागतौ दक्षिणकरस्पर्शः ।

पादप्रक्षालनजनं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुख
पितरमुकगन्धेन एतस्मै जन्म अवनेनिष्ठ ये प्राज त्वामनु यांश्च
त्वमनु तस्मै ते नम इति पिष्टपिण्डे दत्त्वा जन्म स्मरेत् एवमग्नेपा-
मपि पिण्डेषु यथापथं दद्यात् ।

ततः कृतान्त्रिः—अथ नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं यथा-
भागमाहवायध्वमिति जपेत् ।

ततो वामावर्त्तनीदङ्मुखो मृत्वा माषायाभ्रयं कृत्वाशक्तौ
यथागतिं श्वासं विष्ट्व्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन्
भास्वरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो
यथाभागमाहवायिपत ।

इति जपन् गेनैव यथा प्रस्थातव्यं श्वासं मुचेत् ।

ततः दक्षिण-पट्पितृतृप्तिशान्तिद्वयं कुर्यात् ॐ नमी वो
नान्दीमुखाः पितरो नान्दीमुखाः पितरो नमो व इति ।

ततः ॐ गृहानान्दीमुखाः पितरो दक्ष इति गृहावेक्षणं
कृत्वा ॐ सदीवो नान्दीमुखाः पितरो देव इति पिण्डा-
नामुद्घोषणं कुर्यात् ।

ततः श्वेतवस्त्रमवा दद्यात् अथगन्धे सूतमात्रं भेषजोमानि
वा वामहस्ते गृहीत्वा ॐ एतद्गो नान्दीमुखाः पितरो वास इति

प्रत्येकं जपित्वा पूर्ववद्वाक्येन प्रत्येकं पित्रादिभ्यः पद्भ्यः सुत्रं,
दद्यात् । ततः—

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं दृतं पयः कौटालं परिश्रुतम् ।

पुटयः स्य तर्पयत मे नान्दोमुखान् पितॄन् ॥

इति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नाः सन्त्विति तेनोक्ते
पिण्डान् किञ्चिद्बालयित्वा विप्रेभ्यः पित्रादिक्रमेष्वपमनाय
जलादिकं दद्यात् । [क्षततनुर्णी गन्धार्दि ।] ब्राह्मणभावे
जलदानवाधः ।

तत आचान्तेषु ब्राह्मणेषु स्त्रयमप्याचम्य सुसुप्तोक्षितसन्त्विति
विप्रापभूमिमभिषिष्य पार्ष्णवत् देवादिक्रमेषु पित्रा पापः
सन्त्वित्यादिना जलपुण्याचतानि दद्यात् सन्त्विति यथायथं विप्रो-
त्तरम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य नान्दोमुखस्य, पितुरमुकदेवशर्मणः
सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमच्यमस्त्विति पितृब्राह्मणकरे यवो-
दके दद्यात् एवं पितामहादीनां पश्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वं वास्त्विति
प्रत्युत्तरम् ।

ॐ अधोरा नान्दोमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं नो वर्द्धतामिति पृच्छेत् वर्द्धतामित्युत्तरम् ।
ततो नान्दोमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति देयब्राह्मणं
वदेत् तेनापि नान्दोमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युक्तेऽर्घमस्वन्धीनि

पूर्व्याग्राणि पवित्राणि दर्भांश्च पिण्डोपस्थास्तीर्थं पित्रादि-
ब्राह्मणमाष्टच्छेत् । •

ॐ नान्दोमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञातः-
ॐ नान्दोमुखेभ्यः पित्रेभ्यः प्रीयन्तां नान्दोमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
प्रीयन्तां ॐ नान्दोमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण
प्रत्येकं षट्पितॄनुद्दिश्य पृच्छेत् प्रीयन्तामिति सर्वत्रोत्तरम् ।

ततः पूर्व्ववत् पुनः—ऊर्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन जल-
धारया पिण्डस्यैकः । ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तानीकृत्य दैवे काञ्चनदक्षिणां
पित्रादिषु द्वाचामलकमूलानि तन्मूलं वा दक्षिणां दत्त्वा ॐ
विष्णुदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीत्युक्त्वा देवद्विजहस्रो ययोदकं चिपेत् ।

ॐ विष्णुदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते पार्व्वणवत् दातार
इत्यादिभाषिणः प्रतिगृह्य देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । ततो वाजे
वाजे इत्यनेन पितृन्मातामहान्देवांश्च विष्टव्यं भवद्विरहं कृतार्थी-
कृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमूर्ध्वस्याङ्गुष्ठवर्जितं पाणिं
गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य उदकपार्श्वं गृहीत्वा
आमावाजस्येत्यनुव्रज्य शारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिषाद्य च
तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा विष्णुं धृत्वा दीपं
निर्व्व्याप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य
प्रसृतं कर्म कुर्यात् ।

एतच्च वृद्ध्याहं जीवत्पितृकेषापि कार्यमित्याह छन्दोग-
परिमिष्टम्—

सपितुः पितृकार्येषु अधिकारो न विद्यते ।
 न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥
 पितामहे धियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपेत् ।
 पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेचेत् प्रपितामहः ॥
 पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च ।
 कुर्थात् पिण्डत्रयं यत्र संस्थितः प्रपितामहः ॥
 जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।
 पितुः पित्रभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः ॥

पित्रकृत्येषु पिण्डपितृयज्ञपाव्वादिषु जीवज्जनकस्याधिकारो
 नास्ति हेतुमाह न जीवन्तमिति सपितुरित्यत्र पित्रपदमधिकारि
 पित्रपरं तेन पतिते प्रव्रजिते वा अचिकित्स्यरोगजरादिना अश्वमे
 वा पितरि जीवत्यपि पित्रकृत्येऽधिकारोऽस्ति ।

अतएव तत्रैव परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।
 व्युत्क्रमाच्च मृते दीयं वैभ्य एव ददात्यसौ ॥

ब्राह्मणादि इत्यादिशब्दात् चण्डालादीनां ग्रहणं पतिते-
 पितरि सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते च जीवत्यपीत्यर्थः । व्युत्क्रमात् गन्त-
 याशादिनेत्यर्थः । मृतपित्रकस्य तु जीवत्यपि पितामहादौ सर्वेषु
 पित्रकृत्येष्वधिकारमाह पितामह इति धियमाणे जीवति प्रेतस्य
 मृतस्य पितुरेव निर्वपेत् न तु जीवन्तं पितामहमति प्रपिता-
 महस्यापीति ।

यथा हारीतः—

पितामहं संजीवे वै पितर्येव समापयेत् ।

वृत्तस्य मृतस्य तस्य पितामहस्य पितृयोभयोरेव निर्व्वयेत् ।
पितुर्जन्मकस्य पितुः पितुः पितामहस्य तस्यापि पितुः प्रपिता-
महस्येत्यर्थः ।

पञ्चान्तरमाह जीवन्तमति दद्याद्वेति हेतुमाह सपिता
पितुः पितृभ्यो दद्यादित्यपरा श्रुतिरस्ति ।

तथा च हारीतः—

जीवे पितरि वै पुत्रः आह्वानं दिवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रवचन्ते ॥

नन्वेवं श्रुतिद्वयविरोधः कथं परिहरणीयः । सत्त्वं पुत्रजन्म-
नामकरणादिनिमित्तक-वृद्धिद्याहविषयं जीवन्तमति दद्याद्वेति
वचनं, न जीवन्तमतिक्रम्येति वचनं तदितरपितृकत्वविषयम् ।
यद्वा पूर्व्ववचनं तर्पणपार्व्वणादिषु सत्त्वसपितृकत्वेषु नित्याधिकार-
निषेधार्थं उक्तवचनस्तु उपकारातिशयाद्द्विजकाशुष्ठानार्थम् ।
कर्मज्ञान्याहत्ववश्यमनुष्ठेयमन्यथा कर्मयोगेऽप्युक्तं इति भावः ।

मनुः—

प्रियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वयेत् ।

विप्रवदापि तं आदे स्वकं पितरमागयेत् ॥

पिता यस्य तु वृत्तः स्वात् जीवेद्यापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यवधीयतः ।

कामादा तदनुज्ञातः स्वयमेव संमाचरेत् ॥

पितुः पूर्वेषां पुरुषत्रयाणामित्यर्थः पक्षान्तरमाह विप्रवदिति
आद्वे आद्वनिमित्तं तं पितरं विप्रवदादराद्यतिशयेन भोजयेत्
तेन जीवन्तं पितरमादौ भोजयित्वा पुरुषद्वयस्ये आहं कर्त्तव्यमित्यर्थो
न तु जीवतोऽपि पितुस्तस्मिन् आहं कर्त्तव्यम् ।

पितरं भोजयित्वा तु पिण्डौ निष्टुष्यात् परौ ।

इति यज्ञपार्श्वपरिगिटवचनात् ।

पिता यस्येति नामसंकीर्त्तनमत्र आदौपत्यवचनं प्रपितामह-
मित्यत्र हृदप्रपितामहकीर्त्तनमपि ज्ञेयम् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेती स्यातां स पित्रे पिण्डं
निधाय पितामहात्परं दाभ्यां दद्यात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

पितामहो वेतिआहं आदार्हद्रव्यं आहकर्मणो भोजना-
सम्भवात् तेन जीवन्तम् पितामहं आदार्हद्रव्यैरादौ भोजयित्वा
पितुः प्रपितामहस्य च आहं कुर्यादित्यर्थः ।

यच्च—

जीवेत् पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।

पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

त्रीन् वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत् ।

द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादन्नावशसि वा क्षिपेत् ॥

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः—पितृप्रपितामहवत्
जीवत्पितामहस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणरहितं याज्ञं कृत्वा याज्ञद्वये
ब्राह्मणान्तरवत् पितामहमपि तेन याज्ञियद्रव्येण भोजयेत् ।
अथवाग्नौ अले वा याज्ञियद्रव्यं क्षिपेत् न तु साक्षात् पितामहे
याज्ञं करणीयं एतत्तु शास्त्रन्तरीयमेव बह्वनामननुमतत्वात् ।
कामाद्वेति—तेन जीवता अनुज्ञातः काममभिलषितं वाचरेत् ।
तत्प्रमौल्यैव याज्ञफललाभात् तच्छाहं न चरेदित्यर्थः ।

विष्णुः—

पितरि जीवति यः याज्ञं कुर्यात् तेषां पिता कुर्यात् तेषां
कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहः, पितरि
पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्, यस्य पिता
प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्
यस्य पिता पितामहय प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डौ दत्त्वा
पितामह-पितामहाय दद्यात्, यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् यस्य पिता
प्रपितामहय प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं
द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं याज्ञं कुर्याद्विवक्षयः ।

मन्त्रोद्देशेन यथान्वायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

पितरि जीवतीति अन्येषु मृतेष्विति शेषः । यस्य पिता
प्रेतः स्यादिति पितामहप्रपितामहयोर्जीवतीरिति शेषः ।

यस्य पिता पितामहश्चेति प्रपितामहे जीवतीति शेषः ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यादिति पितरि प्रपितामहे च जीवतीति
 शेषः । यस्य पिता प्रपितामहयेति पितामहे जीवतीति
 शेषः । मातामहानामिति एवं पूर्वोक्तं सर्वं मातामहादीनां
 त्रयाणामप्यतिदेशम् ।

मन्त्रोद्देशेति प्रकृतौ समवेतार्थकमन्त्रे विकृतौ यत्पद-
 मसमवेतार्थं स्यात् तत्र समवेतार्थकपदप्रक्षेपेण आह' कार्यं यत्तु
 प्रकृतावसमवेतार्थकं पदं तत्र नास्त्युद्देशोद्देशार्थकत्वादिति प्रागेव
 व्याख्यातमिदं वचनमेकोद्दिष्टप्रकरणे ।

इति जीवत्पितृकश्राद्धम् ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

यमः—

दद्यादहरहः आदमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पिबेभ्यः प्रीतिमावहन् ॥

आदिपुराणम्—

अप्येकं भोजयेच्छ्राद्धे पश्यामप्यन्वहं गृही ।

अहस्ताः प्रहरन्त्यग्रे चक्रेणेते षडग्निषा ॥

पश्यां पितॄणां आह इत्यर्थः । मनकादिश्राद्धश्राद्ध कार्यम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

ब्रह्मपुराणे—

नित्ययाज्ञमदैवं स्यान्ननुष्यैः सह गीयते ।

कार्णाजिनिः—

दर्मायैवासने दद्यात् तु पाथी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं ह्यतिर्हि गायत्री ॥

मनुष्यैः सह गीयत इति ब्रह्मपुराणात् सनकादित्याह स्वतन्त्र-
मप्येकप्रयोगेणैव कार्यं तच्च प्रत्यङ्मुखेनोदङ्मुखेन वेति ।

यथा श्रुतिः—

प्राचीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं वेति ।

अथ च व्यवस्थितविकल्पो वेति हन्तकारेण मनुष्यान् सनकादि-
कान् ।

कुण्डस्य मध्यदेगेन सुतीर्थेन द्वादङ्मुखः ।

इति तर्पणे योगियाश्रवणदर्मनात् अर्धस्युणोदङ्मुखेन
निवीतिना कार्यं न तु प्रत्यङ्मुखेनेति तेषां तर्पणे गोमित्रे तथा
दर्शनात् ।

निवीतं मनुष्याणामिति च श्रुतिः ।

मत्स्यपुराणे—

नित्यं तावत् प्रयच्छामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

हारीतः—

नित्ययाह्नमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

अत्रार्घ्यादिनिषेधात् पार्व्यणधर्मातिदेशप्राप्तेर्निषेधेतर-
पार्व्यणेतिकर्तव्यतया कार्यम् ।

आदिशब्दादक्षिणास्वधावचनयोर्निषेध इति प्राञ्चः ।

सन्ध्यादिवन्निष्कर्मणि दक्षिणाभाय इत्यन्ये ॥

श्रीदत्तसु—

पिण्डादिकर्मकसापानां यजनमुक्ताऽद्योत्तरार्घ्यन्तमेव कार्य-
मित्याह ।

नित्ययाह्नं होमपिण्डवर्जमिति आसुकर्षवचनात् अग्नौ-
करणनिषेधः तद्वाधे च हुतशेषदानाद्वृत्त्वान्मन्त्रलिङ्गाह पात्रा-
लम्भनबाधः ।

अत्र गृहस्थस्य प्रत्यहभोजनद्वय-सत्क्यमांसभक्षणं भैद्युन-
विधानात् प्रत्यहकर्तव्यनित्ययाहे पूर्वदिनविहित निरामिष-
सकृज्जीवनादीनां यावदिनविहितानाञ्च नियमानामनियमः ।

एतन्मूलकमेव भविष्यपुराणवचनम्—

नित्ययाह्नमहोमं स्यात् दातृभोक्तृव्रतोऽश्रितम् ॥

काशीखण्डेऽपि—

नित्ययाह्नं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोऽश्रितं तथा ॥

पारस्कारः—

उदृत्याह्नं ब्राह्मणायावनेज्यं दद्यात् वृन्त इति ।

अस्यार्थः—

सर्व्वस्मादत्रात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य भवनेज्य संकल्प्य पृथक्-
श्रुतिकल्पनाभिया पार्व्वणवत् सम्बोधनान्तवाक्येनैव ब्राह्मणाय
दद्यात् आहं कुर्यात् किन्तु मनुष्यादे स्तथास्थाने हन्तप्रयोगः
कार्य्य इत्यर्थः ।

मनकादीनाञ्च हन्तप्रयोगे चतुर्थ्यनुपपत्तेः पठ्यन्त एव
प्रयोगोऽनिरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां सम्मतः । तथापि मनकादीनां
सम्बोधिततया देवत्याद्यतया च नमःपदेनैव दानाच्छब्दार्थयोर्न-
कश्चिद्विशेषः । प्रयोगस्तु क्रियाकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

आह्वाशक्तौ केवलासौत्तर्गोऽपि कार्य्यः ।

हन्द्गोपपरिशिष्टे—

अप्येकमाशयेच्छाहे पितृकार्य्यार्थसिद्धये ।

इति षड्द्वेगेन एकमप्याशयेदिति आह्नमुक्ता तत्राप्यसामर्थ्यं—

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदसं यथाविधि ।

पितृभ्योऽय मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिने ॥

इत्यनेनासौत्तर्गमात्रं कर्त्तव्यमिति विधाय तदास्याकाङ्क्षायां—

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारमुदीरयेत् ।

इत्तकारं मनुष्येभ्यस्तदस्ते निनयेदपः ॥

इत्यनेनाकर्मितं पित्रादिषट्कमुद्दिश्य पितृभ्यः अर्पेति
ब्रुविदानवत् पितृभ्य इदमसं स्वधा मनुष्येभ्य इदमसं हन्तेति
वाक्यरचनापि पृथग्विधीना ।

कर्मभेदाच्छादवाक्यतः श्रुतिभेदकल्पनापि न दोषाय इति ।
अत्र तु हस्तयोगे चतुर्थी वाचनिको वातादर्थे विवक्षया वेति
ध्येयम् ।

शकङ्गपुराणे—

एष आहविधिः प्रोक्तः पठितः पापनाशनः ।
अनेन विधिना आहं कृतं वै यत्र कुत्रचित् ।
अक्षयं स्यात् पितृणान्तु स्वर्गप्राप्तिस्तथा ध्रुवा ॥
गोविन्दानन्दकृतिना कृतं यं आहकौमुदी ।
कृतिनः कलयन्त्वन शीतुकादुदिकौमसम् ॥
यस्मिन्ननं भवविनाशमयं निहन्ति
यत्कोर्त्तनं भुवनमङ्गलमातनोति ।
यद्वन्दनं निखिलभीक्षितमुच्चिनोति
सोऽस्यां हरिः कृतधियां धियमादधातु ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकङ्कणाचार्यविरचिता
श्रीमच्छादकौमुदी समाप्ता ।

श्राद्धकौमुदीधृतकतिपयवेदमन्त्राणां
मूलस्थानसङ्केताः ।

याङ्कौमुद्याः	मन्त्राः	मूलवेदस्थानानि
४। यत्तयाम्।		
२४८ २०	आमावाजस्र	यजुःमं माध्यन्दिनीशाखा । ८ अ । १८ मः ।
२१५ २१	आयान्तु नःपितरः	१८ अ । ५८ मः ।
५३० १६	आयुष्यं वर्चस्यं	३४ अ । ५० मः ।
२४० ६	इदं विष्णुर्विचक्रमे	५ अ । १५ मः ।
५०८ १५	अक्षसमीमदन्त	३ अ । ५१ मः ।
४०४ ११	उर्जं वहन्तीः	२ अ । ३४ मः ।
५४४ १	उगस्तस्त्वा	१८ अ । ७० मः ।
१२१ ८	ओषधयः समवदन्त	१२ अ । ८६ मः ।
५३१ २	तद्यजुर्देवहितं	अग्नेद मं
	५ अष्टः ५ अष्टा ११ वर्ग ६६ पृष्ठम् ।	
	पवित्रे स्यो वैज्यस्यो	यजुः मं १ अ । १२ म ।
५३० ११	वसोः पवित्रमग्नि	यजुः मं १ अ । १ म ।

४:। पङ्कटम्।

२४८	११	याजि वाजिऽवत	षट्क् सं
		५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग इय सूक्तम् ।	
२३५	५	विश्वेदेवाः स आगत	षट्क् सं
		५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग इय सूक्तम् ।	
२३५	८	विश्वेदेवाः गृणुतेमं	यजु सं
			३३ अ । ३४ म ।
२३५	८	शवी देवीरभीष्टये	यजुः सं
			३१ अ । १२ म ।

कतिपयानिर्दिष्टनाम्नामेतदुल्लिखितानामुद्देशः ।

पद्यायाम् । पञ्चम्याम् ।

- ११६ ३ केचिदित्यनेन मिताक्षरामतनुपन्थस्य दूषितम् ।
११६ १२ न चेत्यनेन यौदत्तमतं दूषितम् ।
२७० १८ केचिदिति कल्पतरुमतमुद्धाटितम् ।
२८८ ६ केचिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
२८७ ८ केपाञ्चिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
३०४ २ अन्येऽलित्यनेन शूलपाणिमतं दूषितम् ।
-

शब्दपत्रम् ।

पृष्ठाः । पङ्क्तयः ।

२६	१०	यद्देन	याद्देन ।
३८	१५	भिचान्नं	भिचार्यम् ।
७०	३	गोगिले	गोभिले ।
११२	१६	ते च वक्ष्या	तेच रक्ष्याः ।
२२५	४	योऽग्रीदृ	योऽग्रीयात् ।
१६४	१५	अङ्गुष्ठ	अङ्गुष्ठ ।
२७८	१	कर्त्तव्यं	कर्त्तव्यं ।
३२८	१२	हारीत—	हारीत— ।
४१७	१२	निर्दिशेत्	निर्दिशेत् ।
१३५	२१	तन्मत्व	तन्मत्वम् ।
१५०	५	अजकार्णे	अजाकार्णे ।
२८२	२१	शक्तपक्ष	शक्तक्षयपक्षः ।
४५७	७	यस्य	स्वस्य ।
४५८	८	पितरा	पिता
४६५	२०	पिण्ड	मपिण्ड ।
४८०	१	मात्तण्ड	मात्तण्डे ।
५१०	१४	सुध्याः	सुध्या ।
१२१	८	मममदन्त	मममदन्त ।
१२१	१०	मात्तण्ड	मात्तण्डे ।